

4 (89) 2023

DOI: 10.30840/2413-7065.4(89).2023

ISSN 2413-7065

*Журнал засновано в лютому 2001 року
(у 2014 р. — «Україна у світовій історії»)*

*Founded in February 2001
(Ukraine in the World History in 2014)*

Українознавство

Ukrainian Studies

Науковий журнал

Засновник і видавець

*Науково-дослідний
інститут українознавства*

*Періодичність
раз на три місяці*

Academic journal

Founder and publisher

*Research Institute
of Ukrainian Studies*

*Published
every three months*

Редакція залишає за собою право на мовностилістичне редагування рукописів і передруків відповідно до правописних норм української мови, яке не змінює позиції автора. Автор несе відповідальність за фактичний виклад матеріалу.

Наукові статті з історичних та філософських наук зараховуються як фахові згідно з наказами МОНУ №1188 від 24.09.2020 р. та №1471 від 26.11.2020 р.

Журнал «Українознавство» представлено в наукометричних і реферативних базах даних:

1. Академія Гугл (Google Scholar) <http://www.scholar.google.com.ua>;
 2. Index Copernicus International <https://journals.indexcopernicus.com>;
 3. DOAJ (Directory of Open Access Journals) <https://doaj.org>;
 4. Наукова періодика України <http://journals.uran.ua>;
 5. Scientific Indexing Services (SIS) <http://sindex.org>;
 6. Infobase Index <http://infobaseindex.com>;
 7. Eurasian Scientific Journal Index <http://esjindex.org>;
 8. ResearchBib <http://journalseeker.researchbib.com>
 9. Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського <https://nbuv.gov.ua>;
 10. Polish Scholarly Library (бібліотека) <https://pbn.nauka.gov.pl>;
- є учасником проекту: Українські наукові журнали usj.org.ua

Журнал друкується на підставі свідоцтва серії КВ № 21204-11004ПР від 13.02.2015 р. про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації, виданого Державним комітетом інформаційної політики, телебачення та радіомовлення України

Редакційна колегія:

Володимир Ятченко
головний редактор, голова колегії,
доктор філософських наук, професор

Ольга Казакевич
заступник головного редактора,
доктор історичних наук, професор

**Члени редколегії за спеціальністю
історія та археологія:**

Ворончук І. О. – доктор історичних наук,
доцент

Гай-Нижник П. П. – доктор історичних наук
Краснодемська І. Й. – кандидат історич-
них наук

Копиленко О. Л. – доктор юридичних
наук, професор

Лебедєва Ю. О. – кандидат історичних наук

Маргулов А. Х. – доктор історичних наук,
доцент

Морозова О. С. – доктор історичних наук,
доцент (Польща)

Павко А. І. – доктор історичних наук, про-
фесор

Сирник Ярослав – доктор історичних наук,
професор (Польща)

Фігурний Ю. С. – кандидат історичних наук

Газізова О. О. – кандидат історичних наук

**Члени редколегії
за спеціальністю філософія:**

Дзьобань О. П. – доктор філософських
наук, професор

Крисаченко В. С. – доктор філософських
наук, професор

Клименко О. Ю. – доктор соціологічних
наук, професор

Крилова С. А. – доктор філософських
наук, професор

Настояща К. В. – кандидат соціологічних
наук, доцент

Лозко Г. С. – доктор філософських наук,
професор

Мерунка Войтех – доктор філософії, до-
цент (Чехія)

Саух П. Ю. – доктор філософських наук,
професор

Стадник М. М. – доктор філософських
наук, професор

Хамітов Н. В. – доктор філософських наук,
професор

Хилько М. І. – доктор філософських наук,
професор

Чернець В. Г. – доктор філософії, професор

Відповідальний секретар **Олександр Сцібан**

Editorial board:

Volodymyr Yatchenko
Editor-in-Chief, Head of Editorial Board,
Doctor of Philosophical Sciences, Professor

Olha Kazakevych
Deputy Editor-in-Chief,
Doctor of Historical Sciences, Professor

**Members of the Editorial Board in
the Specialty of History and Archaeology:**

Voronchuk I. O. – Doctor of Historical Sciences,
Associate Professor

Hai-Nyzhnyk P. P. – Doctor of Historical Sciences
Krasnodemska I. Y. – Candidate of Historical Sci-
ences

Kopylenko O. L. – Doctor of Juridical Sciences,
Professor

Liebiedieva Yu. O. – Candidate of Historical Sci-
ences

Marhulov A. Kh. – Doctor of Historical Sciences,
Associate Professor

Morozova O. S. – Doctor of Historical Sciences,
Associate Professor (Poland)

Pavko A. I. – Doctor of Historical Sciences, Pro-
fessor

Syrnyk Yaroslav – Doctor of Historical Sciences,
Professor (Poland)

Fihurnyi Yu. S. – Candidate of Historical Sciences

Hazizova O. O. – Candidate of Historical Sciences

**Members of the Editorial Board
in the Specialty of Philosophy:**

Dzoban O. P. – Doctor of Philosophical Sciences,
Professor

Krysachenko V. S. – Doctor of Philosophical Sci-
ences, Professor

Klymenko O. Yu. – Doctor of Sociological Sci-
ences, Professor

Krylova S. A. – Doctor of Philosophical Sciences,
Professor

Nastoiashcha K. V. – Candidate of Sociological
Sciences, Associate Professor

Lozko H. S. – Doctor of Philosophical Sciences,
Professor

Merunka Voitech – Doctor of Philosophy, Associate
Professor (Czechia)

Sauh P. Yu. – Doctor of Philosophical Sciences,
Professor

Stadnyk M. M. – Doctor of Philosophical Sciences,
Professor

Khamitov N. V. – Doctor of Philosophical Scienc-
es, Professor

Khylko M. I. – Doctor of Philosophical Sciences,
Professor

Chernets V. H. – Doctor of Philosophy, Professor

Executive Editor **Oleksandr Stsiban**

Шановні колеги!

Запрошуємо вас до творчої співпраці на сторінках нашого часопису. Сподіваємося, що матеріали, які розкриватимуть результати ваших наукових досліджень, відповідатимуть методологічним засадам сучасного українознавства. Редакція журналу публікуватиме наукові розвідки, ґрунтовані на поважній джерельній базі, побудовані на принципах системного, комплексного аналізу української спільноти на всьому часопросторі її існування – від витоків до сьогодення – в усій повноті й суперечливості її буття та в порівнянні з іншими спільнотами. Важливо наголосити на залученні українознавцями до свого інструментарію набутків сучасної гуманітаристики. З іншого боку, нинішні суспільні та геополітичні обставини спонукають до вивчення проблем історичних коренів української спільноти й історичної пам'яті, а разом з тим її цивілізаційного вибору та соціокультурних особливостей. Важливо, щоб тематика досліджень охоплювала як масштабні суспільні процеси і явища, так і розкривала різноманітні аспекти мікроісторії, роль, запити і життєві шляхи окремих людей як учасників соціокультурного процесу. Сучасна російсько-українська війна гостро вказує на кризу гуманітарної політики України не лише на анексованих та окупованих територіях, а в цілому як засадничої системи будівництва держави. Це визначатиме і планування проблематики досліджень, і вибір тем до публікацій на сторінках журналу.

Для публікації власних наукових статей у фаховому журналі «Українознавство» звертаємо вашу увагу на необхідність чіткого, лаконічного формулювання теми запропонованого вами наукового дослідження, яке відповідає українознавчій проблематиці, а також неухильного і послідовного дотримання тих основоположних вимог, затверджених МОН України, які значною мірою визначають якісні параметри наукових публікацій у фахових виданнях. До них слід віднести насамперед наявність у структурі дослідження, його продуктивному змістовому наповненні методолого-рефлексивного, аргументованого, коректного аналізу таких критично важливих складових статті, як:

1) постановка зазначеної проблеми у загальнонауковому контексті та виявлення її генетичного зв'язку із пріоритетними науковими проблемами та завданнями гуманітаристики;

2) аналіз джерельної бази дослідження та останніх публікацій, якими започатковано висвітлення даної проблеми і які творчо, конструктивно-критично використані автором, а також виокремлення та стислий аналіз недостатньо вивчених аспектів проблеми і сюжетів вказаної наукової проблематики;

3) формулювання цілей статті та виокремлення наукових завдань дослідження;

4) системний виклад основного матеріалу статті та обґрунтування отриманих наукових результатів наукового пошуку;

5) висновки, що є результатом вивчення даної проблематики, а також виокремлення перспективних напрямків подальших наукових розробок зазначеної проблематики дослідження.

Звертаємо вашу увагу на необхідність дотримання у статтях принципів академічної доброчесності, а також вимог до технічного оформлення авторських публікацій, які викладено на офіційному сайті Науково-дослідного інституту українознавства МОН України. Зазначаємо, що обсяг статті не повинен перевищувати 1 ум. др. арк. У зв'язку з ухваленням Верховною Радою України у першому читанні основи законопроєкту № 7633 «Про заборону використання російських джерел інформації» просимо наших авторів звернути особливу увагу на цитування та посилання в наукових публікаціях, які подаються до друку.

АКТУАЛЬНЕ УКРАЇНОЗНАВСТВО
CONTEMPORARY UKRAINIAN STUDIES

Крисаченко В.

Ідеологія і практика рашизму:
реконструкція витоків
та імперська сутність

8

Krysachenko V.

The Ideology and Practice of Rashism:
Reconstruction of the Origins and
Imperial Essence

Бевз Т.

Національно-патріотичне
виховання в Україні:
нормативно-правові засади

24

Bevz T.

National Patriotic Education in
Ukraine: Regulatory and Legal
Framework

Фігурний Ю., Шакурова О.

Етнокультурний розвиток
українського суспільства в умовах
повномасштабної російсько-
української війни

41

Fihurnyi Yu., Shakurova O.

Ethnocultural Development of
Ukrainian Society Under the
Conditions of the Full-Scale
russian Ukrainian Hybrid War

Маргулов А.

Регіональні політичні еліти:
пострадянський устрій
української політики

59

Marhulov A.

Regional Political Elites:
The Post-Soviet Order
of Ukrainian Politics

Турпак Н.

Суспільні цінності українського
народу і перспективи глобальної
проукраїнської консолідації

72

Turpak N.

Public Values of the Ukrainian People
and Prospects of Global Pro-Ukrainian
Consolidation

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ
HISTORICAL STUDIES

Скиба А.
Археологічні джерела
до вивчення етногенезу українців

82

Skyba A.
Archaeological Sources for the Study
of Ethnogenesis of Ukrainians

Висотін М.
До проблеми полону
у військово-політичних конфліктах
першої половини XVII ст.
(за матеріалами битви
під Цецорою)

96

Vysotin M.
To the Problem of Captivity in
Military-Political Conflicts
of the First Half of the 17th Century
(Based on the Materials of the Battle
of Tsetsora)

ОСВІТА
EDUCATION

Сорочук Л.
Героїзм жінок ОУН та УПА
як приклад у формуванні
національно-патріотичного
виховання підростаючого
покоління

119

Sorochuk L.
Heroism of the Women of the
OUN and UPA as an Example in
the Formation of the National
and Patriotic Education of Younger
Generation

ДУХОВНА КУЛЬТУРА
SPIRITUAL CULTURE

Ятченко В., Ятченко А.
Шляхи генези онтологічного
статусу людини архаїчної культури
(на матеріалах українського
фольклору)

127

Yatchenko V., Yatchenko A.
Ways of Genesis for an Individual's
Ontological Status in an Archaic
Culture (On Ukrainian Folklore
Materials)

Лозко Г.
Проблеми волонтерства: духовна
опіка воїнами-рідновірами
в умовах російсько-
української війни

145

Lozko H.
Problems of Volunteering: Spiritual
Care of Soldiers Who are Native
Believers in the Conditions
of the Russian-Ukrainian War

Додонов Р.

До питання про хрещення князів
України-Русі: кейс Святославовичів

154*Dodonov R.*

On the Baptism of Princes of Ukraine-
Rus: The Case of Sviatoslavovychs

МОВНІ ВИМІРИ ІДЕНТИЧНОСТІ LINGUISTIC DIMENSIONS OF IDENTITY

Васьків М.

Закарпатська поетична школа,
яка (не) відбулася

166*Vaskiv M.*

Transcarpathian Poetic School,
Which (Never) Took Place

УКРАЇНА І СВІТ UKRAINE AND THE WORLD

*Грабовська І., Кагамлик С.,
Товмаш Д.*

Застосування «м'якої сили»
у китайсько-українських
відносинах у світлі проблеми
геополітичної суб'єктності держав

186*Hrabovska I., Kahamlyk S.,
Tovmash D.*

Application of "Soft Power" in China-
Ukrainian Relations in the Light
of the Problem of Geopolitical
Subjectivity of the States

УКРАЇНЦІ В РОЗСЕЛЕННІ UKRAINIANS IN MIGRATION

Отрошко Л.

Взаємини західної української
діаспори з Україною:
періодизація, освітні, наукові
та міжнародні зв'язки

195*Otroshko L.*

Western Ukrainian Diaspora
and Ukraine: Periodization,
Educational, Scientific and
International Relations

ГУМАНІТАРНІ ВИКЛИКИ ХХІ СТ. HUMANITARIAN CHALLENGES OF THE 21ST CENTURY

Колюбаєв А.

Інформаційно-культурна глобалі-
зація як феномен сучасного етапу
цивілізаційних трансформацій

217*Koliubaiev A.*

Informational and Cultural
Globalization as Phenomenon of the
Stage of Civilization Transformations

РЕЦЕНЗІЇ, ПРЕЗЕНТАЦІЇ
REVIEWS AND PRESENTATIONS

Фігурний Ю.

Зустріч Міністра освіти і науки України Оксена Лісового з Павлом Мовчаном, Степаном Хмарою, Іваном Зайцем, Георгієм Філіпчуком: розвиток українознавства під час російсько-української війни

227***Fihurnyi Yu.***

Meeting of the Minister of Education and Science of Ukraine, Oksen Lisovyi, with Pavlo Movchan, Stepan Khmara, Ivan Zaiets, and Heorhii Filipchuk: the Development of Ukrainian Studies During the Russian-Ukrainian War

Фігурний Ю., Сцібан О.

Розширення українознавчої родини: входження аспірантів до лав вчених-українознавців

231***Fihurnyi Yu., Stsiban O.***

Expansion of the Ukrainian Studies Family: Postgraduate Students Join the Ranks of Ukrainian Studies Scientists

Фігурний Ю., Шакурова О.

Розвиток українознавства в умовах повномасштабної російсько-української війни: від захисту культурної спадщини України до консолідації українців і світового українства

235***Fihurnyi Yu., Shakurova O.***

The Development of Ukrainian Studies in the Conditions of a Full-Scale Russian-Ukrainian War: From the Protection of the Cultural Heritage of Ukraine to the Consolidation of Ukrainians and World Ukrainianism

Фігурний Ю.

Зустріч з Міністром освіти і науки України Оксеном Лісовим делегації вчених НДІУ

252***Fihurnyi Yu.***

A Meeting Between the Minister of the Ministry of Education and Science of Ukraine, Oksen Lisovyi, and the Delegation of Scientists of RIUS

Павко А., Курило Л.

Проблеми вітчизняного етосу в контексті чинників європейської культури

259***Pavko A., Kurylo L.***

Problems of National Ethos in the Context of Factors of European Culture

УДК 32(477)

DOI: 10.30840/2413-7065.4(89).2023.293006

ІДЕОЛОГІЯ І ПРАКТИКА РАШИЗМУ: РЕКОНСТРУКЦІЯ ВИТОКІВ ТА ІМПЕРСЬКА СУТНІСТЬ

Валентин КРИСАЧЕНКО*orcid.org/0000-0002-4965-2750*

доктор філософських наук, професор,

завідувач відділу військово-патріотичного виховання НДІУ

Анотація. Нинішня російсько-українська війна є продовженням системної стратегії російської імперії на підкорення України та знищення її ідентичності. Ідеологія цієї політики живиться традиційними історичними наративами московії, актуалізованими згідно з реаліями сьогодення. Сутністю і стратегією існування російської імперії (незалежно від назви цієї держави) є тотальне загарбання і використання ресурсів підлеглих країн та народів з привласненням при цьому їхньої матеріальної, культурної та інтелектуальної спадщини. Злочинним механізмом досягнення цієї мети є тоталітаризм та автократія, орієнтовані на забезпечення безумовної влади над людьми. Організуючим началом подібної політики слугує певна ідеологія, тобто система визначальних норм і правил функціонування держави. До її структури увіходять як успадковані моделі поведінки, так і набуті стратегічними діями згідно з ситуативними вимогами часу. В московії поєдналися принципи східного деспотизму з його рисами безумовного автократизму як форми правління, імперськими «духовними скрепами», європейськими трендами візантизму (теократизму), комунізму та фашизму. Для російської держави в усіх її історичних політичних формовтленнях (улус-ханство-царство-імперія-союз-федерація) ідеологічний інструментарій впливу завжди увіходив до стратегічного арсеналу її експансіоністських просувальних. При цьому сам зміст відповідних ідеологем міг бути варіативним залежно від ситуативних обставин. За часів Чингіз-хана цю функцію виконували приписи «Яси», в християнізованих улусах Золотої Орди (на московщині) – ортодоксальне православ'я, в СРСР – марксизм-ленінізм, в сучасній РФ – еkleктична суміш того й іншого у вигляді «духовних скреп» з додатком персоналізованого деспотизму. Відповідні функціональні структури влади вживлювали такі матриці в реальне буття суспільства, користуючись своїми насильницькими та деструктивними засобами і підходами, реалізуючи таким чином політику тоталітаризму.

Ключові слова: рашизм; московія; ідеологія тоталітаризму; агресія проти України; злочини проти людяності; геноцид.

THE IDEOLOGY AND PRACTICE OF RASHISM: RECONSTRUCTION OF THE ORIGINS AND IMPERIAL ESSENCE

Valentyn KRYSACHENKO

Doctor of Philosophical Sciences, professor,

Head of the Military and Patriotic Education Department of RIUS

Annotation. The current russian-Ukrainian war is a continuation of the systemic strategy of the russian empire to subjugate Ukraine and destroy its identity. The ideology of this policy is fed by traditional historical narratives of moscow, updated according to the realities of today. The essence and strategy of the existence of the russian empire (regardless of the name of this state) is the total usurpation

© Крисаченко В.

and use of the resources of subordinate countries and peoples while appropriating their material, cultural, and intellectual heritage. The criminal mechanisms for achieving this goal are totalitarianism and autocracy, aimed at ensuring absolute power over people. The organising principle of such a policy is a certain ideology, that is, a system of defining norms and rules for the functioning of the state. Its structure includes both inherited models of behaviour and acquired strategies of action according to the situational requirements of the time. In muscovy, the principles of eastern despotism, with its features of unconditional autocracy as a form of government, imperial "spiritual bonds," European trends of Byzantism (theocracy), communism, and fascism, were combined. For the russian state in all its historical political forms (ulus-khanate-kingdom-empire-union-federation), the ideological toolkit of influence has always been part of the strategic arsenal of its expansionist advances. At the same time, the content itself of the respective ideologues could be variable, depending on the situational circumstances. During the time of Genghis Khan, this function was performed by the prescriptions of "Yasa," in the Christianized uluses of the Golden Horde (in muscovy), Orthodoxy, in the USSR – Marxism-Leninism, in the modern rf – an eclectic mixture of both in the form of "spiritual bonds," with the addition of personalized despotism. The corresponding functional structures of power instilled such matrices into the real life of society, using their violent and destructive means and approaches, thus implementing the policy of totalitarianism.

Key words: rashism; muscovy; ideology of totalitarianism; aggression against Ukraine; crimes against humanity; genocide.

Постановка проблеми. Сутністю і стратегією існування російської імперії (незалежно від назви цієї держави) є тотальне загарбання і використання ресурсів підлеглих країн та народів з привласненням при цьому їхньої матеріальної, культурної та інтелектуальної спадщини. Злочинним механізмом досягнення цієї мети є тоталітаризм та автократія, орієнтовані на забезпечення безумовної влади над людьми. Організуючим началом подібної політики слугує певна ідеологія, тобто система визначальних норм і правил функціонування держави. До її структури увіходять як успадковані моделі поведінки, так і набуті стратегіями дії згідно з ситуативними вимогами часу. В московії поєдналися принципи східного деспотизму з його рисами безумовного автократизму як форми правління, імперськими «духовними скрепами», європейськими трендами візантизму (теократизму), комунізму та фашизму. В своєму поєднанні вони

і складають ідеологічне ядро ідеології рашизму – сучасної програми існування і дії російської держави. У практичному втіленні рашизм призводить до дегуманізації та знелюднення буття, є загрозою для національної та міжнародної безпеки, усталеного світоустрою.

Актуальність. Нинішня російсько-українська війна є продовженням системної стратегії російської імперії на підкорення України та знищення її ідентичності. Ідеологія цієї політики живиться традиційними історичними наративами московії, актуалізованими згідно з реаліями сьогодення. Знання про сутнісні риси та підвалини дій агресора є важливим для розбудови концепції національної безпеки України, пошуку ефективних моделей опору супротивнику та досягнення перемоги у протистоянні з ним.

Аналіз основних джерел, досліджень і публікацій. Золотоординські витоки рашизму свого часу глибоко

проаналізував відомий емігрантський історик, син академіка В. І. Вернадського, Г. В. Вернадський [1; 2]. Американський вчений Роберт Конквест доказово обґрунтував злочинну сутність комуністичної ідеології та безпосередню відповідальність сталінського режиму за злочин геноциду шляхом здійснення голодомору в Україні в 1932–1933 рр. [9]. Знаний український літератор і дослідник Євген Гуцало системно проаналізував особливості ментальності орди і дійшов висновку, що це – хижа зграя насильників, яка призвичаєна до грабіжництва і живе коштом чужої праці, руйнуючи при цьому усталений, органічно вписаний у довкілля господарський лад поневолених народів, їхні звичаї, культуру, ідентичність [7]. У фундаментальній праці визначного українського мислителя Мирослава Поповича «Червоне століття» (2007) окреслена історія європейської цивілізації ХХ ст., і насамперед у тому регіоні, який був охоплений комуністичним тоталітаризмом. Філософ доходить висновку про сутнісну єдність комунізму та фашизму, агресивні дії яких спричинили другу кризу європейської цивілізації, і підсумовує: «Повертаючись до часто обговорюваного питання, який режим гірший – комуністичний чи фашистський, варто від початку зазначити його безглуздість» [10, с. 522]. Зазначимо, однак, що діяння фашизму зазнали справедливого засудження з боку переможців та покаяння з боку переможених, тоді як носії комуністичної бази досі воліють нав'язувати свою волю усьому світові. Фахівці Національного інституту стратегічних досліджень, починаючи з 2014 р., невпинно досліджували реальні та потенційні загрози рашизму для України та всього світу, наголошуючи

на його спадкоємності з попередніми формами російського деспотизму. Зокрема, в колективній монографії «Режим Путіна: перезавантаження-2018» (2018) розглянуто власне внутрішню та зовнішню політику агресора як парадигму курсу кремля на відновлення свого імперського статусу, зокрема і шляхом насильницької реінтеграції до свого складу постімперського простору [18]. В тому ж році відомий американський історик Тімоті Снайдер оприлюднив дослідження «Шлях до несвободи. Росія, Європа, Америка» (український варіант з'явився у 2020 р.), в якому проаналізував складні та драматичні трансформації в цих регіонах від 2013 до 2017 року. Серед головних висновків – трансформація путінського режиму у відверту диктатуру та його новоімперські зазіхання, значення України для збереження європейської демократії [19].

Осмислюючи причини та наслідки повномасштабного вторгнення московії в Україну, відомі історики Володимир Горбулін та Валентин Бадрак у своїй монографії «Над прірвою. 200 днів російської війни» підрахували, що зараз Україна веде 23-тю війну за свою незалежність проти агресивної росії-москвії, і ця війна виявилася найбільш кривавою. Автори вишукують відповіді на питання, як така війна взагалі стала можливою, чому наміри агресора не були упереджені світовими лідерами (країнами, організаціями та ін.), і підводять до аргументованих висновків про те, що перемога і в цьому разі неодмінно буде за силами добра і демократії [5]. Низка публікацій була присвячена аналізу різноманітних форм геноциду, реалізованих імперією проти українського та інших етносів протягом останніх століть [10; 11; 12].

Ґрунтовне дослідження «Заборонити рашизм» (2023) було ініційовано і виконано під проводом очільника Київського університету імені Бориса Грінченка Віктора Огнев'юка. Колектив учених дослідив витoki формування російського месіанства та експансіонізму, які стали підґрунтям до творення імперської ідеології «русского мира», фальсифікації та привласнення набутків української цивілізації, дається визначення, структура ідеології й практики рашизму [8].

Метою статті є аналіз витоків та злочинної, імперської сутності рашизму включно з реалізацією його ідеології зі знищення української ідентичності на практиці.

Виклад основного матеріалу.

Етимологічний дискурс. Усталений світопорядок діями однієї з держав опинився під загрозою. Офіційне ім'я цієї держави – російська федерація, але зазвичай іноземці користуються терміном «раша», похідним від вкраденої ними назви давньої України – Russia. Водночас існує практично неміряна кількість варіативів цієї назви залежно від авторів та їхніх уподобань, котрі мають переважно зневажливо-іронічний характер. Вікіпедія наводить синонімічний ряд на кшталт *раха, рашка, параша, парашка, рашка-парашка, рашастан, рашабад, рашколенд, путраша* і т. д. і т. п. А самі діяння, котрі чинились агресором на суверенних територіях інших держав, насамперед незалежної України, викликали прямі асоціації з іншим нелюдським політичним режимом – фашизмом, злочини якого отримали справедливу оцінку на Нюрнберзькому трибуналі. Саме таким чином і виник асоціативний термін *рашизм* як похідний покруч від *раша* та *фашизм*. Цей термін легітимізувався

в суспільній свідомості саме для означення політичної ідеології та суспільної практики сучасної росії, котрі включають автократизм та тоталітаризм в управлінні суспільством, терор, насильство, геноцид та інші злочини проти людяності у взаєминах з об'єктами їхньої агресії. До політико-правового поля поняття *рашизм* ввела Верховна Рада України. 14 квітня 2022 р. відповідною постановою рф була оголошена державою-агресором, а 2 травня 2023 р. рашизм був визнаний державною ідеологією агресора [17]. Таким чином, було окреслено смислове поле цього поняття і надано йому юридичну кодифікацію.

При цьому особливо слід мати також на увазі, що, крім модерних рис, індукованих комунізмом та фашизмом ХХ ст., рашизм спирається на матриці поведінки, набуті протягом своєї історичної минувшини, починаючи з часів перебування московщини в підпорядкуванні імперії чингізидів та її трансформації в подальші автократичні режими. Інакше кажучи, для того, щоб зрозуміти справжню сутність рашизму, необхідно здійснити історичну реконструкцію його витоків та еволюції. Це дасть можливість наповнити дану матрицю тоталітаризму його дійсно глибинними коренями і засвідчити невідповідність цієї загрози не лише для України, але й усього цивілізованого світу.

Ординські витoki. Найпершу ґрунтовну етнічну мапу давньої Русі виклав печерський чернець Нестор у «Повісті минулих літ». Мислитель виокремив родоплемінну множину людності давньої Русі-України і відобразив місце кожного з давніх етносів на «генеалогічному дереві» людства. Слов'яни (поляни, деревляни, дреговичі, полочани, словени)

залюднювали простори басейнів Дніпра, Двіни, Десни, Сейму, Сули та Полоті, жили довкола озера Ільмень. А на землях, де згодом постало московське царство, сиділи «інші народи, які данину дають Русі: чудь, весь, меря, мурома, черемиси, мордва, перм, печера, ям, литва, зимигола, корсь, нарова, ліб». І літописець наголошує: «Ці мають свою мову, від коліна Яфетового, бо живуть у північних краях» [13, с. 7]. Ось саме «ці» – *чудь, весь, меря, мурома, черемиси, мордва, перм, печера, ям, литва, зимигола, корсь, нарова, ліб* – і є прямими предками московитів.

Ця периферія руської держави була зорієнтована на духовні конструкти християнства візантійського зразка як ідеологічні догмати. Відповідна доктрина була привнесена до фінно-угрів незрозумілою їм староболгарською мовою. А тому християнізація відбулася переважно на рівні княжого двору, війська, міського люду тощо. Абсолютна ж більшість населення зберегла свій первісний родоплеменний устрій та світогляд. І коли настали часи монгольської навали, місцеве населення практично без спротиву призвичаїлось до життя в новій деспотичній державі.

В імперії Чингіз-хана та його послідовників ідейно-світоглядним канonom залишалася **Яса** – зведений корпус правил земного і небесного буття, своєрідна священна книга завойовників. І головним постулатом цього вчення було твердження про **божественну сутність самого володаря**, за невизнання чи порушення якого невідплатною ставала смертна кара. Саме **Небо (Тенгри)** було найвищим божеством, джерелом всього сущого, самого життя, воно визначало вічний порядок і лад, звершувало

правосуддя, йому підкорялись будь-які інші боги і божества. А тому всі інші конфесійні вподобання та міфологічні конструкти підкорених народів, зокрема буддизм, іслам, племенні культу тощо, сприймались толерантно за умови незаперечного прийняття ними цієї абсолютної істини.

У цьому контексті самі золотоординські правителі ситуативно визначались зі своєю особистою прихильністю до того чи іншого конфесійного земного різновиду Небесної істини. Як зазначав Г. Вернадський, «Бату, перший хан Кипчакії [Золотої Орди], був шанувальником Неба. Його син Сартак прийняв християнство. Брат Бату Берке був повернутий до ісламу. Його спадкоємці знову повернулись до Неба, і лише в XIV ст. Узбек увів іслам як офіційну релігію ханства» [2, с. 143]. В усіх випадках незмінним залишався головний постулат – **божественність володаря і корисність тих чи інших конфесійних вподобань його підданих для їхнього служіння повелителю і державі**. При цьому збереження місцевих (туземних) звичаїв та ідолів залишалось своєрідним заохоченням для нових підданих у справі їхньої безумовної покори верховному земному божеству.

Відомий знавець середньовічної історії Г. В. Вернадський таким чином описує етнополітичну структуру суспільства степняків: «Ім'я «монгол» визначально стосувалось одного маленького племені. Це плем'я заявило про себе на початку XII в., але в середині століття було розбите своїми сусідами – татарами – і зазнало дезінтеграції. Потім татари, в свою чергу, стали одним із провідних племен Монголії...» [2, с. 20]. Спершись на підтримку китайської «Золотої династії»

(Цзінь), татари вчиняли масові погроми монголів, навіть безпосередньо використовуючи для цього (наприклад, у 1161 р.) і саму китайську армію.

Приблизно в цей час і з'явився на світ Темучин – майбутній провідник монголів і «повелитель неба» Чингізхан. І саме татари були безпосередніми винуватцями загибелі його батька. Помста – ось головний рушійний чинник, яким керувався молодий вождь монголів. Формування майбутньої імперії розпочалося з відновлення справедливості – в розумінні Темучина: і особистої, і родової. У 1182 р. його військо вщент розтрощило татарську рать і здійснило потім низку каральних заходів: «Татарський князь (вождь) Муджін-Султу і всі мужчини високого зросту були перебиті, живими залишили тільки невисоких мужчин та малих дітей» [4, с. 13]. У наш час подібні дії цілковито підпадали б під кваліфікацію як **злочин геноциду**, але для молодого полководця то був звичний шлях для досягнення абсолютної влади в Монголії, що він незабаром і зробив, послідовно здолавши, з безжалісною селекцією неугодних, інші конкурентні племена – **меркитів, караїтів та найманів**.

У своїх наступальних операціях Чингізхан саме загоми татар кидав у перших лавах на супротивника, діючи подібно до своєрідного використання «штрафних батальйонів» його злочинними продовжувачами – Сталіним та Путіним. Але навіть якщо серед рекрутів у нього вже власне татар і не було, все одно ворога сповіщали, що з лихом до них прийшли саме «татари». В цій аберації дій, **перекладання причинення із себе самого на іншого суб'єкта**, міститься і бажання перекласти відповідальність

на іншого, і намір умилювати богів за безневинно пролиту кров, і психологічний тренд приниження історичних конкурентів та створення до самого їхнього імені повсюдної ненависті і зневаги. Внаслідок цієї своєрідної психологічної маніпуляції етнонім «татари» міцно прижився на безкрайніх просторах нової імперії і для місцевої людності однозначно асоціювався з образом прийшлої ворожої сили, отримав власне повноцінне смислове навантаження саме для узагальнюючого найменування завойовника і створеної ним нової соціально-політичної реальності.

Відтепер **всі члени Орди ідентифікувались не за етнічним походженням, а за самою належністю до неї**, а тому кваліфікувались як *татари*. В Московському улусі до цього додалося територіальне йменування – *московити*. В петровські часи, після крадіжки історичної назви «Русь», всіх *верноподданих* почнуть іменувати *россеянами*. Після жовтневого перевороту 1917 р. кремлівська верхівка запустить ідеологічний тренд совковості, а більшовики почнуть іменувати все підконтрольне населення *советським народом*.

Понад те, територія московщини («заха улус», звідки – «захолустье»), як своєрідний край світу, стала привабливою і для самих «монгольських» переселенців. Для управління підкорених земель двадцять тисяч монголів улусу Джучі були розподілені по трьох ордах – Золотій, Білій та Синій [6, с. 17]. До Золотої увіходив і московський улус, і саме він отримав левову пайку з «демографічного дарунка» завойовника. Потужний струмінь монгольської крові дістався московщині і на початку XIV ст., коли хан Узбек захопив ординський престол

і оголосив іслам державною релігією [3, с. 71]. Супротивників нової віри жорстоко карали, а незгодні, які вціліли, кинулись рятуватись втечею, і основний потік переселенців був спрямований у північно-західному напрямку, у верхів'я Волги та Оки.

Саме вцілілі монгольські воїни хана Узбека, на думку Георгія Вернадського, «стали ядром московських ратей, які розгромили Мамаю на Куликовому полі, а потім зупинили натиск Литви» [3, с. 71]. В цій битві **змагалися між собою, по суті справи, два монгольських війська**: християнізоване, під проводом князя Дмитрія (Донського), й ісламізоване, під кермуванням хана Мамаю.

Вивищення московії. В ординському суспільстві існують визначальних два організаційних модуси: з одного боку, це воля (влада) верховного (божественного!) правителя з відповідними атрибутами та механізмами, з другого – інтерес, зацікавленість колективного ординця бути належним до цієї спільноти. Обидва начала при цьому об'єднуються спільною метою: *привласнення чужого ресурсу*. Саме це – спільна стратегія, смисли і мета їхньої організованої діяльності. І полягає ця стратегія в загарбанні, грабунках, привласненні, наживі на чужому горі, з одного боку, і забезпеченні власного процвітання за чужий рахунок – з другого. Це та живильна сила, яка є джерелом і засобом для існування подібної спільноти. І для того, щоб стати її часткою, етнічне походження не має ніякого значення.

В Орді відбулася політична, етнічна і соціальна трансформація колишньої периферії київської держави згідно з матрицею східного завойовника. Г. Вернадський зазначав: «Ці зміни у відношеннях

поступово відобразились в новій концепції держави і суспільства. Старі вільні політичні інститути були замінені владою великого князя. Вільне суспільство поступово трансформувалося в ряд соціальних класів, зобов'язаних служити державі. Новий порядок набув певних рис вже в післямонгольський період, однак його зародки знаходяться в тих змінах, які були привнесені монголами на Русь в результаті їх правління» [3, с. 84].

І новий, московський, улус розпочав вперту боротьбу – ні, не за звільнення, а за паритетність і, зрештою, за верховенство в Золотій Орді. Після перемоги над Казанським (1552), Астраханським (1556), Сибірським (1578–84) і Кримським (1774–83) ханствами він таки досяг поставленої мети, поширивши свою владу на всю її західну територію. Для легітимізації здобутого місцевими зверхниками було піднесено свій статус до рівня *царства*. Його ж людність отримала звичну норму поведінки: абсолютну покору всередині держави і право на розбій та грабунок поза її межами. В таких умовах саме їхнє існування залежало не від власної продуктивної праці, а здатності захопити і використовувати чужі ресурси. А умовою споживацького успіху стало підкорення (усунення, ліквідація) законного власника цих ресурсів. Саме таким чином політика **геноциду**, тобто фізичного знищення потенційного конкурента, стала головним злочинним інструментарієм поширення впливу орди в навколишньому світі [11]. Підкорення московитами нових територій завжди відбувалось за однотипним сценарієм: повсюди тривали масові вбивства та грабж, рабська праця або вигнання автохтонів з їхніх предківських земель, нищення та спалення міст,

містечок і сіл, церков і монастирів. А на спустошених землях з'являлися переселенці-неофіти – тисячі «боярських дітей», «служилих» московських людей, безліч ратників та холопів з уже «освоєних» загарбниками країн.

Згідно з сучасними міжнародними політико-правовими нормами всі злочинні дії однієї держави щодо іншої визначаються як агресія, а дії агресора щодо корінного населення окупованої країни з його винищення, розселення за межами батьківщини, денаціоналізацією тощо кваліфікуються не інакше, як військові злочини, геноцид та злочини проти людяності.

«Європеїзація» Орди. Третій Рим. Зміцнення політичного статусу Московського улусу посеред золотоординських регіонів традиційно пов'язують з битвою 8 вересня 1380 р. на Куликовому полі і перемогою в ній війська під проводом князя Дмитрія Донського над ординцями. Щоправда, заледве через два роки Москва була захоплена і спалена темником Мамаєм, а тому повноцінна самодостатність була засвідчена під час т. зв. «стояння на Угрі». В 1480 р. протягом цілого літа на берегах цієї річки, навпроти один одного, розташувалися війська московські царя Івана III і хана Золотої Орди Ахмата, який хотів відновити свою владу над північними територіями. Це стояння тривало аж до початку листопада, коли вдарили перші морози; татари в літньому оснащенні були «нагі, босі, обдерлися», і Ахмат спішно відступив.

Саме з цього часу Москва утверджується як новий «збирач земель», тобто своєрідний геополітичний центр на всьому, вкрай розбалансованому, просторі Золотої Орди. Попереду чекала важка, виснажлива боротьба за першість, адже

поруч неї на аналогічні права претендують потужні ханства-конкуренти. Їх ослаблення та впокорення знаходиться серед першочергових завдань кремлівської влади. Десь у 80-х роках XV ст. московська держава набуває реальної незалежності від хана Орди. Чи не вперше титул царя до Івана III був вжитий у дипломатичному документі в 1474 р., і це легітимізувало його статус як рівнозначний іншим зверхникам ординських ханств. Але навіть на початку наступного століття цей титул вживався з обережністю, напівофіційно, з пересторогою на більш високий статус кримського хана. Але саме домагання московських зверхників називатися царями свідчить про їхню глибинну належність до самої Орди і їхнє бажання очолити її. Водночас, досягнувши свого, загарбницьким оком знову почали поглядати на Європу, вишукуючи для себе можливість не тільки знову чимось пожитися, але й претендувати на її скарби і цінності цивілізаційного штибу.

Отже, не меншою спокусою, аніж завоювання верховенства в самій Орді, постає також західний вектор потенційної територіальної експансії. І тут на поміч військовим можливостям постає необхідність обґрунтування свого майорату на ці землі, спадкового права на володіння ними. Саме в цьому контексті і з'являється доктрина про Москву як «третій Рим» з усіма випливаючими звідси логістичними задумами та діями. І тут дуже вчасно стає в нагоді відібрана свого часу у Києва та Переяслава як військовий трофей давньоруська церковна організація. Для задоволення політичних амбіцій північних ординських царів виявляється надзвичайно потрібним і корисним її походження, своєрідні

предківські корені православ'я, котрі уможливають ставити принципове питання про права власності на всю родову спадщину. А ця спадщина проглядається через златоверхий Київ, «матір городів руських», аж до візантійського Константинополя, осердя римської (ромейської) імперії.

Канонічна та організаційна залежність російських епархій від Константинополя відверто дисонувала з політичними амбіціями московських можновладців. Московський собор 1448 р. самочинно, без благословення Константинополя, висвячує на посаду «митрополита Київського» рязанського єпископа Іону (пом. 1461 р.). І цей митрополит був останнім, хто вінчався титулом «Київський і вся Русі», а всі наступні вже іменувались «Московськими і вся Русі». Подібним діям необхідна була відповідна концептуальна підтримка, і вона з'являється. В публічному просторі заявляє про себе і свої одкровення ігумен псковського Елеазарівського монастиря Філофей (бл. 1465–1542). Він звертається з посланням до царя Василя III (1505–1533) з листом, у якому міститься пропозиція, від якої той не в змозі відмовитися. Це послання написано не пізніше 1521 р., і саме в ньому викладається ідея, котра просвітлює правителя. Церква старого Риму осквернилась язичниками і скніла, церковні врата другого Риму, Константинополя, ворогами нечестивими порубані й посічені. Отже, висновує чернець, «тепер третього, нового Риму, державного твого царства свята соборна апостольська церква у всіх кінцях всесвіту в православній християнській вірі по всій піднебесній понад сонця сяє» [20, с. 437]. Він же викладає і прийнятну для узурпатора генеалогію, в якій серед

«прадідів» царя присутні «великий Константин, і блаженний святий Володимир, і великий богообраний Ярослав, та інші блаженні святі, того ж кореня, що й ти» [20, с. 439]. Концептуальна канва для номінативного рейдерства була сформульована чітко і напрочуд амбіційно і в подальшому стала для правителів своєрідним керівництвом до дії.

Наступного листа старець Філофей пише взимку 1528 р. і адресує його відповідальному придворному В. Г. Мисюрю Мунехіну. В ньому він доводить свою ідею до логічного завершення у вигляді не релігійної, а саме державницької доктрини, причому геополітичного масштабу. Цьому слугує насамперед запропонована нова історіософія: «два Рима впали, а третій стоїть, а четвертому не бувати» [21, с. 453]. Історія стає, таким чином, жорстко каналізованою і фіналістичною. А смислу цієї історії надає богообрана держава – Московське царство: «Всі християнські царства добігли кінця і зійшлись в єдиному царстві нашого государя, згідно з пророчими книгами, і це – російське царство» [21, с. 453]. На додаток до цього псковський мудрець позначає верховенство московського правителя над усіма іншими великими володарями узурпацією їхніх титулів. Він вживає повний формуляр титулування Василя III, у якому є: великий князь – взятий від Русі, цар – титул із Золотої Орди, самодержець – калька з грецького *autokrator*, титулу візантійських імператорів-базилевсів.

Заявка на всесвітнє панування обґрунтовується, таким чином, всім попереднім політико-духовним надбанням людства, володарем якого одноосібно оголошувався кремлівський вождь. Поняття *Рим* при цьому позбавляється

власної просторово-континуальної визначеності, оскільки пріоритетною його характеристикою, домінантою самого існування є визначена йому вищими силами всесвітня місія. І місія ця полягає в перериванні минулості попередньої історії шляхом імплементації в нього нового організатора земного життя всього сущого – московського помазаника божого. З цього часу скрізь і повсякчас третій Рим постає гарантом вічності, вмістилищем сокровенних знань про абсолютне.

Позиція Константинополя щодо «нового Риму» була чіткою і однозначною: він уже є, він існує і нікуди не зник; і це – Константинополь. А тому ніякого «третього» бути не може, сама думка щодо цього є блюзнірством. Це простежено, зокрема, у титулуванні сторін листування в часи Івана Грозного [14, с. 186–194; 15, с. 100–112]. Так, у січні 1557 р. цар надсилає патріарху Константинопольському Юсаафу листа, в якому іменує його «архієпископом Константинопольським і вселенським патріархом»; у листі-відповіді в грудні того ж року патріарх акцентує увагу, що він – «архієпископ Константинограда нового Риму і вселенський патріарх». І Москва мусила з цим погодитися, про що свідчить зворотна подячна грамота царя Івана IV, надіслана в 1564 р., в якій патріарх іменується належним чином із згадуванням «нового Риму». Це концептуальне розмежування продовжилось і в оформленні чинності Московського патріархату: в «Уложеній грамоті» 1589 р. простежується наполегливе бажання текстуально зафіксувати положення про Москву як третій Рим, причому відповідні слова самочинно вкладають в уста Константинопольського патріарха Ієремії. Натомість

в грецьких актах 1593 р. про підтримання цієї події жодного слова про новий, третій, Рим немає. Але Москва доклала максимум зусиль для того, щоб урівняти свої претензії на «римський» статус шляхом урівняння статусу московського предстоятеля церкви зі вселенським патріархом, тобто узаконити свої неправочинні дії, починаючи принаймні від 1448 р.

«*Духовні скрепи*». Вирішальну крапку в нероздільному злитті політики східного деспотизму та ідеології богообраності влади зробив Петро I, ліквідувавши главенство над церквою патріарха і передоручивши управління нею Синоду. Були зроблені директивні кроки щодо *повної імплементації РПЦ в структуру імперської виконавчої влади* як її невід'ємного офіційного складника. Петро I у 1701 р. скасував патріарше правління, а для керування церковними справами відновив Монастирський приказ; з 1721 р. цю функцію почав виконувати Святійший Синод. Сам імператор виступав при цьому як «крайней Судия сей Коллегии», а Синод набував статусу «правительствующего», тобто урядової структури. Так законодавчо було визначено і законодавчо закріплено місце РПЦ в системі управління імперією як одного з виконавчих відомств. Виробленням підготовчих документів керував глава «вченої дружини» імператора киянин Феофан Прокопович, який безуспішно намагався пом'якшити внутрішню ортодоксальність РПЦ. Втім саме цей філософ прислужився імператору ще й і в переписуванні історії, а саме: долучився до привласнення давньоукраїнського спадку і перейменування московії на росію як немовби спадкоємицю давньої Русі.

Так відбулося привласнення чужої культурної та історичної минушини і повне одержавлення церкви. Відтепер навіть гіпотетично не можна було уявити можливість будь-якої самостійної чи неузгодженої поведінки з владою носіїв «духовних скреп». Православна церква стала одним із структурних підрозділів державного управління і продовжує сумлінно виконувати свої функції наглядача за людськими душами і в нинішній час. Відтоді РПЦ функціонує як інструмент влади, використовуючи при цьому свої адміністративні, матеріальні, людські та догматичні ресурси для підтримки та реалізації політики російської держави.

РПЦ практикує насильницьке вторгнення в духовно-ціннісний світ особистості. Контроль над людською свідомістю своїм наслідком має формування певного духовно-практичного ставлення до світу, що проявляється не тільки у світоглядних переконаннях, але й у внутрішній потребі їх опредметнення, втілення в життя. А на практиці це втілюється у захопленні церковної території, майна та пастви церкви, відчуженні народу від його питомих традиційних цінностей. Яскравим прикладом цього постає рейдерське захоплення та використання у власних інтересах Київської митрополії.

Невід'ємною складовою діяльності РПЦ, а на практиці – її кінцевою метою, є встановлення повного і беззастережного контролю над захопленою імперією територією, яка на церковному жаргоні оголошується її канонічними володіннями. В реальному житті це означає взяття у власне повне користування матеріальних (природних та виробничих), людських та культурних ресурсів. При

цьому загарбаний ресурс трансформується у бажаному для РПЦ напрямку: матеріальний – для особистого та імперського збагачення, людський – для перетворення автохтонного населення у безвідмовну та слухняну юрбу виконавців та послухів, уніфікованих за своєю поведінкою, діями та мисленням, культурний – для підкріплення та нарощування власних ідеологем та наративів щодо винятковості «руського мира». Загалом функціонування РПЦ як невід'ємної складової частини імперського державного механізму позбавляє її права відносити себе до християнської віри в цілому, оскільки заповіді і приписи останньої використовуються нею всупереч самим церковним канонам.

Комуністична доктрина. Здавалося, були знайдені надійні ідеологема та механізми підтримки і забезпечення вічного існування Росії, та на заваді стали нові месіатворці. «Третій Рим» був вщент розтятий і розтоптаний більшовиками «от Москвы до самых до окраин». Натомість на потребу зневіреним і здичавілим під час війни масам була кинута нова есхатологічна парадигма – ідея перемоги над злом і несправедливістю в одній, окремо взятій, країні під гаслами вічного блаженства. І розпочалося втілення в життя жажливої утопічної «примари комунізму».

Нова месіанська ідея знову визначала смисл і регламентувала все життя людей. Тоталітарне суспільство, з його абсолютною зневагою до прав і свобод людини, явило світові зразок того, як не слід, як не можна, як злочинно організовувати суспільний організм подібним чином. На жаль, можливість необмеженого права на грабунок та експропріацію однієї частини суспільства іншою зробила

запропоновані ідеї досить популярними не лише в росії, але і в багатьох інших країнах світу. Відтак цьому сприяли принадливі гасла та обіцянки від нових правителів, на спокусливість яких піддалося чимало простого люду.

Більшовики запрягались, що вони взагалі заперечують релігію з усіма її атрибутами, але натомість вибудували і втілили в життя власну догматичну доктрину, яка має всі ознаки «опіуму для народу», тобто віровчення. Марксизм-ленінізм у своєму повсякденному бутті продемонстрував всі ознаки такої світоглядно-ідеологічної конструкції, як «світська релігія». Існувало власне «священне письмо» – твори класиків-основоположників, цитування чи тлумачення яких жорстко відстежувалось системою. Різноманітні ухили, праві та ліві, ставали формальною причиною для масових репресій, а за лояльністю всіх інших громадян повсякденно пильнувала цензура та каральні органи. У засновників були і свої «апостоли» – ближні і дальні (як 12 і 70 у християнстві): перші, з найближчого оточення Ульянова, самі отримали його благословення у відомому передсмертному листі, другі – виростили, мов гриби, по всьому світу, де особливо «поталанило» деяким (якщо не сказати – багатьом) країнам Азії та Африки. Останні, на зразок Кім Ір Сена, Мао Цзедуна чи Пол Пота, заповзятливо кинулись створювати власні «євангелія» з неодмінним подальшим втіленням їх у життя. Наслідки тамтешнього «червоного терору» також добре відомі.

Система ретельно пильнувала, щоб у країні не було не тільки інакодійців, але й інакодумців, щоб ніхто не мав ніякої можливості знаходитись поза межами комуністичних ідей та символів. А тому

по всій країні розкинулось безмежне море кодифікованого предметного втілення нового вчення. Міста, села, вулиці, парки, сквери, заклади культури, освіти та спорту, все, що було простором життя людей, було поіменовано чи переіменовано на новий лад, повсюди були понатикані нові ідоли-вистукани – монументи, скульптури, меморіали тощо, всі залюднені громадські місця чи споруди прикрашались партійними портретами та лозунгами. Не обійшли увагою і місця, де людина працює, вчиться, відбуває покарання, скрізь, навіть на тваринницькій фермі, мусили бути «ленінські» куточки, своєрідний аналог християнської каплички, де пильне око вождя ні на мить не давало змоги забути людям, в якій країні вони живуть. А в інший, потойбічний, світ верховні гегемони «пролетаріату» відправлялись мов небожителі. Подібно до єгипетських фараонів тіла їхні муміфікували і, тепер вже «нетлінні», останки розміщували в мавзолеях для всезагального поклоніння.

Прості ж люди отримували в користування ідею про комунізм як про смисл і мету життя, якій треба служити, незважаючи ні на які труднощі, до останнього власного подиху. Щоправда, «благоденствіє» було обіцяно в далекому майбутньому, а доти слід мобілізуватись, служити і терпіти. А щастя, мовляв, неминуче прийде, воно не за горами, воно настане, якщо не для теперішнього, то для наступних поколінь. «Найщедрішим» з вождів виявився Микита Хрущов, який обіцяв настання комунізму «всього-на-всього» через двадцять літ. Самі ж собі нові земні владика та їхня номенклатурна челядь не відмовляли ні в чому – земний рай вони хотіли мати і мали, тут і тепер.

Фашизм. Неважко переконатись, що для деспотичного російського режиму сам зміст ідеології має загалом не завжди першорядне значення, оскільки на передній план проступає безумовність дії настанов та розпоряджень від існуючої влади. А тому, наприклад, для імперців, котрих потурили з росії більшовики, досить привабливими виявилися ідеї модного в Європі після Першої світової війни фашизму. Як відомо, зародився він в Італії, але незабаром поглинув і свідомість німецьких бюргерів, знайшов послідовників на Піренєях та Балканах. І це було своєрідною реакцією на виживання, спробою затамувати психологічну травму після поразки у війні. Так само потребувала реваншу і російська еміграція, і один із шляхів до цього вона побачила в доктрині фашизму. Наприкінці 20-х років партійні осередки виникали майже у всіх місцях її масового розселення, включно з Маньчжурією. Були створені російська фашистська партія, національна організація російських фашистів, союз фашистської молоді та інші об'єднання, з'явилися численні друковані органи [8]. Своєрідним маніфестом цього напрямку став анонімний документ під назвою «Основні начала російського фашизму. Тези російського фашиста», видрукуваний монархічним видавництвом «Ключ», «органом національного визволення під прапором національної диктатури», без вказівки на місце та рік видання. Подібна конспірологія, очевидно, мала надати цій писанині статусу палімпсестів, вічної істини. Але тези виявилися все тими ж шовіністично-імперськими догмами.

Вихідна мета – повалення радянської влади та відновлення російської національної держави. Цю державу має

будувати «нація» – «особливий духовний організм з інтересами, завданнями і засобами дії більш високими, ніж в окремих особистостей, союзів і племен, що входять до її складу» [1, с. 6]. Отже, індивідуальне, родове та етнічне має бути підпорядковане загальноімперському, і це є наріжним каменем побудови деспотичної держави. І дійсно, як проголошується далі, російським фашистам абсолютно байдуже, яка політична система буде проголошена, чи то монархія, чи навіть республіка: «він керується в цьому важливому питанні лише інтересами держави» [1, с.15]. Тобто головне в цій справі – таки диктатура, але вже не міфічного пролетаріату, а «істинних патріотів». Як мовлять сучасні «хороші росіяни» (ті ж самі мігранти-втікачі від режиму), ми з супротивниками путінізму – до «першого повороту», тобто його повалення, а далі знову будемо налаштувати свою «великую і неделімую», але вже під своїм зверхництвом.

Висновки. Асоціативний термін *рашизм* є похідним від *раша* та *фашизм*, насамперед – для засвідчення глибинної єдності політики сучасного російського режиму із злочинами нацизму. В суспільній свідомості цей термін легітимізувався саме для означення політичної ідеології та суспільної практики путінізму, котрі включають автократизм та тоталітаризм в управлінні суспільством, терор, насильство, геноцид та інші злочини проти людяності у взаєминах з об'єктами їхньої агресії. До політико-правового поля поняття *рашизм* ввела Верховна Рада України. 14 квітня 2022 р. відповідною постановою ВР України російська федерація була оголошена державою-агресором, а 2 травня 2023 р. українським парламентом рашизм був

визнаний державною ідеологією агресора. Таким чином, було окреслено смислове поле цього поняття і надано йому юридичну кодифікацію.

Для російської держави в усіх її історичних політичних формовтіленнях (ханство–царство–імперія–союз–федерація) ідеологічний інструментарій впливу завжди увіходив до стратегічного арсеналу її експансіоністських просуваль. При цьому сам зміст відповідних ідеологем міг бути варіативним, залежно від ситуативних обставин. За часів Чингіз-хана цю функцію виконували приписи «Яси», в християнізованих улусах Золотої Орди (на московщині) – ортодоксальне православ'я, в СРСР – марксизм-ленінізм, в сучасній рф – еkleктична суміш того й іншого у вигляді «духовних скреп» з додатком персоналізованого автократизму. Відповідні функціональні структури влади вживлювали такі матриці в реальне буття суспільства, користуючись своїми специфічними засобами і підходами, втілюючи таким чином в життя стратегії і стратегіями політики режиму. Подібна експансіоністська практика діяльності імперії триває і в нинішній час, що, безумовно, вимагає не лише належних політико-правових дій суб'єктів міжнародних відносин, але й чіткого усвідомлення власне тих вихідних підстав, котрі уможливають/приводять до подібного перезавантаження сутнісних ознак тих соціумів, котрі стають об'єктами агресивних, меркантильних інтересів кремля.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вериста. Основные начала российского фашизма. Без м. в. та р. в. [Париж, 1932-?]. Издание «Ключ». 14 с.

2. Вернадский В. Г. Монголы и Русь. Пер. с англ. Е. П. Бронштейна, Б. Л. Губмана,

О. В. Строгановой. Тверь: ЛЕАН; Москва: АГРАФ, 1994. 480 с.

3. Вернадский Г. В. Русская история. Учебник. Москва: Аграф, 1997. 544 с.

4. Войтович Л. В. Нащадки Чингіз-хана: вступ до генеалогії Чингізидів-Джучидів. Львів: [Б. в.], 2004. 248 с.

5. Горбулін В., Бадрак В. Над прірвою. 200 днів російської війни. Київ: Вид-во «Брайт Букс», 2022. 280 с.

6. Гумилев Л., Панченко А. Чтобы свеча не погасла: Диалог. Ленинград: Сов. писатель, 1990. 128 с.

7. Гуцало Є. Ментальність орди: статті. Київ: Києво-Могилянська академія, 2007. 269 с.

8. Заборонити рашизм / В. Огнев'юк, В. Андреев, В. Брехуненко, М. Відейко, Б. Гуменюк, І. Гирич, Л. Масенко, Ю. Митрофаненко, В. Огризко, О. Палій, В. Піскун, П. Полянський, В. Сергійчук, П. Чернега; за заг. ред. В. Піскун. Київ: Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2023. 252 с.

9. Конквест Р. Жнива скорботи: радянська колективізація і голодомор / пер. з англ. Київ: Либідь, 1993. 384 с.

10. Крисаченко В. С. Російська політика геноциду: об'єкти, інтереси, стратегія. *Політологічний вісник*. Зб. наук. праць. Київ: ІНТАС, 2019. Вип. 83. С. 26–39.

11. Крисаченко В. С. Офіційний історичний наратив Росії як інструмент агресії: конструювання та об'єктивізація. *Українознавство*. 2020. № 3 (76). С. 124–146.

12. Крисаченко В. С. Російська стратегія геноциду української нації: московські злочинні «хвилі» голодоморів. *Українознавство*. 2022. № 2 (83). С. 96–120.

13. Літопис Руський / пер. з давньорус. Л. Є. Махновця; відп. ред. О. В. Мишанич. Київ: Дніпро, 1989. XVI+591 с.

14. Огієнко І. І. Українська церква: нариси з історії Української православної церкви: у 2 т. Т. 1–2. Київ: Україна, 1993. 284 с.

15. Ортинський І. Хрищення, хрест та харизма України. Рим–Мюнхен–Фрайбург: Вид-во оо. Салезіян, 1988. 204 с.

16. Попович М. Червоне століття. Київ: АртЕк, 2007. 888 с.

17. Постанова Верховної Ради України Про Заяву Верховної Ради України «Про використання політичним режимом російської федерації ідеології рашизму, засудження заasad і практик рашизму як тоталітарних і людиноненависницьких» від 2 травня 2023 р. № 3078-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3078-20#Text>

18. Режим Путіна: перезавантаження-2018 / М. М. Розумний (заг. ред.), Я. В. Бежежний та ін. Київ: НІСД, 2018. 480 с.

19. Снайдер Т. Шлях до несвободи. Росія, Європа, Америка / пер. з англ. Львів: Вид-во «Човен», 2020. 392 с.

20. Филофей, игумен. Послание великому князю Василию об исправлении крестного литературы знамения и о содомском грехе. *Памятники литературы Древней Руси. Конец XV – первая половина XVI века* / вступ. ст. Д. С. Лихачева; сост. и общая ред. Л. Дмитриева и Д. С. Лихачева. Москва: Худож. лит., 1984. С. 436–441.

21. Филофей, игумен. Послание о неблагоприятных днях и часах. *Памятники литературы Древней Руси. Конец XV – первая половина XVI века* / вступ. ст. Д. С. Лихачева; сост. и общая ред. Л. Дмитриева и Д. С. Лихачева. Москва: Худож. лит., 1984. С. 442–455.

REFERENCES

1. VERISTA (1932). *Basic Principles of Russian Fascism*. Without m. in. and r. v. [Paris, 1932-?]. “Klyuch” Edition. 14 p. [in Rus.]
2. VERNADSKYI, H. (1994). *The Mongols and Russia*. Tver: LEAN, Moscow: AGRAF. 480 p. [in Rus.]
3. VERNADSKYI, H. (1997). *Russian History*. A Textbook. Moscow: AGRAF, 544 p. [in Rus.]
4. VOITOVYCH, L. (2004). *Descendants of Genghis Khan: an Introduction to the Genealogy of the Genghis-Juchids*. Lviv: [B.v.], 248 p. [in Ukr.]
5. HORBULIN, V., BADRAK, V. (2022). *Over the Abyss 200 Days of the Russian War*.

Kyiv: Bright Books Publishing House, 280 p. [in Ukr.]

6. GUMILEV, L., PANCHENKO, A. (1990). *So that not Extinguished the Candle: A Dialogue*. Leningrad: Soviet Writer, 128 p. [in Rus.]

7. HUTSALO, Ye. (2007). *Horde Mentality: Articles*. Kyiv: Kyiv-Mohyla Academy, 269 p. [in Ukr.]

8. OHNEVIUK, V., ANDRIEIEV, V., BREKHUNENKO, V., et al. (2023). *Ban Rashism*. (2023). Kyiv: Borys Hrinchenko Kyiv University, 252 p. [in Ukr.]

9. KONKVEST, R. (1993). *Harvest of Sorrow: Soviet Collectivisation and Famine*. Kyiv: Lybid, 384 p. [in Ukr.]

10. KRYSAHENKO, V. (2019). Russian Policy of Genocide: Objects, Interests, Strategy. *Political Bulletin*. Collection. of Scientific Works. Vol. 83, Kyiv: INTAS, pp. 26-39. [in Ukr.]

11. KRYSAHENKO, V. (2020). The Official Historical Narrative of Russia as an Instrument of Aggression: Construction and Objectification. *Ukrainoznavstvo* (Ukrainian Studies), № 3 (76), pp. 124-146. [in Ukr.]

12. KRYSAHENKO, V. (2022). Russian Strategy of Genocide of the Ukrainian Nation: Moscow’s Criminal “Waves” of the Holodomors. *Ukrainoznavstvo* (Ukrainian Studies), № 2 (83), pp. 96-120. [in Ukr.]

13. MYSHANYCH, O., ed. (1989). *Chronicle of Rus*. Kyiv: Dnipro, XVI+591 p. [in Ukr.]

14. OHIENKO, I. (1993). *The Ukrainian Church: Essays on the History of the Ukrainian Orthodox Church*: in 2 Vol. Vol. 1-2. Kyiv: Ukraine. 284 p. [in Ukr.]

15. ORTYNSKYI, I. (1988). *Baptism, Cross and Charism of Ukraine*. Rome-Munich-Freiburg: Salesian Publishing House. 204 p. [in Ukr.]

16. POPOVYCH, M. (2007). *Red Century*. Kyiv: ArtEk, 888 p. [in Ukr.]

17. *Resolution of the Verkhovna Rada of Ukraine On the Statement of the Verkhovna Rada of Ukraine “On the Use of the Ideology of Rashism by the Political Regime of the Russian Federation, Condemnation of the Foundations and Practices of Rashism as Totalitarian and Misanthropic” as of May 2, 2023*. № 3078-IX. [online] Available

at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3078-20#Text>. [in Ukr.]

18. ROZUMNYI, M., ed, et al. (2018). *Putin's Regime: Reboot-2018*. Kyiv: NISS, 480 p. [in Ukr.]

19. SNYDER, T. (2020). *The Road to Unfreedom. Russia, Europe, America*. Lviv: Choven Publishing House, 392 p. [in Ukr.]

20. PHILOTHEUS (1984). Message to the Grand Duke Vasiliy on the Correction of the Sign of the Cross and on the Sin of

Sodom. *Monuments of Literature of Ancient Rus. The End of the 15th – the First Half of the 16th Century*. Moscow: Khudozhestvennaya Literatura Publishing House, pp. 436-441. [in Rus.]

21. PHILOTHEUS (1984). A Message on Unfavorable Days and Times. *Monuments of Literature of Ancient Rus. The End of the 15th – the First Half of the 16th Century*. Moscow: Khudozhestvennaya Literatura Publishing House, pp. 442-455. [in Rus.]

Нинішня російсько-українська війна є продовженням системної стратегії російської імперії на підкорення України та знищення її ідентичності. Ідеологія цієї політики живиться традиційними історичними наративами московії, актуалізованими згідно з реаліями сьогодення. Знання про сутнісні риси та підвалини дій агресора є важливим для розбудови концепції національної безпеки України, пошуку ефективних моделей опору супротивнику та досягнення перемоги у протистоянні з ним.

УДК 37.01/340.13 (477)

DOI: 10.30840/2413-7065.4(89).2023.293204

НАЦІОНАЛЬНО-ПАТРІОТИЧНЕ ВИХОВАННЯ В УКРАЇНІ: НОРМАТИВНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ

Тетяна БЕВЗ

orcid.org/0000-0002-0129-1925

доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник відділу українознавства в науково-освітньому просторі НДІУ, головний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Анотація. Питання національно-патріотичного виховання тривалий час після відновлення державної незалежності не мало системного характеру. У статті здійснено аналіз формування нормативно-правової бази національно-патріотичного виховання упродовж 2015–2023 рр.; виокремлено два періоди у формуванні законодавчої бази національно-патріотичного виховання; визначені ключові документи щодо національно-патріотичного виховання. Проаналізовані концепції, стратегії, державні програми, заходи та рекомендації. Розглянуто визначення низки категорій, які зафіксовані у таких ключових документах. Зокрема, йдеться про «національно-патріотичне виховання» та «військово-патріотичне виховання».

Визначено, що в умовах повномасштабної війни рф проти України система національно-патріотичного виховання потребує перегляду, удосконалення та посилення. Серед ключових заходів: удосконалення нормативно-правової бази патріотичного виховання; діяльність у сфері національно-патріотичного виховання органів місцевої влади та місцевого самоврядування; створення міжшкільних ресурсних центрів; удосконалення нормативно-правової бази щодо національно-патріотичного виховання (зокрема, розроблення проекту закону «Про національно-патріотичне виховання»); створення соціально-педагогічних умов для реалізації національно-патріотичного виховання; зміни змісту й форми національно-патріотичного виховання; організація інформаційно-просвітницької роботи у сфері національно-патріотичного виховання; розвиток військово-патріотичного виховання.

В умовах повномасштабної війни відповідальна громадянська позиція і патріотизм є вагомими чинниками консолідації суспільства. Необхідність підвищення уваги до національно-патріотичного потенціалу освітнього середовища, а також до виховання базових соціальних цінностей суспільства, насамперед патріотизму, є важливими в умовах війни.

Ключові слова: патріотизм; національно-патріотичне виховання; військово-патріотичне виховання; нормативно-правова база; концепції; стратегії; програми; повномасштабна війна.

NATIONAL PATRIOTIC EDUCATION IN UKRAINE: REGULATORY AND LEGAL FRAMEWORK

Tetiana BEVZ

Doctor of Historical Sciences, professor, lead research fellow of the Department of Ukrainian Studies in Scientific and Educational Space of RIUS, senior research fellow of Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of the NAS of Ukraine

Annotation. The issue of national-patriotic education did not have a systemic nature for a long time after the restoration of state independence. In the article, the formation of the regulatory and legal framework of national and patriotic education during 2015–2023 is analysed; two periods in the

© Бевз Т.

formation of the legislative basis of national and patriotic education were distinguished; key documents for national and patriotic education were defined. Concepts, strategies, state programmes, measures, and recommendations are analysed. The definition of a number of categories, which are fixed in such key documents, is considered. In particular, it is about “national and patriotic education” and “military and patriotic education”.

It was determined that in the conditions of a full-scale war of the Russian Federation against Ukraine, the system of national and patriotic education needs to be revised, improved, and strengthened. Among the key measures: improvement of the normative and legal framework of patriotic education; activities in the field of national and patriotic education of local authorities and local self-government; creation of interschool resource centers; improvement of the regulatory and legal framework regarding national and patriotic education (in particular, development of the draft law “On National and Patriotic Education”); creation of social-pedagogical conditions for the implementation of national and patriotic education; changes in the content and form of national and patriotic education; organization of information and educational work in the field of national and patriotic education; development of military and patriotic education.

In conditions of full-scale war, responsible civil standing and patriotism are important factors in the consolidation of society. The need to increase attention to the national and patriotic potential of the educational environment, as well as to the education of the basic social values of society, first of all, patriotism, is important in the conditions of war.

Key words: patriotism; national and patriotic education; military and patriotic education; regulatory and legal framework; concepts; strategies; programmes; full-scale war.

Постановка проблеми. Виклики, пов’язані з окупацією Криму та частини Донецької і Луганської областей, загрози національній безпеці, територіальній цілісності та суверенітету України, а з 24 лютого 2022 р. – повномасштабна війна РФ проти України потребували нового розуміння, осмислення та підходу до реалізації національно-патріотичного виховання та створення міцної законодавчої бази.

Варто наголосити, що упродовж тривалого часу з відновлення Україною державної незалежності не було запропоновано/затверджено офіційного документа про національно-патріотичне виховання у вигляді чинного нормативно-правового акта (стратегії, концепції, доктрини, закону). Щоправда, патріотизм став нормою суспільно-політичного життя сучасної України, і це яскраво підтвердили події «помаранчевої революції», Революції Гідності та російсько-української

війни, яка триває з 2014 р. Однак законодавчого оформлення концепції/стратегії національно-патріотичного виховання не відбулося. Про це йшлося й у Концепції національно-патріотичного виховання дітей і молоді, яка була затверджена лише у 2015 р.: «До сьогодні українська освіта не мала переконливої і позитивної традиції, досвіду щодо виховання патріотизму в дітей та молоді, у попередні часи боялися взагалі терміна «національний», а «патріотичне виховання» сприймали винятково в етнопольовому або неорадянському вимірі» [1]. Зазначимо, що й у Законі України «Про повну загальну середню освіту» (2020) визначено, що виховний процес у закладах освіти є невід’ємною складовою освітнього процесу і має ґрунтуватися на загальнолюдських цінностях, культурних цінностях українського народу, цінностях громадянського (вільного демократичного) суспільства, принципах верховенства

права, дотримання прав і свобод людини, громадянина тощо [2]. Але нічого не сказано про національно-патріотичне виховання, є лише згадка про те, що виховний процес серед іншого спрямовується на формування патріотизму. Не визначено національно-патріотичне виховання й серед основних напрямів національної музейної політики, визначених чинним Законом України «Про музеї та музейну справу» (1995). Звернення до інших законодавчих актів підтверджує відсутність питання національно-патріотичного виховання.

Зазначимо, що, за результатами соціологічного дослідження, проведеного Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва спільно з соціологічною службою Центру Разумкова з 13 по 18 грудня 2019 р. в усіх регіонах України, за винятком Криму та окупованих територій Донецької та Луганської областей, рівень патріотизму в країні був достатньо високим. Основними складовими патріотизму українці вважали передусім любов до своєї країни (80%), готовність захищати свою країну, якщо треба – зі зброєю (64%), виховання у дітей любові та поваги до своєї країни (58%), дотримання усіх законів країни (56%), знання історії своєї країни, її культури (51%) [3]. Дещо менше громадяни відносили до патріотизму участь у виборах (38%), чесне виконання своїх обов'язків (36%), спілкування державною мовою (35%), сплату належних податків (30%), участь у громадському житті (28%), повагу до влади (26%), а найменше – участь у боротьбі з корупцією та іншими вадами у державі (21%) [3]. Серед регіональних відмінностей слід виокремити Західний регіон, де до пріоритетів патріотизму було віднесено спілкування державною

мовою (60%), натомість в інших регіонах ця складова мала у громадській думці меншу значущість (32% – у Центральному регіоні, 25% – у Південному та 24% – у Східному) [3]. Натомість таку складову, як повага до влади, значно більше відносять до патріотизму в Східному регіоні (42%), ніж у решті (28% – у Південному, 20% – у Центральному та 16% – у Західному). Так само регіонально різниться визнання значущості для патріотизму сплати належних податків: 41% – у Східному регіоні, 36% – Південному, 25% – Центральному та 24% – Західному. Ці соціологічні дані дуже чітко показують пріоритетність у розумінні патріотизму.

Актуальність теми дослідження національно-патріотичного виховання зумовлюється необхідністю консолідації суспільства, національною солідарністю, довірою між громадянами України, процесом формування в Україні громадянського суспільства, становлення єдиної нації, посиленням громадянської активності в умовах сучасних викликів, які стоять перед Україною і вимагають постійного вдосконалення національно-патріотичного виховання.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період з 2014 по кінець 2023 р. Вважаємо доречним поділити цей період на два етапи: перший: з 2014 по травень 2019; другий: з травня 2019 по 2023, відповідно до каденцій Президента України.

Метою нашого дослідження є проаналізувати офіційні документи, зокрема концепції, стратегії, державні програми, щодо національно-патріотичного виховання, які були затверджені упродовж 2015–2023 рр.

Аналіз джерел дослідження. Джерельною базою дослідження стали

закони та нормативно-правові акти, які розглядають національно-патріотичне виховання і громадянську та національну ідентичність. Йдеться, зокрема, про Концепцію національно-патріотичного виховання в системі освіти України (2015); Стратегію національно-патріотичного виховання (2019); Державну цільову соціальну програму національно-патріотичного виховання на період до 2025 року та внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України (2021); Концепцію національно-патріотичного виховання в системі освіти України (2022); Закон України «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності» (2022).

Основними нормативними документами, які регулювали сферу національно-патріотичного виховання упродовж першого досліджуваного періоду, стали Закони України: «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у ХХ столітті» (2015) [4]; «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» (2015) [5]; «Про забезпечення функціонування української мови як державної» (2019) [6]; Постанова Верховної Ради України «Про вшанування героїв АТО та вдосконалення національно-патріотичного виховання дітей та молоді» (2015); Укази Президента України: «Про заходи щодо поліпшення національно-патріотичного виховання дітей та молоді» (2015) [7]; «Про Стратегію національно-патріотичного виховання» (2019); Постанови Кабінету Міністрів України: «Про затвердження Типового

положення про координаційну раду з питань національно-патріотичного виховання при місцевій державній адміністрації» (2016) [8]; «Деякі питання дитячо-юнацького військово-патріотичного виховання» (2018) [9] та Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про затвердження плану дій щодо реалізації Стратегії національно-патріотичного виховання дітей та молоді на 2017–2020 роки» (2017) [10]. Зазначимо, що Постановою Кабінету Міністрів України «Деякі питання дитячо-юнацького військово-патріотичного виховання» було затверджено «Положення про Всеукраїнську дитячо-юнацьку військово-патріотичну гру “Сокіл” (“Джура”)».

У другому досліджуваному періоді нормативна база, яка регулювала сфери національно-патріотичного виховання, була розширена Законом України «Про визнання пластового руху та особливості державної підтримки пластового, скаутського руху» (2019) [11]; Постановами Кабінету Міністрів України: «Про затвердження плану дій щодо реалізації Стратегії національно-патріотичного виховання на 2020–2025 роки» (2020), «Про затвердження державної цільової соціальної програми національно-патріотичного виховання на період до 2025 року та внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України» (2021). Зазначимо також, що частково питання нормативно-правової бази національно-патріотичного виховання було розглянуто у нашій публікації «Національно-патріотичне виховання як складова державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності: нормативно-правові засади» (*Проблеми ідентичності культурної спадщини України в умовах*

російсько-української війни та у повоєнний період: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, Україна, Київ, 25 травня 2023 року. Київ: НДІУ, 2023. 414 с. С. 20–25).

Виклад основного матеріалу. Початок формуванню нормативно-правової бази національно-патріотичного виховання заклали Концепція національно-патріотичного виховання дітей і молоді, «Заходи щодо реалізації Концепції національно-патріотичного виховання в системі освіти України», «Методичні рекомендації щодо національно-патріотичного виховання у загальноосвітніх навчальних закладах» (2015). У Концепції національно-патріотичного виховання дітей і молоді зазначалося, що «на сучасному етапі розвитку України, коли існує пряма загроза денационалізації, втрати державної незалежності та потрапляння у сферу впливу іншої держави, виникає нагальна необхідність переосмислення зробленого і здійснення системних заходів, спрямованих на посилення національно-патріотичного виховання дітей та молоді – формування нового українця...» [1]. Значний акцент робився на виклики та загрози, які були пов'язані з подіями 2014 р.

У Концепції було сформоване визначення поняття «національно-патріотичне виховання дітей та молоді», під яким розумілася «комплексна системна і цілеспрямована діяльність органів державної влади та місцевого самоврядування, громадських об'єднань та благодійних організацій, сім'ї, закладів освіти, інших інститутів щодо формування у молодого покоління високої патріотичної свідомості, почуття вірності, любові до Батьківщини, турботи про благо свого народу, готовності до

виконання громадянського і конституційного обов'язку із захисту національних інтересів, цілісності, незалежності України, сприяння становленню її як правової, демократичної, соціальної держави. Найважливішим пріоритетом національно-патріотичного виховання є формування ціннісного ставлення особистості до українського народу, Батьківщини, держави, нації» [1].

Формування ціннісних орієнтирів і громадянської самосвідомості у дітей та молоді має здійснюватися на прикладах героїчної боротьби Українського народу за самовизначення і творення власної держави, ідеалів свободи, соборності та державності, зокрема, від княжої доби, українських козаків, Українських Січових Стрільців, армій Української Народної Республіки та Західноукраїнської Народної Республіки, учасників антибільшовицьких селянських повстань, загонів Карпатської Січі, Української повстанської армії, українців-повстанців у сталінських концтаборах, учасників дисидентського руху. Також національно-патріотичне виховання має здійснюватися на прикладах мужності та героїзму учасників революційних подій в Україні у 2004, 2013–2014 рр., Героїв Небесної Сотні, учасників антитерористичної операції та операції об'єднаних сил у Донецькій та Луганській областях, спротиву окупації та анексії Автономної Республіки Крим російською федерацією [1]. Варто наголосити, що ці приклади мужності та героїзму фіксувалися у низці інших нормативно-правових актів.

Актуалізація теми національно-патріотичного виховання відбулася у 2019 р. Так, Указом Президента України № 286/2019 18 травня 2019 р. було затверджено Стратегію

національно-патріотичного виховання (далі – Стратегія). Важливо наголосити, що Стратегія була розроблена відповідно до положень Конституції України, законів України «Про освіту», «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у ХХ столітті», «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки», «Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939–1945 років», Постанови Верховної Ради України від 12 травня 2015 року № 373-VIII «Про вшанування героїв АТО та вдосконалення національно-патріотичного виховання дітей та молоді» та інших нормативно-правових актів, а також на основі аналізу стану і проблем національно-патріотичного виховання в Україні за часів її незалежності.

У Стратегії національно-патріотичного виховання стверджувалося, що «в Україні національно-патріотичне виховання є одним із пріоритетних напрямів діяльності держави та суспільства щодо розвитку національної свідомості на основі суспільно-державних (національних) цінностей (самобутність, воля, соборність, гідність), формування у громадян почуття патріотизму, поваги до Конституції і законів України, соціальної активності та відповідальності за доручені державні та громадські справи, готовності до виконання обов'язку із захисту незалежності та територіальної цілісності України, сповідування європейських цінностей» [12]. В основу системи національно-патріотичного виховання покладено ідеї зміцнення української державності як консолідуючого чинника розвитку суспільства, формування

патріотизму та утвердження національних цінностей. Основними складовими національно-патріотичного виховання є: громадсько-патріотичне, військово-патріотичне та духовно-моральне виховання [13]. В освітньому просторі впроваджувалися заходи щодо реалізації національно-патріотичного виховання.

Зазначимо, що національно-патріотичне виховання в системі освіти впроваджується шляхом реалізації Стратегії національно-патріотичного виховання, затвердженої Указом Президента України від 18 травня 2019 р. № 286/2019, плану дій щодо реалізації Стратегії, державних цільових програм з питань національно-патріотичного виховання (або програм, що пов'язані з національно-патріотичним вихованням), обласних, місцевих цільових програм з національно-патріотичного виховання (або програм, що пов'язані з національно-патріотичним вихованням), виконання Заходів щодо реалізації Концепції національно-патріотичного виховання (2015) [14].

Таким чином, можемо констатувати, що упродовж 2014–2019 рр. були закладені основи нормативно-правової бази національно-патріотичного виховання. Ключовими стали ухвалення Концепції національно-патріотичного виховання (2015) та Стратегії національно-патріотичного виховання (2019).

Певні доповнення, зміни до нормативно-правової бази національно-патріотичного виховання відбулися за каденції чинного Президента України. Пріоритетним напрямом стає формування української громадянської ідентичності. Так, 30 червня 2021 р. Постановою Кабінету Міністрів України № 673 було затверджено першу в Україні Державну цільову соціальну програму

національно-патріотичного виховання на період до 2025 року та внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України, в якій визначено, що метою програми є удосконалення та розвиток цілісної загальнодержавної політики національно-патріотичного виховання шляхом формування та утвердження української громадянської ідентичності [15]. Досягнення мети має відбуватися за чотирма пріоритетними завданнями: формування української громадянської ідентичності – здійснення заходів, спрямованих на впровадження та утвердження суспільно-державних (національних) цінностей, розвитку громадянської ідентичності населення України; військово-патріотичне виховання – здійснення заходів, спрямованих на формування у громадян готовності до захисту України, громадського сприяння безпеці та обороні України та підвищення престижу військової й спеціальної державної служби; формування науково-методологічних і методичних засад національно-патріотичного виховання – здійснення заходів, спрямованих на розвиток цілісної загальнодержавної політики національно-патріотичного виховання; підтримка та співпраця органів державної влади та органів місцевого самоврядування з інститутами громадянського суспільства щодо національно-патріотичного виховання [16]. Визначені пріоритетні завдання спрямовані на реалізацію державної політики у сфері національно-патріотичного виховання.

Досягнення мети Програми може бути забезпечено кількома варіантами, що передбачають: перший – застосування традиційного механізму організації роботи у сфері національно-патріотичного виховання на основі діючої

управлінської вертикалі: центральні органи виконавчої влади – місцеві держадміністрації – населення України; другий, оптимальний – забезпечення формування цілісної загальнодержавної політики національно-патріотичного виховання, в основі якої є поєднання управлінської вертикалі з інститутами громадянського суспільства, у тому числі через роботу дорадчого органу, який координує розвиток сфери національно-патріотичного виховання на міжвідомчому рівні, координаційних рад з питань національно-патріотичного виховання при місцевих держадміністраціях, центрів національно-патріотичного виховання з метою формування української громадянської ідентичності [15]. Варто наголосити, що Програма формує єдиний курс для всіх центральних органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування та громадськості у сфері національно-патріотичного виховання.

Виконання пріоритетних завдань, визначених цією Програмою, здійснюється шляхом: військово-патріотичного виховання, яке передбачає: формування оборонної свідомості (готовність громадянина до захисту України) населення України; популяризації і підвищення престижу військової та спеціальної державної служби; розвитку військово-прикладного і службово-прикладного спорту, військової науково-технічної творчості та інновацій; формування розуміння і підтримки населенням України державної політики у сфері євроатлантичної інтеграції та практичних кроків щодо зближення з НАТО, зберігаючи в основі українські національні цінності; збільшення чисельності громадян, зокрема молоді, готових до виконання обов'язку із захисту незалежності та

територіальної цілісності України та набуття ними необхідних компетенцій із початкової військової підготовки; активного залучення громадян, зокрема молоді, до громадського сприяння безпеці та обороні України та набуття необхідних компетентностей у сфері безпеки і оборони; вшанування захисників України, які полягли в боротьбі за захист незалежності та територіальної цілісності України; формування шанобливого ставлення до героїв боротьби Українського народу за здобуття незалежності України; сприяння створенню та реалізації нової системи військово-патріотичного виховання та громадського сприяння безпеці та обороні України [16]. Таким чином, можна стверджувати, що військово-патріотичне виховання охоплює велике коло питань, актуальних для сьогодення.

Уже в Концепції Державної цільової соціальної програми національно-патріотичного виховання на період до 2025 року, ухваленій розпорядженням Кабінету Міністрів України від 9 жовтня 2020 р., зазначалося, що «державна політика у сфері національно-патріотичного виховання потребує удосконалення з метою приведення у відповідність з потребами та викликами українського суспільства» [17]. Аналізуючи об'єктивні причини виникнення проблем та обґрунтування необхідності їх розв'язання, програмним методом були визначені такі: наслідки деструктивного впливу на формування національної свідомості українців, у тому числі імперського колоніального та тоталітарного режимів; здійснення ситуативного, негативного зовнішнього та внутрішнього інформаційного впливу на громадян України; слабкий інституційний розвиток інститутів громадянського суспільства

національно-патріотичного спрямування, їх неготовність системно працювати для підвищення громадянської активності та формування української ідентичності [17]. Суб'єктивними причинами були названі: відсутність упродовж періоду існування незалежної України загальнодержавної політики, довгострокового, послідовного, конструктивного плану дій та комплексу взаємозв'язаних завдань і заходів із проведенням постійного аналізу та моніторингу в процесі їх реалізації у сфері національно-патріотичного виховання і формування громадянської ідентичності; слабка координація і взаємодія між органами державної влади та органами місцевого самоврядування, закладами освіти, культури, інститутами громадянського суспільства, молодіжними центрами, центрами національно-патріотичного виховання під час реалізації державної політики у сфері національно-патріотичного виховання [17]. Тобто документом чітко окреслюються об'єктивні та суб'єктивні причини виникнення проблем у національно-патріотичному вихованні.

З метою посилення національно-патріотичного виховання дітей та молоді в закладах освіти Міністерством освіти і науки України уже в умовах повномасштабної війни була затверджена Концепція національно-патріотичного виховання в системі освіти України та заходи щодо її реалізації до 2025 року (наказ МОН № 527 від 06.06.2022). Концепція має стати дороговказом з виховання громадянина-патріота, формування в школярів почуття патріотизму, безмежної любові до своєї країни, впевненості, що живуть у вільній країні, де поважають права кожного, де найвища цінність – людина.

Концепцією визначалося, що національно-патріотичне виховання дітей та молоді – це комплексна, системна і цілеспрямована діяльність органів державної влади та місцевого самоврядування, закладів освіти, сім'ї, громадських об'єднань та благодійних організацій, релігійних організацій та інших інститутів щодо формування у молодого покоління високої патріотичної свідомості, почуття вірності, любові до Батьківщини, турботи про благо свого народу, готовності до виконання громадянського і конституційного обов'язку із захисту національних інтересів, цілісності, незалежності України, сприяння становленню її як правової, демократичної, соціальної держави [18]. Найважливішим пріоритетом національно-патріотичного виховання було визначено «формування ціннісного ставлення особистості до українського народу, Батьківщини, держави, нації».

Метою національно-патріотичного виховання згідно з Концепцією є становлення самодостатнього громадянина-патріота України, гуманіста і демократа, готового до виконання громадянських і конституційних обов'язків, до успадкування духовних і культурних надбань українського народу, досягнення високої культури взаємин, формування активної громадянської позиції, утвердження національної ідентичності громадян на основі духовно-моральних цінностей Українського народу, національної самобутності [18].

Концепція (2022) містить нові акценти, які пов'язані з повномасштабною війною РФ проти України. Зокрема, визначено, що «складовою частиною патріотичного виховання, яка в часи воєнної загрози набуває пріоритетного значення, є військово-патріотичне виховання,

зорієнтоване на формування у зростаючої особистості готовності до захисту України, розвиток бажання здобувати військові професії, проходити службу у Збройних силах України як особливому виді державної служби» [19]. Акцентовалася увага на тому, що зміст військово-патріотичного виховання визначається «національними інтересами України і покликаний забезпечити активну участь громадян у збереженні її безпеки від зовнішньої загрози», а робота з військово-патріотичного виховання має проводитися комплексно, спільними зусиллями органів державної влади та місцевого самоврядування, а також закладів освіти, сім'ї, громадських об'єднань та благодійних організацій, Збройних сил України, інших силових структур» [19].

Здійснення військово-патріотичного виховання молоді, популяризація військової служби та Збройних сил України – це основи виховання молоді, які передбачені в Стратегії національно-патріотичного виховання та у Законі України «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності». Формування у молодого покоління високої патріотичної свідомості, почуття вірності, любові до України, турботи про благо свого народу – сьогодні стратегічне завдання країни, а отже, пріоритетне для Міністерства молоді та спорту України.

Про необхідність унормувати сферу національно-патріотичного виховання йшлося ще наприкінці 2021 р. Тоді ж був зареєстрований проект Закону України «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності». Однак лише майже через шість місяців

після повномасштабного вторгнення 16 серпня 2022 р. Верховна Рада України ухвалила законопроект у першому читанні, а 13 грудня остаточно ухвалила Закон України «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності». Вагомість цього Закону підтверджує і визначення центрального органу виконавчої влади, який забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності.

Згідно із Законом України «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності» правову основу державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності становлять Конституція України, закони України «Про національну безпеку України», «Про освіту», «Про закордонних українців», «Про волонтерську діяльність», «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у ХХ столітті», «Про основи національного спротиву», «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності», інші нормативно-правові акти України, міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України [19].

Законом України «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності» складовими державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності» визначені: 1) національно-патріотичне виховання;

2) військово-патріотичне виховання; 3) громадянська освіта [19]. Серед 18 термінів, яким дав визначення Закон України, першим іде визначення військово-патріотичного виховання, під яким розуміється «наскрізний виховний процес, спрямований на формування у громадян України оборонної свідомості, готовності до національного спротиву, підвищення суспільної значущості та поваги до військової служби, мотивації громадян до набуття ними необхідних компетентностей у сфері безпеки і оборони» [19].

Шостим пунктом дано визначення «громадсько-патріотичного виховання» як наскрізного виховного процесу, спрямованого на усвідомлення громадянами України власної відповідальності за розвиток успішної країни та важливості турботи про благо українського народу [19]. Пункт дванадцятий дає тлумачення «національно-патріотичного виховання», трактуючи його як «наскрізний виховний процес, спрямований на утвердження української національної та громадянської ідентичності, формування оборонної свідомості на основі суспільно-державних (національних) цінностей України, соціальної активності та відповідальності, готовності до дієвого виконання громадянського і конституційного обов'язку із захисту національних інтересів, державної незалежності і територіальної цілісності України» [19].

Новим терміном, який зафіксований у Законі України, стала оборонна свідомість – «свідоме сприйняття та готовність громадянина до захисту незалежності і територіальної цілісності України, конституційних засад державного ладу, національних інтересів та

суспільно-державних (національних) цінностей України» [19].

Значно розширено розуміння мети національно-патріотичного виховання, яку, згідно із Законом України, розглядають як «формування і утвердження української національної та громадянської ідентичності, оборонної свідомості, громадянської стійкості на основі суспільно-державних (національних) цінностей України, соціальної активності та відповідальності, готовності до дієвого виконання громадянського і конституційного обов'язку із захисту національних інтересів, державної незалежності і територіальної цілісності України» [19]. Тобто йдеться і про оборонну свідомість, громадянську стійкість, і готовність захищати країну.

Важливо також, що національно-патріотичне виховання охоплює всі сфери життєдіяльності суспільства, насамперед сфери освіти і науки, молодіжну та соціальну сфери, культури і мистецтва, реклами, відновлення та збереження національної пам'яті, краєзнавства, туризму, охорони довкілля, фізичної культури і спорту, профорієнтації на військові спеціальності, цивільної оборони та цивільного захисту, безпеки і оборони України, зв'язків із закордонними українцями [19].

Законом України «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності» визначено, що метою державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності є досягнення єдності в українському суспільстві шляхом подолання суперечностей соціокультурного, мовного, регіонального характеру на основі європейського

та євроатлантичного курсу, забезпечення дотримання конституційних гарантій прав і свобод людини і громадянина [19]. Важливо, що документом зафіксовано, «досягнення єдності в українському суспільстві», що є важливим чинником в умовах війни.

Основними завданнями державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності є формування у громадян України, у тому числі дітей та молоді, активної громадянської позиції на основі поваги до прав людини, духовних цінностей українського народу, національної самобутності; оборонної свідомості та громадянської стійкості; патріотизму; поваги до державних символів, державної мови, суспільно-державних (національних) цінностей України, розуміння їх важливості для становлення держави; усунення впливу держави-агресора (держави-окупанта) в інформаційній, освітній, культурній сферах України; поширення інформації про ветеранів війни, формування у суспільстві традицій вшанування пам'яті загиблих (померлих) ветеранів війни; формування готовності громадян до виконання конституційного обов'язку щодо захисту незалежності та територіальної цілісності України [19].

Національно-патріотичне виховання здійснюється шляхом залучення ветеранів війни, осіб, які мають особливі заслуги перед Батьківщиною, учасників Революції Гідності до здійснення заходів національно-патріотичного виховання [20].

Громадсько-патріотичне та духовно-моральне виховання, що є складовими національно-патріотичного виховання, здійснюється за напрямками

популяризації історії України, зокрема, боротьби українського народу за самовизначення і творення власної держави, вшанування видатних особистостей українського державотворення, ветеранів війни, героїв, які полягли в боротьбі за захист незалежності та територіальної цілісності України, а також українців, досягнення яких увійшли до світової історії.

Військово-патріотичне виховання здійснюється за напрямками, що передбачають підготовку кваліфікованого кадрового потенціалу з числа ветеранів війни, осіб, які мають особливі заслуги перед Батьківщиною, учасників Революції Гідності з подальшим їх залученням до організації та здійснення освітньої діяльності з початкової військової підготовки, реалізації програм, проектів та заходів військово-патріотичного виховання.

Окрім того, ветерани інтегровані до забезпечення громадянської освіти. Так, здобуття громадянської освіти забезпечується суб'єктами освітньої діяльності, що у встановленому порядку можуть залучати ветеранів війни до викладацької діяльності, а також до національно-патріотичного, військово-патріотичного виховання та реалізації проектів у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності.

Важливо підкреслити, що у Розділі VII. Прикінцеві та перехідні положення Закону України визначено, що до 1 січня 2024 р. військово-патріотичне виховання є складовою національно-патріотичного виховання [19].

Зазначений Закон визначає національно-патріотичне виховання одним із пріоритетних напрямів діяльності держави та суспільства щодо розвитку

національної свідомості на основі суспільно-державних (національних) цінностей (самобутність, воля, соборність, гідність), формування у громадян почуття патріотизму, а також є важливим елементом посилення національної безпеки. У Пояснювальній записці зазначено: «Існування та процвітання Української держави неможливе без загального усвідомлення громадянами своєї громадянської ідентичності... Сукупність усіх індивідів, які пройшли таке самовизначення, є необхідним фундаментом для формування потужного громадянського суспільства, сильної нації та міцної держави» [19]. Варто відзначити, що тут зафіксовані положення Концепції національно-патріотичного виховання (2015). Можемо говорити про певні традиції чи, навпаки, переписування.

Важлива роль у формуванні української національної та громадянської ідентичності відводиться сім'ї. Так, пункт 5 статті 9 Закону декларує: «Духовно-моральне виховання здійснюється за такими напрямками: сприяння утвердженню сімейних цінностей та активне залучення сім'ї до національно-патріотичного виховання». В тому числі Закон визначає, що сім'я бере участь у формуванні та реалізації відповідної державної політики. У статті 13 йдеться, що сім'я є «суб'єктом відносин у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності та бере участь у формуванні та реалізації державної політики в зазначеній сфері» [19].

З прийняттям Закону України № 2834 «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності» національно-патріотичне виховання є складовою державної політики у сфері

утвердження української національної та громадянської ідентичності. Міністерство молоді і спорту України визначено центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізацію державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності [20].

Слід зазначити, що чинною залишається Постанова Кабінету Міністрів України від 07 грудня 2016 р. № 999 «Про затвердження Типового положення про координаційну раду з питань національно-патріотичного виховання при місцевій державній адміністрації» (зі змінами), на виконання якої утворені та функціонують на місцях координаційні ради з питань національно-патріотичного виховання [20]. У низці обласних військових державних адміністрацій продовжують діяти координаційні ради з національно-патріотичного виховання.

В умовах війни інтерес до законодавчих ініціатив щодо національно-патріотичного виховання залишається серед депутатського корпусу. Так, ще 15 квітня 2022 р. на розгляд Верховної Ради України було запропоновано «Проект Закону про внесення змін до деяких законів України щодо військово-патріотичного виховання учнів (здобувачів освіти) старшого шкільного віку». Основною метою законопроекту визначалося встановлення на рівні закону обов'язкового військово-патріотичного виховання юнаків та дівчат старшого шкільного віку як важливої складової освітнього процесу в навчальних закладах, що надають повну загальну середню освіту [21]. Проектом передбачалося, що «військово-патріотичне виховання, як окремий предмет освітньої програми, включається до навчального плану 10–11 класів

навчальних закладів, що надають повну загальну середню освіту». У висновку Головного науково-експертного управління апарату Верховної Ради України зазначалося, що до концептуальних вад законопроекту можна віднести відсутність чіткого розмежування найменувань різних об'єктів правового регулювання, що пропонуються унормувати в проекті, які визначаються як «військово-патріотичне виховання». Так, у редакції положень проекту «військово-патріотичне виховання» одночасно розглядається як: «учбовий процес» (нові п. 5 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про освіту», п. 2 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про повну загальну середню освіту»), «невід'ємна складова освітнього процесу» та «окремий предмет освітньої програми» (ч. 2, 3 нової ст. 21-1 Закону України «Про освіту»), допризовна підготовка «у закладах загальної середньої освіти за освітніми програмами військово-патріотичного виховання» (ч. 1 ст. 9 Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу»), «складова частина підготовки молоді допризовного віку до військової служби» (ч. 1 нової ст. 21-1 Закону України «Про освіту») [22]. Проект Закону не отримав підтримки і був знятий з розгляду.

Міністерство освіти і науки України також намагається питання національно-патріотичного виховання тримати на контролі. Зокрема, 24 серпня 2023 р. Міністерство освіти і науки України оприлюднило лист № 1/12702-23 «Щодо організації виховного процесу в закладах освіти у 2023/2024 навчальному році», а також «Інформаційні матеріали щодо організації виховного процесу в закладах освіти у 2023/2024 навчальному році», в якому йшлося про те, що

«загальна соціокультурна ситуація, виклики щодо збереження цілісності й державності України, військова загроза, завдання консолідації суспільства, реформування системи освіти визначають нагальність підвищення уваги до виховного потенціалу освітнього середовища, а також до виховання базових соціальних цінностей суспільства, соціально значущих якостей особистості, її компетентності й готовності до вияву відповідальної громадянської позиції і патріотизму» [23]. У листі зазначалося, що організація освітнього процесу закладів освіти з національно-патріотичного виховання передбачає виховання всебічно розвиненої особистості, здатної творчо мислити, активно творити в духовній і матеріальній сферах, самостійно й колективно виконувати суспільно важливі завдання, адекватно реагувати на виклики сучасності, пов'язані з боротьбою українського народу за незалежність [23]. Для досягнення зазначеної мети рекомендувалися такі напрями роботи: 1. Формування української національної ідентичності. 2. Вивчення державної та етнічної території українського народу. 3. Військово-патріотичне виховання [23]. На нашу думку, визначені напрями роботи є дещо дискусійними. Зокрема, чому напрямом роботи визначено лише «вивчення державної та етнічної території українського народу», а не загалом історії України, вивчення якої упродовж років ігнорують на офіційному рівні.

Висновки. Підсумовуючи, зазначимо, що упродовж тривалого часу була відсутня системна політика держави у сфері національно-патріотичного виховання, а також її нормативно-правова база. Починаючи з 2015 р., поступово

складалася нормативно-правова база національно-патріотичного виховання, були затверджені концепції, стратегії та цільові державні програми. В умовах повномасштабної війни РФ проти України була затверджена нова Концепція національно-патріотичного виховання, а також вперше ухвалено Закон України «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності», яким складовими державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності визначено національно-патріотичне та військово-патріотичне виховання.

Пріоритетним напрямом у національній системі освіти в умовах повномасштабної війни має стати патріотичне виховання здобувачів освіти, яке є складовою частиною національної безпеки та обороноздатності держави, інструментом утвердження національної єдності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про затвердження Концепції національно-патріотичного виховання дітей і молоді, заходів щодо реалізації Концепції національно-патріотичного виховання дітей і молоді та методичних рекомендацій щодо національно-патріотичного виховання у загальноосвітніх навчальних закладах. 16.06.2015. № 641. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0641729-15#Text>
2. Закон України «Про повну загальну середню освіту». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/463-20#Text>
3. Патріотизм, мова та зовнішньополітичні пріоритети – громадська думка України. 21.01.2020. URL: https://dif.org.ua/article/%20patriotyzm_mova
4. Закон України «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у XX столітті». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/314-19#Text>

5. Закон України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/317-19#Text>

6. Закон України «Про забезпечення функціонування української мови як державної». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2704-19>

7. Указ Президента «Про заходи щодо поліпшення національно-патріотичного виховання дітей та молоді» від 12 червня 2015. №334. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/3342015-19131>

8. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Типового положення про координаційну раду з питань національно-патріотичного виховання при місцевій державній адміністрації». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/999-2016-%D0%BF#Text>

9. Постанова Кабінету Міністрів України «Деякі питання дитячо-юнацького військово-патріотичного виховання». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/845-2018-%D0%BF#Text>

10. Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про затвердження плану дій щодо реалізації Стратегії національно-патріотичного виховання дітей та молоді на 2017–2020 роки». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/743-2017-%D1%80#Text>

11. Закон України «Про визнання пластового руху та особливості державної підтримки пластового, скаутського руху». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/385-20#Text>

12. Указ Президента України № 286/2019 «Про стратегію національно-патріотичного виховання». URL: <https://www.president.gov.ua/documents/2862019-27025>

13. Про Стратегію національно-патріотичного виховання. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/286/2019#Text>

14. Концепція національно-патріотичного виховання в системі освіти України.

Затверджено наказом Міністерства освіти і науки України 06.06.2022. № 527. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0527729-22#Text>

15. Постанова Кабінету Міністрів України від 30 червня 2021 р. № 673 «Про затвердження Державної цільової соціальної програми національно-патріотичного виховання на період до 2025 року та внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/673-2021-%D0%BF#Text>

16. Про затвердження Державної цільової соціальної програми національно-патріотичного виховання на період до 2025 року та внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України. 30.06.2021. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-zatverdzhennya-derzhavnoyi-cilovoyi-socialnoyi-programi-nacionalno-patriotichnogo-vihovannya-na-period-do-2025-roku-ta-vnesennya-zmin-do-deyakih-postanov-kabinetu-ministriv-ukraini-i300621-673>

17. Про схвалення Концепції Державної цільової соціальної програми національно-патріотичного виховання на період до 2025 року. 09.10.2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1233-2020-%D1%80#Text>

18. Концепція національно-патріотичного виховання в системі освіти України. Затверджено наказом Міністерства освіти і науки України 06.06.2022. № 527. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0527729-22#Text>

19. Закон України «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2834-20#Text>

20. Уряд затвердив Типове положення про координаційну раду з питань утвердження української національної та громадянської ідентичності. 25.04.2023. URL: <https://mms.gov.ua/news/uriad-zatverdyyv-typove-polozhennia-pro-koordinatsiynu-radu-z-pytan-utverdzhennia-ukrainskoi-natsionalnoi-ta-hromadianskoi-identychnosti>

21. Пояснювальна записка до проекту

Закону України про внесення змін до деяких законів України щодо військово-патріотичного виховання учнів (здобувачів освіти) старшого шкільного віку. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFile/1259079>

22. Висновок на проект Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо військово-патріотичного виховання учнів (здобувачів освіти) старшого шкільного віку». URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/39433>

23. Щодо організації виховного процесу в закладах освіти у 2023/2024 навчальному році. Лист МОН № 1/12702-23 від 24.08.23 року. URL: <https://mon.gov.ua/ua/npa/shodo-organizaciyi-vihovnogo-procesu-v-zakladah-osviti-u-20232024-navchalnomu-roci>

REFERENCES

1. *On the Approval of the Concept of National and Patriotic Education of Children and Youth, Measures Regarding the Implementation of the Concept of National and Patriotic Education of Children and Youth and Methodical Recommendations on National and Patriotic Education in General Educational Institutions. June 16, 2015, № 641.* [online] Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0641729-15#Text>. [in Ukr.]

2. *Law of Ukraine "On Complete General Secondary Education".* [online] Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/463-20#Text> [in Ukr.]

3. *Patriotism, Language and Foreign Policy Priorities – Public Opinion of Ukraine. January, 21, 2020.* [online] Available at: https://dif.org.ua/article/%20patriotyzm_mova [in Ukr.]

4. *Law of Ukraine "On the Legal Status and Commemoration of the Fighters for the Independence of Ukraine in the 20th Century."* [online] Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/314-19#Text> [in Ukr.]

5. *Law of Ukraine "On Condemnation of Communist and National Socialist (Nazi) Totalitarian Regimes in Ukraine and Prohibition of Propaganda of Their Symbols."* [online] Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/>

[show/317-19#Text](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/317-19#Text) [in Ukr.]

6. *Law of Ukraine "On Ensuring the Functioning of the Ukrainian Language as an Official One".* [online] Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2704-19> [in Ukr.]

7. *Decree of the President "On Measures to Improve the National-Patriotic Education of Children and Youth" as of June 12, 2015, № 334.* [online] Available at: <https://www.president.gov.ua/documents/3342015-19131> [in Ukr.]

8. *Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine "On the Approval of the Standard Regulation on the Coordination Council on Issues of National and Patriotic Education under the Local State Administration."* [online] Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/999-2016-%D0%BF#Text> [in Ukr.]

9. *Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine "Some Issues of Children's and Youth's Military and Patriotic Education."* [online] Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/845-2018-%D0%BF#Text> [in Ukr.]

10. *Order of the Cabinet of Ministers of Ukraine "On the Approval of the Action Plan for the Implementation of the Strategy of National Patriotic Education of Children and Youth for 2017-2020".* [online] Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/743-2017-%D1%80#Text> [in Ukr.]

11. *The Law of Ukraine "On Recognition of Shale Movement and Peculiarities of State Support of Shale and Scout Movement".* [online] Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/385-20#Text> [in Ukr.]

12. *Decree of the President of Ukraine No. 286/2019 "On the Strategy of National and Patriotic Education".* [online] Available at: <https://www.president.gov.ua/documents/2862019-27025> [in Ukr.]

13. *About the Strategy of National Patriotic Education.* [online] Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/286/2019#Text> [in Ukr.]

14. *The Concept of National-Patriotic Education in the Education System of Ukraine. Approved by Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine on June 6, 2022. № 527.* [online] Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/>

rada/show/v0527729-22#Text [in Ukr.]

15. *Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine as of June 30, 2021 № 673 “On Approval of the State Targeted Social Program of National and Patriotic Education for the Period until 2025 and Amendments to some Resolutions of the Cabinet of Ministers of Ukraine.”* [online] Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/673-2021-%D0%BF#Text> [in Ukr.]

16. *On the Approval of the State Targeted Social Program of National and Patriotic Education for the Period until 2025 and the Introduction of Changes to Some Resolutions of the Cabinet of Ministers of Ukraine. June 30, 2021.* [online] Available at: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-zatverdzhennya-derzhavnoyi-cilovoyi-socialnoyi-programi-nacionalno-patriotichnogo-vihovannya-na-period-do-2025-roku-ta-vnesennya-zmin-dodayakihi-i300621-673> [in Ukr.]

17. *On the Approval of the Concept of the State Targeted Social Program of National and Patriotic Education for the Period until 2025. October 09, 2021.* [online] Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1233-2020-%D1%80#Text> [in Ukr.]

18. *The Concept of National and Patriotic Education in the Education System of Ukraine. Approved by the Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine as of June 6, 2022. № 527.* [online] Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0527729-22#Text> [in Ukr.]

19. *The Law of Ukraine “On the Basic Principles of State Policy in the Field of Affirming Ukrainian National and Civil Identity.”* [online] Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2834-20#Text> [in Ukr.]

20. *The Government Approved the Model Regulations on the Coordination Council on the Affirmation of Ukrainian National and Civic Identity. April 25, 2023.* [online] Available at: <https://mms.gov.ua/news/uriad-zatverdvyt-pove-polozhennia-pro-koordynatsiun-radu-z-pytan-utverdzhennia-ukrainskoi-natsionalnoi-ta-hromadianskoi-identychnosti> [in Ukr.]

21. *Explanatory Note to the Draft Law of Ukraine on Amendments to Some Laws of Ukraine Regarding the Military and Patriotic Education of Pupils (Applicants for Education) of Senior School Children.* [online] Available at: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFile/1259079> [in Ukr.]

22. *Conclusion on the Draft Law of Ukraine «On Amendments to Some Laws of Ukraine Regarding the Military and Patriotic Education of (Applicants for Education) of Senior School Children.»* [online] Available at: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/39433> [in Ukr.]

23. *On the Organization of the Educational Process in Educational Institutions in the 2023/2024 Academic Year. Letter of MES № 1/12702-23 as of August 24, 2023.* [online] Available at: <https://mon.gov.ua/ua/npa/shodo-organizaciyi-vihovnogo-procesu-v-zakladah-osviti-u-20232024-navchalnomu-roci> [in Ukr.]

УДК 94(477) «20»

DOI: 10.30840/2413-7065.4(89).2023.294147

ЕТНОКУЛЬТУРНИЙ РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УМОВАХ ПОВНОМАСШТАБНОЇ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

Юрій ФІГУРНИЙ

orcid.org/0000-0002-6463-0920

кандидат історичних наук, завідувач відділу української етнології НДІУ

Ольга ШАКУРОВА

orcid.org/0000-0001-9842-2997

кандидат історичних наук,

старший науковий співробітник відділу української етнології НДІУ

Анотація. У статті проаналізовано етнокультурний розвиток українського суспільства в умовах реваншистської політики кремля й повномасштабного вторгнення російських військ на територію України. Установлено, що осмислення періодизації етнокультурного розвитку українського соціуму в умовах війни допомагає напрацюванню фахових висновків зі здобутків та з допущених помилок для покращення сталого розвитку України й українців на шляху євроатлантичної інтеграції. Виявлено, що етнокультурний розвиток українського суспільства в умовах реваншистсько-імперської політики рф можемо умовно розділити на п'ять періодів (етапів): перший (1991–2004 роки), другий (2005–2009 роки.), третій (2010–2013 роки), четвертий (2014–2021 роки) і п'ятий (2022 рік – сьогодні). З'ясовано, що попри повномасштабну російську агресію проти України, український етнокультурний розвиток набув неочікувано позитивної динаміки. Зазначено, що, незважаючи на рашистську політику геноциду української нації та знищення Української держави, яку цілеспрямовано й фанатично проводить кремль і так званий «глибинний російський народ», Україна була, є і буде завжди. Виявлено, що українська мова поступово опановує всі сфери суспільно-політичного буття соціуму, українська духовність позбавляється імперсько-шовіністичного впливу російської православної церкви, українська культура, незважаючи на величезний масштаб людських і матеріальних втрат, продовжує свій розвиток, а яскравим доказом її незнищенності й потужності є українська пісня, яка вкотре опанувала пісенний Олімп «Євробачення – 2022». Доведено, що для остаточної перемоги над російським агресором і відновлення соборності Української держави треба обов'язково задіяти всі наявні чинники: військові, геополітичні, дипломатичні, політичні, економічні, фінансові, сакральні-духовні, етнокультурні тощо в ім'я розбудови демократичної, духовної, правової, інноваційної, заможної і потужної Української Самостійної Соборної Держави.

Ключові слова: Україна; українці; етнокультурний розвиток українського суспільства; повномасштабна російсько-українська війна; рашистський геноцид української нації; «русский мир».

ETHNOCULTURAL DEVELOPMENT OF UKRAINIAN SOCIETY UNDER THE CONDITIONS OF THE UNDECLARED RUSSIAN UKRAINIAN HYBRID WAR

Yurii FIHURNYI

Candidate of Historical Sciences, Head of the Ukrainian Ethnology Department of RIUS

© Фігурний Ю., Шакурова О.

Olha SHAKUROVA

Candidate of Historical Sciences, senior research fellow of the Ukrainian Ethnology Department of RIUS

Annotation. *The article analyses the ethnocultural development of Ukrainian society in the conditions of the revanchist policy of the kremlin and the full-scale invasion of russian troops on the territory of Ukraine. It is established that the understanding of the periodization of the ethnocultural development of Ukrainian society in the conditions of the war helps to develop professional conclusions from the achievements and from the mistakes made to improve the sustainable development of Ukraine and Ukrainians on the path of Euro-Atlantic integration. It was found that the ethnocultural development of Ukrainian society under the conditions of the revanchist-imperial policy of the rf can be conditionally divided into five periods (stages): the first (1991–2004), the second (2005–2009), the third (2010–2013), the fourth (2014–2021) and the fifth (2022 – present days). It was found that despite the full-scale russian aggression against Ukraine, Ukrainian ethnocultural development has acquired unexpectedly positive dynamics. It is noted that despite the rashist policy of the genocide of the Ukrainian nation and the destruction of the Ukrainian state, which is purposefully and fanatically implemented by the kremlin and the so-called "deep russian people," Ukraine was, is, and always will be. It is revealed that the Ukrainian language is gradually seizing all spheres of the social and political life of society, Ukrainian spirituality is getting rid of the imperial-chauvinist influence of the Russian Orthodox Church, Ukrainian culture continues its development despite the huge scale of human and material losses, and Ukrainian song is a vivid proof of its indestructibility and power, which once again won the song Olympus "Eurovision – 2022". It has been proven that for the final victory over the russian aggressor and the restoration of the unity of the Ukrainian state, it is necessary to use all available factors: military, geopolitical, diplomatic, political, economic, financial, sacral-spiritual, ethnocultural, etc., for the sake of building a democratic, spiritual, legal, innovative, wealthy, and powerful Ukrainian Independent United State.*

Key words: *Ukraine; Ukrainians; ethnocultural development of Ukrainian society; a full-scale russian-Ukrainian war; rashism; rashist genocide of the Ukrainian nation; "russian world".*

The problem statement. The relevance of the stated topic is primarily determined by the insight into the ethnocultural development of Ukrainian society in the conditions of a full-scale russian-Ukrainian war, the consolidation of the Ukrainian people, the active resistance of Ukrainians to the attempts of the rashists and their accomplices to dismember and destroy the Ukrainian state, to annihilate the Ukrainian identity and the Ukrainian political nation, and to forcibly obtrude on the citizens of Ukraine russian statehood, the russian language, and russianness.

Analysis of recent sources, research, and publications. Characterising the professional research in which a solution to this problem was launched, we can state that

the systematic study of the ethnocultural development of Ukrainian society in the conditions of a full-scale russian-Ukrainian war has not yet become a complex object of scientific research. However, some important aspects of this problem are being studied by scientists. In particular, the following researchers contemplate the problem of hybrid aggression of the russian federation (hereinafter referred to as the rf) against Ukraine, its reasons, course, and influence on modern socio-political, economic, cultural, socio-cultural, ethnocultural, and religious processes in their works: V. Andrieiev, A. Antonov-Ovsienko, A. Astafiev, N. Bezsmertna, T. Berezovets, A. Boiko, N. Brekhunets, P. Burkovskiy, Yu. Butusov. O. Vavlevskiy, V. Vasylenko, O. Vysoven, O. Vlasyk,

Yu. Voitenko, O. Hazizova, P. Hai-Nyzhnyk, K. Halushko, O. Haran, M. Herheliuk, V. Holovchenko, V. Horbulin, M. Hrabovska, S. Hrabovskyi, B. Demianenko, V. Demianenko, M. Doroshko, O. Yeriemieiev, O. Zadorozhnyi, L. Zalizniak, S. Zdioruk, S. Zubchenko, A. Ivanets, A. Ishchenko, S. Kahamlyk, O. Kalinovska, O. Kashpor, L. Kotsur, I. Krasnodemska, V. Krysachenko, O. Kryshtopa, O. Lytvenenko, Ye. Lianova, T. Lohvyniuk, V. Lozovyi, I. Losiev, O. Liashenko, Ye. Mahda, L. Masenko, V. Morokko, V. Molotkina, K. Nastoiasha, L. Otroshko, P. Pavlenko, B. Parakhovskyi, M. Piren, Ya. Potapenko, R. Potapenko, I. Rushchenko, O. Sahan, I. Sydor, B. Sokolov, L. Sorochuk, M. Slaboshpytskyi, I. Todorov, Ya. Tynchenko, V. Tkachenko, V. Tkach, V. Tokman, Yu. Felytshynskyi, L. Filipovych, Yu. Fihurnyi, L. Khmelnytska, O. Chyrkov, L. Chuprii, T. Chukhlib, O. Shakurova, V. Yablonskyi, H. Yavorska, L. Yakubova and others.

Despite these published works, the problem of studying the ethnocultural development of Ukrainian society during the undeclared russian-Ukrainian hybrid war remains relevant and requires further scientific study.

Statement of the task. The purpose of the research is a comprehensive analysis of the ethnocultural development of Ukrainian society during the russian-Ukrainian war, namely from February 24, 2022, when the full-scale invasion of the russian troops into the territory of the Ukrainian state began. The task of the research is to characterise the historiography of the study of the problem; to analyse the peculiarities of russian policy and rashist genocide towards the Ukrainian nation during this period; to detect changes that have taken place and had a positive impact on Ukrainian ethnocultural processes since the beginning of 2022.

The scientific novelty of the work is in the development of relevant issues, which, despite quite a few publications on this topic, remain insufficiently studied and therefore require further professional studies.

Presenting the main material. Beginning the study of this important scientific topic, we immediately want to characterise the basic fundamental concepts on which our research is based. First, the “full-scale russian-Ukrainian war” is a global civilizational confrontation between autocracy and democracy, between the Eurasian russian neo-empire and the European Ukrainian state. This war is characterised by the following specific features: complexity, combining geopolitical, geostrategic, geoeconomic, socio-political, socio-cultural, ethnocultural, ideological, religious, national, ethnic, territorial, economic, cultural and other factors; extensiveness, for the first time since the end of the Second World War on the European continent, combat operations of such a scale are taking place, when almost all types of modern weapons (except nuclear ones) are used, the length of the frontlines (lines of combat clashes) is measured in thousands and tens of thousands kilometers, involving over a million mobilized citizens to the fighting armies, investing huge financial resources into the economy, etc.; by intensity and aggressiveness, the rashists, in order to achieve their strategic goal – the destruction of the Ukrainian state and the Ukrainian political nation, are conducting a genocidal policy in Ukraine, ruthlessly killing people, destroying critical infrastructure, the economy, cities, villages, kidnapping children and in general doing everything possible to force the Ukrainians to capitulate.

Second, the “rashist genocide of the Ukrainian nation” is a purposeful criminal policy of the russian authorities during

the russian-Ukrainian war, namely from February 24, 2022, aimed at the deliberate extermination of citizens of Ukraine, the complete demolition of the Ukrainian political nation, and the final liquidation of the Ukrainian state.

The ethnocultural development of Ukrainian society under the conditions of the revanchist-imperial policy of the rf can be conditionally divided into five periods (stages): the first (1991–2004), the second (2005–2009), the third (2010–2013), the fourth (2014–2021), and the fifth (2022 – the present time).

The fifth stage of ethnocultural development in Ukrainian society began on February 24, 2022, and continues to this day. It's beginning was the day of the full-scale invasion of the armed forces of the rf (hereinafter referred to as the afrf) into the territory of Ukraine. The gloomy Thursday morning forever divided not only the modern history of Ukraine into before and after, but also the present of Europe and the world, since v. putin, for the sake of his own victory, began to threaten to use nuclear weapons, which, in turn, can lead human civilization on planet Earth to self-destruction.

For v. putin Ukraine and the so-called "Ukrainian question" (the existence of the modern Ukrainian state and the Ukrainian nation) became one of the priority directions of his geopolitical and political activity. First, the geopolitical motive. The head of the rf has repeatedly stated that the collapse of the Union of Soviet Socialist Republics (hereinafter referred to as the USSR) became the greatest geopolitical catastrophe of the 20th century, therefore, probably, the meaning of his entire life was the restoration of the new-old state entity, a kind of USSR 2.0, where russia will be the main hegemon and all other former Soviet republics

will join as federal districts. This another reincarnation of the "great historical russia" will stop its degradation, strengthen its political, economic, military, financial, and cultural weight in the world, and return it to its superpower status to compete on equal terms with the United States of America (hereinafter referred to as the USA) and the People's Republic of China (hereinafter referred to as the PRC).

Second, a personal motive. The head of the rf considers himself a "cool guy," and all the cases he puts his hands to are always resolved in his favor. No one expected that an average official with a KGB past would be able to become the absolute ruler of the rf, as it happened. However, for some reason, with Ukraine and Ukrainians, it did not work out for v. putin. In 2004 he campaigned for V. Yanukovich in the presidential race in Ukraine, he was the first to congratulate him on the victory, and in the end, he found himself empty-handed. In the winter of 2013–2014, volodymyr volodymyrovych hoped that Viktor Fedorovych would drown the popular uprising in blood, but he took what he could and ran away to his "elder brother." In 2014, v. putin planned to seize not only Crimea but also the entire South and East, and create the so-called "Novorossia," and later dismember Ukraine and put an end to its statehood. As a result, he received only the peninsula and some parts of the Donetsk and Luhansk regions. During 2015–2021, v. putin was waiting for Ukraine to be exhausted and the Ukrainians to quarrel among themselves and will be forced to implement the so-called "Minsk Agreements" – this did not happen again. Ultimately, the subjugation of Ukraine became an obsessive idea for the "Kremlin dreamer."

Third, intellectual and pseudoscientific motives. The autocrat convinced himself

that he was the best expert on the Ukrainian issue. Despite the undeclared Russian-Ukrainian hybrid war that has been going on for nine years, the head of the RF, V. Putin in his speeches continued to call Russians and Ukrainians one brotherly people and, somewhat later, decided to “unite” them at first intellectually and later by military means.

Thus, on July 12, 2021, his programme article “On the Historical Unity of Russians and Ukrainians” in Russian and Ukrainian was published on the official website of the president of the RF, in which V. Putin once again emphasised that Russians and Ukrainians are one people, a single whole, and Russia and Ukraine are, in fact, parts of the same historical and spiritual space [6].

And on February 24, 2022, he announced the beginning of the so-called “special military operation” (hereinafter referred to as “SMO”). Thus, the reunification of Russians and Ukrainians became a matter of principle for the head of the RF.

The fourth is the mental-imperial motive. For the vast majority of Russians, V. Putin is the personification of a true leader: strong-willed, courageous, decisive, uncompromising, etc. He defeated the Chechens, Georgians, Ukrainians, returned Crimea to its “home harbour,” and keeps Europeans and Americans in constant fear. Raised “mother Russia” from its knees. It is actively restraining the attack of the western revanchists—the USA, Great Britain, Canada, the states of the European Union (hereinafter referred to as the EU) and the eastern ones—China and Japan, etc. However, over time, these “victories” faded, as did the very image of the “courageous and victorious patriarch of the deep people,” and needed a reboot for the further rise of imperial hooray-patriotism.

The dictator very well caught this unpleasant dynamic of tendencies in the attitude of the electorate towards his person. Having considered all these moments, V. Putin decided to run a lightning-like “small victorious war.” The main tasks of it had to be: the final solution of the Ukrainian question (destruction of the Ukrainian state and the Ukrainian nation); the official restoration of the USSR 2.0 on December 30, 2022, in the format of “great historical Russia”, since the USSR was created exactly 101 years ago—on December 30, 1922; the return to the RF superpower status, with which so-called hegemons—the USA and the PRC—have to reckon; and the legitimate extension of V. Putin’s staying in power minimum for another 10 years and maximum till the end of his life.

On February 21, 2022, V. Putin signed a decree of recognition for the independence of the so-called “DNR” and “LNR.” On February 22, the Federation Council of RF allowed V. Putin to use the AFU abroad. Early in the morning of February 24, 2022, the state mass media (hereinafter referred to as media) of the RF made public Putin’s appeal in which he announced the beginning of “SMO” in Ukraine with the aim of demilitarising and denazifying its citizens.

The large-scale invasion of the AFU into the territory of Ukraine became a shock and an unexpected surprise to everyone. As usual, the Ukrainian authorities, which were beforehand warned by the Western allies, were not ready. But the Armed Forces of Ukraine (hereinafter referred to as AFU), with the support of unindifferent citizens who joined the ranks of the territorial defence, managed to overcome the critical situation and organised a desperate resistance to the occupiers.

The enemy planned to capture Kyiv in two or three days, and in ten days to take

under his control the entire Left Bank, South, and North of Ukraine, bring his proteges to power, sign a capitulation with them, and finish “smo” with a triumphant march along Khreshchatyk. To the honour of the President of Ukraine, V. Zelenskyi, he did not leave the country (despite the persistent suggestions of the allies), remained to fulfil his duties, and became in the eyes of the world the personification of heroic resistance to the rashists. Despite the abruptness and intensity of the offensive of afrr, and large territorial, material, and human losses, the AFU not only stopped the advance of the enemy but also, after some time, began to free the territories previously temporarily occupied by the invaders.

As a result of the Kyiv counteroffensive in 2022, the AFU and the afrr were forced to leave the Kyiv, Sumy, Chernihiv, and part of Kharkiv regions. After the offensive of afrr on most sectors of the front was withstood and stopped during the spring and summer of 2022, the AFU successfully conducted two more counteroffensives: the Kharkiv offensive in September and the Kherson offensive in summer and autumn. As a result, almost all the territories of Mykolaiv region, Kharkiv region, and the entire right-bank part of Kherson region, together with the much-suffering regional centre, were liberated.

The course of the military campaign in 2022 convincingly testified that the citizens of Ukraine (government and civil society) more or less took into consideration the bitter lessons of 2014–2015. AFU despite underfunding, improper military and logistical support, with the help of both Western allies and their own citizens, turned into a powerful military force. The Ukrainian state and its citizens appeared to be not a failed state, as v. putin hoped for, but the

unconquerable citadel against which the invasion of rashist orc rushes crashed.

Having realised that the blitzkrieg had failed, the criminal russian government began to carry out a rashist genocide of the Ukrainian nation during a full-scale invasion. Bucha, Irpin, Borodianka, Hostomel, Mariupol, Kharkiv, Mykolaiv, Nikopol, Kryvyi Rih, Chernihiv, Sumy, and other cities and villages in Ukraine became examples of the terrible actions of the occupants against the civilian population. The genocidal character of the armed and informational aggression of the rf against Ukraine was brightly manifested in these crimes against humanity. Suffering lashing defeats on the battlefield, the afrr, in addition to the artillery so-called “barrage fire,” which completely destroys and demolishes the material and human resources of the Ukrainian nation, began to use combined missile and artillery strikes for the complete elimination of Ukraine’s critical infrastructure (power-generating and heat-generating capacities, power grids, heating systems, water pipelines, etc.), in order to force the population to panic, riot, and actively press authorities to negotiate and capitulate under the conditions of low temperatures. The extermination of tens of thousands of people and the destruction of critical infrastructure, which in turn will lead to hundreds of thousands of Ukrainian citizens being killed, injured, and suffering, is only an effective tool of the rf leadership to commit genocide against Ukrainians and the liquidation of the Ukrainian state.

The full-scale invasion of afrr into Ukraine led to a migration crisis, the largest in Europe since the Second World War. According to rough estimates, more than 8 million citizens of Ukraine were forced to leave the Motherland and seek shelter in

other countries. More than 5 million Ukrainian citizens received the status of internally displaced persons and were forced to leave their homes and move to other regions of Ukraine to save their lives and the lives of their relatives.

In these critical moments, it became evident who is a true friend of Ukraine and who is a cynical enemy. During all this time, from the end of February 2022 and to this day, the democratic states of the West not only accept Ukrainian refugees, providing them with accommodation, cash payments, and social assistance, but also contribute to preserving the national identity of Ukrainians and helping to return those who have lost it by organising Ukrainian classes for children of Ukrainian refugees in places of temporary residence.

At the same time, the russian authorities compulsory relocate tens and hundreds of thousands of Ukrainian citizens from the temporarily occupied territories to the rf, consistently trying to make them hostages and completely assimilate them into the russian-speaking environment. The imperialists behave especially cynically with Ukrainian children, deporting hundreds and thousands of them to russia, depriving them of Ukrainian citizenship, and facilitating their adoption by russians in order to bring them up as typical fatherless mankurts in the future.

As we have already noted, in his speech, which was made public on February 24, 2022, v. putin emphasised the two main tasks of "smo": the demilitarisation and denazification of Ukraine, although their main task was the "de-Ukrainization" of Ukraine, so that with the course of time it would become a standard russian-speaking region of the rf, such as Kuban now. But the Ukrainians did not want such a fate and

began to desperately resist the invaders-occupants. That is why, at the kremlin's order, the afrr began to act according to the words of M. Gorkyi: "If the enemy does not surrender, he is to be destroyed." The terrible genocide of Ukrainians, and Bucha, Irpin, Hostomel, and Mariupol are only the most vivid examples of the genocidal policy of the "rashist-fascists," opened the eyes to the essence of the "russian world" not only to politicians and ordinary citizens of Europe and the world, but, first of all, to russified Ukrainians and russian-speaking citizens of the centre, south, and east of Ukraine. It suddenly appeared that this once-culturally attractive and respectable "russian world" carries with it not the achievements of centuries-old russian culture but, first of all, death and destruction inspired by russian neo-imperial revanchism.

Before now, living in Odesa, Mykolaiv, Kherson, Zaporizhzhia, Kryvyi Rih, Nikopol, Enerhodar, Kharkiv, Izium, Lysychansk, Severodonetsk, Lyman, Kupiansk, etc., it was possible to popularise the "russian world," vote for pro-russian political parties, and dream of returning «great historical russia» here someday. Now, even though you love O. Pushkin, M. Dostoevsky, and M. Chekhov and speak only in "generally understandable" and you sympathise with russians, etc., at any moment, you, your family, and your property can become targets for the attack of afrr and "reset to zero." Such a terrible reality gradually, we emphasise—not immediately, but gradually—regains the consciousness of the sympathisers of the "russian world" and educates Ukrainian citizens in them. Of course, the real fanatics of the "russian world" will be cured only by the grave, but with the course of time, the simple truth will come to light: for any empire, and russia has always been one,

its inhabitants are just ordinary consumable materials, with the help of which the russian rulers built, are building, and will build an empire at the cost of hundreds of thousands and millions of human lives. In contrast, a country that has a democratic form of government is based on the supremacy of law, respect for private property and human personality, chooses sustainable development, and cares in reality, not virtually, about its citizens, who are the guarantee of its civilizational development.

The full-scale aggression of the rf accelerated the ethnocultural development of Ukrainian society, especially in the southern and eastern regions of Ukraine.

Journalists of the Radio Liberty project "Novyvy Pryazovia" carried out a very interesting study with the aim find out how people of the southern regions feel about the process of de-russification after the beginning of the large-scale invasion of the rf into Ukraine, how it differs from decommunization, how de-russification is taking place in Zaporizhzhia, Kherson, Odesa and what local residents think about it. Thus, in Zaporizhzhia, a number of streets connected with the history of russia were renamed. This decision was made at a session of Zaporizhzhia City Council. Deputies voted for renaming 11 streets, and announced on December 8, 2022, on the website of the city administration. Therefore, the following street names appeared in Zaporizhzhia: Boryspilska instead of Bratska, Romantychna instead of Riazanska, Chornykh Zaporozhtsiv instead of Rostovska, Zaporizkykh Vohnebortsiv instead of Russian, Volunteerska instead of Grodnenska, Oleshkivska instead of Podmoskovska, Maietkova instead of Moskovska, and others. At the same time, the occupation authorities of the Zaporizhia region controlled by russia announced that by the

end of the year, they will "return the former names of streets, alleys and parks, as well as restore historical monuments destroyed within the period from 2014 to 2022." In the announcement of the occupational administration of Melitopol, it is said that "during the period of decommunization about 600 streets were renamed and more than 100 monuments were dismantled in the Zaporizhia region." [1].

Feliks Khrustalov, the head of the sociological company Independent Researching Group from Zaporizhzhia, noted in a comment to "Novyvy Pryazovia" that society is now moving from the process of decommunization to de-russification: "After February 24, the situation has changed so much that people are ready to refuse not only Soviet names, but in general russian names, to be as far away from it as possible, so that nothing reminds them of russia here in Ukraine. After all, any names or toponyms are propaganda, including the fact that we have such a large number of toponyms associated with russian cities, personalities, writers, and so on. This, of course, at one time was a process of influencing the residents of Ukraine." The sociologist also expressed hope that after the end of the war, Ukrainian society would be unanimous in the process of derussification: "In any society, there are certain reactions, a certain revenge. Let's hope that after the events that took place in Ukraine, it will no longer be possible or that it will not have force, and, as most sociologists and scientists note, the processes that are taking place now in Ukraine are rather tectonic shifts in Ukrainian society. These are really very powerful changes, which are connected with the transition of many people to the Ukrainian language, with deimperialization, derussification of the consciousness of Ukrainians, with the understanding of how

different, unique our culture and our history are, they are different, connected with absolutely different processes" [1].

In Kherson, which was deoccupied on November 11, 2022, there are still street names forming associations with the Russian empire or the Soviet Union. On December 9, the local edition "Most" published material in which the author Viacheslav Husakov points out that during the occupation of Kherson, Russian forces often paid attention to the fact that "Kherson is a Russian city", as there are many names of streets which are evidence of the so-called "Russian history" of the city. They also talked about the monuments to Suvorov, Potemkin, and Ushakov. Besides, in Kherson, there are Moskovska, Potemkinska, Suvorova, Gogolia, Nakhimova, Ladychuka, Hirskoho, Chkalova, Gagarina streets, Ushakova avenue and others [1].

In turn, the politologist from Kherson, Oleksandr Moshniahul, said that the issue of renaming some streets had already been raised by the public: "There is a law on the procedure for renaming, which specifies that geographic names, street names should be given to persons who have made a huge contribution to the independence of Ukraine, who did something outstanding, heroic deed for the sake of Ukraine. In my opinion, neither Suvorov nor Ushakov, the figures of the Russian empire, aren't artists or writers. They are political figures of the empire, that is, so according to the law that defines the establishment of geographical names, we cannot have streets named after the surnames of these figures." According to the expert, the war contributed to the fact that there are fewer and fewer supporters of the "common history with Russia" in Kherson: "The war led to the fact that the number of even those who considered themselves

to be adherents and sympathisers of the Russian empire, considerably decreased. The only question that remains subject to debate, in my opinion, is what to do with figures of Russian culture that are recognised around the world. It means the same Oleksandr Pushkin, who was not a communist, was not an opponent of Ukraine" [1].

There is no doubt as to the figure of O. Pushkin and his imperialism and negative attitude towards Ukrainian statebuilding and prominent figures in Ukraine. You only need to carefully reread his poem "Poltava" and other works of classic Russian culture.

On November 24, 2022, the executive committee of the Odesa City Council supported the decision to dismantle the monument to the "Founders of Odesa," the key figure of which is the Russian empress Catherine II. Earlier, the President of Ukraine, V. Zelenskyi, appealed to the Odesa City Council with the request to consider the proposal to dismantle the monument to the empress [1].

Politologist O. Moshniahul, in a comment to "Novyny of Pryazovia", said that in Odesa, at one time, was renamed a street named after Catherine II was renamed, but at the same time they applied "manipulations": "Ukrainians have their own private reckonings with Catherine II, which in 1775 liquidated the Zaporizhzhian Sich, firstly, secondly, she discharged the Russian nobility and landowners from all liabilities and made serfs the entire free Ukrainian population, the vast majority. When in Odessa Kateryninska was renamed, and part of deputies, perhaps, did not want it, then in Odessa were other sentiments, they left the name, but it is formally it doesn't have the name of the empress, Catherine II, but the name of holy Christian martyr Catherine" [1].

Oleksandr Rudomanov, a blogger and activist from Kherson, noted that recently the process of derussification is taking place even in those communities where this did not happen before: "My personal example is Podilsk. They had a street named after Tereshkova, and they refused to rename it for a long time, they gathered fake veterans of Afghanistan, or something like that, who wrote that they were against renaming. Then I open their website and see that the city council writes itself, «Let's rename this street to Mariupolska." In fact, now the process has moved forward, and even those councils that did not want to conflict with local residents, they really started to rename it all." According to him, there is still no clear mechanism for depriving russian figures of their titles: "As far as I remember, now there is no clear mechanism for depriving the Hero of Ukraine, all those people's artists who support the annexation of Crimea and temporally occupied territories. We have a large number of artists who still have certain titles in Ukraine, and officials usually do nothing because it is additional work for them. Should we do that? Definitely should. Are there mechanisms? Not always do they exist." However, Ukrainian society will gradually change its attitude towards the necessity of conducting derussification, O. Rudomanov is sure: "But it won't happen soon. That is, those who support the idea that everything should be left as it was before. They were, are, and will be, and I am not sure that any of our efforts can change something. They just need to have no influence" [1].

Another powerful manifestation of the successful ethnocultural development of Ukrainian society during the full-scale aggression of the rf against Ukraine became the conquest of the Everest of European

popular music by the exclusively Ukrainian-language song "Stephania" since the previous winners – Ruslana and Jamala, sang in English and Ukrainian.

On May 14, 2022, the Ukrainian band Kalush Orchestra gained a victory in the Eurovision Song Contest 2022, which was held this year in Turin, Italy. The Ukrainians scored 631 points: 192 from the jury and 439 from the audience. After his performance in the final, the band's frontman and soloist, Oleg Psiuk, called to save Mariupol and the Ukrainian military men, which were blocked in the territory of the Azovstal plant. After that, viewers of the contest assumed in social networks that the band could be disqualified because political statements are prohibited within the contest. Except for the Ukrainian band, in particular, the representatives of Iceland from the band Systur, who had Ukrainian flags on their instruments, voiced their support for Ukraine from the stage. After their performance, they called for peace in Ukraine and added, "We love you." And the representative of Germany, Malik Harris, performed with a guitar with a Ukrainian flag and the text Stand With Ukraine ("I support Ukraine"). The representatives of Ukraine at Eurovision, the Kalush Orchestra, were not disqualified for the statement about "Azovstal" because their statement is not of a political nature, as a representative of the European Broadcasting Union (EBU) told the German agency dpa. The EBU speaker answered journalists' request: "We understand the deep feelings about Ukraine at this moment and believe that the comments of the Kalush Orchestra and other performers supporting Ukrainian people are more humanitarian in nature than political" [3].

In turn, the President of the European Commission, Ursula von der Leyen,

congratulated Ukraine on the victory at the song contest, writing on Twitter: “Congratulations #KalushOrchestra and Ukraine for winning #Eurovision Tonight your song won our hearts. We are celebrating your victory all over the world. The EU is with you.” [10].

This active support of Ukraine and Ukrainians by both ordinary Europeans and highly respected EU government officials in these difficult and terrible times once again confirmed the axiom that Ukraine is Europe!

On June 17, 2022, the European Commission recommended granting Ukraine candidate status. Later, on June 23, 2022, the leaders of the European Union countries at the summit in Brussels supported the granting of EU candidate status to Ukraine and Moldova. This issue was one of the main ones on the agenda of the European Council meeting. “Finally, the green light! The EU leaders have just decided to grant Ukraine and Moldova the status of EU candidates,” Radio Liberty journalist Rikard Jozviak said on Twitter. The President of the European Council, Charles Michel, tweeted that this decision was an “extremely important step” for both countries on the way to the EU. It’s a “historic moment,” Michel added. The unprecedented step of the European Council was adopted at a time when Ukraine is resisting a full-scale war started by Russia. Before the summit, the President of the European Council, Charles Michel, called on the bloc’s leaders to make a “historic” decision to grant candidate status to Ukraine and Moldova. “This is a decisive point for the European Union, it is also a geopolitical choice that we will make today. And I am sure that today we will grant candidate status to Ukraine and Moldova,” he told reporters in Brussels. EU leaders also

promised to keep up the pressure on Russia, undertaking to continue working on sanctions. The Ukrainian authorities have repeatedly called to recognise the country officially as a candidate for EU membership. Ukraine applied to join the European Union almost immediately after the start of the full-scale Russian invasion [9].

At the same time, granting Ukraine the status of a candidate for the EU imposed certain obligations on it. Yes, she has to fulfil several conditions to move further. Among them, for example, is the adoption by the Verkhovna Rada of Ukraine of important laws on national minorities and mass media.

At its meeting on December 13, 2022, the Verkhovna Rada of Ukraine adopted the European Integration Law “On National Minorities (Communities) of Ukraine.” A total of 324 people’s deputies voted for the law. This law proposes to declare the Law of Ukraine “On National Minorities in Ukraine” dated June 25, 1992, invalid. It consists of a preamble, five chapters, and 21 articles. The law establishes the definition of “national minorities (communities)”; rights, freedoms and obligations of persons belonging to national minorities (communities); peculiarities of state policy regarding the exercising of the rights and freedoms of persons belonging to national minorities (communities), in particular, features of financial providing for the implementation of such policies, the powers of the central executive body implementing state policy in the field of protection of the rights and freedoms of persons belonging to national minorities (community); the possibility of creating consultative and advisory bodies at state bodies of executive power of various levels, regarding the implementation of state policy in the field of protection of the

rights and freedoms of persons belonging to national minorities (communities); the possibility of creating centers of nationalities in regional centers or designated settlements at the expense of state and/or local budgets, for the functioning of public associations of national minorities (communities) on a free basis; international cooperation and foreign relations of national minorities (communities) [8].

People's deputy and member of the Committee of the Verkhovna Rada of Ukraine on Human Rights, Deoccupation, and Reintegration of Temporarily Occupied Territories, National Minorities, and International Relations, Taras Tarasenko, said: "The Committee has been working on this draft law for more than two years. The document specifies the rights of national communities in Ukraine and provides guarantees for their ethnic and cultural development. Accordingly, no one will be forgotten, and there will be no discrimination, so that every citizen of Ukraine, regardless of ethnic origin, has the opportunity to know both the Ukrainian language and their native language, to study in this language, and to know their culture.» According to him, this is the power of the Ukrainian state now, because all ethnic communities fully support Ukraine and defend it from the aggressor. «It is pleasant that more than a hundred national communities in Ukraine are now united by one goal – the defence and victory of our state," the people's deputy emphasised [5].

On the same day, December 13, 2022, the Verkhovna Rada adopted the Law of Ukraine "On Media" No. 2693-d. 299 parliament members voted for the document. The law defines the legal basis for the activities of subjects in the media sphere in Ukraine, as well as the principles of state

management, regulation, and supervision in this field. It is expected that it will create the necessary modern European conditions for the development of the media sphere, the exercising of the right to freedom of expression, the right to receive various, reliable, and operative information, to ensure pluralism of opinions and free dissemination of information, to protect the national interests of Ukraine and the rights of users of media services, regulation of activities in the sphere of media in accordance with the principles of transparency, fairness, and impartiality, stimulation of a competitive environment, equality, and independence of the media. According to the document, the state regulatory body for media activity, as well as the supervisory body in this area, is the National Council for Television and Radio Broadcasting. At the same time, on the media and video-sharing platforms, it is forbidden to spread calls for forced change, overthrowing the constitutional order, starting or waging an aggressive war or military conflict, violating the territorial integrity of Ukraine, liquidating the independence of Ukraine, as well as information that justifies or promotes such actions. It is forbidden to promote or call for terrorism and terrorist acts, to spread information that justifies or approves such actions, denies or justifies the criminal nature of the communist totalitarian regime of 1917–1991 in Ukraine; to publish information containing the propaganda of the russian totalitarian regime, the armed aggression of the rf against Ukraine, as well as symbols of the military invasion of the russian totalitarian regime. In addition, it is forbidden to disseminate information that humiliates or depreciates the state language. Coverage of the activities of the aggressor state authorities (occupant state) in information and informational and analytical

programmes must be followed by a notification about their status. [7].

Although in the explanation note lawmakers stated that the purpose of the draft law is to create a single, ordered, and mutually agreed system of legal norms aimed at regulating legal relations in the sphere of media, Ukraine's fulfilment of its obligations to European partners and the implementation of the norms of European legislation into national legislation, experts had significant comments on it. Some deputies and activists claim that this draft law contains a number of relaxations for the russian-speaking media industry and that there are "dangers of demining the cultural border with russia." In particular, the law includes: reducing the Ukrainian song quota on the radio by 10%; the return of russian artists to the screens through levelling of the list of persons who pose a threat to national security; cancellation of the ban on the popularisation of the russian authorities and their individual representatives in TV programmes and films; cancellation of the ban on humiliating and insulting the Ukrainian language in films; permission for TV channels to broadcast films in russian; lifting the ban on songs by russian artists, etc. [2].

Despite the positive steps taken by the Ukrainian authorities on the way to European integration, pro-Ukrainian civil activists should always monitor its actions, since, unfortunately, there are still many hidden supporters of the "russian world" among them.

At the same time, the Ukrainian establishment finally paid attention to the destructive activity of the Ukrainian Orthodox Church of the Moscow Patriarchate (hereinafter referred to as the UOC MP). In November 2022, the Security Service of Ukraine conducted systematic searches in a

number of UOC churches. In particular, in the Kyiv Pechersk Lavra was found propaganda literature, as well as russian citizens hiding in the premises of the Lavra. Propaganda literature and money of unknown origin were also found in the church of the UOC MP in Rivne region and Bukovyna, and in one of the churches in Chernivtsi region, investigators witnessed the physical intimacy of the secretary of the Chernivtsi diocese of the UOC MP, Archimandrite Nikita, with a boy who sings in the local choir. After the results of the search were made public, deputy Mykola Kniazhytskyi submitted to the Verkhovna Rada of Ukraine a draft law on the prohibition of the UOC MP. The Synod of the UOC MP called the accusations of collaborationism "groundless and unproven." In November, searches in the Ternopil diocese of the UOC MP of Ukraine revealed in the seminary and diocese russian propaganda materials denying the existence of Ukraine. During the searches conducted at the facilities of OUC MP in the Kyiv, Kherson, Cherkasy, Zhytomyr, and Volyn regions, forged documents, russian propaganda literature, russian passports, and other evidence of the cooperation of local workers and management with the russian occupiers were revealed. Searches were conducted in the Transcarpathian, Rivne and Zhytomyr regions, were found warehouses with pro-Kremlin literature, russian manuals, books on Satanism, and prayer books for the Moscow Patriarch Kirill. After searches in the premises of the Kharkiv diocese, hundreds of thousands of money in cash (in particular, in russian rubles), pro-Kremlin literature, and russian military dry rations were found [11].

In the conditions of full-scale aggression by the rf against Ukraine, tectonic changes took place in the perception of

Ukraine's totalitarian past. On December 15, 2022, the deputies of the European Parliament adopted a resolution recognising the Holodomor of 1932–1933 as genocide. This resolution was supported by 507 deputies, 12 voted against it, and 17 abstained. With this document, the MEPs condemned the actions of the Soviet regime, which "led to the deaths of millions of Ukrainians", and called on those governments and organisations that have not yet done so to recognise them as genocide. "Parliament declares that the whitewashing and glorification of the totalitarian Soviet regime and the revival of the cult of the Soviet dictator Joseph Stalin have led to the fact that russia is today a state sponsor of terrorism. The MEPs also condemn russia's terrible crimes, which are again committed against the Ukrainian people, such as the targeted destruction of Ukraine's civilian energy infrastructure in winter," the press service of the institution reports. MEPs also condemned the attempts of the ruling regime in russia to manipulate history "for the sake of its own survival" and called on russia, as the succession state of the Soviet Union, to apologise for crimes against Ukraine. Ukraine, referring to the data of the scientific and demographic examination, claims that the total number of human losses from the Holodomor of 1932–33 is almost 4 million people, and the losses of Ukrainians in the unborn are more than 6 million [4].

More than 1,300,000 people from all over the world decided to learn the Ukrainian language after the full-scale war of russia against Ukraine began. This is the data of the Duolingo company, which produces a programme for learning languages. Interest in the Ukrainian language has remained stably high for more than nine months, the company says. The Ukrainian service of

"Voice of America" talked to an American who has been studying the Ukrainian language since May 2022. Artur lives in South Carolina and previously visited Kyiv on business. In the Ukrainian capital, he used to always switch to russian, which he learned a long time ago. Artur explained his fascination with Ukrainian as follows: "I spent so much time learning russian that the idea of learning Ukrainian terrified me and seemed very difficult. I didn't have the energy to do it before. However, after February 24, I heard many stories, also from the Ukrainian diaspora in America, that for them, russian is associated with the language of the occupants. It affected me. I realised that I had to do something. I have a Slavic language base. But simply transitioning from a Romano-Germanic language like English to a Slavic language is very difficult. So it's difficult for Americans in general. It is much easier to learn Spanish than, for example, Ukrainian. But I had to do that. One of the peculiarities of Ukrainian is that the pronunciation itself is much more demanding than russian. It's like you're singing, and I'm not a very good singer. But I understand why Ukrainians are usually very good singers, because, for example, "pa-lia-ny-tsia" – how do you do it? Making your mouth and tongue do these things without thinking is really difficult. So for me, the most difficult thing in the Ukrainian language is to learn to sing" [12].

According to Duolingo, the largest number of people who started learning Ukrainian since February are in Germany and Poland. The number of people who want to learn Ukrainian there has increased by more than 16 times compared to last year. "In the first weeks after the russian invasion, we saw an increase of 577% all over the world. And in some countries, for example, in Poland, the figures were even higher.

There was a jump of 2677%. In Argentina, Japan, and India, many people are studying Ukrainian simply because they want to show their support and solidarity. And we see it everywhere,” Duolingo curriculum specialist Cindy Blanco said in an interview with the Voice of America. She also noted that in Great Britain, the Ukrainian language reached 17th place among the most popular languages, having jumped 20 positions in a year. The founder of the school of Ukrainian language and culture, Solomiya Buk, said in an interview with Voice of America: “We are very happy that we have students from the UN, OSCE, various medical and humanitarian organisations, and journalists from American and European media. Among the students are soldiers, members of foreign legions. Moreover, Ukrainian is studied by company owners and businessmen who plan to expand their businesses after the victory of Ukraine” [12].

Conclusions. The ethnocultural development of Ukrainian society under the conditions of full-scale russian aggression against Ukraine is characterised by the following features. After eight years of undeclared russian-Ukrainian hybrid war, v. putin made a personal decision to finally close the so-called Ukrainian question and liquidate Ukrainian statehood and the Ukrainian nation. He hoped that Ukraine is weakened by internal political disagreements, President V. Zelenskyi is weak and indecisive, the AFU is an incapable army, and most importantly, the vast majority of citizens are looking forward to returning of the “russian world” and the end of the rule of the so-called “Kyiv hunta,” that everyone is fed up with. Regarding the reaction of European and world leaders, according to v. putin, it would be impotent and deeply concerned as always.

However, as always, the reality turned out to be profoundly different. Ukrainian citizens rallied and strongly opposed the russian aggressors. V. Zelenskyi not only did not run away but became, in the eyes of the world community, the personification of fighting Ukraine and the victorious heroic spirit of Ukrainians. And the AFU did not capitulate, but professionally fight back the invaders and, step by step, regain the temporarily occupied territories.

In these force majeure circumstances, Ukrainian ethnocultural development acquired unexpectedly positive dynamics. While the kremlin acted treacherously, articulating messages about the so-called “civil war,” “brotherly nations,” “Kyiv hunta,” etc., it systematically promoted the “russian world” and the spiritual unity of the russian and Ukrainian peoples. This is how he managed to mislead many people in Ukraine and beyond its borders. When putin’s blitzkrieg failed, instead of “gentle words” about centuries-old brotherhood, the kremlin began the genocide of Ukrainian citizens, regardless of their ethnicity, language practices, religious beliefs, and cultural orientation. The entire territory of Ukraine has become a common battlefield, on which the afrf mercilessly annihilates everyone who appears in their way: soldiers of the AFU, volunteers, and civilians. This applies especially to women, old people, young people, children, and in general everyone, without any exception. It suddenly turned out that the Ukrainian language is a very important marker both during military clashes with the occupants and outside of Ukraine, where in Europe and the world the rejection of russian as the language of the aggressor and the so-called “denial of russian culture” began. Not only russian-speaking citizens of Ukraine but also representatives of other

nationalities try to master Ukrainian in order to morally support Ukrainians in their struggle for freedom and independence. Ukraine was granted candidate status for EU membership, once again demonstrating that its place is not in the Eurasian prison of nationalities but among the democratic family of European nations, united by common human values and the desire to build a European civilization in which each ethnic community will develop and prosper.

Thus, after analyzing the ethnocultural development of Ukrainian society in the conditions of the revanchist policy of the kremlin and the full-scale invasion of Russian troops on the territory of Ukraine, we came to the following conclusions. First of all, understanding the periodization of the ethnocultural development of the Ukrainian society in the conditions of the revanchist course of the rf to restore its imperial power, helps to develop professional conclusions from the achievements and from the mistakes made in order to improve the sustainable development of Ukraine and Ukrainians on the path of Euro-Atlantic integration. Second, the ethnocultural development of Ukrainian society under the conditions of revanchist-imperial policy of the rf can be conditionally divided into five periods (stages): the first (1991 – 2004), the second (2005 - 2009), the third (2010 – 2013), fourth (2014 – 2021) and fifth (2022 – present days). Third, the fifth stage of the ethnocultural development of Ukrainian society continues in the conditions of the full-scale aggression of the afrf against Ukraine, which began on February 24, 2022 and is currently developing, and despite the military affairs, Ukrainian ethnocultural development has acquired unexpectedly positive dynamics. Fourth, despite the racist policy of the genocide of the Ukrainian

nation and the destruction of the Ukrainian state, which is purposefully and fanatically implemented by the kremlin, the afrf and the so-called “deep russian people”, Ukraine was, is and will be. The Ukrainian language is gradually seizing all spheres of social and political existence of society. Ukrainian education (preschool, primary, secondary, and higher) systematically forms a Ukrainian-centric worldview of future conscious citizens of the Ukrainian state. Ukrainian humanitarian science produces knowledge that helps overcome the “russian world”. Ukrainian spirituality is getting rid of the imperial-chauvinistic influence of the Russian Orthodox Church. Ukrainian culture, despite the huge scale of human and material losses, continues to develop, and vivid proof of its indestructibility and power is the Ukrainian song, which has once again won the song Olympus “Eurovision – 2022”. Fifth, for the final victory over the Russian aggressor and the restoration of the unity of the Ukrainian state, it is necessary to use all available factors: military, geopolitical, diplomatic, political, economic, financial, sacral-spiritual, ethnocultural, etc. for the sake of building a democratic, spiritual, legal, innovative, wealthy and powerful Ukrainian Independent United State.

ЛІТЕРАТУРА

1. «Дерусифікація ціною окупації». Як напад Росії впливає на жителів півдня України? URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/novynu-pryazovya-derusyfikatsiya-pivdnu-ukrayiny-pochalasya/32179533.html> (дата звернення: 22.11.2023).
2. Верховна Рада ухвалила у цілому законопроект «Про медіа» №2693-д. Його схвалення є одним з критеріїв, необхідних для початку переговорів про вступ України до ЄС. URL: <https://suspilne.media/337886-rada-uhvalila-zakon-pro-media-v-cilomu/> (дата звернення: 22.11.2023).

3. Євробачення: заява Kalush Orchestra про «Азовсталь» зі сцени «гуманітарна, а не політична» – EBU. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-evrobachennia-zayava-kalush-orchestra/31851226.html> (дата звернення: 22.11.2023).

4. Європарламент визнав Голодомор геноцидом українців. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-ievroparlament-holodomor--henotsyd/32178071.html> (дата звернення: 22.11.2023).

5. Закон про національні меншини (спільноти) України конкретизує права нацспільнот у нашій державі й забезпечує гарантії їхньому етнічному та культурному розвитку, – Тарас Тарасенко. URL: <https://www.rada.gov.ua/news/razom/231350.html> (дата звернення: 22.11.2023).

6. Путін В. Про історичну єдність росіян та українців. URL: <http://kremlin.ru/events/president/news/66182> (дата звернення: 22.11.2023).

7. Рада ухвалила закон про медіа в цілому. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3633506-rada-uhvalila-zakon-pro-media.html> (дата звернення: 22.11.2023).

8. Рада ухвалила новий закон про нацменшини. URL: https://lb.ua/news/2022/12/13/538969_rada_uhvalila_noviy_zakon_pro.html (дата звернення: 22.11.2023).

9. Україна отримала статус кандидата в члени ЄС. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-ukraine-eu/31911675.html> (дата звернення: 22.11.2023).

10. Україна перемогла на «Євробаченні». URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-ukrayina-peremozha-uevrobachennya/31850764.html> (дата звернення: 22.11.2023).

11. Українська православна церква (Московський патріархат). Вікіпедія. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B0_%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%BE%D1%81%D0%BB%D0%B0%D0%B2%D0%BD%D0%B0_%D1%86%D0

%B5%D1%80%D0%BA%D0%B2%D0%B0_%D0%9C%D0%BE%D1%81%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D0%BF%D0%B0%D1%82%D1%80%D1%96%D0%B0%D1%80%D1%85%D0%B0%D1%82) (дата звернення: 22.11.2023).

12. Українську мову почали масово вивчати у світі – це наслідки масштабної арпесії Росії. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/ukrayinska-mova-viyna-rosiya/32171517.html> (дата звернення: 22.11.2023).

REFERENCES

1. “Derussification at the Cost of Occupation.” *How does Russia’s Attack Affect the Residents of Southern Ukraine?* [online] Available at: <https://www.radiosvoboda.org/a/novyny-pryazovya-derusyifikatsiya-pivdnya-ukrayiny-pochalasya/32179533.html> [Accessed 22 November 2023]. [in Ukr.]

2. *The Verkhovna Rada Adopted in its Entirety Draft Law “On Media” № 2693-d. Its Approval is one of the Criteria Necessary for the Start of Negotiations on Ukraine’s Accession to the EU.* [online] Available at: <https://suspinne.media/337886-rada-uhvalila-zakon-pro-media-v-cilomu/> [Accessed 22 November 2023]. [in Ukr.]

3. *Eurovision: Kalush Orchestra’s Statement about “Azovstal” from the Stage is “Humanitarian, not Political” – EBU.* [online] Available at: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-evrobachennia-zayava-kalush-orchestra/31851226.html> [Accessed 22 November 2023]. [in Ukr.]

4. *The European Parliament Recognized the Holodomor as a Genocide of Ukrainians.* [online] Available at: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-ievroparlament-holodomor--henotsyd/32178071.html> [Accessed 22 November 2023]. [in Ukr.]

5. *‘The Law on National Minorities (Communities) of Ukraine Specifies the Rights of National Communities in our Country and Provides Guarantees for their Ethnic and Cultural Development,’ Taras Tarasenko.* [online] Available at: <https://www.rada.gov.ua/news/razom/231350.html> [Accessed 22 November 2023]. [in Ukr.]

6. PUTIN, V. *On the Historical Unity of Russians and Ukrainians*. [online] Available at: <http://kremlin.ru/events/president/news/66182> [Accessed 22 November 2023]. [in Ukr.]

7. *The Council Adopted the Law on Media as a Whole*. [online] Available at: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3633506-rada-uhvalila-zakon-pro-media.html> [Accessed 22 November 2023]. [in Ukr.]

8. *The Council Adopted a New Law on National Minorities*. [online] Available at: https://lb.ua/news/2022/12/13/538969_rada_uhvalila_noviy_zakon_pro.html [Accessed 22 November 2023]. [in Ukr.]

9. *Ukraine Received the Status of a Candidate for EU Membership*. [online] Available at: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-ukraine-eu/31911675.html> [Accessed 22 November 2023]. [in Ukr.]

10. *Ukraine Won at Eurovision*. [online] Available at: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-ukrayina-peremoha-yevrobachennya/31850764.html> [Accessed 22 November 2023]. [in Ukr.]

html [Accessed 22 November 2023]. [in Ukr.]

11. Ukrainian Orthodox Church (Moscow Patriarchate). [online] *Wikipedia*. Available at: [https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B0_%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%BE%D1%81%D0%BB%D0%B0%D0%B2%D0%BD%D0%B0_%D1%86%D0%B5-%D1%80%D0%BA%D0%B2%D0%B0_\(%D0%9C%D0%BE%D1%81%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D0%BF%D0%B0%D1%82%D1%80%D1%96%D0%B0%D1%80%D1%85%D0%B0%D1%82\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B0_%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%BE%D1%81%D0%BB%D0%B0%D0%B2%D0%BD%D0%B0_%D1%86%D0%B5-%D1%80%D0%BA%D0%B2%D0%B0_(%D0%9C%D0%BE%D1%81%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D0%BF%D0%B0%D1%82%D1%80%D1%96%D0%B0%D1%80%D1%85%D0%B0%D1%82)) [Accessed 22 November 2023]. [in Ukr.]

12. *The Ukrainian Language Began to be Studied en Masse in the World – this is the Consequence of Russia’s Large-Scale Aggression*. [online] Available at: <https://www.radiosvoboda.org/a/ukrayinska-mova-viy-na-rosiya/32171517.html> [Accessed 22 November 2023]. [in Ukr.]

The “full-scale russian-Ukrainian war” is a global civilizational confrontation between autocracy and democracy, between the Eurasian russian neo-empire and the European Ukrainian state.

РЕГІОНАЛЬНІ ПОЛІТИЧНІ ЕЛІТИ: ПОСТРАДЯНСЬКИЙ УСТРІЙ УКРАЇНСЬКОЇ ПОЛІТИКИ

Артур МАРГУЛОВ

orcid.org/0000-0001-9543-540X

доктор історичних наук, доцент, професор кафедри міжнародних відносин та соціально-гуманітарних дисциплін Дніпропетровського університету внутрішніх справ

Анотація. *Визначення політичного вектора розвитку держави багато в чому залежить від політичної еліти. Маючи власні закони функціонування, вона презентує соціально-комунікативні практики адаптації до життєвих умов у суспільстві. Політичну еліту можливо розглядати як соціальну організацію із притаманними їй рисами. Політична еліта пострадянського простору чітко презентувала свою правонаступність еліті радянського періоду. Методи рекрутингу нових членів, чітка ієрархічна система управління, консервативність поглядів, підсвідоме тяжіння до інтеграційних форматів на тлі зрозумілих для себе територіально-економічних просторів, формування ідеології, яка користується радянською наративною термінологією. Саме такий формат регіональної політичної еліти було презентовано в окремих районах Донецької та Луганської областей, окупованих росією.*

Досліджуючи роль та місце регіональної політичної еліти в окупації окремих регіонів Донецької та Луганських областей, можливо визначити певні факти: еліти сприяли дестабілізації політичної ситуації в регіоні напередодні окупації, еліти відсторонились від реагування на перші прояви гібридної агресії, представляючи місцеві органи влади, блокували правозастосування українських законів під час агресії. Своєю бездіяльністю у кризовій ситуації вони сприяли блокуванню громадських протестних рухів, що створило інформаційну картину підтримки місцевим населенням дій з окупації регіону. Це стало результатом процесу формування регіональних еліт у пострадянському політичному просторі. Розглядаючи радянську політичну спадщину як базову, намагаючись законсервувати свій вплив та запобігти утворенню політичної конкуренції у регіоні, місцеві еліти змогли втілити в життя усучаснений радянський стиль керування суспільством. До цього необхідно додати про переваги, які економічний сектор політичних еліт мав від співпраці з російською економікою.

Ключові слова: політична еліта; пострадянська номенклатура; регіональна політична еліта; російсько-українська війна.

REGIONAL POLITICAL ELITES: THE POST-SOVIET ORDER OF UKRAINIAN POLITICS

Artur MARHULOV

Doctor of Historical Sciences, associate professor, professor of the Department of International Relations, Social and Humanitarian Disciplines, Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs

Annotation. *The definition of the political vector of a state's development depends to a large extent on the political elite. Having its own laws of operation, it presents socio-communicative practices of adaptation to life conditions in society. The political elite can be seen as a social organisation with its own inherent characteristics. The political elite of the post-Soviet space clearly presented its right to succeed the elite of the Soviet period. Methods of recruiting new members, a clear hierarchical management system, conservative views, a subconscious orientation towards integration formats*

against the background of territorial and economic spaces that are understandable to them, and the formation of an ideology using Soviet narrative terminology. Such a format of regional political elite was presented in certain areas of the Donetsk and Luhansk regions occupied by Russia.

Studying the role and place of the regional political elite in the occupation of certain areas of the Donetsk and Luhansk regions, definite facts can be determined: the elite contributed to destabilising the political situation in the region on the eve of the occupation, the elite refrained from responding to the first manifestations of hybrid aggression, representing local authorities, blocked the application of Ukrainian laws during the aggression. With their inaction in a crisis situation, they contributed to the blocking of public protest movements, which created an image of support for the local population's actions in occupying the region. This was the result of the process of forming regional elites in the post-Soviet political space. Considering the Soviet political heritage as a base, trying to preserve their influence and prevent the formation of political competition in the region, local elites managed to implement a modernised Soviet style of governing society. In addition to this, it is necessary to add preferences that the economic sector of political elites had from cooperation with the Russian economy.

Key words: political elite; post-Soviet nomenclature; regional political elite; Russian-Ukrainian war.

Постановка проблеми. Російська військова агресія проти України стала площиною концептуального осмислення історичного минулого та сьогодення, одним із факторів якого є місце та роль політичних еліт у національно-політичному спротиві загарбнику й формуванні суспільно-політичного світогляду. Події 2014 та 2022 років, які відбулися в Україні, презентували суспільству різні концепти реалій цього феномену. Еволюція світоглядної та функціональної складових політичних еліт демонструє докорінні зміни українського суспільства.

Формат сучасних політичних еліт має дві ретроспективи. З одного боку, потрібно визначати глибинну історичну спадщину демократичного управління в українському суспільстві. Така практика базується на політико-правових позиціях (Конституція П. Орлика тощо), державно-політичних засадах (формати української державності: Київська Русь, Гетьманщина, державні формати початку ХХ ст.) та суспільно-політичних (обмеженість кріпосного права, козащина, формати боротьби за незалежність

різних історичних періодів). З другого боку – тоталітарно-авторитарна радянська ментально-світоглядна практика, яка вплинула на формування переважної більшості сучасних орієнтирів українського суспільства.

Політична еліта часів незалежності – це площина еволюції від авторитарного способу функціонування до реального демократичного. Важкий та поступовий перебіг цих процесів набув індикативних показників за умов російської агресії. Розгляд політичних еліт у Донецькій та Луганській областях – яскравий приклад відображення процесів зміни якісних характеристик еліт та їх циркуляцій. Регіон дослідження був обраний з ознак наявності ментально-історичних форматів політичних еліт та ситуативних гострих соціально-політичних викликів у 2014–2022 роках (військової агресії Росії).

Трактування терміна «еліта» (від лат. *eligo* – вибираю та франц. *elite* – краще, добірне) має соціологічну та політологічну інтерпретації. Загальноновизнане поширення він отримав на початку ХХ ст. Зазвичай термін використовується

для ідентифікації привілейованої верстви населення, яка здійснює культурні та соціально-політичні функції в суспільстві, на противагу від іншої частини суспільства. Класичними підходами у розгляді феномену еліт є функціональний (альтиметричний) та ціннісний (меритократичний).

Аналіз джерел і останніх публікацій. Джерельною базою дослідження є матеріали ЗМІ, які демонструють діяльність політичної еліти у конкретних кризових ситуаціях [2–8; 18–21]. Праці дослідників політичної еліти відрізняються історичними особливостями, але збігаються у концептуальному розумінні. Еліта – це кількісно нечисленна частина суспільства, яка здатна формувати та транслювати своє бачення етично-культурного, політико-правового, технологічно-концептуального розвитку суспільства. Ефективність такої трансляції базується на рівні загального авторитету серед населення та може бути побудована на глибинній моральності, економічних досягненнях, технологічних новаціях, професійних успіхах, ментальних усвідомленнях мас.

Витоки теоретичного та функціонального апарату напрацьовувались ще за часів античності. Концептуальні засади еліністичного напрямку було закладено у працях Г. Моска, в яких він виокремлює меншість, яка здійснює організаційне управління суспільством за умов пасивно-індиферентного ставлення більшості. Цю меншість він визначає як «правлячий клас». Він є одним із засновників функціонального підходу аналізу еліт. Природу змін правлячого класу він пов'язує із закономірностями зміни суспільства та людськими особливостями. За твердженням Г. Моска,

відкритість каналів оновлення еліт є гарантією соціальної стабільності [16].

Класиком елітарних досліджень є В. Парето, погляди якого формують ціннісний підхід розгляду політичної елітології. Досліджуючи зазначену проблематику, він визначає еліту як осіб, які мають найбільш вагомі показники у сфері своєї діяльності, поділ політичної еліти на правлячу та неправлячу з огляду на наявність управлінського ресурсу. Дослідник виділяє основні типи еліт: «леви» та «лиси». До першої категорії він відносить представників політичної еліти, які характеризуються консервативними поглядами та радикальними діями. До другої – політиків з чітким усвідомленням своїх цілей, які користуються арсеналом політичних спекуляцій та не нехтують суспільно неприйнятними методами (обман, підкуп тощо). Циркуляція еліт – природне явище, за яким з'являються нові члени та соціальні групи. Появі та просуванню контреліт передують припинення циркуляції еліт [17].

Для розкриття визначеної проблематики були використані власні дослідження з історії розвитку міського способу життя Донбасу та формування тут промисловості [9; 11]. Події російсько-української війни та її вплив на окремі регіони Донецької та Луганських областей детально розглядаються у працях В. Березняк, А. Демичева, Р. Фурфаро, М. Козловец, О. Клименко [13; 15; 17]. Дослідники презентують соціально-гуманітарну та політичну ситуацію напередодні та під час зазначених нами подій. Звертає на себе увагу праця Е. Скиби, в якій вона розглядає питання ідентичності у контексті сучасних трансформацій [14].

Метою нашого дослідження є аналіз формування та функціонування політичних еліт у Донецькій та Луганській областях у перших десятиліттях відновлення незалежності та їх місце у російсько-українській війні 2014–2022 років. Виходячи із поставленої мети, маємо виконати такі завдання: дослідити історичні особливості формування регіональної еліти, визначити специфічні риси регіональної ментальності, виокремити практики формування сучасної політичної еліти в регіоні та визначити її роль у воєнних подіях.

Виклад основного матеріалу. Еволюція процесів державотворення в Україні, які вийшли з 2014 року на новий концептуальний формат, призвела до докорінної зміни не лише соціальних та ментальних наративів, а й характеру структури політичної еліти. Запит суспільства до еліт базувався на їх функціонуванні у площині подальших кроків до європейської інтеграції та докорінному реформуванні державних інституцій, формуванні нової парадигми сприйняття зовнішнього світу на тлі забезпечення внутрішньодержавної консолідації та стабільності. Такі вектори еволюції посилювались на фоні наявності впливового проросійського лобі.

Концепт політичної еліти в умовах Донецько-Луганського регіону було трансформовано у широкий спектр понять. Саме політична еліта виконувала функції владної еліти, управляючої еліти та правлячої еліти на регіональному рівні. Така монополія стала результатом відсутності дієвої опозиції або її тотального переслідування, відсутності практик демократично-політичної культури в суспільстві та наявності лобізму промислово-олігархічних структур.

Поляризація політичного життя країни внаслідок Помаранчевої революції призвела до монополізації політичного життя та формування регіонального наративу. Підігриваючи електоральні настрої регіональною особливістю та спекулюючи на культурно-економічних цінностях, було здобуто безпрецедентну підтримку з боку місцевого населення. Формування регіональної політичної консолідації базувалось на широкій підтримці та зацікавленості з боку місцевих промислово-олігархічних структур. У такий спосіб відбувалось формування регіональних політичних еліт.

Ментально-ціннісні орієнтації місцевого населення формувались ще з радянських часів. Промислова складова регіону та його загальнодержавне значення в епоху широкої індустріалізації культивували ідеологію привілейованого статусу. Такий статус поширювався не лише на економічну складову, а й на соціальну. Шахтарські страйки 1989–1990 років продемонстрували можливість маніпулятивної складової із державною владою та лише підсилили усвідомлення позицій привілейованого статусу. Дієвість масових робочих рухів (незважаючи на економічні трансформації) для отримання преференцій заклала початок формування політичної еліти на привілейованих позиціях. Ідея статусності праці шахтарів, металургів та інших промислових фахівців регіону була каналізована з індивідуального на колективне, з загальнодержавного на регіональне світобачення. Все це відбувалось на тлі посиленої деградації виробництва та регіону, що призвело до міграції населення краю. Намагання олігархів приватизувати промисловість регіонально-державного значення позиціонувалось

як чергова перемога місцевого характеру. Політичним елітам вдалося побудувати модель пострадянського стилю формування еліт та керування суспільством. Пріоритетними маркерами політичних еліт був акцент на управлінській якості в умовах виробничих циклів, жорстка регламентація діяльності та колективна підпорядкованість на фоні відсутності особистої ініціативи. Так, обмежений демократизм інтерпретувався як економічне лобювання, а регіональна геополітична стратегія – як досягнення демократії.

Виробнича специфіка регіону формувала відповідний кваліфікований контингент. Традиційна відсутність політичної активності у 1990-х роках утворила вакуум політичних еліт. За регіонально-радянською особливістю ними почали ставати керівники підприємств, а основною вимогою електорату було забезпечення матеріального добробуту. За анкетними відомостями Донецьку міську раду у період з 1991 по 2014 рік очолювали чотири особи. Двоє з них були до обрання «вихідцями» з промисловості (один – керівник вугільного підприємства шахти ім. Засядька, інший – головний інженер «Донецькжитлобуду»), третій мав суттєвий досвід роботи на керівних посадах у КПУ та лише четвертий, який обіймав посаду протягом 1990–1992 рр., працював у сфері освіти. Троє з голів були членами Партії регіонів. У період з 1993 – 14 липня 2014 рр. шляхом переобрань міську раду очолювало дві особи. Також свідченням нашої гіпотези може стати аналіз складу депутатського корпусу Верховної Ради України другого скликання (1994–1998) [2]. Депутати регіону за сферою діяльності:

Сфера діяльності / Область	Донецька область	Луганська область
Торгівля	1	
Військова	3	
ЗМІ	2	1
Освіта	9	4
Промисловість/ транспорт	21	10
Адміністративні посади	5	2
Партійна	2	1
Підприємництво	2	2
Сільське господарство	1	2
Прокуратура / правоохоронні органи	1	2

Іншою характерною ознакою для формування політичних еліт Донецької та Луганської областей є досвід політичної діяльності в Комуністичній партії СРСР/України на різних рівнях адміністрування. Так, за нашими підрахунками, з 48 депутатів від Донецької області 33 (68,75%) мали такий досвід. У Луганській області з 25 депутатів – 19 (76%). Відсутність політичної альтернативи та консервування ідеї зверхності регіональних особливостей лише завуальовувало перехід радянсько-партійної номенклатури до політичної площини у незалежній Україні [2]. З появою Партії регіонів (2001) переважна більшість місцевої політичної еліти «усучаснилась», стала її членами та монополізувала органи виконавчої та законодавчої влади в регіоні. Її представники майже одноосібно здійснювали управлінські та політичні функції, заручившись переважною підтримкою електорату. З міст Донецької та Луганської областей у довоєнний час, на території яких органи державної влади тимчасово не здійснюють свої повноваження, міськими головами були

представники Партії регіонів. У Донецькій області з 12 окупованих міст – у 10, у Луганській області з 10 – 8 [7].

Позиції політичної еліти в критичній ситуації 2013–2014 рр. визначили рівень її сталості та сформованості. В регіональному вимірі політичні еліти позиціонувались як виключно добрі господарники, але завжди транслиували своє бачення загальнодержавних концептів розвитку з активним власним світоглядом. Так, у своєму виступі мер міста Донецька під час Революції Гідності заявляв, що «перемовини не можна вести з терористами, по-іншому назвати людей, які змушують політиків прийняти вигідні для них рішення, я не можу. Лідери опозиції повинні відмежуватись від підтримки бойовиків майдану...» [2]. У той час міський голова м. Луганська Сергій Кравченко у своєму інтерв'ю зазначив, що запросив мешканців свого міста до Києва, зібравши цілий потяг, для відстоювання своїх позицій та підтримки діючої на той час влади. За його словами, цей захід вдався за фінансової підтримки Партії регіонів [4].

Промови представників місцевого самоврядування демонструють обізнаність ними політичної ситуації, чітку концепцію поглядів та можливість ефективно консолідувати місцеві громади задля відповідної політичної мети. Така діяльність відбувалась на тлі широкого застосування адміністративного ресурсу.

15 квітня 2014 року міський голова Донецька Олександр Лук'яненко заявив, що вважає людей, які захопили Донецьку ОДА, «не сепаратистами, а людьми, обуреними ситуацією» [5]. На тлі цього він всіляко блокував вияв національно-патріотичної частини населення міста.

Наявна проросійська риторика, яка відповідала «де-факто» політичному курсу місцевих еліт та політичних сил, призвела до некритичного сприйняття подій. У розпал сепаратистських рухів на сході України місцева політична еліта тримала нейтральну позицію, намагаючись зробити акцент на своїй діяльності по забезпеченню соціально-економічних потреб населення. Більш того, спираючись на своє панівне політико-правове становище, місцеві еліти намагались поширити своє бачення подій та блокували діяльність національно-патріотичної частини суспільства [6]. Вони не змогли чітко ретранслиувати власну геополітичну стратегію, зайняли очікувальну позицію, при відсутності реального суспільного авторитету не зуміли консолідувати населення регіону. Внаслідок таких дій було втрачено стратегічну ініціативу, а вплив на свідомість громадян була захоплена диверсійно-радикальними елементами, які використали сформовані ментально-регіональні наративи для зміни державної влади. Дискредитувавши себе відсутністю реальної діяльності у кризовій ситуації, ця політична еліта була змушена втратити свої панівні адміністративно-управлінські та політичні позиції. Виміром авторитетності цієї влади є, на наш погляд, відсутність суспільної підтримки та повне політичне забуття. Переважна більшість колишніх політиків із тимчасово окупованих територій не змогли інтегруватись у суспільно-політичний український простір, а представники політичної еліти, які залишились на окупованій території, так само були усунені від системи управління регіоном та втратили елітарні позиції.

Виходячи з нашого аналізу, можна стверджувати, що моделлю політичної

еліти, яка презентується на прикладі окремих регіонів Донецької та Луганської областей, є усучаснена радянська партійно-адміністративна. Користуючись практиками радянського часу, була утворена система обмеженого демократизму. Вона передбачала однопартійну монополію та домінування, усунення громадянського суспільства від управління соціально-політичними процесами, безальтернативність політичного дискурсу. Суттєві економічні зрушення регіону підмінялись концепціями політичних вимірів та формували аполітичність місцевого населення. Електорату було «запропоновано» соціальний договір, за яким соціально-економічний добробут обмінювався на відсутність політичних ініціатив. Цікавим є той аспект, що схожі тенденції за часом відбувались у сусідній державі (росії).

З часів Революції Гідності та російської військової агресії почалося формування нової української та державницької ідентичності. Змінився концепт політичної еліти. Останні вибори президента України та депутатів Верховної Ради продемонстрували наступний етап перехідної моделі демократії. Електоральний запит на незаангажовану політичну еліту ретранслявався у докорінні зміни. Суспільство свідомо дистанціювалось від перехідних моделей радянського та початкового демократичного формату політичних еліт. На зміну професійним політикам з «минулим» прийшли політики, які сповідують сучасні ментально-орієнтовані цінності, мають певний суспільний авторитет, публічність та відкритість для суспільства. У період 2020–2022 рр. можна констатувати певний вплив авторитету президента у виборчому процесі та дезорганізаційні

тенденції у політичній еліті, що характеризувались відсутністю організованості всередині політичної еліти внаслідок відсутності досвіду управління та стійкості самої еліти.

Чергові вибори до місцевих органів влади на підконтрольній українській території відбулися 25 жовтня 2020 року, під час яких обирались депутати та голови міських, сільських і селищних рад. Політичні партії були представлені в міських радах Донецької області у такий спосіб: політична партія «Слуга народу» – 266 депутатів (21,3% від загальної кількості обраних депутатів), самовисування – 67 депутатів (5,3%), політична партія «Опозиційна платформа – За життя» – 472 депутати (37,9%), політична партія «За майбутнє» – 62 депутати (4,9%), Європейська солідарність – 22 депутати (1,7%), політична партія «Наш край» – 36 депутатів (2,8%), політична партія «Опозиційний блок» – 84 депутати (6,7%), політична партія «Порядок» – 90 депутатів (7,2%), політична партія «Блок Вадима Бойченка» – 59 депутатів (4,7%). У Луганській області ця статистика виглядає таким чином: політична партія «Слуга народу» – 91 депутат (14,7%), самовисування – 27 депутатів (4,3%), політична партія Всеукраїнське об'єднання «Батьківщина» – 23 депутати (3,71%), політична партія «Опозиційна платформа – За життя» – 223 депутати (36%), політична партія «За майбутнє» – 18 депутатів (2,9%), Європейська солідарність – 11 депутатів (1,7%), політична партія «Наш край» – 210 депутатів (33,9%), політична партія «Опозиційний блок» – 16 депутатів (2,5%) [18].

Головами міських, сільських та селищних рад за партійною належністю у Донецькій області стали: представники

політичної партії «Слуга народу» – 6 голів (16,6% від загальної кількості обраних голів), самовисування – 12 голів (33,3%), політична партія «Опозиційна платформа – За життя» – 12 голів (33,3%). У Луганській області: представники політичної партії «Наш край» – 5 голів (27,7% від загальної кількості обраних голів), самовисування – 8 голів (44,4%), політична партія «Опозиційна платформа – За життя» – 5 голів (27,7%) [19].

Наведені дані презентуються без врахування 10 територіальних громад Донецької області та 8 громад Луганської області. Проведення місцевих виборів 25 жовтня 2020 р. на цих територіях, за висновками Донецької та Луганської обласних військово-цивільних адміністрацій, було неможливо.

Статистичні показники вказують на той факт, що представництво політичних еліт відповідно до партійної належності має тенденції до змін. Враховуючи «реінкарнаційні» зміни Партії регіонів у низку інших політичних сил, вони зберігають провідне місце у політичному просторі регіону. Домінуванню попередніх часів були нанесені негативні репутаційні втрати. На фоні цього почали з'являтися нові політичні сили, які претендували на позиції політичної еліти. Процес зародження цієї контреліти відбувався на фоні протестних настроїв проти світоглядних та суспільно-економічних позицій місцевої політичної еліти. Рішучого осуду суспільства зазнала політична еліта регіону, яка внаслідок російської агресії та власної безініціативності допустила формат окупації окремих регіонів Донецької та Луганської областей.

Військова агресія продемонструвала еднання електорату та його всебічну

підтримку місцевої, регіональної та загальнодержавної еліти. Викрадення та затримання представників місцевого самоврядування спричиняло появу громадських акцій підтримки представників політичної еліти навіть в умовах окупації українських міст. Так, для прикладу, в 150-тисячному окупованому місті Мелітополі після викрадення мера зібралось понад дві тисячі місцевих мешканців з вимогою його звільнення [8]. Єднання політичної еліти та представників громадянського суспільства у такий спосіб продемонструвало широку підтримку позиції та дій еліти, зародженню нової конфігурації концепції еліт.

Чітка державницька позиція політичних еліт та розширення визначених компетенцій у кризовій ситуації презентує їх можливість брати на себе відповідальність та транслювати прагнення громадянського суспільства. Об'єктом їх діяльності стало не лише задоволення потреб громади, а й захист прав та свобод населення у чітко визначеному державному контексті. Офіційні та неофіційні промови міського голови міста Маріуполя Вадима Бойченка з перших днів російської війни (2022 року) містять чітку термінологію та класифікацію подій. Він визначає війну – війною, російські війська – загарбниками, підтримує дії Збройних сил та інших військових формувань України, не приховує власних продержавних поглядів. На фоні постійних обстрілів він намагався налагодити, по можливості, безперебійну роботу комунальних служб міста. Своєю інформаційну діяльність він проводив за допомогою публічних месенджерів з відкритим доступом для всіх членів громади [20]. Його риторика не змінилась

навіть за умов, коли місто знаходилося у повному оточенні, та втрати частини території. Незважаючи на особисту загрозу життю та здоров'ю, він до останнього можливого часу залишався у місті, уособлюючи високий рівень професіоналізму, патріотизму та вольових якостей [21].

Характерною ознакою політичної еліти під час військового конфлікту 2022 року є відсутність відстороненості від політичної ситуації в регіоні та країні. Вона транслює чітко визначені державницькі переконання та позиції у публічному інформаційному просторі. Представники еліти, які посідали адміністративно-управлінські посади у великих та середніх за чисельністю населених пунктах, не стають на позиції колабораціонізму, нечисленні прояви якого викликають нерозуміння та відторгнення з боку громадськості. Так, до реєстру колаборантів, які у різний спосіб підтримували дії російських загарбників, було віднесено голів Макарівської ОТГ, Кременецької ОТГ, Станично-Луганської селищної територіальної громади, Міловської селищної територіальної громади.

Представники політичної еліти демонструють публічну відкритість, обізнаність проблем громади, високий рівень комунікації із центральними органами влади та власними громадами. В складних умовах вони налагодили канали співпраці на всіх рівнях з політичними елітами різних регіонів країни, що призвело до підняття їх статусу до загальнодержавного рівня.

Виходячи з розуміння критеріїв політичної еліти, ми маємо визначити двовекторність цього терміна. Це перш за все ціннісний критерій, що включає в

себе характеристики тих, хто відповідає управлінським вимогам, та функціональний критерій – ті, хто керує. Випробування кризовою ситуацією продемонструвало новий формат політичної еліти в українському середовищі. Відійшовши від формально-номенклатурного способу формування та ієрархічно-структурованого способу функціонування з імітаційними ознаками всебічної підтримки, політичні еліти продемонстрували сучасний концепт. Він базується на дієвій можливості каналізувати державні та суспільні запити, мати всебічну підтримку як з боку електорату своїх прихильників, так і опонентів, прозорості своїх дій та намірів. Сучасна політична еліта неочікувано для українського суспільства започаткувала новий тренд демократичної ідентичності, що стало базисом для формування політичної та державницької самосвідомості суспільства.

Висновки. Виходячи із концепції Г. Моска, ми спостерігаємо процес трансформації політичної еліти. Політичні еліти раннього демократичного періоду були під впливом олігархічно-радянської моделі формування з наявністю напівзакритих каналів формування та чітко регульованих внутрішніх структурно-ієрархічних відносин. Такий спосіб був обумовлений бажанням та можливостями «багатства» створювати політичну владу, але мав перспективу або виродження, або авторитарних схильностей. Широкими можливостями для існування такої моделі була поставторитарна специфіка ментальності суспільства за умов повільної трансформації політичних інституцій та політичної влади до стандартів реальної демократії. Така еліта мала широку підтримку

у суспільстві, яке зберігало пострадянський світогляд в умовах індустріально-го виробництва. Глобальні інформаційні комунікативні мережі, трансформація виробничих циклів та поява генерації, яка не мала ідеологічно-інформаційних обмежень, призвели до нових суспільних запитів. Просування світових демократичних трендів, які отримали історичне (дорадянське) ментальне усвідомлення у переважній більшості населення країни, спричинило появу нової політичної реальності та започаткувало генерації нової політичної еліти. Дистанціювання від кланово-олігархічних інтересів, намагання відповідати світовим демократичним трендам, політико-економічна дискредитація попередніх політичних еліт та докорінні зміни ментальних орієнтацій суспільства призвели до втілення у життя інструментарію зміни політичних еліт.

Поділяючи концептуальні позиції теоретичних поглядів Г. Моска про залежність процесів оновлення еліт та соціальної стабільності, можна стверджувати про перспективи такої тенденції. Отже, відкриті та приховані політичні технології в українському суспільстві, які базувались на різному стратегічному векторі розвитку держави та презентувались проєвропейськими та проросійськими наративами, стали неможливіми де-факто та де-юре. Утворена чітко визначена політична еліта, яка має проєвропейське спрямування.

Цікавими є проєкція позиціонування політичних еліт та їх реалії. Наявність вольових якостей, незламність характеру, чіткі політичні погляди та тверезість мислення, рішучість, наполегливість, цілеспрямованість давали можливість представникам політичних еліт регіону

станом до 2020 року позиціонувати себе як «левів». Опоненти для них завжди були із табору «лисів» – підступні, гнучкі, схильні до компромісів. Насправді ця міфологія розвіялась у форматі кризових суспільно-політичних явищ. Класичні «леви» повели себе як «лиси», а сучасні нібито «лиси» продемонстрували себе справжніми «левами».

Сучасна політична еліта формувалась як контреліта в умовах домінування та відсутності циркуляції правлячої еліти. На виборах 2020 року суспільство пішло шляхом докорінно радикального процесу зміни еліт. Ознаками нової еліти були часткова або повна відсутність політичних практик, опосередкований рівень професіоналізму, переважно молодий вік. Вона стала антиподом існуючої еліти. Відкритість та публічність, відсутність політичного бекграунду, підзвітність та прозорість, чітке бачення та прагнення до системи європейських ціннісних орієнтирів стають конкурентоспроможною моделлю успіху для неї.

Визначена нами проблематика не обмежується наявними дослідженнями, а виходить на новий рівень наукового аналізу за умов залучення нових джерел дослідження. Під час подальшого наукового пошуку вона стане пріоритетним напрямом як новий тренд політичного життя сучасної України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Енциклопедія історії України. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Elita (дата звернення: 21.11.2023).
2. Верховна Рада України (офіційний веб-сайт). Народні депутати України 2-го

- скликання (1994–1998). URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/radac_gs09/d_index_arh?skl=2 (дата звернення: 21.11.2023).
3. Виступ міського голови м. Донецька. URL: https://www.youtube.com/watch?v=Bm2Dka5m3Eg&ab_channel=5%D0%BA%D0%B0%D0%BD%D0%B0%D0%BB (дата звернення: 21.11.2023).
4. Інтерв'ю міського голови м. Луганська Сергія Кравченка. URL: https://www.youtube.com/watch?v=9VxdeDGN_Lc&ab_channel=hromadske (дата звернення: 21.11.2023).
5. 10 днів, які змінили Україну: 23 листопада 2013. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/politics/2014/11/141121_10_days_in_november_2013_23_az (дата звернення: 21.11.2023).
6. Євромайдан в Донецьку заявляє о можливому штурмі провокаторами Донецької ОГА. URL: <https://www.ostro.org/general/society/news/436105/> (дата звернення: 21.11.2023).
7. Про затвердження переліку населених пунктів, на території яких органи державної влади тимчасово не здійснюють свої повноваження, та переліку населених пунктів. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1085-2014-%D1%80#Text>; <https://www.wikiwand.com/> (дата звернення: 21.11.2023).
8. Кто такой мэръ Мелитополя Иван Федоров и за что его похитили оккупанты РФ. URL: <https://www.pravda.com.ua/rus/articles/2022/03/15/7331552/> (дата звернення: 21.11.2023).
9. Маргулов А. Х. Возникновение и развитие крупнейших уездных городов Донбасса. Межэтнические культурные связи в Донбассе: история, этнография, культура. Донецк: Международный фонд «Відродження», ДонНУ, 2000. С. 45–49.
10. Margulov A. Theory of the «ideal state» Niccolo di bernardo Machiavelli: key positions. ББК 60.5 С-91, 140.
11. Маргулов А. Х. Урбанізація Донбасу у 1861–1917 роках. Рукопис. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук: 07.00.01 / Донецький національний університет. Донецьк, 2005. 19 с.
12. Margulov A. Assyrian national elites of Georgia in the 1920s: Public policy and national cultural identity. *Східноєвропейський історичний вісник*. Дрогобич: Видавничий дім «Гельветика», 2021. Вип. 20. С. 93–104.
13. Березняк В., Демичева А., Фурфаро Р. Порухення Російською Федерацією прав людини в умовах повномасштабної збройної агресії проти України. *Philosophy, Economics and Law Review*. 2023. Т. 3. № 1. С. 218–229.
14. Скиба Е. Ідентичність як базове поняття концепту сучасне суспільство. *Українознавчий альманах*. 2013. № 11. С. 125–128.
15. Klymenko E. Analysis of the state of the leading sectors of the economy in Donbas for the old industrial region–summer-autumn of 2014. *Baltic Journal of Economic Studies*. 2017. Т. 3. № 4. С. 107–114.
16. Mosca G. The Ruling Class. New York: McGraw-Hill, 1939.
17. Kozlovets M. А. Політична еліта як суб'єкт державотворення в умовах трансформації українського суспільства. *Вісник НЮУ імені Ярослава Мудрого. Серія Філософія, філософія права, політологія, соціологія*. 2017. Т. 33. № 2. С. 74–87.
18. Політичні партії, представлені в місцевих радах (за суб'єктом висування). URL: <https://www.rada.gov.ua/documents/atu/205955.html?search=%D0%B2%D0%B8%D0%B1%D0%BE%D1%80%D0%B8%202020> (дата звернення: 21.11.2023).
19. Суб'єкти висування сільських, селищних, міських голів, обраних на місцевих виборах 25 жовтня 2020 року. URL: http://static.rada.gov.ua/zakon/new/ADM/el2020/2golovi_vis.pdf (дата звернення: 21.11.2023).
20. Мер Маріуполя Вадим Бойченко розповів про ситуацію в місті. URL: https://www.youtube.com/watch?v=-yTEHFq_sxs&ab_channel=%D0%A2%D0%A1%D0%9D (дата звернення: 21.11.2023).
21. Мер Маріуполя Вадим Бойченко розповів про гуманітарну ситуацію у Маріуполі

та злочини окупантів. URL: https://www.youtube.com/watch?v=KGnsbKUPjD4&ab_channel=UkrinformTV (дата звернення: 21.11.2023).

REFERENCES

1. *Encyclopedia of the History of Ukraine*. [online] Available at: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Elita [Accessed 21 November 2023]. [in Ukr.]
2. *Verkhovna Rada of Ukraine (Official Website). People's Deputies of Ukraine of the 2nd Convocation (1994–1998)*. [online] Available at: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/radac_gs09/d_index_arh?skl=2 [Accessed 21 November 2023]. [in Ukr.]
3. *Speech of the Mayor of Donetsk*. [online] Available at: https://www.youtube.com/watch?v=Bm2Dka5m3Eg&ab_channel=5%D0%BA%D0%B0%D0%BD%D0%B0%D0%BB [Accessed 21 November 2023]. [in Rus.]
4. *Interview with the Mayor of Luhansk Serhii Kravchenko*. [online] Available at: URL:https://www.youtube.com/watch?v=9VxdeDGN_Lc&ab_channel=hromadske [Accessed 21 November 2023]. [in Rus.]
5. *10 Days that Changed Ukraine: November 23, 2013*. [online] Available at: URL:https://www.bbc.com/ukrainian/politics/2014/11/141121_10_days_in_november_2013_23_az [Accessed 21 November 2023]. [in Ukr.]
6. *Euromaidan in Donetsk Announces a Possible Assault by Provocateurs of the Donetsk Regional State Administration*. [online] Available at: URL:<https://www.ostro.org/general/society/news/436105/> [Accessed 21 November 2023]. [in Rus.]
7. *On Approval of the List of Settlements, on the Territory of which State Authorities Temporarily do not Exercise their Powers, and the List of Settlements* [online] Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1085-2014-%D1%80#Text>; <https://www.wikiwand.com/> [Accessed 21 November 2023]. [in Ukr.]
8. *Who is the Mayor of Melitopol, Ivan Fedorov, and why was he Kidnapped by the Occupiers of the RF*. [online] Available at: <https://www.pravda.com.ua/rus/articles/2022/03/15/7331552/> [Accessed 21 November 2023]. [in Ukr.]
9. MARHULOV, A. (2000). *The Emergence and Development of the Largest District Cities of Donbass. Interethnic Cultural Relations in Donbass: History, Ethnography, Culture*. Donetsk: International Fund Renaissance, DonNU, pp. 45-49. [in Rus.]
10. MARHULOV, A. *Theory of the «Ideal State» Niccolo di Bernardo Machiavelli: Key Positions*. BBK 60.5, pp. 91, 140. [in Eng.]
11. MARHULOV, A. (2005). *Urbanization of Donbas in 1861–1917*. [An abstract of thesis for Candidate of Sciences degree in History, specialty 07.00.01]. Donetsk National University, Donetsk, 19 p. [in Ukr.]
12. MARHULOV, A. (2021). *Assyrian National Elites of Georgia in the 1920s: Public Policy and National Cultural Identity*. *Shidnoevropeyskiy Istorichniy Visnik* (East European Historical Bulletin). Drogobych: Helvetika Publishing House, Issue 20, pp. 93-104. [in Eng.]
13. BEREZNIAK, V., DEMYCHEVA, A., FURFARO, R. (2023). *Violation of Human Rights by the Russian Federation in Conditions of Full-Scale Armed Aggression against Ukraine*. *Philosophy, Economics and Law Review*, Vol. 3, № 1, pp. 218-229. [in Ukr.]
14. SKYBA, E. (2013). *Identity as a Basic Concept of the Concept of Modern Society*. *Ukrainoznavchyi almanakh* (Ukrainian Studies Almanac), № 11, pp. 125-128. [in Ukr.]
15. KLYMENKO, E. (2017). *Analysis of the State of the Leading Sectors of the Economy in Donbas for the Old Industrial Region–Summer–Autumn of 2014*. *Baltic Journal of Economic Studies*. Vol. 3, № 4, pp. 107-114. [in Eng.]
16. MOSCA, G. (1939). *The Ruling Class*. New York: McGraw-Hill. [in Eng.]
17. KOZLOVETS, M. (2017). *The Political Elite as a Subject of State Formation in the Conditions of Transformation of Ukrainian*

Society. *Visnik NYuU Imeni Yaroslava Mudrogo. Serii: Filosofiia, filosofiia prava, politolohiia, sotsiologiia* (Bulletin of the Yaroslav Mudryi National Law University. Seria Philosophy, Philosophy of Law, Political Science, Sociology), Vol. 33, № 2, s. 74-87. [in Ukr.]

18. *Political Parties Represented in Local Councils (by Subject of Nomination)*. [online] Available at: <https://www.rada.gov.ua/documents/atuu/205955.html?search=%D0%B2%D0%B8%D0%B1%D0%BE%D1%80%D0%B8%202020> [Accessed 21 November 2023]. [in Ukr.]

19. *Subjects of Nomination of Village, Settlement, City Heads Elected in Local Elections on October 25, 2020*. [online] Available at:

http://static.rada.gov.ua/zakon/new/ADM/el2020/2golovi_vis.pdf [Accessed 21 November 2023]. [in Ukr.]

20. *Mayor of Mariupol, Vadym Boychenko, Spoke about the Situation in the City*. [online] Available at: https://www.youtube.com/watch?v=-yTEHFq_sxs&ab_channel=%D0%A2%D0%A1%D0%9D [Accessed 21 November 2023]. [in Rus.]

21. *Mariupol Mayor Vadym Boichenko Spoke about the Humanitarian Situation in Mariupol and the Crimes of the Occupiers*. [online] Available at: https://www.youtube.com/watch?v=KGnsbKUPjD4&ab_channel=UkrinformTV [Accessed 21 November 2023]. [in Ukr.]

Позиції політичної еліти в критичній ситуації 2013-2014 рр. визначили рівень її сталості та сформованості. В регіональному вимірі політичні еліти позиціонувались як виключно добрі господарники, але завжди транслиували своє бачення загальнодержавних концептів розвитку з активним власним світоглядом.

УДК 1(172)

DOI: 10.30840/2413-7065.4(89).2023.293262

СУСПІЛЬНІ ЦІННОСТІ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ І ПЕРСПЕКТИВИ ГЛОБАЛЬНОЇ ПРОУКРАЇНСЬКОЇ КОНСОЛІДАЦІЇ

Надія ТУРПАКorcid.org/0000-0002-1380-7239

кандидат філософських наук, провідний науковий співробітник
відділу військово-патріотичного виховання НДІУ

Анотація. У статті в рамках виконання прикладного проєкту «Формування нової української політичної нації: екзистенційні виклики війни, глобальна проукраїнська консолідація, інтенсифікація євроінтеграційних процесів» здійснено спробу розкрити аксіологічний потенціал українознавства та ціннісний аспект консолідаційної парадигми. Так, зокрема, здійснено експлікацію суспільних цінностей українського народу. Показано, що суспільні цінності українського народу представлені універсальними (загальнолюдськими, трансісторичними, метаісторичними) цінностями, цінностями суспільного розвитку, які сформувалися шляхом розгортання універсальних цінностей у секторальні цінності і ціннісні орієнтації, які набувають видозмін і диференціації у процесі історичного генезису і цивілізаційного розвитку українського суспільства, та транзитивними цінностями (цінностями майбутнього). Обґрунтовано думку про те, що внаслідок російсько-української війни в Україні актуалізувалася суспільна цінність звитяжної мужності, незламності і відваги захисників Вітчизни, яка може вийти за межі національного виміру і досягнути глобального значення. Зокрема, наголошено на домінуючих ціннісних перспективах глобальної проукраїнської консолідації, що обумовлені появою цієї суспільної цінності в поєднанні з іншими, які стануть фундаментом глобальних цінностей людства.

Ключові слова: глобальна проукраїнська консолідація; глобальні цінності людства; добробут; консолідаційна ціннісна парадигма; суспільні цінності українського народу; транзитивні цінності; універсальні цінності; цінність звитяжної мужності і відваги захисників Вітчизни; цінності суспільного розвитку.

PUBLIC VALUES OF THE UKRAINIAN PEOPLE AND PROSPECTS OF GLOBAL PRO-UKRAINIAN CONSOLIDATION

Nadiia TURPAK

Candidate of Philosophical Sciences, lead research fellow
of the Department of Military and Patriotic Education of RIUS

Annotation. In the article, as part of the application project "Formation of a new Ukrainian political nation: existential challenges of war, global pro-Ukrainian consolidation, intensification of European integration processes," an attempt was made to show the axiological potential of Ukrainian studies and to reveal the valuable aspect of the consolidation paradigm. Thus, in particular, the explication of the social values of the Ukrainian people was carried out. It is shown that the social values of the Ukrainian people are represented by universal (common to mankind, transhistorical, metahistorical) values, values of social development, which were formed by the deployment of universal values into sectoral values and value orientations, which acquire changes and differentiation in the process of historical genesis and civilisational development of Ukrainian society, and trans-life values (values of the future). The opinion that, as a result of the russian-Ukrainian war, a new social value of the victorious courage,

© Турпак Н.

invincibility, and bravery of the defenders of the Motherland was formed in Ukraine can go beyond the national dimension and reach global significance. In particular, the dominant value perspectives of global pro-Ukrainian consolidation, which are due to the emergence of this social value in combination with others, which will become the foundation of global values of humanity, are emphasised.

Key words: *global pro-Ukrainian consolidation; global values of humanity; well-being; consolidation value paradigm; social values of the Ukrainian people; trans-life values; universal values; value of victorious courage and bravery of defenders of the Motherland, values of social development.*

Постановка проблеми. Війна росії проти України є екзистенційним викликом глобального значення, адже вона не лише спричинила лихо для нашої країни, її природи та населення, зокрема для його здоров'я, безпеки, добробуту, суспільно-політичних прагнень, але й стала чинником, який зумовив загрозу для існування української держави та нації як таких. Тому цивілізована, мисляча світова спільнота усвідомила необхідність підтримки українського народу на глобальному рівні, а також переконалася, що відповіді на подібні виклики вимагають згуртованих дій і консолідації.

Перспективи глобальної консолідації наразі не можна уявити поза проблемою цінностей. Адже цінності – це та основа, яка визначає специфіку усіх суспільних відносин. Цінності сприяють соціальному порядку, стабільності суспільства, сприяють формуванню ідентичності, створюють відчуття єдності спільноти. Цінності формують простір національної культури, впливають на процес формування політичної нації, визначають смислові доміанти мислення і дії громадян України. Ми погоджуємося з В. Крисаченком, який наголошує на цілісному баченні проблеми цінностей в їх національному вимірі [4, с. 31]. Слід також відзначити і те, що цінності – це й «духовний стрижень» сучасної повноцінно реалізованої особистості з розвиненою національною свідомістю і

навичками глобального мислення, здатної «зазирати» у майбутнє і виступати його творцем.

Ступінь розробки проблеми. Слід наголосити на тому, що наразі в Україні і в світі спостерігається зростання зацікавленості ціннісною проблематикою. Про це свідчать численні міжнародні конференції, семінари, зустрічі, де активно обговорюються різноманітні аспекти цієї проблематики. Так, зокрема, у Польщі став видаватись журнал «Kultura i wartości», Німеччині – «Wissenwert». Починаючи з 1991 року, ціннісні пріоритети населення сучасної України систематично досліджуються Інститутом соціології НАН України, де розроблена спеціальна програма «аксіомоніторингу» [7].

У західноєвропейській гуманітаристиці наразі набувають активного розвитку новітні напрями дослідження проблеми цінностей. На зміну класичній філософській теорії цінностей приходить аксіологія права, конструктивна аксіологія, дослідження цінностей через аналіз різних типів раціональності та їх вияву в комунікативних і дискурсивних практиках соціальних суб'єктів тощо. Серед сучасних західноєвропейських дослідників аксіологічної проблематики слід відзначити К. Апеля, В. Віндельбанда, Ю. Габермаса, Р. Ієринга, Е. Ласло, Г. Макстона, А. Печчеї, Й. Рандерса, Р. Савінї, Дж. Форестера, О. Холмса та інших.

Різні аспекти ціннісної проблематики, у тому числі й пов'язаної з Україною, досліджувалися у працях українських учених В. Андрущенка, В. Бакірова, І. Бичка, А. Бичко, М. Булатова, О. Грищук, В. Горського, Л. Губерського, А. Єрмоленка, В. Ільїна, І. Захари, Я. Калакури, М. Кашуби, Г. Ковадло, В. Кременя, С. Кримського, В. Крисаченка, П. Кононенка, Т. Лютого, М. Михальченка, І. Мойсеева, М. Поповича, А. Ручки, В. Табачковського, Н. Хамітова, Ю. Шайгородського, Г. Шалашенка, Ю. Шемчученка, О. Яроша, В. Ятченка та інших. Сучасними українськими вченими було потужно розвинено світоглядно-гуманістичні та суспільно-цивілізаційні аспекти проблеми цінностей.

Під час війни росії проти України Інститут українознавства також докладає зусиль для дослідження проблеми цінностей. Зокрема, в рамках прикладного проекту «Формування нової української політичної нації: екзистенційні виклики війни, глобальна проукраїнська консолідація, інтенсифікація євроінтеграційних процесів» серед основних завдань є завдання експлікації системи цінностей, що актуалізувалися в умовах патріотичного піднесення українського народу. Така постановка завдання націлює на усвідомлення важливості розкриття аксіологічного потенціалу українознавства в сучасних умовах.

Ми вважаємо, що використання аксіологічного потенціалу українознавства є тим чинником, який може допомогти розширити уявлення про проблему цінностей України, внести доповнення в наявні дослідження, а саме більш повно представити самі цінності, їх види, показати тенденції їх видозмін у процесі суспільного розвитку, усвідомити ціннісні

орієнтири на майбутнє в контексті консолідаційної парадигми.

Мета статті – здійснити експлікацію суспільних цінностей українського народу, наголосити на домінуючих ціннісних перспективах глобальної проукраїнської консолідації.

Наше дослідження спрямоване на доповнення до традиційних способів експлікації суспільних цінностей українського народу. Воно враховує як загальноприйняте в соціології розуміння цінностей як нормативів чи регуляторів діяльності з їх поділом на цінності-норми, цінності-ідеали, цінності-цілі, так і виходить за межі такого розуміння в рамках філософсько-українознавчого підходу, який наголошує на соціокультурних особливостях проблеми цінностей українського народу, їх зв'язку з соціальною структурою українського соціуму та його історичним генезисом із наголосом на домінуючих ціннісних перспективах глобальної проукраїнської консолідації. У дослідженні реалізується гуманістичний аспект такого підходу до проблеми експлікації суспільних цінностей українського народу.

Виклад основного матеріалу. Отже, цінності – це загальноприйняті уявлення людей про цілі й норми поведінки, які втілюють історичний досвід і концентровано виражають смисл культури певного етносу і навіть людства загалом (В. Бакіров). Суспільні цінності – це різновид цінностей, а саме вироблені даним суспільством соціокультурні ідеали, погляди, норми, які панують у ньому. В нашому підході ми відрізняємо поняття «суспільні цінності» від поняття «соціальні цінності», які зараз часто отожднюються в наукових дослідженнях. Поняття «соціальні цінності» включає у

себе аспект значущості явищ і предметів з точки зору їх відповідності чи невідповідності потребам суспільства, соціальних груп і особистості. Разом із тим таке тлумачення не відображає аспект гармонійного поєднання цих елементів у їх єдності. У свою чергу поняття «суспільні цінності» акцентує увагу на гармонії, а не на розбалансованості системи особистість – соціальна група – суспільство. Таким чином, через тлумачення суспільних цінностей ми приходимо до розвитку консолідаційної ціннісної парадигми.

Консолідаційна ціннісна парадигма має своєю основою поняття консолідації (від лат. *con* – разом, *solido* – укріплюю) – зміцнення, згуртування окремих груп для посилення боротьби за загальні цілі, досягнення спільної мети. Консолідованість – найвагоміший чинник зміцнення державного суверенітету, творення політичної нації. На думку українських науковців, рівень консолідації визначає якість суспільства, конкурентоспроможність національної держави [11, с. 174].

Ми вважаємо, що суспільні цінності українського народу представлені універсальними (загальнолюдськими, трансісторичними, метаісторичними) цінностями, цінностями суспільного розвитку, які сформувалися шляхом розгортання універсальних цінностей у секторальні цінності і ціннісні орієнтації, що набувають змін і диференціації у процесі історичного генезису і цивілізаційного розвитку українського суспільства, та транзитивними цінностями (цінностями майбутнього).

Так, зокрема, **універсальні (загальнолюдські, трансісторичні, метаісторичні) суспільні цінності** – це цінності, які відбивають духовні запиту людства,

охоплюють усі аспекти буття як своєрідна аксіосфера. Український дослідник І. Мойсеїв відносить до них такі цінності, як святість, ріднота, любов, добро, краса, істина, лад, справедливість, свобода, гідність, творчість, життя [6, с. 46]. Ці цінності, на його думку, відкриваються у суб'єкт-суб'єктному «узаємненні» (спілкуванні) і є всезагальними засадами універсального феномену *людяності*.

Через культурні архетипи, які яскраво виявляли себе на теренах України впродовж її історії, український народ увібрав у себе значну частину цих загальнолюдських універсальних цінностей. Засади людяності виявилися в усіх аспектах буття українського народу: українській культурі, сімейно-родинних зв'язках, цінностях господарського устрою, мові, віросповіданні, звичаях, народних піснях, фольклорі, духовній культурі в цілому.

Цінність *людяності* виявилася у формуванні в українців відчуття співпричетності до справ інших людей, у поширенні товариства і взаємодопомоги на значне коло людей. Адже умови формування українського етносу на певній території, спільна мова, віра, традиції, а також необхідність долати виклики природного довкілля та протистояти спробам войовничих дій агресивних сусідів історично сформували потребу у колективній діяльності, взаємодопомозі та солідарній комунікації. Наразі багато українських дослідників вбачають акцентування на цінності *людяності* одним із пріоритетних завдань суспільної консолідації в Україні.

Цінності суспільного розвитку – це секторальні цінності і ціннісні орієнтації, які пов'язані із суспільним розвитком. М. Михальченко вважав, що

суспільний розвиток супроводжується виникненням і розвитком відносно самостійної стійкої системи цінностей. У цьому сенсі він відзначав, що суспільні цінності, з одного боку, визначають і впливають на зміст норм, з другого – формують своєрідну мотиваційно-смыслову систему координат для особистості, унормовують її діяльність, пропонують суспільно прийнятні форми поведінки [8, с. 62]. Водночас цінності можуть видозмінюватися і набувати диференціації у процесі історичного генезису і цивілізаційного розвитку. Також на різних ключових етапах історичного розвитку суспільства одні цінності можуть бути актуалізовані, а інші – перебувати в пасивному стані. Відповідно до сучасного синергетичного підходу зміна цінностей може бути нелінійною, раптовою, досягати максимумів у певні періоди цивілізаційного розвитку суспільства.

Яскравим прикладом цінностей розвитку є цінності сучасного громадянського суспільства в Україні, яке перебуває у стані свого становлення. В сучасних поглядах на громадянське суспільство сформувалася система базових цінностей, а саме: *права людини, демократія, плюралізм, правова держава, верховенство закону, власність, соціальна захищеність* тощо.

Цікавою і слушною є думка Г. Філіпчука, котрий наголосив на пріоритетності для українців таких суспільних цінностей, як соборність, незалежність України, національна ідентичність, людська гідність, духовна і політична єдність, помісна єдина українська церква, державність, українська мова, повага до національної пам'яті й власної історії, соціальна справедливість, добробут, освіченість, інноваційність, моральність

громадянського суспільства, європейського вибору та євроатлантичної безпеки [10, с. 433].

Слід відзначити, що в Україні, яка зазнала викликів війни, вибухово актуалізувалися цінності *свободи, захисту Вітчизни, консолідації і солідарності* та інші. Під час війни росії проти України у боротьбі за незалежність та територіальну цілісність нашої держави цінності свободи і захисту Вітчизни виявили себе в незламності, стійкості, мужності, зв'язі захисників нашої Батьківщини.

Цінності суспільного розвитку, такі як *прагнення до ладу, злагоди, соціальної справедливості, консолідації і солідарності*, актуалізувалися завдяки феноменам Майдану і Революції Гідності. Ці суспільні цінності є конституційними, зафіксованими в Конституції України, яка проголошує Україну суверенною і незалежною, демократичною, соціальною і правовою державою.

Можна погодитися з А. Ручкою, який вказує, що надзвичайні суспільні обставини в Україні послуговували чинником зміцнення значущості демократичних політико-громадянських цінностей в українському суспільстві, зокрема *солідаризму*. На його думку, це свідчить про створення єдиного демократичного ціннісно-смыслового фундаменту суспільного життя країни, на якому в подальшому розвиватимуться консолідований демократизм, креативний індивідуалізм, інтелектуальний потенціал, культурна компетентність населення, а також ревіталізація важливих національних, традиційних, релігійних цінностей і практик [7, с. 496–497].

Трансжиттєві цінності (цінності майбутнього) – це ті цінності і ціннісні орієнтації, які є ідеалами, до яких варто

прагнути. Це ті цінності, яких прагнуть українці, на які сподіваються, що вони будуть наявними у їх житті, зокрема й після війни. Це також і ті цінності, які залежать від особистих і колективних зусиль українців, від їх вміння брати на себе відповідальність за майбутнє. Трансжиттеві цінності (цінності майбутнього) ініціюють ціннісну свідомість і надсвідомість. Це ціннісна перспектива бажаного майбутнього, до якого прагне людський рід.

Можна виділити такі аспекти цінностей майбутнього:

1. Аспект соціокультурної комунікації.

Сучасне українське суспільство характеризується тим, що у ньому кожна людина є автономним центром інтересів, прагнень і ціннісних відношень. Переведення виробництва на «високі технології» вимагає відповідної «людської відповіді» – зростання освітнього рівня людей, їхнього інтелекту, розвитку й збагачення моральних якостей, розвитку творчих здібностей, критичного мислення, ініціативи, самостійності. Ці риси у поєднанні з духовним світом особистостей (ідеалами, нормами, переконаннями) закладають фундамент для оновлення суспільних цінностей, підвищення ролі освітніх та креативних цінностей та їх модернізації.

Водночас сучасність змінює не лише людину, але й соціокультурне середовище її існування. В наш час перед індивідом постає множина культурно-ціннісних світів, які співіснують один з одним і слугують засадами для формування ціннісної свідомості нового типу. Ці реалії актуалізують феномен соціокультурної комунікації. Можна погодитися з В. Бакіровим, який надає важливого

значення *соціокультурній комунікації* як суспільній цінності. На його думку, соціокультурна комунікація є механізмом формування ціннісної свідомості нового типу і відбувається в культурному діалозі епох, у взаємодії національних культур і субкультур, у відкритій дискусії ідеологій, у зіставленні, протиставленні та взаєморозумінні різних ціннісних ставлень до світу [1].

2. Аспект безпеки.

Останні соціологічні дослідження Інституту соціології НАН України, присвячені з'ясуванню особливостей динаміки ціннісних пріоритетів населення сучасної України за період 1991–2020 років, продемонстрували домінування в системі ціннісних пріоритетів населення сучасної України феномену вітальних цінностей, пов'язаних зі здоров'ям, сім'єю, дітьми і добробутом наших громадян. А. Ручка відзначає, що за умов недостатнього забезпечення реалізації зазначених цінностей спрацьовує, як відомо, механізм компенсації, який зумовлює високий рейтинг ціннісного феномену *Безпека* [7]. Під час війни ще більше загострилося усвідомлення цінностей безпеки, які стали екзистенційними для людей. І на майбутнє цінності безпеки у всій повноті їх вимірів (політичних, соціальних, військових, екологічних, енергетичних, техногенних та інших) мають стати пріоритетними цінностями українського народу.

3. Аспект ноосферності.

На нашу думку, важливою суспільною цінністю, орієнтованою на майбутнє, є інноваційна цінність *ноосферності*. Тут ми погоджуємося із думкою відомого українського філософа С. Кримського про ноосферність як мудрість майбутнього, яка спрямована на ставлення до

природи та соціуму відповідно до засад його гармонійного облаштування. Цінність ноосферності включає в себе також «трансценденцію софійності», спосіб пізнання світу, світової гармонії, який дає можливість використовувати переваги інформаційної взаємодії з буттям, мінімізує механічно-силове втручання в нього [3, с. 71].

Цінність ноосферності у майбутньому буде втілюватися в спрямованості на добробут, сталий розвиток, екологічну культуру, продовольчу безпеку, протидію глобальним загрозам епідемій, війн, нерівності, кліматичних змін тощо.

4. Аспект синтезу національного і глобального в умовах інтеграції України в європейський і світовий соціокультурний простір.

Необхідною умовою інтеграції України в європейський та світовий соціокультурний простір є синтез національного і глобального у вирішенні проблеми цінностей. Як відомо, Європейський Союз заснований на базових цінностях людської гідності, свободи, демократії, рівності, верховенства права, прав людини. Суспільні перетворення, які здійснюються в українському суспільстві в даний час і зорієнтовані на майбутнє, зорієнтовані так само на цінності *верховенства права, справедливого судочинства, протидії корупції, захисту прав основних верств українських громадян, розширення і поглиблення перетворень у країні, заснованих на демократичних цінностях*. Разом із тим необхідним є збереження українською політичною нацією власного обличчя, власних національних цінностей. Також нам потрібно працювати над тим, щоб стати цікавими для європейського світу, трансляти власні цінності в світ.

У зв'язку із цим актуалізується проблема *глобальної проукраїнської консолідації*. Постає нагальним питання: які перспективні ціннісні домінанти можуть бути запропоновані українським суспільством, щоб вони були значимими та ефективними для глобальної спільноти?

Важливий крок для пошуку відповіді на це питання зробив відомий український учений світового значення Б. Гаврилишин. Порівнюючи Україну з іншими країнами (а вчений відвідав 89 країн), він відзначав політичну, економічну, соціально-економічну самодостатність України, наявність у неї природних ресурсів, талановитість народу. Водночас він сформулював вимоги до політиків, які вболівають за державу, намагаються зробити її ефективною. Оскільки, на його думку, ефективна держава – це держава, яка своїми важливими ціннісними орієнтирами має повну політичну свободу, певний рівень економічного добробуту, соціальну справедливість в освіті, охороні здоров'я, співжиття з природою, екологією, то для того, щоб видозмінити державу, зробити її ефективною, політики мають володіти трьома базовими цінностями: *патріотичністю, компетентністю, порядністю* [2].

Отже, Б. Гаврилишин пов'язував суспільні цінності з ціннісним розвитком особистості, а особливо з ціннісним розвитком тих особистостей, які наділені повноваженнями впливати на суспільні процеси та управляти ними. На нашу думку, ідеї Б. Гаврилишина відповідають запитам України та сучасного глобального світу, який зазнав викликів безробіття, нерівності, несправедливого розподілу доходів, змін клімату, погіршення стану

навколишнього середовища, міграції, врегулювання конфліктів тощо. Так, зокрема, одна з останніх доповідей Римському клубу «У пошуках добробуту. Керування економічним розвитком для зменшення безробіття, нерівності та змін клімату» присвячена пошуку важелів впливу на проблему слабого державного управління, коли йдеться про вирішення глобальних проблем сучасності, які знижують середній рівень добробуту населення. Діячі Римського клубу Грем Макстон і Йорген Рандерс відзначають, що для покращення середнього рівня добробуту, окрім посилення ролі державного управління, необхідні й зміни у суспільному мисленні, які мають бути спрямовані не на індивідуальне благо та індивідуальну вигоду, а на «ефективне управління обмеженими ресурсами для досягнення найкращого результату в інтересах більшості людей з належною повагою до природи» [5, с. 160]. Вирішити глобальні проблеми безробіття, нерівності і кліматичних змін, на їхню думку, стане можливим, якщо у державному секторі будуть розумні, компетентні, соціально амбітні люди, «реалізовані особистості», які зможуть приймати ефективні суспільно корисні рішення.

Слід наголосити, що феномен Майдану яскраво виявив гармонійне поєднання національних цінностей з європейськими цінностями, які актуалізувалися в Україні внаслідок ідеалу євроінтеграції і підтримки західноєвропейської спільноти. Разом із тим він актуалізував і оновлені суспільні цінності, зокрема цінності *волелюбства, людської гідності, стійкості і працелюбності українців, їх здатність працювати згідно з принципами відповідальності*

за державу і за співгромадян. Цінності Майдану особливо актуалізувалися під час російсько-української війни. Війна виявила також, зокрема у воїнів ЗСУ, такі ціннісні домінуючі риси особистості, як сила духу, мужність, витривалість, стійкість, волелюбство, патріотизм, які були притаманні й активістам Майдану. Ці ціннісні орієнтації були підтримані волонтерським рухом, а також сприяли масштабному згуртуванню українського суспільства. Зокрема, ми вважаємо, що завдяки їм актуалізувалася та викристалізувалася суспільна цінність *звитяжної мужності, незламності і відваги захисників Вітчизни*. Ця суспільна цінність якраз і характеризує повноцінно *реалізованих* особистостей, запит на яких проголосив Римський клуб. Носії цінності *звитяжної мужності, незламності і відваги захисників Вітчизни* є компетентними у знаннях, володіють моральними якостями, патріотизмом, активністю, здатні діяти в інтересах суспільства з належною повагою до людського життя і природного довкілля.

На нашу думку, суспільна цінність *звитяжної мужності, незламності і відваги захисників Вітчизни* має всі передумови для того, щоб вийти за межі національного виміру і досягнути глобального значення. Зокрема, вона може досягти піднесення від загальнонаціонального до універсального. Як наслідок, ця цінність, у поєднанні з іншими, може стати взірцевою для глобальної проукраїнської консолідації.

Висновки. Отже, серед суспільних цінностей українського народу можна виокремити універсальні (загальнолюдські, трансісторичні, метаісторичні) цінності святості, рідноти, любові, добра, краси, істини, ладу, справедливості,

свободи, гідності, творчості, життя, людяності; цінності суспільного розвитку, серед яких права людини, демократія, плюралізм, правова держава, верховенство закону, власність, соціальна захищеність, прагнення до ладу, злагоди, соціальної справедливості, консолідації і солідарності та інші, та транзитивні цінності (цінності майбутнього), а саме: цінності соціокультурної комунікації, безпеки, ноосферності, а також верховенства права, справедливого судочинства, протидії корупції, захисту прав основних верств українських громадян, розширення і поглиблення перетворень в країні, заснованих на демократичних цінностях, та інші. Усвідомлення наявності багатоманітної палітри суспільних цінностей українського народу актуалізує проблему домінуючих ціннісних перспектив глобальної проукраїнської консолідації, які пов'язані, зокрема, з актуалізованими суспільними цінностями, які виявилися в Україні під час Майдану і російсько-української війни і можуть стати фундаментом глобальних цінностей людства. Запропонована нами експлікація суспільних цінностей українського народу та перспектив глобальної проукраїнської консолідації є подальшим розвитком ціннісного аспекту консолідаційної парадигми, що реалізується в НДІУ МОН України.

Подальше дослідження цієї теми передбачає систематизацію, розширення та поглиблення знань про цінності українського народу, а також порівняльний аналіз із демократичними цінностями європейської і світової спільноти.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бакіров В. Ціннісний вимір цивілізаційної трансформації суспільства. *Український*

соціологічний журнал. 2016. № 1–2. С. 15–25.

2. Для трансформації України потрібно 15 років, за цей час Росія розпадеться. Останні настанови Богдана Гаврилишина. URL: <https://nv.ua/ukr/publications/dlja-povnoji-transformatsiji-ukrajini-neobhidno-15-rokiv-za-tsej-chas-rosija-rozpadetsja-bogdan-gavrilishin-83463.html>

3. Кримський С. Б. Бути громадянином ноосфери. Ранкові роздуми. Київ, 2009. С. 64–73.

4. Крисаченко В. С. Національні цінності України: сутність, розмаїття, консолідаційний потенціал. *Українознавство*. 2022. № 1. С. 28–50.

5. Макстон Г., Рандерс Й. У пошуках доброти. Керування економічним розвитком для зменшення безробіття, нерівності та змін клімату. Доповідь Римському клубу. Київ, 2017. 320 с.

6. Мойсеїв І. Війна і цінності. Київ, 2023. 250 с.

7. Ручка А. Цінності та ціннісні зміни в новітній історії України. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. 30 років незалежності*. Випуск 8(22). Київ, 2021. С. 486–497.

8. Суспільні цінності населення України в теоретичних і практичних вимірах / авт. колектив: М. І. Михальченко (керівник) та ін. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2013. 336 с.

9. Турпак Н. В. Основоволожні цінності українського народу: архетипні витоки та вияв в сучасній культурі. *Гілея: науковий вісник*. Збірник наукових праць. Київ, 2023. Випуск 184–185 (№5–6). С. 40–44.

10. Філіпчук Г. Г. Українськість: витоки, виклики, відповіді. Київ, 2018. 448 с.

11. Шайгородський Ю. Технології суспільної консолідації в умовах нової політичної реальності. Політичні технології регуляції міжетнічної і міжконфесійної взаємодії у новітніх реаліях: аналітична доповідь. Київ: ІПіЕНД ім. І. Кураса НАН України, 2014. С. 174–186.

REFERENCES

1. BAKIROV, V. (2016). The Value Dimension of the Civilizational Transformation of Society. *Ukrainskyi sotsiologichnyi zhurnal* (Ukrainian Sociological Journal), № 1-2, pp. 15-25. [in Ukr.]
2. *It will Take 15 Years to Transform Ukraine, during this Time Russia will Disintegrate. Bohdan Havrylyshyn's Last Instructions.* [online] Available at: <https://nv.ua/ukr/publications/dlja-povnoji-transformatsiji-ukrajini-neobhidno-15-rokiv-za-tsej-chas-rosija-rozpadetsja-bogdan-gavrilishin-83463.html> [in Ukr.]
3. KRYMSKYI, S. (2009). *To be a Citizen of the Noosphere. Morning Thoughts.* Kyiv, pp. 64-73. [in Ukr.]
4. KRYSAKHENKO, V. (2022). National Values of Ukraine: Essence, Diversity, Consolidation Potential. *Ukrainoznavstvo* (Ukrainian Studies), № 1, pp. 28-50. [in Ukr.]
5. MAKSTON, H., RANDERS, Y. (2017). *In Search of Well-Being. Managing Economic Development to Reduce Unemployment, Inequality and Climate Change. Report to the Club of Rome.* Kyiv, 320 p. [in Ukr.]
6. MOISEIV, I. (2023). *War and Values.* Kyiv, 250 p. [in Ukr.]
7. RUCHKA, A. (2021). Values and Value Changes in Recent History of Ukraine. *Ukrainian Society: Monitoring of Social Changes. 30 Years of Independence.* Issue 8(22), Kyiv, pp. 486-497. [in Ukr.]
8. MYKHALCHENKO, M., ed. (2013). *Social Values of the Population of Ukraine in Theoretical and Practical Dimensions.* Kyiv, 336 p. [in Ukr.]
9. TURPAK, N. (2023). Fundamental Values of the Ukrainian People: Archetypal Origins and Manifestations in Modern Culture. *Gilea: Scientific Bulletin.* Collection of Scientific Works. Kyiv. Issue 184-185 (№ 5-6), pp. 40-44. [in Ukr.]
10. FILIPCHUK, H. (2018). *Ukrainianness: Origins, Challenges, Answers.* Kyiv, 448 p. [in Ukr.]
11. SHAIHORODSKYI, Yu. (2014). Technologies of Social Consolidation in the Conditions of the New Political Reality. *Political Technologies for the Regulation of Inter-Ethnic and Inter-Confessional Interaction in Modern Realities: An Analytical Report.* Kyiv, pp. 174-186. [in Ukr.]

УДК 902 (477)

DOI: 10.30840/2413-7065.4(89).2023.293795

**АРХЕОЛОГІЧНІ ДЖЕРЕЛА
ДО ВИВЧЕННЯ ЕТНОГЕНЕЗУ УКРАЇНЦІВ****Андрій СКИБА**orcid.org/0000-0003-1150-2818

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу культурології НДІУ

Анотація. Проблема етногенезу українського народу і особливо його початків залишається однією з ключових для українознавства. Доводиться констатувати, що дослідження в цій галузі досі не стали системними, полишаючи широке поле для різноманітних спекуляцій. Дослідження етногенезу потребує комплексного підходу, що має поєднувати студії з археології, фізичної та культурної антропології, етнології, мовознавства, історії. Втім для вивчення ранніх етапів формування українського етносу ключове значення мають саме археологічні джерела. В контексті походження та ранніх етапів формування українців принципове значення мають матеріали слов'янських археологічних культур раннього середньовіччя, відомих на території України, – празької, пеньківської та колочинської у V–VII ст. та райковецької, волинцівської і роменської у VIII–X ст. У запропонованій статті наводиться огляд та періодизація слов'янських старожитностей раннього середньовіччя за даними сучасних досліджень, висвітлюється роль археологічних джерел у вивченні етнічних процесів. На підставі писемних повідомлень ранньосередньовічних авторів розглядається історична та етнічна інтерпретація археологічних культур цієї епохи. Період, що настає після масштабних міграцій гунського часу (остання чверть IV – середина V століття н. е.), був пов'язаний з виходом слов'янських племен на історичну арену та появою перших достеменно слов'янських археологічних культур. У ході колонізаційного руху слов'янські племена опановують терени степового покордоння, лісостепу та лісової зони на півдні Східної Європи, а децю згодом заселяють значні території у Подунав'ї та на Балканах, а також у регіоні північніше Карпат, сягаючи на заході межиріччя Ельби та Заале. Археологічним відображенням цього процесу стало поширення пам'яток празької, пеньківської, колочинської, дзедзицької культур та пам'яток типу Іпотешть – Кіндешть – Чурел. Саме ці культури співвідносяться з антами та склавинами писемних джерел. Велике розселення стало ключовим явищем в ранній історії слов'ян та заклало підґрунтя для початку етногенезу сучасних слов'янських народів, зокрема й українців.

Ключові слова: український етногенез; пеньківська культура; колочинська культура; празька культура; райковецька культура; волинцівська культура; роменська культура; анти; склавини.

**ARCHAEOLOGICAL SOURCES
FOR THE STUDY OF ETHNOGENESIS OF UKRAINIANS****Andrii SKYBA**

Candidate of Historical Sciences, senior research fellow of the Cultural Studies Department of RIUS

Annotation. The problem of the ethnogenesis of the Ukrainian people, and especially its origins, remains one of the key issues for Ukrainian studies. It must be stated that research in this field has not yet become systematic, leaving a wide field for various speculations. The study of ethnogenesis requires a complex approach that should combine studies in archaeology, physical and cultural anthropology,

ethnology, linguistics, and history. However, for the study of the early stages of the formation of the Ukrainian ethnos, archaeological sources are of key importance. In the context of the origin and early stages of the formation of Ukrainians, the materials of Slavic archaeological cultures of the early Middle Ages, known on the territory of Ukraine – Prague, Penkiv, and Kolochyn in the 5th–7th centuries are of fundamental importance, and Raikovets, Volyntsevo, and Romenska in the 8th and 10th centuries. The proposed article provides an overview and periodization of Slavic antiquities of the early Middle Ages according to modern research, highlights the role of archaeological sources in the study of ethnic processes. On the basis of written reports by early mediaeval authors, the historical and ethnic interpretation of the archaeological cultures of this era is considered. The period following the large-scale migrations of the Hunnic era (the last quarter of the 4th century–the middle of the 5th century CE) was associated with the entry of Slavic tribes into the historical arena and the appearance of the first truly Slavic archaeological cultures. In the course of the colonisation movement, the Slavic tribes developed the territory of the steppe borderland, forest steppe, and forest zone in the south of Eastern Europe, and some later settled large areas in the Danube and the Balkans, as well as in the region north of the Carpathians, reaching the confluence of the Elbe and Saale in the west. The archaeological reflection of this process was the spread of monuments of the Prague, Penkiv, Kolochyn, and Dzedzyska cultures and monuments of the Ipotesht – Kindesht – Churel types. It is these cultures that are correlated with the Antes and Sclavins of written sources. The Great Migration became a key phenomenon in the early history of the Slavs and laid the foundation for the beginning of the ethnogenesis of modern Slavic peoples, including Ukrainians.

Key words: *Ukrainian ethnogenesis; Penkiv culture; Kolochyn culture; Prague culture; Raikovets culture; Volyntsiv culture; Romenska culture; Antes; Sclavins.*

Постановка проблеми. Дослідження етногенезу є комплексною проблемою і потребує залучення цілого спектра джерел. Запропонована стаття присвячена огляду археологічних джерел. При фрагментарності та епізодичності писемних повідомлень саме археологічні матеріали є основою для висвітлення початків та ранніх етапів формування українського етносу. Вони найповніше дають можливість простежити географію, динаміку та наступність етнокультурних процесів. Насамперед ідеться про старожитності другої половини I тис. н. е. Півдня Східної Європи. Це обумовлено тим, що після кардинальних зрушень, спричинених Великим переселенням народів, яке стало своєрідним рубіконом між добою античності та раннім середньовіччям, формується нова етнокультурна і політична мапа Європи. І саме від початку раннього середньовіччя ми

маємо найраніші писемні згадки про історичних слов'ян.

Попри достатньо тривалу історію дослідження археологічних старожитностей слов'ян, вони досі рідко розглядаються безпосередньо в контексті етногенезу українців. Значною мірою це пояснюється ідеологічним спадком радянської концепції «єдиної давньоруської народності», яка мала відмежувати українську історію від епохи Київської Русі та слов'ян раннього середньовіччя. Одним із перших дослідників, хто почав зіставляти археологічні реалії раннього середньовіччя з процесами формування українського етносу, був Михайло Брайчевський [6]. Серед робіт, що вийшли друком у 90-ті роки ХХ ст. та в першому десятиріччі ХХІ ст., варто відзначити роботи Володимира Барана [5] та Леоніда Залізняка [9; 10]. Основу **джерельної бази** з вивчення ранньосередньовічних

слов'янських старожитностей України складають узагальнювальні праці Володимира Барана [1; 3], Ірини Русанової [21; 22], Олега Приходнюка [16; 17; 18], Ростислава Терпиловського [25], Андрія Обломського [14], Олега Сухобоква [24] та Любомира Михайлини [24]. Ці ж видання містять сучасні концептуальні засади слов'янської археології.

Метою статті є висвітлення сучасного бачення картини слов'янських старожитностей раннього середньовіччя та їх ролі як джерельної бази для вивчення етногенезу українців, а також історична інтерпретація археологічних реалій на підставі аналізу писемних джерел. **Завдання** роботи полягають у характеристиці слов'янських пам'яток другої половини I тис., зіставленні їх ареалів з повідомленнями ранньосередньовічних авторів та аналізі ключових етнокультурних процесів, пов'язаних з ранніми етапами українського етногенезу.

Виклад основного матеріалу. Археологічне відображення слов'янських племен початку раннього середньовіччя (V–VII ст.) вбачається у низці археологічних культур зазначеного періоду. Це празька, пенківська, колочинська, дзедзицька культури та пам'ятки типу Іпотешть – Кіндешть – Чурел. Особливе значення для нас мають три перші, адже саме з ними пов'язані слов'янські пам'ятки на теренах України. Ареал пам'яток типу Прага/Прага-Корчак займає Правобережжя Дніпра (південна частина лісової та північна частина лісостепових зон у межах України та Білорусі), території між річкою Прут та головним хребтом Східних Карпат (Румунська Молдова, а також Буковина), області Південної Польщі (Малопольща), Сілезія), території сучасних Словаччини та Чехії, а

також земель Німеччини в нижній та середній течії Ельби [1; 3; 21; 22; 29; 30; 31]. Ареал пам'яток пенківської культури витягнутий вздовж південної межі лісостепу від басейну верхньої течії Сіверського Дінця (прикордонні області сучасних України та рф) на сході до Прута (Молдова) на заході [16; 17; 20].

Основний ареал поширення старожитностей колочинського типу знаходиться на півночі лісостепу та у південній частині лісової зони Дніпровського Лівобережжя (Сумська та Чернігівська області України; Білгородська, Курська та Брянська області росії; Гомельська область Білорусі) [16; 25]. Пам'ятники культури типу Дзедзица/Дзедзица–Сукков займають Центральну та Північну Польщу, а також території на північному сході Німеччини (Мекленбург – Передня Померанія). Культура Іпотешть – Кіндешть – Чурел займає землі, обмежені Карпатами зі сходу та півночі, Дунаєм – з півдня та басейном Олта – із заходу (Добруджа, Мунтенія та Олтенія в Румунії).

Ці старожитності демонструють значну структурну подібність. Близькими є склад набору та технології виготовлення керамічного посуду, традиції домобудівництва, похоронний обряд, тенденції розвитку комплексу прикрас (і ширше – костюма в цілому), а також господарсько-екологічна модель, що відображено в топографії пам'яток. Вказана обставина дає можливість охарактеризувати ці культури сумарно.

Абсолютну більшість серед відомих на сьогодні пам'яток усіх перерахованих культур становлять відкриті селища, розташовані на краях низьких надзаплавних терас або на височинах у заплаві. Поселення з вищою топографією (миси корінного берега річок чи

схили балок) є винятком. Археологічним відображенням досить мобільного способу життя є відносно невелика потужність культурних напластувань на слов'янських пам'ятниках, що здебільшого не перевищує 0,2 – 0,5 м.

Площа селищ ранньосередньовічних слов'ян зазвичай не виходить за показники в 1,5 – 3 га, одночасно на них функціонувало не більше ніж півтора – два десятки домогосподарств (найчастіше – всього 5–7). У випадках, коли в межах однієї пам'ятки досліджено кілька десятків будівель (наприклад, Рашків-3 на Дністрі, Кодин-2 на Пруті або Розтоки на Влтаві на околицях Праги), археологічно простежується кілька епізодів заселення цих ділянок протягом раннього середньовіччя (найбільш показовими є випадки взаємного перекриття споруд різночасних будівельних горизонтів). Кожне домогосподарство, мабуть, відображає нуклеарну (парну) сім'ю, а селище в цілому було місцем проживання одного – трьох родових колективів (патріархальних сімей/патронімії) [4].

Поселення зазвичай згруповані в компактні структури, так звані «гнізда»: 4–7 пам'яток, де відстань між двома найближчими пунктами не перевищує 3–5 км, а найчастіше становить не більше ніж 1–2 км. Більшість дослідників вбачають у таких структурах відображення територіальної громади, в яку були об'єднані жителі сусідніх селищ. Однак з урахуванням складності встановлення синхронності або асинхронності функціонування населених пунктів у межах «гнізда» не можна виключати, що ця археологічна картина відображає мікроміграцію одного невеликого колективу в процесі господарського освоєння суміжних ресурсних зон.

Городища для археологічних культур, залишених слов'янами початку раннього середньовіччя, є винятками. Вони представлені в кожній культурі одиничними пам'ятками: Зимне на Волині та Хотомель у Прип'ятському Поліссі (Брестська обл., Республіка Білорусь) для празької культури, Будище у Середній Наддніпрянщині (Черкаська обл., Україна) та Селішти у Пруто-Дністровському міжріччі (Республіка Молдова) – для пеньківської; Колочин на Дніпрі (Гомельська обл., Республіка Білорусь) та Мощенка у басейні Десни (Чернігівська обл., Україна) – для колочинської; Шеліги у басейні Вісли (Мазовецьке воєводство, Республіка Польща) – для дзедзицької.

Ідентифікація носіїв перерахованих археологічних культур V – VII ст. як слов'ян базується насамперед на зіставленні даних археологічних та письмових джерел. В останніх слов'яни вперше згадуються пізньоантичними авторами Йорданом («Гетика») та Прокопієм Кесарійським («Історія воєн», «Про споруди», «Таємна історія»), чії твори були написані в 550-х роках. Прихід слов'ян на лівобережжя Дунаю та їх перші військові зіткнення з візантійською армією відносяться до першої третини VI ст. Саме як новий, дуже грізний, військовий супротивник Візантії у Дунайському регіоні слов'яни і фігурують у синоптичних джерелах.

Йордан [11] і Прокопій [19] та пізніші автори VI – початку VII ст. повідомляють про два сучасних їм етнополітичних об'єднання слов'янських племен – антів та склавинів. При цьому в тексті Йордана фігурує ще й третя група слов'ян, венети, причому Йорданом вони трактуються подвійно: венети були загальними

для склавинів та антів предками, а також одночасно залишалися актуальною етнічною одиницею на момент написання «Гетики». Втім, крім Йордана, про венетів, і як про предків склавинів та антів, і як про етнополітичну реалію раннього середньовіччя, не згадує більше жоден із пізньоантичних авторів.

Інформація Йордана та Прокопія про території, заселені склавинами та антами, має найсуттєвіше значення для інтерпретації археологічних культур Південно-Східної та частково Центральної Європи як слов'янських. Ще у середині ХХ ст. чеський археолог українського походження І. Борковський зіставив цю інформацію з ареалом поширення виділених ним старожитностей празького типу та визначив їх як археологічний еквівалент склавинів [28]. На подібних підставах відкрито дещо пізніше пеньківську археологічну культуру було інтерпретовано як антську. Гіпотетично таку ідентифікацію одними з перших висловили П. Хавлюк [27] та П. Третьяков [26], а обґрунтував цю гіпотезу О. Приходнюк [16]. Однак потрібно зауважити, що ареали перерахованих археологічних культур, очевидно, далеко не завжди збігались з межами етнополітичних об'єднань, відомих за письмовими джерелами.

Інтерпретація як слов'янських колочинської, дзедзицької та Іпотешть – Кіндешть – Чурел археологічних культур будується швидше на археологічних засадах. У разі колочинської культури, крім структурної подібності до празької та пеньківської культур, береться до уваги її генетичний зв'язок, як і пеньківської, зі старожитностями київського типу. Причому колочинська лінія розвитку виглядає практично прямим продовженням

київської культури, у той час як пеньківські старожитності є продуктом взаємодії носіїв київської та черняхівської традицій. Пам'ятки Іпотешть – Кіндешть – Чурел містять безперечні елементи матеріальної культури, властиві Празі та Пеньківці, і саме ці елементи визначають основні характеристики старожитностей лівобережжя Нижнього Дунаю початку раннього середньовіччя. Така картина дає можливість вважати зазначені старожитності археологічним відображенням асиміляції прийшлими слов'янами субстратного гето-дакійського (і, можливо, східногерманського) населення. Подібну картину, з тією різницею, що взаємодіють прийшли носії празької традиції та субстратне східногерманське населення, ми можемо бачити і в ареалі дзедзицької культури.

Важливими для інтерпретації старожитностей епохи Великого розселення слов'ян є і хронологічні спостереження. Власне, протягом V ст. (а швидше за все в середині – другій половині цього століття) формуються празька, пеньківська та колочинська культури. При цьому датування пам'яток демонструє поступове розширення ареалів празької та пеньківської культур у західному та південно-західному напрямках, що відповідає напрямкам міграції слов'янських племен, описаних у синхронних писемних джерелах. Пам'ятки Іпотешть – Кіндешть – Чурел виникають не раніше ніж у першій половині VI ст., фіксуючи момент остаточного закріплення мігрантів-слов'ян на лівобережжі Дунаю у його нижній течії. Приблизно в цей же час відбувається і формування дзедзицької культури, що відображає, мабуть, освоєння слов'янами Центральної та Північної Польщі.

На початок раннього середньовіччя територія слов'янських племен охоплювала басейни Дніпра, Південного Бугу, Дністра, за винятком нижньої течії цих річок, а також басейн Сіверського Дінця (система Дону) та Західного Бугу (басейн Вісли). Саме звідси відбувалось Велике розселення слов'ян. Основними напрямками був їх рух вздовж Нижнього Дунаю на південний захід та на захід, північніше Карпат до верхів'їв Ельби. Паралельно за археологічними джерелами фіксується просування слов'ян до верхньої течії Дону. За повідомленням Йордана, анти займали територію «від Данастра (Дністра) до Данапра (Дніпра), там де Понтійське (Чорне) море утворює вигин» [11, с. 71]. Прокопій Кесарійський згадує антів і на лівому березі пониззя Дунаю, а також на схід від Дніпра. Перелічуючи племена, що мешкали на Північному Кавказі, він говорить, що на північ від утигурів (болгарського племінного об'єднання, яке займало території Східного Приазов'я) «займають землі незліченні племена антів» [19, с. 384]. Згадки про північну межу розселення антів у писемних джерелах відсутні. На півдні ж анти межували з кочовими племенами азово-чорноморських степів. Таким чином, можна зробити висновок, що антські племена у першій половині VI століття були розселені на території від межиріччя Дону і Дніпра на сході до Нижнього Дунаю на південному заході, займаючи степове покордоння, лісостепову зону та, ймовірно, південь лісової.

Говорячи про носіїв усіх згаданих археологічних культур як про слов'ян, слід брати до уваги також таку обставину. Ці старожитності генетично пов'язані з культурами наступного культурно-хронологічного етапу, датованого

VIII – X ст., а населення територій, де поширені останні, синхронні писемні джерела однозначно визначають як слов'ян. У цьому сенсі дещо проблематично виглядає південь лісової зони Східної Європи, оскільки відомості про населення цього регіону в письмових джерелах з'являються лише у X ст. Такий стан джерел змушує до розгляду старожитностей діахронних культур.

Рубіж VII/VIII ст. відзначений формуванням нових типів слов'янських пам'яток. При цьому характер процесів культурної трансформації на Правобережжі та Лівобережжі Дніпра мав суттєві відмінності. На території Дніпровського Правобережжя, а також у басейнах Дністра та Західного Бугу, де у попередній період відомі були пам'ятники прзької культури, простежується подальша еволюція характерних для неї явищ матеріальної культури – насамперед керамічного комплексу та домобудівництва. Результатом цього процесу стала поява старожитностей райковецької / типу Луки Райковецької культури. Інший характер мали етнокультурні артефакти на територіях, раніше зайнятих пам'ятками типів Пеньківки та Колочину – у Середній Наддніпрянщині та на Лівобережжі Дніпра. Старожитності сахнівського горизонту, що з'явилися тут в останній чверті VII – першій половині VIII століття, не є прямим продовженням жодної зі згаданих культур, демонструючи суттєві відмінності насамперед у керамічному комплексі.

Ареал райковецької культури охоплює Правобережжя Дніпра з півночі, обмежуючись течією Прип'яті. Східний кордон райковецької культури проходить по Дніпру, на півдні її пам'ятники досягають Надпорожжя, середньої течії

Південного Бугу, а також пониззя Дністра та Пругу, на заході – басейнів Західного Бугу та Верхнього Дністра і верхів'їв Тиси. Більшість пам'яток райковецької культури складають неукріплені поселення. Їхня топографія досить різноманітна – від низьких річкових терас та заплавлених пагорбів до ділянок плато та гірських схилів. Площа більшості селищ не перевищує 3 га. Планіграфія поселень досить різна. Є також поселення, де житла розташовані групами. У деяких випадках зафіксовано ряди жител. На деяких пам'ятках простежено окремі садиби, що складаються з жител та господарських споруд [14].

Відображенням соціально-політичного розвитку населення, що залишило пам'ятки райковецького типу, стало значне збільшення кількості городищ. Останні діляться на городища-притулки (Червона Діброва), які не мають постійної забудови, та адміністративно-господарські центри (Монастирок, Ревне, Добринівці). Дерев'яні стіни городищ відрізнялися конструктивною різноманітністю. Найпростішим і найпоширенішим типом стін був частокіл. Відомі також стіни, основу яких становили стовпи-стояки, що фіксують горизонтально розташовані колоди. Іноді стіни були суцільним рядом зрубів. Ще одним типом городищ є святилища. Вони не мали оборонних стін, а на їхніх валах та на дні валів знаходяться залишки ритуальних вогнищ.

Пам'ятки сахнівського культурно-хронологічного горизонту (остання чверть VII – середина VIII ст.) відомі на території Середньої Наддніпрянщини та Дніпровського Лівобережжя. До цього періоду цілком належить поселення Сахнівка (Черкаська область, Україна).

Старожитності цього горизонту є також на поселеннях Обухів 2 та 7 (Київська область, Україна), Луг 1 та 2 (с. Пеньківка, Кіровоградська область, Україна), Олександрівка 1 (Чернігівська область, Україна), Хитці (Полтавська область), Старокиївська гора (Київ, Україна) та ін. Поховальний обряд відомий лише за окремими кремаціями цього часу на ґрунтових могильниках біля с. Андрусівка у пониззі Тясмину (Кіровоградська область, Україна), які загалом не відрізняються від представлених на них поховань пеньківської та райковецької культур.

Загальною рисою пам'яток сахнівського горизонту є ліпна кераміка, для якої характерне домінування присадкуватих форм з максимальним діаметром у верхній половині висоти та більш вузьким дном, що поєднується із округлободними горщиками з максимальним розширенням на рівні середини висоти. До характерних рис посудин з пам'яток сахнівського культурно-хронологічного горизонту належать також високі, сильно відігнуті назовні вінця, часто прикрашені пальцевими вдавленнями або насічками по краю. Ця риса характерна й для інших слов'янських культур VIII–IX ст.

Житлобудівництво горизонту Сахнівки загалом відповідає традиціям, що склалися у пеньківській культурі попереднього часу. Для цих пам'яток характерне абсолютне домінування глинобитних, підковоподібних у плані печей. Виняток становлять поселення Луг 1 і 2, у житлах яких використовувалися печі-кам'янки [16].

Унікальним явищем серед пам'яток сахнівського горизонту є Пастирське городище (с. Пастирське, Черкаська область, Україна) – один із найбільших

військово-адміністративних, ремісничих та торгових центрів європейського Барбарікуму середини VII – середини VIII ст. Пастирське, площа якого становить 35 га, виділяється складним плануванням, складовою якого є внутрішня цитадель, відділена трьома лініями внутрішніх валів та ровів. Одним із видів ремісничої продукції пастирських ремісників був високоякісний, оздоблений поєднанням врізного та лискованого орнаменту гончарний посуд, представлений переважно горщиками кулястої форми. На сьогодні питання виникнення та етнічного складу населення Пастирського городища залишаються дискусійними. Безперечним, проте, залишається присутність на ньому слов'янського населення. Свідченням цього є квадратні у плані напівземлянкові житла з глиняними печами, груболіпний посуд слов'янського гатунку, а також характерні для слов'ян фібули дніпровських серій [18].

Головним маркером волинцівських старожитностей Дніпровського Лівобережжя (Подесення та поріччя в середній і нижній течії Сули, Псла, Ворскли) та правого берега Середнього Дніпра є характерний кружальний посуд. Його особливістю є широкогорлі форми з добре вираженими плічками у верхній частині висоти та високими вертикальними вінцями. Як і для пастирського гончарства, кераміці волинцівського типу притаманне орнаментальне оздоблення, що являє собою комбінацію врізних та пролискованих ліній. Проте більшу частину керамічного комплексу волинцівських пам'яток складає ліпний посуд, який представлений двома групами. До першої належить груболіпна кераміка, серед якої переважають присадкуваті

широкогорлі форми з добре вираженими плічками. Цей посуд досить близький до старожитностей сахнівського кола. Другу групу складає посуд, що повторює форми кружальних горщиків, проте позбавлений орнаменталізації. Від ліпного посуду першої групи ці форми відрізняє зазвичай ретельно згладжена поверхня та дрібні домішки. Волинцівські пам'ятки в абсолютній більшості представлені відкритими поселеннями, які переважно мають низьку топографію. Єдиним укріпленим поселенням є Бітиця (Сумська область, Україна) [24].

У IX – на початку XI ст. на території лісостепу та півдня лісової зони Дніпровського Лівобережжя, а також у верхів'ях Сіверського Дінця набувають поширення пам'ятки роменської культури, особливістю якої є розповсюдження городищ. Вони переважно займають високі миси корінного берега із крутими схилами. Іноді вони також розташовувалися на пагорбах серед заплави. З підлогового боку, а інколи й по всьому периметру городища оточувалися валами та ровами, здійснювалося також ескарпування схилів. На валах встановлювалися частоколи або стіни з товстих, горизонтально закріплених між стовпів колод. Нерідко роменські поселення розташовувалися на городищах ранньозалізного віку. До більшості роменських городищ з підлогового боку примикали селища, розміри яких іноді перевершували площу останніх. Кількість жител на поселеннях та городищах роменської культури, як правило, не перевищує двох десятків [24].

У «Повісті временних літ» – літописі початку XII століття – згадується низка слов'янських племінних об'єднань, що належать до кінця першого тисячоліття. Серед них із населенням, що залишило

пам'ятки волинцівського та роменського типів, співвідносяться сіверяни, які згідно з літописом проживали вздовж Десни, Сули Псла. На Правобережжі Дніпра, де у VIII – X ст. відомі пам'ятки райковецької культури, згадуються племена полян, древлян, уличів, тиверців, бужан, волинян, хорватів. Однак відмінності у матеріальній культурі на територіях цих племінних об'єднань археологічно не простежуються.

Таким чином, археологічні матеріали відіграють провідну роль у вивченні етнічної історії та культури слов'янських племен періоду раннього середньовіччя. Безумовно, вкрай важливим є те, що в письмових джерелах VI ст. (твори Йордана, Прокопія Кесарійського, Агафія Мірїнейського, Іоанна Ефеського, Менандра Протектора) з'являються повідомлення про слов'ян, які вперше виступають під власним ім'ям [7; 11; 12; 14]. Завдяки відомостям письмових джерел про місця проживання склавинів та антів стало можливим зіставити з цими об'єднаннями племен старожитності празької та пеньківської культур. Однак саме археологічні спостереження дають можливість стверджувати, що спільноти антів та склавинів склалися раніше «історичного дебюту» слов'ян на Дунаї на початку VI ст., процес їхнього складання завершився в межах другої половини V ст. Археологічні джерела в поєднанні з писемними дають змогу окреслити основні напрямки та динаміку Великого розселення слов'ян.

На археологічних спостереженнях будуються моделі взаємодії мігрантів-слов'ян із субстратним населенням Дунайського регіону, внаслідок яких у першій половині VI ст. складаються старожитності типу Іпотешть–Кіндешть–Чурел,

характерні риси яких визначають передусім властиві слов'янам культурні компоненти. Лише археологічним шляхом можливе вивчення етнокультурних процесів на північно-західному напрямі слов'янського розселення, де внаслідок асиміляції субстратного східнонімецького населення слов'янами сформувались старожитності типу Суків–Дзедзіце. Вивчення археологічних матеріалів дало можливість на достатніх підставах включити до кола слов'янських старожитностей епохи Великого розселення колочинську культуру та продемонструвати, що колонізаційна експансія слов'ян у зазначений період була спрямована не лише на південь та захід, у Центральну Європу та на Балкани, але й і вглиб лісової зони Східноєвропейської рівнини, на північ і північний схід.

У V–VII ст. формуються базові культурні маркери, які є основою подальшого розвитку слов'янської матеріальної культури. До них відносяться конструкція житла та організація його внутрішнього простору, похоронний обряд, керамічний комплекс. При цьому до кінця зазначеного періоду спостерігається суттєва еволюція матеріальної культури слов'ян, освоєння нових технологій. Зокрема, у VII ст. у регіоні Середнього Дніпра та Дніпровського Лівобережжя, де відомі пам'ятки пеньківської та колочинської культур, фіксується значний сплеск у розвитку кольорової металопластики, що знайшов відображення у появі великої різноманітності типів прикрас, деталей одягу та інших виробів, а також властивих їм художньо-стилістичних мотивів. Це, очевидно, є проявом більш глобальної тенденції, що знайшла відображення у культурах інших етнічних спільнот цього періоду. Особливістю

«старожитностей антів» є поєднання рис, притаманних культурам германських, балтських, тюркських племен і Візантії. Поясні набори геральдичного стилю, що набули поширення в другій-третьій чвертях VII ст., що є елементом військової культури, засвідчують кристалізацію на теренах Середнього Дніпра та Дніпровського Лівобережжя військово-політичного об'єднання антів.

Матеріали слов'янських археологічних культур другої половини I тис. є базою для реконструкції етнічних процесів. Саме вони засвідчують безперервність етнокультурного розвитку на українських теренах від початку раннього середньовіччя. Починаючи з V ст., ми можемо простежити і послідовне формування власне етнічних українських територій. Михайло Брайчевський звернув увагу, що північні та східні межі ареалу слов'янських пам'яток V–VII ст. на півдні Східної Європи в цілому збігаються з етнічними територіями українців модерної доби, обмежуючись басейном Дніпра та басейном Верхнього Дону [6].

Ключовим явищем раннього етапу етнічної історії слов'ян стало їх Велике розселення, пік якого припадає на VI ст. В ході цього колонізаційного руху слов'янські племена опановують терени степового покордоння, лісостепу та лісової зони на півдні Східної Європи, а дещо згодом заселяють значні території у Подунав'ї та на Балканах, а також в регіоні північніше Карпат, сягаючи на заході межиріччя Ельби та Заале. Саме це заклало підґрунтя для початку етногенезу сучасних слов'янських народів, зокрема й українців.

Михайло Грушевський, аналізуючи історичну ситуацію на початку раннього середньовіччя, звертає увагу на

значення завершального етапу Великого розселення слов'ян для їхнього етнічного розвитку – виокремлення і кристалізації окремих слов'янських етнічних спільнот та окреслення меж між ними: «В середині VII в. слов'янська кольонізація на захід і полудень в головнім уже дійшла своїх границь; слов'янська територія вимежувалась. На заході слов'янська кольонізація зіткнулась з германськими осадами і слідом мусіла стати в обороні своєї території. Труднійше означити причини, що спинили її на полудні; в середині VII в. вона припиняєть ся також і тут. Разом з тим починає вона тверднути і кристалізувати ся. Слідом за тим як дали себе відчуті крайні границі слов'янського розселення, мусіли установитись границі передових ватаг слов'янської кольонізації у відносинах до тих дальших, йшли дальших, що йшли слідом за ними з правітчини й своїм натиском попихали їх на захід і полудень. Згодом по тім мусіли сформуватись території і сих дальших етапів, а на решті – і в тих краях, що були вихідною точкою слов'янської кольонізації» [8, с. 171]. Саме з цим періодом автор пов'язує початок етногенезу слов'янських народів. «Побалтійська, полабська й чесько-словацька група, занявши західне пограниче, західні “марки” слов'янства, дали місце для розпросторення за захід польській групі, що пересуваєть ся на лівий бік Висли й басейн Одера, а також і литовським народам» [8, с. 171].

Антів і склавінів VI ст. Михайло Грушевський вважав не стільки політичними об'єднаннями, скільки етнічними (етнографічними) спільнотами [8, с. 176]. В писемних джерелах ці угруповання слов'ян згадуються як в етнічному, так і в політичному аспектах. Йордан

та Прокопій Кесарійський говорять про спільність походження антів та склавинів та підкреслюють їх близькість за мовою, способом життя та звичаями. Про це ж йдеться і в «Стратегіконі» Маврикія – візантійського автора другої половини VI – початку VII ст.: «Племена слов'ян і антів близькі за способом життя, за своїми звичаями, за своєю любов'ю до волі, їх ніяким чином не можна схилити до рабства або покори у своїй країні. Вони численні, витривалі, легко переносять спеку, холод, дощ, наготу, нестачу їжі» [14]. Разом з тим, попри їх подібність між собою, тогочасні автори чітко розрізняли антів і склавинів.

Географія антського об'єднання та подальша безперервність історичного розвитку слов'янської людності, що мешкала на південних теренах Східної Європи, дали підстави М. Грушевському вбачати в антах безпосередніх предків українського народу: «Анти в нашій матеріалі се полуднева частина східної галузи, себ то представники тих племен, що утворили етнографічну цілість, яку тепер звемо українською. Все промовляє за сим ототожненням Антів з предками нашого народу і надає йому правдоподібність, що граничить з певністю. Бачимо, що сї Анти виступають на території, де пізніше бачимо Русинів і де й тоді, в VI в. не міг сидіти ніякий інший слов'янський нарід, – розумію краї між Дністром і Доном. Їх границею з Словенами тоді був Дністер, але з рухом Словенів на захід і полудень вона натурально мусіла просунутись на захід – і дійсно потім, в X в., бачимо Дунай границею Руси з Мізійськими Слов'янами. Бачимо, що сї Анти східними сусідами Словен, і відрізнялись від них як осібна група, найправдоподібніше – етнографічна; се

бачимо й у їх наступників – Руси та Болгарів. На останку – антська кольонізація вповні відповідає тому, що ми на основі вище сказаного про напрями слов'янської кольонізації. Се все, кажу, робить можна сказати – певним, що в Антах маємо предків українських племен» [8, с. 176–177]. Відкриття та дослідження слов'янських старожитностей раннього середньовіччя дають можливість підтвердити цю теорію М. Грушевського та вбачати в людності, що залишила пам'ятки пеньківської, колочинської та східної частини ареалу праської культури, підґрунтя, з яким були пов'язані початки формування українського етносу.

Висновки. Слов'янські старожитності раннього середньовіччя поділяються на два основних періоди, що відповідають етапам історичного та культурного розвитку. Перший датується V–VII ст., на теренах України він представлений праською, пеньківською та колочинською культурами. З цим періодом пов'язане Велике розселення слов'ян – військова та колонізаційна експансія слов'ян, якою і був ознаменований вихід слов'ян на історичну арену. Зазначені культури, а також пам'ятки типів Дзедзіца/Дзедзіца–Суков на території Польщі, а також на північному сході Німеччини та Іпотешть – Кіндешть – Чурел у Румунії слугують археологічним відображенням перших історичних слов'ян – антів і склавинів – та їх колонізаційного руху. До слов'янських старожитностей другого періоду, що охоплює проміжок VIII–X ст., належать пам'ятки райковецької, волинцівської та роменської культур. На території Середнього Дніпра та Дніпровського Лівобережжя, де перед тим були відомі старожитності

пеньківського та колочинського типів, виділяється сахнівський горизонт, який тут відділяє культури обох періодів. Географічні прив'язки, які містяться в повідомленні Йордана та Прокопія Кесарійського, дають можливість пов'язати пам'ятки пенківської, колочинської та східної частини ареалу празької культури (між Дніпром та Західним Бугом) з історичними антами. Аналіз археологічних джерел, що демонструють безперервність етнокультурного розвитку на теренах України від початку раннього середньовіччя, підтверджують точку зору Михайла Грушевського, який пов'язував початки етногенезу українців з антами писемних джерел.

ЛІТЕРАТУРА

1. Баран В. Д. Ранні слов'яни між Дністром і Прип'яттю. Київ: Наукова думка, 1972. 242 с.
2. Баран В. Д. Черняхівська культура. Київ: Наукова думка, 1981. 263 с.
3. Баран В. Д. Пражская культура Поднепровья (по материалам поселений у с. Рашков). Киев: Наукова думка, 1988. 158 с.
4. Баран Я. В. Слов'янська община. Київ-Чернівці: Зелена Буковина, 2004. 192 с.
5. Баран В. Д., Баран Я. В. Історичні витоки українського народу. Київ: Генеза, 2005. 208 с.
6. Брайчевський М. Ю. Походження Русі. Київ: Наукова думка, 1968. 228 с.
7. Византийские историки: Дексипп, Эвнапий, Олимпиодоръ, Малхъ, Петръ Патрицій, Менандръ, Кандидъ, Ноннось и Феофан Византиецъ. Санкт-Петербург: Тип. Импер. Академии Наук, 1860. 516 с.
8. Грушевський М. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. / редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. Т. І. Київ: Наукова думка, 1994. 736 с.
9. Залізняк Л. Л. Походження українського народу. Київ: Бібліотека українця, 1996. 80 с.
10. Залізняк Л. Л. Від склавинів до української нації. Київ: Бібліотека українця, 1997. 256 с.
11. Иордан. О происхождении и деяниях гетов. Москва: Наука, 1960. 463 с.
12. Маврикий. Тактика и стратегия. Санкт-Петербург, 1903. 360 с.
13. Михайлина Л. П. Слов'яни VIII-X ст. між Дніпром і Карпатами. Київ: Інститут археології НАН України, 2007. 300 с.
14. Обломский А. М. Колочинская культура. *Раннесредневековые древности лесной зоны Восточной Европы (VI -VII вв.). Раннеславянский мир.* Вып. 17. Москва, 2016. С. 10-113.
15. Поболь Л. Д. Славянские древности Белоруссии. Минск: Наука и техника, 1974. 424 с.
16. Приходнюк О. М. Археологічні пам'ятки Середнього Придніпров'я VI-IX ст. н. е. Київ: Наукова думка, 1980. 152 с.
17. Приходнюк О. М. Пенківская культура. Воронеж: Воронежский университет, 1998. 170 с.
18. Приходнюк О. М. Пастирське городище. Чернівці: Зелена Буковина, 2005. 244 с.
19. Прокопий из Кесарии. Война с готами. Москва: Наука, 1950. 514 с.
20. Рафалович И. А. Славяне VI-IX вв. в Молдавии. Кишинев: Штиинца, 1972. 242 с.
21. Русанова И. П. Славянские древности VI-IX вв. между Днепром и Западным Бугом. Москва: Наука, 1973. 100 с.
22. Русанова И. П. Славянские древности VI-VII вв. Культура пражского типа. Москва: Наука, 1976. 215 с.
23. Сымонович Э. А. Городище Колочин-1 на Гомельщине. *Материалы и исследования по археологии СССР.* Вып. 108. Москва, 1963. С. 463-478.
24. Сухобоков О. В. Дніпровське лісостепове Лівобережжя у VIII-XIII ст. Київ: Наукова думка, 1992. 216 с.
25. Терпиловский Р. В. Славяне Поднепровья в первой половине I тыс. н. э. Люблин: UMCS, 2004. 232 с.

26. Третьяков П. Н. Финно-угры, балты и славяне на Днестре и Волге. Москва – Ленинград: Наука, 1966. 308 с.

27. Хавлюк П. І. Раннеславянские поселения в средней части Южного Побужья. *Советская археология*. 1961. № 3. С. 187–201.

28. Borkovsky I. *Staroslovanska keramika ve stredni Evrope*. Praha, 1940. 70 s.

29. Herrmann J. *Die Slawen in Deutschland. Geschichte und Kultur der Slawischen Stämme westlich von Oder und Neisse vom 6. bis 12. Jahrhundert*. Berlin: Akademie, 1985. 725 s.

30. Krüger Bruno. *Dessau-Mosigkau. Ein frühslawischer Siedlungsplatz im mittleren Elbegebiet*. Berlin: Akademie-Verlag, 1967. 192 p.

31. Parczewski M. *Najstarsza faza kultury wczesnosłowiańskiej w Polsce*. Kraków: Wydawnictwo UJ, 1988. 155 s.

REFERENCES

1. BARAN, V. (1972). *Early Slavs between the Dniester and Pripjat*. Kyiv: Naukova dumka, 242 p. [in Ukr.]

2. BARAN, V. (1981). *Cherniakhiv Culture*. Kyiv: Naukova dumka, 263 p. [in Ukr.]

3. BARAN, V. (1988). *Prague Culture of Dniester Region (Based on Materials from Settlements Near the Village of Rashkov)*. Kiev: Naukova dumka, 158 p. [in Rus.]

4. BARAN, V. (2004). *Slavic Community*. Kyiv-Chernivtsi: Zelena Bukovyna, 192 p. [in Ukr.]

5. BARAN, V., BARAN, Ya. (2005). *Historical Origins of the Ukrainian People*. Kyiv: Heneza, 208 p. [in Ukr.]

6. BRAICHEVSKYI, M. (1968). *Origin of Rus*. Kyiv: Naukova dumka, 228 p. [in Ukr.]

7. *Byzantine Historians: Dexipus, Eunapius, Olympiodorus, Malchus, Peter the Patrician, Menander, Candide, Nonnos and Theophanes the Byzantine*. (1860). Saint Petersburg, 516 p. [in Rus.]

8. HRUSHEVSKYI, M. (1994). *History of Ukraine-Rus*. Vol. I. Kyiv: Naukova dumka, 736 p. [in Ukr.]

9. ZALIZNIAK, L. (1996). *Origin of the Ukrainian People*. Kyiv: Biblioteka ukrainsia,

80 p. [in Ukr.]

10. ZALIZNIAK, L. (1996). *From the Slavins to the Ukrainian Nation*. Kyiv: Biblioteka ukrainsia, 256 p. [in Ukr.]

11. IORDAN. (1960). *About the Origin and Actions of the Geths*. Moscow: Nauka, 463 p. [in Rus.]

12. MAVRIKII. (1903). *Tactics and Strategy*. St. Petersburg, 360 p. [in Rus.]

13. MYKHAILYNA, L. (2007). *Slavs 8th – 10th Centuries*. Kyiv: Institute of Archaeology of NAN of Ukraine, 300 p. [in Ukr.]

14. OBLOMSKYI, A. (2016). *Kolochin Culture. Early Medieval Antiquities of the Forest Zone of Eastern Europe (6th – 7th Centuries)*. *Rannieslavianskiy mir (Early Slavic World)*, Issue 17. Moscow, pp. 10-113. [in Rus.]

15. POBOL, L. (1974). *Slavic Antiquities of Belarus*. Minsk: Nauka i Tekhnika, 424 p.

16. PRYKHODNIUK, O. (1980). *Archaeological Monuments of the Middle Dnieper Region of the 6th–9th Centuries CE*. Kyiv: Naukova dumka, 152 p. [in Ukr.]

17. PRYKHODNIUK, O. (1998). *Penkovska Culture*. Voronezh: Voronezh University, 170 p. [in Rus.]

18. PRYKHODNIUK, O. (2005). *Pastyrskye Hill-Fort*. Chernivtsi: Zelena Bukovyna, 244 p. [in Ukr.]

19. PROKOPII IZ KESARII. (1950). *War with the Goths*. Moscow: Nauka, 514 p. [in Rus.]

20. RAFALOVICH, I. (1972). *Slavs of the 6th-9th Centuries in Moldova*. Chisinau: Shtiintsa, 242 p. [in Rus.]

21. RUSANOVA, I. (1973). *Slavic Antiquities 6th – 9th Centuries between the Dnieper and the Western Buh*. Moscow: Nauka, 100 p. [in Rus.]

22. RUSANOVA, I. (1976). *Slavic Antiquities 6th – 7th Centuries. Prague-Type Culture*. Moscow: Nauka, 215 p. [in Rus.]

23. SYMONOVICH, E. (1963). *Kolochin-1 Ancient Settlement in the Gomel Region. Materialy i isslyedovaniya po arkhieologii SSSR (Materials and Studies on the Archeology of the USSR)*, Issue 108. Moscow, pp. 463-478. [in Rus.]

24. SUKHOBOKOV, O. (1992). *Dnieper*

Forest-Steppe Left Bank in the 8th–13th Centuries. Kyiv: Naukova dumka, 216 p. [in Ukr.]

25. TERPILOVSKY, R. (2004). *Slavs of the Dnieper Region in the First Half of the 1st Millennium CE.* Lublin: UMCS, 232 p. [in Rus.]

26. TRETIAKOV, P. (1966). *Finno-Ugrians, Balts and Slavs on the Dnieper and Volga.* Moskva – Leningrad: Nauka, 308 p. [in Rus.]

27. KHAVLIUK, P. (1961). Early Slavic Settlements in the Middle Part of the Southern Bug Region. *Sovietskaya arkhieologiya* (Soviet Archaeology), № 3, 187-201 p. [in Rus.]

28. BORKOVSKY, I. (1940). *Old Slavic*

Pottery in Central Europe. Praha, 70 p. [in Ces]

29. HERRMANN, J. (1985). *The Slavs in Germany. History and Culture of the Slavic Tribes West of the Oder and Neisse from the 6th to the 12th. Centuries.* Berlin: Akademie, 725 p. [in Deu.]

30. KRUGER, B. (1985). *Dessau-Mosigkau. An Early Slavic Settlement in the Middle Elbe Region.* Berlin: Akademie – Verlag, 192 p. [in Deu.]

31. PARCZEWSKI, M. (1988). *The Oldest Phase of Early Slavic Culture in Poland.* Krakow: Publishing House UJ, 155 p. [in Pol.]

Важливими для інтерпретації старожитностей епохи Великого розселення слов'ян є і хронологічні спостереження. Власне, протягом V ст. (а швидше за все в середині – другій половині цього століття) формуються празька, пеньківська та колочинська культури. При цьому датування пам'яток демонструє поступове розширення ареалів празької та пеньківської культур у західному та південно-західному напрямках, що відповідає напрямкам міграції слов'янських племен, описаних у синхронних писемних джерелах.

ДО ПРОБЛЕМИ ПОЛОНУ У ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНИХ КОНФЛІКТАХ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТ. (ЗА МАТЕРІАЛАМИ БИТВИ ПІД ЦЕЦОРОЮ)*

Микола ВИСОТІН

orcid.org/0000-0002-0449-2239

науковий співробітник відділу історичних пам'яток та культурної спадщини НДІУ

Анотація. У статті на основі архівних та літописних матеріалів, а також аналізу наявної історіографії щодо Цецорської битви розглядається проблема впливу військового і цивільного полону на демографічну ситуацію в Україні в цілому й на Волині зокрема. Подаються основні версії майже повного знищення турецько-татарським військом об'єднаних польсько-українських сил. На основі нових, раніше не використовуваних документальних джерел обстоюється думка про те, що фактична кількість захоплених у полон вояків могла у декілька разів перевищувати загальноприйняті на сьогодні показники. Підкреслено об'єктивний причинно-наслідковий зв'язок між військовою катастрофою під Цецорою і наступними здобичницькими рейдами татарської орди українськими землями, під час яких було виведено значну кількість ясиру (сотні тисяч), що, безперечно, мало суттєвий негативний вплив на демографічну ситуацію в регіоні. Підкреслено важку долю, яка чекала на татарських бранців. На конкретних прикладах (життєві ситуації князів Вацлава Козеки й Самуїла Корецького, а також Станіслава Роганського, Нестора Веселовського, Марка Якимовського, Єлизавети Могили та її дітей Катерини, Олександра і Бориса та ін.) продемонстровано, що для полоняників звільнення і повернення на Батьківщину хоч і було можливим, однак не могло стати і не стало масовим. Розглянуто різні версії щодо долі чи не найвідоміших українців, які брали участь у битві під Цецорою: козацького сотника Михайла Хмельницького, вбитого або захопленого в полон татарами, та його сина Богдана Хмельницького, який декілька років провів у турецькій неволі. Зроблено висновок про те, що фактично весь полон, виведений татарами і турками до Кримського ханства та Османської імперії, варто зараховувати до числа незворотних втрат, тож незначне число бранців, яким вдавалося повернутись на Батьківщину, не могло суттєво поліпшити демографічну ситуацію в регіоні.

Ключові слова: військовий полон; ясир; демографічна ситуація; зворотні втрати; незворотні втрати; Цецорська битва; татарська орда; Кримське ханство; Османська імперія; Михайло Хмельницький; Богдан Хмельницький.

TO THE PROBLEM OF CAPTIVITY IN MILITARY-POLITICAL CONFLICTS OF THE FIRST HALF OF THE 17TH CENTURY (BASED ON THE MATERIALS OF THE BATTLE OF TSETSORA)

Mykola VYSOTIN

research fellow of the Department of Historical Sites and Cultural Heritage of RIUS

Annotation. The article examines the problem of the influence of military and civilian captivity on the demographic situation in Ukraine as a whole and in Volyn in particular, based on archival and

* Автор уже розглядав проблеми полону у військово-політичних конфліктах XVII ст. на архівних матеріалах з історії Визвольної війни українського народу під проводом Богдана Хмельницького [13].

chronicle materials, as well as an analysis of available historiography regarding the Battle of Tsetsora. The main versions of the almost complete destruction of the combined Polish-Ukrainian forces by the Turkish-Tatar army are presented. Based on new, previously unused documentary sources, the opinion is maintained that the actual number of captured soldiers could be several times higher than the commonly accepted figures today. The objective cause-and-effect relationship between the military disaster near Tsetsora and the subsequent booty raids of the Tatar horde through Ukrainian lands, during which a significant number of Yasir (hundreds of thousands) were brought out, which undoubtedly had a significant negative impact on the demographic situation in the region, is emphasised. The extremely difficult fate that awaited the Tatars' captives is emphasized. On specific examples (the life situations of princes Vaclav Kozeka and Samuel Koretsky, as well as Stanislav Rohanskyi, Nestor Veselovskyi, Mark Yakimovskyi, Elizaveta Mohyla and her children Kateryna, Alexandr, and Boris, etc.), it is demonstrated that for prisoners of war, release and return to the Motherland, although possible, could not become and did not become a mass one. Different versions regarding the fate of perhaps the most famous Ukrainians who took part in the Battle of Tetsora are considered separately: the Cossack sotnyk Mykhailo Khmelnytskyi, who was either killed or captured by the Tatars, and his son Bohdan Khmelnytskyi, who was held captive by Turks for several years. It was concluded that, actually, all the captives taken by the Tatars and Turks to the Crimean Khanate and the Ottoman Empire should be considered among the irreparable losses, so the insignificant number of captives who managed to return to the Motherland was negligible and could not significantly improve the demographic situation in the region.

Key words: military captivity; Yasir; demographic situation; recoverable losses; irrecoverable losses; Battle of Tsetsora; Tatar Horde; Crimean Khanate; Ottoman Empire; Mykhailo Khmelnytskyi; Bohdan Khmelnytskyi.

Постановка проблеми. Проблема полону є однією з центральних для вивчення будь-яких військово-політичних конфліктів з огляду на важливість встановлення справжніх розмірів людських втрат, понесених сторонами під час бойових дій. Не становить винятку і битва під Цецорою, чергову річницю якої ми згадуємо цієї осені: вона тривала протягом 17 вересня – 7 жовтня 1620 р. (Мал. 1). У зв'язку з тим, що ця битва ознаменувалась цілковитим розгромом польського війська, внаслідок якого до полону потрапило багато вояків і цивільних людей, вона дає цінний матеріал для висновків з теми розвідки. Для української історіографії Цецорська битва цікава також і тим, що в ній брав участь майбутній гетьман Богдан Хмельницький. Внаслідок свого віку (на той час йому виповнилося 24 роки) він, звісно ж, не мав на її

перебіг значного впливу. Однак, безперечно, сама війна суттєво вплинула на його становлення як політичного і військового діяча і, зрештою, просто людини, тому що коштувала життя його батькові, а йому самому – свободи, оскільки він потрапив у полон і декілька років провів у турецькій неволі. Також відзначимо, що розглядати проблеми військового полону у відриві від загальної проблеми виведення ясиру з українських земель некоректно, адже нерідко татарські рейди були прямим наслідком цілком конкретної військової поразки (як це й відбулося після драматичних подій у Молдавії восени 1620 р.) або ж здійснювалися не лише зі здобичницькою, але й із воєнною метою (що ми можемо спостерігати на прикладі серії нападів, які відбулися протягом року між Цецорською і Хотинською битвами).

Мал. 1. Битва під Цецорою. Картина Вітольда Півницького, 1875 р.

Історіографія проблеми. Проблеми військового і цивільного полону на матеріалах Цецорської битви та супутніх їй подій, зокрема татарського нападу на українські землі восени 1620 р., попри їхню важливість до сьогодні комплексно не досліджено. Базову інформацію, яка стосується перебігу битви, обставин захоплення полону, офіційної кількості втрат і т. ін., містять загальні праці М. Алекберлі, М. Грушевського, С. Леп'явка, М. Маркевича, П. Саса та ін. [7, 16, 26, 27, 34, 35]. Специфічну інформацію, присвячену деяким аспектам проблеми, представлено в окремих розвідках. Так, виняткові події, зокрема масову втечу невільників під керівництвом подільського шляхтича М. Якимовського, захопленого в полон під Цецорою, досліджено у працях Ю. Мицика та В. Голобуцького [15, 29, 30]. Життєписи значних людей представлені у працях І. Чаманської, М. Возняка, які досліджували обставини першого полонення й звільнення з неволі князя С. Корецького та членів його родини [2, 14]. Період життя Богдана Хмельницького, пов'язаний із його кількарічним перебуванням

у турецькому полоні, згадано у працях О. Апанович, М. Грушевського, М. Костомарова, І. Крип'якевича, Я. Качмарчика, П. Кралюка, М. Маркевича, В. Смоля, В. Степанкова, а також у повідомленнях В. Пепи, Х. Брюховицької та ін. [8, 17, 21, 22, 23, 24, 28, 38, 39]. Значну цікавість також становлять розвідки Л. Сухих та В. Страшка, написані на основі актового документального матеріалу, в яких, зокрема, містяться цінні відомості щодо тактики татарських нападів, характеристики завданих руйнувань і ставлення кримчаків до захоплених ними бранців [40, 41]. Попри те, що наведений у них матеріал стосується подій пізнішого історичного періоду (татарського рейду, вчиненого протягом 13 – 15 вересня 1621 р. під час Хотинської війни), зроблені дослідниками висновки повністю справедливі й для пов'язаного з Цецорою осіннього нападу 1620 р., оскільки обидві події становлять єдиний неперервний подієвий ланцюг.

Виклад основного матеріалу. У битві під Цецорою взяло участь об'єднане польсько-українське військо на чолі з великим гетьманом Станіславом

Жолкевським і польним гетьманом Станіславом Конєцпольським. Воно складалося переважно з шляхти Волинського, Подільського й Руського воеводств. Точних даних щодо його чисельності немає, що суттєво ускладнює підрахунок реальних втрат. Так, сучасник подій Самуїл Маскевич пише, що «...усе військо ... складалося з шести тисяч вояків, включно й з найнятими за гроші та виставленими сенаторами й панами...» [45, с. 119]. М. Грушевський вважає, що військо нараховувало близько семи тисяч, оскільки Маскевич не враховує козацький загін, надісланий Сагайдачним [16, с. 159, 161]. Думку М. Грушевського підтверджує М. Маркевич, який зазначає, що «Сагайдачний відправив на допомогу полякам шість [козацьких] полків [на чолі] з генеральним асаулом Потребичем...» [27, с. 111]. Щоправда, Маркевич нічого не пише про чисельність козацького контингенту. М. Алекберлі обчислює сили Жолкевського й Конєцпольського в десять тисяч вояків, з яких щонайменше сім тисяч складала кавалерія (т. зв. «крилаті гусари») [7, с. 64] (Мал. 2). Про най-

Мал. 2. Товариш гусарської корогви. Зображення 1620 р.

більшу чисельність польського війська повідомляє Кам'янецька хроніка. В ній ідеться про те, що у польських гетьманів було «дванадцять тисяч боєздатних людей, а всього було близько двадцяти тисяч...» [6, с. 546]. Їм протистояло турецько-татар-

ське військо на чолі з Іскендер-пашою та кримським ханом Джанібек Гіреєм, чисельність якого невідома. «Ф. Сувара визначає чисельність турецької армії в тридцять тисяч вояків, С. Жолкевський називає цифру в шістдесят тисяч, а Матвій Титловський доводить її до ста тисяч...» [7, с. 64]; Кам'янецький літопис повідомляє, що татар було сто двадцять тисяч, а турків вісім тисяч [32, с. 56]. Як бачимо, попри розбіжності в конкретних цифрах, всі сходяться в тому, що турецько-татарські сили (які М. Грушевський називає «величезними») значно переважали польсько-українські. Це передусім і зумовило майбутню катастрофу (Мал. 3).

Мал. 3. Кримські татари в битві під Цецорою. Картина Юзефа Ришкевича, 1909 р.

Від самого початку військо Жолкевського переслідували невдачі. С. Маскевич, який залишив детальний опис битви, у своєму щоденнику пише, що в польському таборі не було згоди. Ще напередодні битви, під час перших зіткнень, татари взяли багато полону. Після кількох днів боїв, коли поразка стала очевидною, частина вояків дезертирувала, однак врятуватися їм не вдалося: більшість із них потонули, були вбиті чи забрані в полон під час переправи. Ось як описує їхню долю Кам'янецький

літопис: втікачі «ввійшли до ріки Прут ... і потопили один одного, і поверхня води від людей і коней нагадувала міст, і з кожних десяти людей врятувався лише один. Але й з тих, кому пощастило вибратись [з води] мало хто врятувався, оскільки татари, які переправились через ріку, ловили їх...» [6, с. 546]. Решта війська трималася ще декілька днів. С. Маскевич пояснює його загибель зрадою пахолків і слуг, які замість того, аби боронити табір, кинулися втікати у розпал битви: «...селяни й пахолки, жадібні до здобичі, пограбували майно гетьмана, захопили коней товаришів, які билися з турками, прорвали табір, чим відкрили шлях ворогу, й кинулися тікати. Таке свавілля занапастило і людей злочестивих, і все військо. В таборі не було кому оборонятися: всі почали тікати, благаючи Бога про порятунок. Легко уявити, якою жахливою була наша поразка і наскільки великим був триумф ворога...». Не називаючи загальної кількості втрат, С. Маскевич пише, що «з **тисячі хіба що один повернувся** (виділення наше. – М. В.). Решту взято в полон або порубано турецькою шаблею. Так Господь Бог карає лицемірство й лукавство...» [45, с. 120–121]. Фактично у свідченні С. Маскевича йдеться про стовідсоткове знищення українсько-польського війська, що, безперечно, є перебільшенням. Реальніші цифри подає М. Грушевський. Він вважає, що з усього війська врятувалося лише «трохи більше тисячі» вояків, що становить близько п'ятнадцяти відсотків від зазначеної ним початкової чисельності [16, с. 163]. Застосовуючи цей коефіцієнт до інших даних щодо кількості війська, можна вважати, що втрати під Цецорою становили від п'яти-шести до п'ятнадцяти-вісімнадцяти тисяч

(залежно від того, яке з наведених вище свідчень про початкову кількість українсько-польського війська прийняти за коректне).

Однак реальні втрати були значно більші. Це пов'язано із деякими особливостями підрахунку початкової чисельності війська. Продемонструємо це на прикладі конкретного підрозділу. Нещодавно під час архівних пошуків ми виявили цікаві документи [47, ф. 25, спр. 53, арк. 115–117]¹. До них вписано повідомлення королівського полковника Валентога Роганського про те, що у битві під Цецорою була майже повністю знищена гусарська корогва з його полку, яка за реєстром нараховувала сто вояків (Мал. 4). За його словами, з цієї роти «с полка коней сто ... людей товариства мал не всі погинули на потреби² і до в'язення до рук

Мал. 4. Гусарська корогва. Зображення 1630 р.

¹ Головний зміст виявлених нами документів полягає в офіційному засвідченні королівським полковником Валентим Роганським злочину, вчиненого п'ятьома гусарами (Отрембошем, Дзевульським, Кучевським, Олдаковським і Мерецьким) з роти, що входила до складу його полку, якою командував його брат Станіслав Роганський. Вони отримали й присвоїли платню своїх побратимів, полеглих у боях або забраних у полон татарами й турками під Цецорою. Відомості щодо фактичної чисельності гусарської корогви уточнено на підставі другорядної інформації, вміщеної у цих документах.

² Потреба – битва, бій, сутичка. В більш широкому значенні – військова операція, війна.

поганських є забрані...». Командував ротою Станіслав Роганський, рідний брат Валентого. Він вижив у боях, але потрапив у полон, тож «тепер є в неволі, тобто в пійманю, в руках поганських турецьких...». З цілої роти врятувалися лише п'ятеро: поручник пан Отрембош, а також пани Дзевульський, Кучевський, Олдаковський і Мерецький. Таким чином, нібито йдеться про втрату дев'яноста п'яти вояків. Насправді ж загиблих і полонених було значно більше. Річ у тім, що до списків роти вносили лише товаришів і саме за їхньою кількістю рахували втрати¹. Але гусар рідко коли служив сам-один. Як правило, при ньому було декілька пахолків, які становили його почет. Вони разом зі своїм паном брали участь у бою, але до реєстру військового підрозділу їх не вносили. Про це говорить Валентий, коли повідомляє, що серед загиблих і забраних у полон вояків (на жаль, він не розрізняє їх окремо) більшість становили ті, хто виставляли трьох або двох коней. Також у роті Станіслава Роганського були товариші, які виставляли чотирьох або одного коня, але таких було небагато. Виставлення гусаром декількох коней якраз вказує на наявність у нього відповідної кількості пахолків. Той, хто служив «на одного коня», пахолків не мав. Тож виходить, що почет товариства гусарської корогви, не врахований у списках, в декілька разів перевищував кількість товаришів, вписаних до реєстру. Для встановлення реальної чисельності підрозділу також необхідно врахувати, що кожен товариш, окрім почту, мав ще й слуг з числа селян, також не врахованих у реєстрі. Вони забезпечували гусара та

його пахолків, але, на відміну від останніх, в бою участі не брали. До речі, саме про них пише С. Маскевич, згадуючи «пахолків і селян, жадібних до здобичі».

Таким чином, кожен товариш в межах роти сам був командиром невеликого підрозділу, який складався з кількох вояків та їхньої обслуги. Кількість цих «додаткових» людей вкрай важко обрахувати, оскільки їхнє число ніяк не регламентувалося. Кожен гусар мав їх стільки, скільки потребував і скільки міг собі дозволити. При цьому варто мати на увазі, що розмір особистого загону безпосередньо впливав на власний авторитет і престиж гусара, тож кожен із них прагнув мати якомога більше підлеглих. Р. Сікора наводить список гусарської корогви, в якій товариші виставляли по шістнадцять, дев'ять коней і т. д. [36, с. 224–232]. При цьому кількість слуг мала бути такою, аби забезпечити потреби всіх цих вояків. Отже, якщо виводити середнє число, то реальну кількість війська, а отже, й втрат, понесених під Цецорою, можна збільшити принаймні вдвічі, а то й втричі. Така велика кількість убитих і полонених пояснюється ще й характером битви: польсько-українське військо просувалося ворожою територією, в постійному оточенні значно переважаючого за чисельністю ворога і на момент фінальної катастрофи відступати та тікати просто не було куди.

У бою загинув великий гетьман Станіслав Жолкевський, а польний гетьман Станіслав Конєцпольський потрапив у полон. Таким чином, Річ Посполита одночасно втратила і військо, і обох полководців, що фактично паралізувало її обороноздатність².

¹ Повноправний вояк гусарської корогви, бойова одиниця.

² За влаштуванням державного апарату військом командували дві особи: великий коронний геть-

Цим негайно скористалися татари: «...через два тижні [після завершення битви під Цецорою] калга-султан послав шістдесят тисяч татар на Покуття...». Гіркою іронією просякнуті слова М. Грушевського, який писав, що «великим щастям [для Речі Посполитої] ... було те, що турецьке військо не перейшло через Дністер [а лише татари] ... адже в цьому безладі вони без жодних зусиль могли б взяти все, що хотіли...» [16, с. 163]¹. Але й самі лише кримчаки заподіяли багато лиха. Вони спустошили Волинь, Поділля й Галичину, «вщент спалили місто Глиняни ... спустошили все більш як на 12 миль за Львовом ... і вивели звідти величезний полон – більш як сто тисяч людей ...» [31, с. 57] (Мал. 5). Однак це був не фінал трагедії. З України до Криму вирушив караван, який разом із бранцями та їхніми конвоїрами нараховував щонайменше сто шістдесят тисяч (а можливо, й більше). Така величезна маса людей не могла швидко просуватися, тож зворотний шлях зайняв принаймні декілька тижнів. У довгій дорозі татари фізично не могли прогодувати стількох бранців, тож невдовзі серед них спалахнув жорстокий голод. Ситуація багаторазово

ман і польний коронний гетьман. До компетенції великого гетьмана відносилось формування державної оборонної політики. Більшу частину часу він проводив у столиці й звідти здійснював загальне керівництво військом, відстоював його інтереси при дворі й брав активну участь у політичній боротьбі. Особисто очолював військо під час походів. Його заступником був польний гетьман. Він безпосередньо керував військом і у зв'язку з цим постійно перебував при ньому, тобто «у полі», звідки й походить назва його уряду.

¹ Заради справедливості варто зазначити, що турецьке військо не планувало вторгнення та й не могло б цього зробити у зв'язку із тим, що турецько-татарська військова операція під Цецорою була локальною, вчиненою обмеженим контингентом.

Мал. 5. Татари женуть ясир.
Зображення XVI ст.

погіршувалася тим, що настала пізня осінь, а з нею прийшли й сильні холоди. Безпорадні люди масово вмирали від холоду й голоду. Більш ніж дві третини (!) з них загинуло в дорозі і лише тридцять тисяч дісталася Криму. Наскільки жакливою була ця ситуація, можемо судити хоча б з того, що тоді ж загинуло багато татар, які гнали ясир.

У контексті з'ясування реальної кількості жертв цього татарського набігу звернемо увагу на декілька моментів: 1. Смерть не відрізняла шляхтича від селянина: однаково вмирали знатні бранці, родичі яких могли б пізніше викупити їх, і простолюдини, які жодним чином не могли розраховувати на звільнення з полону. 2. Втеча під час шляху до Криму теоретично хоч і була можлива, однак на практиці виснаженим людям важко було на неї наважитися і, тим більше, успішно здійснити. До того ж татари-конвоїри добре знали свою справу і пильнували невірників. 3. Відбити ясир не було кому, оскільки, як ми зазначали раніше, річпосполитське військо було знищене під Цецорою, часу на скликання посполитого рушення вже не було, до того ж суспільство було деморалізоване військовою поразкою та подальшим татарським рейдом.

Попри величезні матеріальні й людські втрати, завдані татарами, розглядати цей рейд виключно як звичайний здобичницький було б помилкою. Оскільки Цедорська битва стала прологом до майбутньої Хотинської війни (у невідворотності якої ніхто не сумнівався ані в Туреччині, ані в Польщі), то всі наступні наїзди татари – природний союзник Османської імперії – вчиняли з військовою метою для «ослаблення польсько-козацького війська, а також перешкоджання організації посполитого рушення, насамперед в українських воєводствах, та загальнодержавному його збору на чолі з королем поблизу Львова» [40, с. 126]. Всі вони також були спрямовані на Волинь, Поділля й Галичину. Напади слідували один за одним, сплітаючись в один подієвий ланцюг. Найбільші з них відбулися в січні, червні і вересні 1621 р. Л. Сухих і В. Страшко на актовому матеріалі доводять, що всі вони були жорстокими і руйнівними. Так, міста і села були «спустошені, попалені й знищені ... ледво в якому селі людей хоч скільки знайдеться ... одних посічено, позтинано і різно помордовано, інших з жінками, з дітьми й з усією маєтністю в неволю поганську забрано, так що всі присілки, де що не спалене, пустками залишилися» [47, ф. 25, оп. 1, спр. 123, арк. 806–807]. Кількість бранців, захоплених під час цих набігів, не підраховано й до сьогодні. Проте немає сумнівів у тому, що сукупне число військових і цивільних жертв було великим.

Теорія військової демографії вирізняє два види втрат: зворотні і незворотні. До першої категорії відносять таких, що через деякий час поверталися до звичного життя (наскільки це взагалі було можливо з огляду на перенесене);

до другої категорії відносять таких, що були остаточно втрачені для суспільства. Видатний демограф Б. Урланіс до справжніх втрат відносив лише незворотні [44, с. 18]. Закономірно постає питання: до якої категорії втрат слід віднести військовий полон, взятий турками й татарами під Цецорою та під час подальших рейдів? Це складне питання, на яке важко дати однозначну відповідь, адже повернення з полону хоч і було можливе, однак не для всіх і далеко не завжди. Звернемося до віднайдених нами документів про братів Роганських. Нагадаємо, що за змістом вони були офіційним засвідченням вчиненого частиною товаришів злочину – привласнення коштів, тож у ньому йдеться лише про реальні речі. Ось як сам Валентий Роганський пояснює причину складання цього документа та його фіксації в суді: «...яко брат ... постерігаючи, аби на потім якої труднощі і шкоди брат мій, пан Станіслав Роганський від повинних¹ товариства свого загиблого, коли дасть Пан Бог з в'язення вийде, яко й від самого товариства свого, коли теж з в'язення вийдуть, не однесл...». В іншому документі йдеться про це ж, однак уже менш впевнено: «...протестацію й оповідання моє до уряду в. м. доношу, водлуг якої протестації повинні тих погинулих, альбо у в'язенню будучих, котрі якщо з в'язення вийдуть, тоді нехай собі реквірують² і правне³ того заслуженого доходять⁴ в тих товаришів...» [47, ф. 25, спр. 43, арк. 115–117].

¹ Повинний – в даному випадку: офіційний представник, уповноважений діяти від імені забраного в полон вояка, його родич або спадкоємець.

² Реквірувати – домагатись чогось у суді.

³ Правне – згідно з чинним законодавством.

⁴ Доходити – в даному випадку: доводити в суді правомірність своєї позиції.

Як бачимо, Валентий висловлює якщо не абсолютну впевненість, то принаймні велике сподівання на те, що його брат все ж таки вийде з неволі. Зрештою, самий факт складання документа, який позбавив би нинішнього бранця в майбутньому від будь-яких труднощів у зв'язку з можливими претензіями інших товаришів (які, до речі, наразі також перебували в полоні), свідчить про те, що його автор вірив у реальність їхнього повернення. Цілком можливо, що на момент фіксації документа в суді Валентий вже отримав повідомлення з Криму й достеменно знав, що Станіслав живий й очікує на викуп.

Сподівання Роганського на повернення брата та інших полонених вояків ґрунтувалися на двох обставинах. По-перше, він добре знав, що кожен бранець цінний для власників-татар як джерело прибутку, який вони отримували у вигляді викупу від його родичів, або, якщо гроші не надходили, від подальшого перепродажу свого невільника. По-друге, як рідний брат він, очевидно, знав про наявність у родини реальної можливості викупити Станіслава.

Однак родини далеко не всіх бранців (навіть заможні) мали можливість негайно сплатити викуп. Передусім це пов'язано з обмеженою кількістю готівкових грошей, які були на руках у населення. Специфіка того часу полягала в тому, що, як правило, статки мали вигляд рухомого і нерухомого майна, яке попри свою реальну цінність для сплати викупу не підходило і його спочатку треба було перевести у «дзвінку монету». Про це яскраво свідчить такий приклад.

Барбара Порицька, удова князя Андрія Козеки, засвідчила, що її син князь Вацлав Козека був «на послузі Речі

Посполитої» і брав участь у битві під Цецорою. Там, «з допущення Бога всемогутнього ... [він] був ... спійманий ... [і наразі] в руках неприятельських в татарах ... у в'язенню перебуває». Сама ж вона «пенезів готових не маючи ... в року ... тисяча шістсот двадцятому, від дня святого Мацея, римського свята...» змушена була позичити в Олександра Підгороденського «суму пенезів чотирьох тисяч золотих польських» під заставу власних сіл Замличі й Бермешове¹ для того, аби «з того округного поганського в'язення [сина] вирятувати...» [47, ф. 25, спр. 43, арк. 467 зв.-471]. Окрім вказівки на відсутність «готових пенезів», варто звернути увагу й на інші важливі обставини. Від завершення битви під Цецорою (7 жовтня) до моменту позики грошей у день святого Мацея² (29 листопада) пройшло півтора місяця. Беручи до уваги час: 1) протягом якого татарська орда разом із захопленими бранцями повернулася з-під Цецори до Криму; 2) необхідний для того, аби посланець сповістив матір про те, що її син живий та очікує на порятунок; 3) витрачений матір'ю бранця для пошуків займодавця стає зрозуміло, що заходи з його повернення були вчинені майже миттєво. Однак навіть у цьому випадку, а також враховуючи час, необхідний для доставляння викупу до Криму³, все одно йдеться принаймні про два (або й більше) місяці перебування в полоні.

Втім позитивний досвід кількох родин не варто абсолютизувати й

¹ Олексій Баранович такого населеного пункту не згадує. Назви поселень звірено за працею: Баранович О. Залюднення України перед Хмельниччиною. Волинське воєводство [10].

² Святий Мацей – апостол Матфей. День святого апостола Матфея відзначається 29 листопада.

³ Близько 15 днів [13, с. 41].

переносити на інші подібні життєві ситуації. Так, у наведеному вище прикладі йшлося про князівську родину, яка мала відповідні ресурси й організаційні можливості. Але більшість пересічних бранців не могла розраховувати на щось подібне. Свого часу ми наводили іншу ситуацію: поручник гусарської корогви Станіслав Серебриський, захоплений татарами 1653 р. під Батогом, залишався в полоні майже три роки, очікуючи, доки його дружина збере достатню суму для викупу [13, с. 41].

Нерідко, коли до полону потрапляло одразу декілька родичів, відсутність коштів призводила до справжніх трагедій, оскільки поставала необхідність обирати: кого з них рятувати, а кого залишити в неволі. Так, у Нестора Веселовського під час набігу татари захопили всю родину. Тож він «предсе батька свого окупив, а ... матки, братів і сестр своїх **не мав чим**, тож і тепер сестри його у в'язенні на окупі сидять¹...» [43, с. 599]. Як бачимо, в подальшому йдеться лише про «окуп» сестер: імовірно, до того часу мати Веселовського вже померла, а про повернення братів взагалі не йшлося.

Зазначимо, що сплату викупу не варто сприймати як просту формальність, виконання якої гарантувало повернення полоненого. На заваді могла постати безліч непередбачуваних обставин. Так, уже згадуваний Нестор Веселовський, не маючи грошей для того, аби після викупу батька врятувати й решту членів своєї сім'ї, звернувся по допомогу до короля. Той надав йому для обміну двох татар – Дзчайка і Танатара. Принагідно зауважимо, що обмін полоненими становив звичну практику тих часів. Однак

¹ Сидіти на окупі – очікувати на викуп. Окуп – викуп.

татарам вдалося втекти, тож обмін не відбувся [43, с. 599].

Окрім того, сам татарин міг не чекати, доки родичі бранця зберуть гроші, а негайно отримати зиск від його продажу работоргівцю.

В контексті з'ясування проблем військового полону показовими будуть ще декілька прикладів, які повідомляють про подробиці перебування бранців у полоні та обставини їхнього звільнення. Передусім згадаємо українського князя Самуїла Корецького, якого принаймні двічі захоплювали турки (Мал. 6). По-

Мал. 6. Портрет князя Самуїла Корецького

мітно, що обидва рази це ставалося під час молдавських кампаній: вперше під час виправи 1616 р., а вдруге – 1620 р. під Цецорою. 2–3 серпня 1616 р. українсько-польсько-молдавське військо, частину якого очолював Корецький, зіткнулося з абсолютно переважаючими за чисельністю силами противника. За образним висловом Ілони Чаманської,

непропорційність була настільки вражаючою, що «przypominał[a] ... strzelanie z armaty do myszy...» [2, s. 135]. Загін князя було вщент розгромлено: з 2500 вояків, що перебували під його орудою, вціліло заледве 25. А сам він, важко поранений у попереk і стегно, потрапив до ворога. Разом з ним турки захопили його молоду дружину Катерину й тещу Єлисавету Могила з синами Олександром та Борисом (Мал. 7). У полоні їхні

Мал. 7. Єлисавета Могила, дружина молдавського господаря Єремії Могили, мати Катерини Могили, теща князя Самуїла Корецького

долі склалися по-різному. Корецького та Єлисавету з синами, як особливо цінних бранців, турки вивезли до Стамбула¹. А Катерина, якій вдалося приховати своє

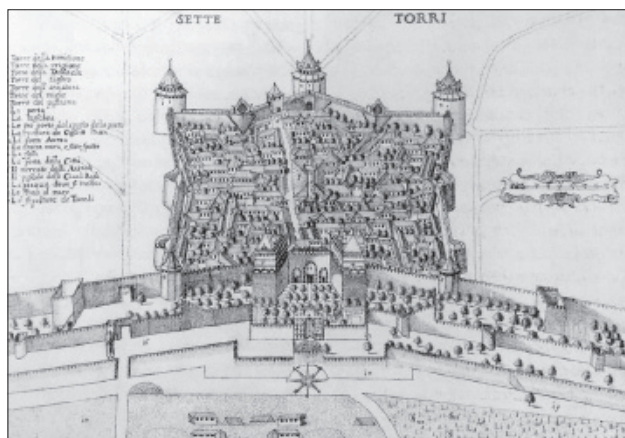
¹ Єлисавета – дружина молдавського господаря Єремії Могили. Олександр, Борис і Катерина – діти Єлисавети та Єремії. Олександр Могила також був молдавським господарем у 1615–1616 рр.

походження й високий стан, потрапила до Аккермана й стала там служницею якогось татарина. Лише через півтора року її викупив брат чоловіка Кароль Корецький за три тисячі цехінів. Однак перед самим від'їздом її згвалтував татарин-господар, в результаті чого вона вже після звільнення народила двох близнюків [2, s. 138]. Імовірно, пережите в полоні непоправно підірвало її здоров'я, тож Катерина, ще молода жінка, померла в листопаді 1618 р.

Єлисавета, Олександр і Борис Могили, аби уникнути тяжкої долі бранців, погодилися прийняти іслам. Ніхто з них більше не повернувся на Батьківщину: Борис помер «під час «отурчення» 1616 р.², Єлисавета відійшла з життя 1617 р. Залишається достеменно невідомою доля Олександра, який, за різними відомостями, скінчив свої дні або євнухом у гаремі якогось аги, або камердинером при турецькому султану [6, с. 541].

Самого ж Корецького турки ув'язнили у т. зв. Чорній вежі сумнозвісної фортеці Едикуле, де він провів 2 роки і 3 місяці (Мал. 8). Його тримали в «дуже сувор[их умовах] ... в кайданах, під замком й зі сторожею...». Зрештою, йому вдалося втекти, однак лише ціною великих зусиль значного числа людей, зацікавлених у тому, аби він опинився на волі, адже звільнення князя завжди було «справою честі». Існує принаймні

² На підставі слів про те, що Борис Могила помер «під час «потурчення», можна припустити, що смерть настала в результаті ускладнення під час обрізання. Він мусив пройти цей обряд як ново навернений мусульманин. Адже, за словами пророка Мухаммада, той, хто прийняв іслам, мусить «скинути волосся невіри» (поголитися) і «зробити обрізання, **навіть** (виділення наше. – М. В.) якщо він вже дорослий». Зазвичай обряд обрізання проходять маленькі хлопчики, дорослі чоловіки переносять його значно важче.

Мал. 8. План фортеці Едикуле, в одній із веж якої відбував ув'язнення князь Самуїл Корецький. Зображення 1685 р.

два перекази про обставини цієї події. Кожен із них вражає своєю зухвалістю, адже, за свідченням сучасників, до того часу «...ще не було випадку, аби хоч один в'язень втік зі Стамбула з тієї вежі ... такого потужного й незрівняного місця...» [6, с. 542]. За першим переказом, «інокі Святої гори ... [які] старання мали аби [Корецького] викрасти ... приїхали і вина привезли з собою і, упоївши сторожу, дали йому стрічки з рукавичками і спустився ними [з башти]. І повезли його, одягнувши в чорні ризи й клобук ... до монастиря Святої гори і кілька тижнів ховали в склепі під церквою...» [10, с. 134]. За другим переказом, до Стамбула підіслали слугу родини Корецьких, який понад рік готував втечу. Він встановив контакти із членами французького посольства і грецькими монахами. Зрештою, йому вдалося ввійти в довіру до охоронців в'язниці і передати князя у пляшці з вином мотузку й напилек, яким той перепиляв ґрати. Вночі князь, а разом з ним ще декілька в'язнів, втекли з вежі. «Тоді багатьох стратили, й передусім охоронців, які стерегли ту вежу...»

Пошуки втікачів «на морі й на суші» тривали майже сорок днів. Для цього турки відрядили двадцять тисяч чоловік. Протягом цього часу князя переховували в Галаті – християнському районі Стамбула під виглядом купця. А коли небезпека минула, його вивезли на один із островів Іонічного моря, звідки він через Рим і Відень дістався Батьківщини [14, с. 25]. До речі, під час перебування у Римі Корецький перейшов у католицизм. Острозький літопис наводить слова самого князя, який говорив, що

«бувши в неволі обрікся бути католиком, аже би мене звільнив Бог з неволі...» [10, с. 134].

Однак невдовзі після щасливого повернення князь знову потрапляє до турецького полону під час Цецорської битви. За гіркою іронією, турки знову всадили Корецького до тієї ж Чорної вежі, де утримували його двома роками раніше. До речі, разом з ним сиділи й інші захоплені під Цецорою бранці, долі яких склалися по-різному: «Nikoli francuz ... [byl kapitanem] ... umarł, ... Żółkiewskiego i Ferensbacha wykupiono...» [5, s. 309].

Сподівався отримати волю й Самійло Корецький. Народна дума про «Смерть Корецького» (відома також як «Од неділі, першого дня») оповідає, як він звертався до своєї матері: «...листи пише ... тяжко здише, до своєї матухи посилає: «Ой мати моя Корецькая, продай Корець і Межиріче, викуп мене з неволеньки!...». Однак вона нібито не змогла або не схотіла допомогти синові: «Же-м тебе три рази з неволі викупала, міста-села потратила, потіхи і трохи з

тебе не мала. Четвертий раз ... міста і села не тратить буду, скарбів моїх не тратить буду...» [19, с. 49]. Цей сюжет відбиває доволі поширену ситуацію, коли члени родини, обмежені в засобах або з інших (можливо, й меркантильних) причин, відмовляли своїм родичам у порятунку. Втім попри те, що, на думку В. Крекотеня й М. Сулими, ця думка «відзначається ... реалістичністю та достовірністю історично-побутових подробиць...» [42, с. 633–634], швидше за все історія листування Корецького з матір'ю є вигадкою.

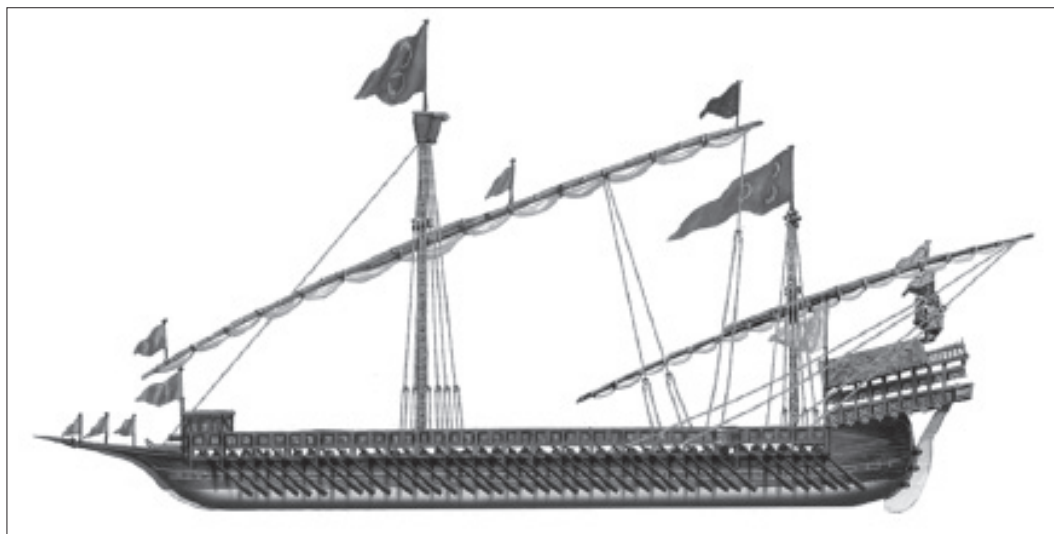
Найімовірніше, Корецький покладав надії щодо звільнення на «свого вуйгетьмана [Яна Кароля] Ходкевича», який «[mógłby] tak gorąco starać ... o wolności mojej ... [jak] ... nikt nie mógł nad niego...» [14, с. 29], а також на Криштофа Збараського, якого було призначено послом до Порти. У листі до останнього Корецький висловлював упевненість «w dawnej miłości i łasce W. X. M. przeciwko mnie...», і сподівався «że się o mię tak starać będziesz, jakobym ja, własnej dostąpiw[...] wolności...» [14, с. 29; 4, с. 61]. Сподівання Корецького загалом були небезпідставні, оскільки, судячи зі спогадів самого ж Збараського, звільнення бранців, захоплених під час Цецорського походу, було одним із головних завдань його посольства [20, с. 119].

Однак реалізація цього завдання була пов'язана з великими труднощами: за звільнення полонених турки вимагали значних коштів, зібрати які було вкрай проблематично. Так, лише за Станіслава Конєцпольського довелося сплатити величезну суму в тридцять тисяч галерів [20, с. 120–121]. До того ж переговори з цього питання постійно зривалися. Пізніше Збараський писав,

що візир «тільки юлив [і] затягував вирішення питань. ... Обіцянок на сьогодні, завтра, післязавтра було багато...» [20, с. 120–121]. Коли ж, зрештою, нібито було досягнуто домовленості, то замість «тридцяти полонених з султанської в'язниці [випустили] лише трохи більше десятка...» [20, с. 146–147]. При цьому, підкреслимо, йшлося не про пересічних бранців, за яких не було кому заступитися, а про «значних людей, про яких турбується весь світ...» [20, с. 120–121]. Щодо Корецького, то його турки, судячи з усього, взагалі не бажали відпускати, тому 27 червня 1622 р. князя було страчено. Інші в'язні пізніше згадували, що чули «gdy nieboszczyka mordowali, ręcznikami założywszy na szyję...» [5, с. 309]. Джерела свідчать про те, що князь дорого віддав своє життя: вихопивши ніж в одного зі своїх убивць, він мужньо захищався і завдав їм багатьох поранень, аж доки вони не подолали його завдяки чисельній перевазі (Мал. 9).

Мал. 9. Страта турками князя Самуїла Корецького

Мал. 10. Турецька галера. Сучасна реконструкція

Наступний приклад стосується долі дрібного подільського шляхтича родом з Бару Марка Якимовського, «змолоду звиклого до справ лицарських...», якого, як і багатьох інших, турки захопили під Цецорою восени 1620 р.¹ Родина Якимовського була незаможною і не мала можливості сплатити за нього викуп. Тож його як фізично міцного чоловіка зробили веслярем на галері (Мал. 10). Така доля вважалася найтяжчою, адже веслярі були приречені на виснажливу працю до самої смерті, а в разі якщо галера тонула, то смерть була ще й передчасною, адже ніхто не турбувався про те, аби звільнити прикутих до весел рабів, тож вони йшли на дно разом із судном. Судно, на яке потрапив Якимовський, належало знатному александрійському турку Касим-бею і було досить великим. На ньому було 220 гребців – невольників-християн (більшість становили вихідці з українських та московських земель,

серед них було лише троє греків, двоє англійців та один італієць) та 150 турків – членів екіпажу та наглядачів. Про карколомні обставини цієї, без перебільшення, героїчної й легендарної втечі повідомляє текст під назвою «Короткий опис здобуття в порту Мітіліні головної александрійської галери і визволення 220 християн-в'язнів завдяки мужності та відвазі капітана Марка Якимовського, що був в'язнем на тій-таки галері. З італійської на польську перекладений», виданий у Кракові 1628 р. В грудні 1627 р. флотилія з чотирьох галер, до складу якої входило й судно Якимовського, потрапила у шторм і змушена була кинути якір в порту острова Мітілін (Лесбос). Касим-бей зійшов на берег для відпочинку і взяв із собою 70 моряків, чим значно зменшив, а отже, й послабив сторожу. Цим негайно скористався Якимовський. Розуміючи, що йому немає чого втрачати, він з двома товаришами – Степаном Сатановським та Іваном з Тульчина (Тульчинським?) – кинувся на турків, заволодів зброєю і розкував

¹ Детальний опис обставин втечі М. Якимовського подають В. Голобуцький та Ю. Мицик [15, с. 261–268; 29, с. 232–242; 30, с. 105–111].

Мал. 11. Санкторій святої Розалії

Мал. 12. Пам'ятна дошка у санкторії святої Розалії із записом про втечу русинів з турецької неволі

інших в'язнів. Разом вони впоралися з рештками команди, заволоділи галерою і, попри шторм, негайно вийшли в море. Їх намагалися переслідувати інші галери, однак через негоду всі вони змушені були повернути назад. Втікачі ж, у яких не було іншого виходу, з ризиком для життя продовжили втечу бурхливим морем. На їхнє щастя, невдовзі буря вщухла і подув попутний вітер, завдяки якому через декілька днів вони досягли італійського міста Палермо. Тут, на честь щасливого порятунку, колишні бранці роздали щедрі пожертви місцевим монахам і побудували санкторій¹ святої Розалії, покровительки Палермо (Мал. 11). Ця каплиця збереглася до сьогодні. На її стіні ще й зараз висить пам'ятна дошка, на якій латинською та італійською мовами закарбовано обставини втечі «русинів» (Мал. 12). В цій історії привертають увагу декілька важливих обставин: Якимовський провів у полоні багато часу – майже п'ять років, аж поки йому видалася нагода до втечі. А звільненням він був

¹ Санкторій – святилище, каплиця.

зобов'язаний не лише власній мужності й рішучості, а передусім ланцюгу хоч і сприятливих, однак абсолютно непередбачуваних обставин, на формування яких ніхто з утікачів ніяк не міг вплинути. Чудесний характер звільнення підкреслює й «Короткий опис...»: він рясніє зауваженнями про те, що та чи інша обставина, без якої порятунок був би неможливим, є чудом і прямим виявом Божого втручання, покровительства, ласки й допомоги. Також візьмемо до уваги і той факт, що тогочасні джерела не рясніють повідомленнями про щасливі звільнення галерників.

Ми детально зупинилися на обставинах втеч Самуїла Корецького та Марка Якимовського для того, аби показати, що втечі з неволі, як спосіб порятунку, були цілком реальні, однак не могли стати масовими. Адже, з одного боку, вони вимагали тривалої й ретельної підготовки (як у випадку порятунку Корецького), а з другого – залежали від цілої низки випадковостей (що ми спостерігаємо на прикладі звільнення Якимовського),

а отже, були доступні лише окремим сміливцям (і тільки) за сприятливого збігу обставин.

Наостанок згадаємо про долі батька й сина Хмельницьких, в яких дивним чином переплелися майже всі поневіряння, які зазвичай припадали на долі пересічних бранців у турецькій і татарській неволі. Загальновідомим є факт, що чигиринський сотник Михайло Хмельницький разом із сином Богданом брав участь у битві під Цецорою. Більшість дослідників вважає, що Михайло загинув 6 жовтня в бою під час відступу польського війська [17, с. 154–155; 22, с. 257; 24, с. 44; 39, с. 71]. Ця позиція ґрунтується на історичних джерелах та пам'ятках усної народної творчості. Так, Г. Грабянка в своєму літописі пише про те, що «в ... битві [під Цецорою] ... наклав головою Михайло Хмельницький...» [25, с. 24]. А обставини цієї події поетично оспівано в народній думі, фрагмент якої наводить М. Маркевич:

Звідки йдеши? Від Дунаю.

А що чував про Михайлу? Не так чував, як бачив.

Ішли ляхи на три шляхи, а козаки на чотири, а татари поле скрили.

Що в тому войску, дей, козацькому

Їхав візок, дей, покритий китаюкою червоною, козацькою заслугою.

Що в тому візку, дей, покритому біле тіло Михайлово, біле тіло порубано.

За тим військом кінь лицарський, на тому коні хлоп фіццерський.

У правиці ясенський меч, з того меча кров тече, з тої крові ріка тече.

Не плач матко, не фросуйся¹, не барзо геть порубаний:

Головонька на три часті, біле тіло на чотири.

...

¹ Фрасуватися – сильно хвилюватися, непокоїтися, журитися.

Збудуй мати кленов дім: чотири дошки ялові, а п'ята соснова;

Без двірок й оконець, от сій пісні й конець [28, с. 151–152; 46, с. 129].

Однак існує думка, що М. Хмельницький не загинув під Цецорою, а був взятий у полон, де провів майже 7 років і помер в листопаді 1627 р., так і не дочекавшись на звільнення. Одним із перших таке припущення висловив український письменник та перекладач В. Пепа ще 1970 р. [33]. До речі, саме про полон, а не про смерть Хмельницького писала також і О. Апанович [8, с. 34]. В. Смолій і В. Степанков хоч і згадують про цю версію у своїх працях, але зазначають, що «В. Пепа не навів переконливих доказів на [її] користь» [38, с. 50]. На жаль, О. Апанович також не повідомила додаткових фактів, які б пролили світло на цю історію. Втім свого часу версія із полоненням Михайла Хмельницького отримала несподіване продовження. Б. Возницький у державному архіві Львівської області виявив документ від 8 листопада 1627 р., в якому йшлося про план обміну полоненого турка Абдуррахмана на чигиринського підстаросту Михайла Хмельницького [12]. Щоправда, обмін не відбувся у зв'язку зі смертю українського бранця. Як бачимо, цей документ підтверджує слова В. Пепа й О. Апанович. А про його достовірність опосередковано свідчить той факт, що хронологічно він збігається з імовірною датою смерті старшого Хмельницького в турецькій неволі.

Щодо Богдана, то факт його перебування в полоні відомий достеменно. Він сам пише про це в листі до короля Яна-Казимира, де зазначає, що «ja ... sroge więzienie przez dwa roky przecierpiałem. Gdy mię Pan Bog z tej niewoli wyzwolił»

gaczył...» [3, s. 431]. Як уже зазначалося вище, татари захопили його в момент загибелі батька. Обставини цієї драматичної події повідомляє М. Маркевич. Він пише, що, «побачивши свого батька [смертельно пораненого], що плавав у крові, Зиновій¹, котрий служив при ньому в охотниках, врубався в ряди ворогів і був захоплений у полон...» [28, с. 152]. Спочатку він потрапив до кримського мурзи Яруса, який, імовірно, перепродав його на невільничому ринку в Кілії. Так Хмельницький опинився в Стамбулі. Турецький історик М. Наїма характеризує його як «путящого, дужого й кмітливого козака...» [31, с. 154]. Імовірно, як такий він потрапив до свити турецького адмірала, став при ньому перекладачем і мешкав у кварталі «Касим-паша». У неволі Богдан вивчив турецьку й татарську мови, а також встановив деякі контакти, які особливо знадобилися йому наприкінці життя, коли він очолив загальнонародне повстання. Зокрема, І. Крип'якевич із посиланням на Я. Міхаловського називає якогось Бектеш-агу (Piechtas-Aga), одного з радників турецького султана, який підтримував тісний контакт з Богданом Хмельницьким і, ймовірно, був знайомий з ним із давніх часів [3, s. 648; 24, с. 44].

Про обставини звільнення Б. Хмельницького наразі відомо дуже мало. На цьому, не вдаючись до подробиць, наголошують В. Смолій і В. Степанков [39, с. 72]. Конкретні версії дізнаємося в інших авторів (однак жодна з них не є одностайною). Так, М. Маркевич вважає, що Хмельницького викупив сам король Сигізмунд III, який діяв через посередництво голландських купців [28, с. 152]. І. Крип'якевич припускає, що «з неволі

¹ Богдан Хмельницький.

Богдана викупила мати ... [або] ... заповрожді обміняли його на турецьких бранців, «вдячно згадуючи батька...» [11, с. 9; 24, с. 44]. М. Грушевський додає, що турецьких бранців, котрих, можливо, використовували для обміну, козаки захопили в битві під Хотином [18, с. 7]. Разом з тим Грушевський зауважує, що версія про викуп Хмельницького запорозькими козаками виглядає «не дуже правдоподібно, бо ніяких заслуг для козаччини у Михайла Хмельницького ми не знаємо ... простіше і правдоподібніше ... що Богдана викупила [його] мати...» [17, с. 154–155]. Своєю чергою Я. Качмарчик вважає всі ці версії малоімовірними і, на підставі аналізу листів Б. Хмельницького, найбільш достовірно вважає версію про його втечу [21, с. 19].

Тривале перебування Б. Хмельницького в Туреччині дало підстави сучасникам, а також пізнішим дослідникам говорити про те, що в неволі він прийняв іслам і отримав нове ім'я як новонавернений мусульманин [1, s. 241–242; 37, с. 546–547] (Мал. 13). Так, М. Наїма наводить переказ про те, що під час переговорів з кримським ханом Хмельницький відкрився йому і на доказ правдивості своїх слів чинив з ним намаз. Соратники Хмельницького, дізнавшись про це, навіть хотіли його вбити, однак гетьману вдалося переконати їх у тому, що це був лише хитрий дипломатичний хід, який мав на меті привернути кримського хана на бік українців. До речі, П. Кралюк вважає цей переказ цілком вірогідним. Він, зокрема, пише: «...навернення українців (і не лише українців. – М. В.) в іслам стало поширеною в той час практикою. У певних обставинах воно давало можливість зберегти життя, отримати комфортні умови існування і навіть робити кар'єру

Мал. 13. Богдан Хмельницький та хан Іслам Гірей чинять намаз. Зображення XIX ст.

в османському світі ... часто полоняникам пропонувалася альтернатива – або тебе вбивають, або ти стаєш мусульманом...» [23, с. 170]. Така версія цілком припустима. Вище ми наводили приклад про те, що Єлизавета, Олександр і Борис Могили, потрапивши у полон, перейшли до ісламу. Літописець повідомляє, що вони прийняли таке рішення під загрозою страти. Існують також свідчення про те, що й князю Самійлу Корецькому турки пропонували змінити віру. Однак він рішуче відмовився, після чого, власне, і був страчений. У цьому контексті цікаво, що і Корецький, і молодий Хмельницький перебували в турецькому полоні в один і той самий час, в одному місті – Стамбулі.

Висновки. Нещаслива Цецорська битва, окремі епізоди якої наразі стали предметом нашої розвідки, завжди перебувала на маргінесі історичних досліджень. Попри це вона надає багатий матеріал для низки важливих висновків. Передусім катастрофа під Цецорою була прологом до Хотинської війни й тому змусила польський уряд уважно вивчити її уроки. Насамперед йдеться про нехтування допомогою українських козаків. Більшість дослідників сходяться у тому, що саме широке залучення козацької військової потуги на чолі з гетьманом Сагайдачним невдовзі забезпечило Речі Посполитій тріумф у битві під Хотином. Також залишається дискусійним питання про число військових втрат під Цецорою вбитими і взятими в полон. З впевненістю можна казати лише про те, що воно було величезним, адже польсько-українське військо загинуло майже повністю. А виявлені й проаналізовані нами архівні документи на конкретних прикладах свідчать про те, що жертв було в декілька разів більше, ніж прийнято вважати на сьогодні. Також достеменно невідоме й число цивільних втрат під час цілої серії татарських рейдів, які тривали протягом майже року з осені 1620 до осені 1621 р. Однак є всі підстави припускати, що воно було величезним. Так, лише під час першого рейду восени 1620 р. татари вивели до Криму щонайменше 160 тис. бранців. Наступні напади кримчаків були не менш руйнівними. Безперечно, така кількість людських втрат завдала непоправної шкоди суспільству й негативно позначилася на демографічній ситуації в регіоні. На жаль, доля полоняників була незавидною: ані їхні родини, ані держава не мали ресурсів для їх повернення на Батьківщину,

тож більшість скінчила свої дні в рабстві, на чужині. Разом з тим звільнення з полону (як правило, шляхом викупу і, значно рідше, втеч) було цілком реальним, хоч і не могло стати масовим. У цьому контексті наведені нами історії показові. Вони свідчать про те, що сильна людина, поставлена долею у, здавалося б, безвихідне становище, силою свого духу здатна змінити обставини й повернути собі волю.

ЛІТЕРАТУРА

1. Collectanea z dziejopisów tureckich. Rzeczy do historyi polskiej służących, z dodatkiem objaśnień potrzebnych I krytycznych uwag, przez J. J. S. Sękowskiego, profesora zwyczajnego języków wschodnich w cesarskim uniwersytecie S. Petersburgskim. Tom pierwszy. Z rycinami. Nakładem Zawadzkiego i Węckiego, uprzywilejowanych drukarzy I xięgarzy dworu królestwa Polskiego. 1824.
2. Czamańska I. Kampania mołdawska Samuela Koreckiego 1615 – 1616 r. S. 135. Si vis pacem, para bellum. Bezpieczeństwo i polityka Polski. Księga jubileuszowa ofiarowana profesorowi Tadeuszowi Dubieckiemu. Redakcja naukowa Robert Majzner. Częstochowa – Włocławek. 2013. Seria «Zeszyty historyczne». T. 12. Wydawnictwo Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie oraz Państwową Wyższą szkołą zawodową we Włocławku.
3. Jakuba Michałowskiego wojskiego lubelskiego a później kasztelana beckiego księga pamiątnicza z dawnego rękopisma będącego własnością Ludwika Hr. Morsztyna. Wydana staraniem i nakładem C. K. Towarzystwa naukowego krakowskiego. W Krakowie, w drukarni C. K. uniwersytetu, 1864.
4. Jarema Maciszewski. Korecki Samuel h. Pogonia (ok. 1586–1622). Polski Słownik Biograficzny. T. XIV/1, zeszyt 60. Wrocław – Warszawa – Kraków, 1968.
5. Pomniki dziejów Polski wieku siedemnastego. Wydal August Podgórski. W Wrocławiu: Nakładem Zygmunta Schlettera, 1840.
6. Агоп и Аксент Каменаци. Каменецкая хроника. Кыпчакское историческое наследие. Т. 1. Каталог и тексты памятников армянским языком. Алматы: Дешт-и-Кыпчак, 2002.
7. Алекберли М. Хотинская война (1621 г.). Черновцы, 1957. 125 с.
8. Апанович О. Военне мистецтво Богдана Хмельницького та його сподвижників. *Український історичний журнал*. 1995. № 4. С. 33–45.
9. Баранович О. Залюднення України перед Хмельниччиною. Волинське воеводство. Київ, 1930. 80 с.
10. Бевзо О. Львівський літопис і Острозький літописець: джерелознавче дослідження. Київ, 1971. 199 с.
11. Брехуненко В. Богдан Хмельницький. Київ: ПП Наталія Брехуненко, 2007. 72 с.
12. Брюховицька Х. Жовква і Михайло Хмельницький. Часопис «І». 2012. Число 67. URL: <http://www.ji.lviv.ua/n67/texts/Hmelnytskyj%20i%20Zhovkva.htm> (дата звернення: 01.12.2023).
13. Висотін М. Проблема повернення українських бранців з татарської неволі за часів Хмельниччини. *Українознавство*. 2015. № 3. С. 36–49.
14. Возняк М. Цікава пам'ятка української пісенності XVII в. *Україна*. 1929. Березень–квітень. Книга 33. С. 3–37.
15. Голобуцький В. Запорозьке козацтво. Київ: Вища школа, 1994. 546 с.
16. Грушевський М. История украинского казачества до соединения с московским государством. Т. 2. Первые десятилетия XVII века. Киев: Типография 1-й Киевской артели печатного дела, 1914. 476 с.
17. Грушевський М. Історія України-Руси. Т. VIII. Нью-Йорк: Видавниче товариство «Книгоспілка», 1956. 866 с.
18. Грушевський М. Про батька козацького Богдана Хмельницького. Нью-Йорк: Наклад Мирослава Січинського, 1918. 75 с.
19. Думи. Упоряд. Нудьга Г. Київ: Радянський письменник, 1969. 356 с.

20. Збаражский Кшиштоф. Донесение о посольстве князя К. Збаражского в Турцию в 1622 – 1623 годах. *Османская империя в первой четверти XVII века*. Сборник документов и материалов. Сост. Ибрагимбейли Х. М., Рашба Н. С. Москва: Наука, 1984. С. 103–148.
21. Качмарчик Я. Гетьман Богдан Хмельницький. Перемишль – Львів: Місіонер, 1996. 328 с.
22. Костомаров М. Історія України в життєписах визначніших її діячів. Львів: Накладом книгарні Наукового товариства ім. Шевченка, 1918. 493 с.
23. Кралюк П. Богдан Хмельницький. Легенда і людина. Харків: Фоліо, 2017. 282 с.
24. Крип'якевич І. Богдан Хмельницький. Львів: Світ, 1990. 408 с.
25. Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. Пер. Іванченко Р. Київ: Товариство «Знання», 1992. 192 с.
26. Леп'явко С. Перед Хотинською війною (1617–1620). *Література та культура Полісся. Серія Історичні науки*. 2014. Вип. 76. С. 15–28.
27. Маркевич Н. История Малороссии. Т. 1. Москва: Типография Августа Семена, 1842–1843. 387 с.
28. Маркевич Н. История Малороссии. Т. 5. Москва: Типография Августа Семена, 1842–1843. 345 с.
29. Мицик Ю. На турецьких галерах (XVII ст.). *Запорозці. До історії козацької культури*. Київ: Мистецтво, 1993. С. 232–242.
30. Мицик Ю. Повстання слов'янських невільників-вєслярів на турецьких галерах у XVII ст. *Україна і Польща в період феодалізму*: збірник наукових праць. Відп. ред. Смолій В. Київ: Наукова думка, 1991. С. 105–111.
31. Мустафа Наїма. Гюсейнові городи у витягу історій із Заходу та Сходу (повідомлення про Україну). Пер. Галенко О., Кульчинський О. Київ: Видавництво Жупанського, 2016. 288 с.
32. Османская империя в первой четверти XVII века. Сборник документов и материалов. Сост. И. Ибрагимбейли, Н. Рашба. Москва: Наука, 1984. 211 с.
33. Пепа В. Шабля мстителя. *Дніпро*. 1970. № 11.
34. Сас П. Хотинська війна 1621 року. Київ: Інститут історії НАН України, 2011. 520 с.
35. Сас П., Кіркене Г. Хотинська битва 1621 – битва за Центральну Європу. Київ: Балтія-Друк, 2011. 216 с.
36. Сикора Р. Польские крылатые гусары. Москва: РОССПЭН, 2020. 247 с.
37. Смирнов В. Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII века. Санкт-Петербург, 1887. 774 с.
38. Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. Київ: Либідь, 1995. 624 с.
39. Смолій В., Степанков В. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). Київ: Альтернативи, 1999. 352 с.
40. Сухих Л., Страшко В. Татарський напад на Волинь 13 – 15 вересня 1621 року (до 390-річчя Хотинської війни). *Архіви України*. 2011. № 5. С. 125–136.
41. Сухих Л., Страшко В. Хотинська війна 1621 р. за актовими книгами ЦДІАК України. *Український історичний журнал*. 2011. № 6. С. 125–136.
42. Українська поезія. Середина XVII ст. Упоряд. Кречотень В., Сулима М. Київ: Наукова думка, 1992. 682 с.
43. Українське повсякдення ранньомодерної доби. Збірник документів. Випуск І. Волинь XVI ст. Серія документальних джерел. Н. ред. Ворончук І. Київ: Фенікс, 2014. 776 с.
44. Урланис Б. Войны и народонаселение Европы. Людские потери вооруженных сил европейских стран в войнах XVII–XX вв. (Историко-статистическое исследование). Москва: Соцэргиз, 1960. 565 с.
45. Устрялов Н. Сказания современников о Дмитриии Самозванце. Т. 2. Санкт-Петербург, 1859. 369 с.
46. Хвостов Д. Новое и полное собрание российских песен, содержащее в себе песни любовные, постушеские, шутливые,

простонародные, хоральные, свадебные, святочные с присовокуплением из разных российских опер и комедий. Часть IV. В Москве в университетской типографии у Н. Новикова, 1780 года.

47. Центральний державний історичний архів України у м. Києві.

REFERENCES

1. *Collectanea z Dziejopisów Tureckich. Rzeczy do Historji Polskiej Służących, z Dodatkiem Objasnień Potrzebnych I krytycznych uwag, przez J. J. S. Sękowskiego, Profesora Zwyczajnego Języków Wschodnich w Cesarskim Uniwersytecie S. Petersburgskim.* (1824). Tom Pierwszy. Z Rycinami. Nakładem Zawadzkiego i Węckiego, Uprzywilejowanych Drukarzy I Xięgarzy Dworu Królestwa Polskiego. 1824. [in Pol.]
2. CZAMAŃSKA, I. (2013). Kampania Mołdawska Samuela Koreckiego 1615 – 1616 r. S.135. Si vis Pacem, Para Bellum. *Bezpieczeństwo i Polityka Polski*. Księga Jubileuszowa Ofiarowana Profesorowi Tadeuszowi Dubieckiemu. Redakcja Naukowa Robert Majzner. Częstochowa – Włocławek. (2013). Seria “Zeszyty historyczne”. T. 12. Wydawnictwo Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie Oraz Państwową Wyższą szkołę Zawodową we Włocławku. [in Pol.]
3. *Jakuba Michałowskiego Wojskiego Lubelskiego a Później Kasztelana Beckiego Księga Pamiętnicza z Dawnego Rękopisma Będącego Własnością Ludwika Hr. Morsztyna.* (1864). Wydana Staraniem i Nakładem C. K. Towarzystwa Naukowego Krakowskiego. W Krakowie, w Drukarni C. K. Uniwersytetu. [in Pol.]
4. Jarema Maciszewski. Korecki Samuel h. Pogonia (ok. 1586 – 1622). (1968). *Polski Słownik Biograficzny*. T. XIV/1, zeszyt 60. Wrocław – Warszawa – Kraków, 1968. [in Pol.]
5. *Pomniki Dziejów Polski Wieku Siedemnastego.* (1840). Wydał August Podgórski. W Wrocławiu: Nakładem Zygmunta Schlettera. [in Pol.]
6. Agop and Aksent Kamenatsi. *Kamenets Chronicle. Kipchak Historical Heritage.* (2002). Vol. 1. Catalog and Texts of Monuments in the Armenian Language. Almaty: Desht-i-Kypchak. [in Rus.]
7. ALEKBERLI, M. (1957). *Khotyn War (1621)*. Chernovtsy, 125 p. [in Rus.]
8. APANOVYCH, O. (1995). Military Art of Bohdan Khmelnytskyi and his Associates. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal* (Ukrainian Historical Magazine), № 4, pp. 33–45. [in Ukr.]
9. BARANOVYCH, O. (1930). *Populating Ukraine before Khmelnytskyi. Volyn Voivodeship*. Kyiv, 80 p. [in Ukr.]
10. BEVZO, O. (1971). *Lviv Chronicle and Ostroh Chronicler: Source research*. Kyiv: Naukova dumka, 199 p. [in Ukr.]
11. BREKHUNENKO, V. (2007). *Bohdan Khmelnytskyi*. Kyiv: PE Nataliia Brekhunenko, 72 p. [in Ukr.]
12. BRIUHOVYTSKA, H. (2012). Zhovkva and Mykhailo Khmelnytskyi. *Chasopys «Yi» («Yi» Magazine)*, № 67. [online] Available at: <http://www.ji.lviv.ua/n67texts/Hmelnytskyj%20i%20Zhovkva.htm> [Accessed 01 December 2023]. [in Ukr.]
13. VYSOTIN, M. (2015). The Problem of the Return of Ukrainian Captives from Tatar Captivity during the Khmelnytskyi Region. *Ukrainoznavstvo* (Ukrainian Studies), № 3, pp. 36–49. [in Ukr.]
14. VOZNIAK, M. (1929). An Interesting Monument of Ukrainian Songwriting of the 17th Century. *Ukraina* (Ukraine), March – April. Book 33, pp. 3–37. [in Ukr.]
15. HOLOBUTSKYI, V. (1994). *Zaporozhian Cossacks*. Kyiv: Vyshcha shkola, 546 p. [in Ukr.]
16. HRUSHEVSKYI, M. (1914). History of the Ukrainian Cossacks before their Union with the Moscow State. Vol. 2. *The First Decades of the 17th Century*. Kyiv: Printing House of the 1st Kyiv Printing Artel, 476 p. [in Ukr.]
17. HRUSHEVSKYI, M. (1956). *History of Ukraine-Rus*. Vol. VIII. New-York: Knyhospilka Printing House, 866 p. [in Ukr.]
18. HRUSHEVSKYI, M. (1918). *About the Father of the Cossack Bohdan Khmelnytskyi*. New-York: Published by Myroslava Sichynskyi, 75 p. [in Ukr.]

19. NUDHA, H., comp. (1969). *Dumy*. Kyiv: Radianskyi pysmennyk, 356 p. [in Ukr.]
20. ZBARAZHSHKII, K. (1984). Report on the Embassy of Prince K. Zbarazhskii to Turkey in 1622 – 1623. *Ottoman Empire in the First Quarter of the 17th Century. Collection of Documents and Materials*. Moscow: Nauka, pp. 103–148. [in Rus.]
21. KACHMARCHYK, Ya. (1996). *Hetman Bohdan Khmelnytskyi*. Peremyshl–Lviv: Misioner, 328 p. [in Ukr.]
22. KOSTOMAROV, M. (1918). *The History of Ukraine in the Biographies of its Most Prominent Figures*. Lviv: Published by Bookstore Taras Shevchenko Scientific Society, 493 p. [in Ukr.]
23. KRALIUK, P. (2017) *Bohdan Khmelnytskyi. A Legend and a Man*. Kharkiv: Folio, 282 p. [in Ukr.]
24. KRYPIAKEVYCH, I. (1990). *Bohdan Khmelnytskyi*. Lviv: Svit, 408 p. [in Ukr.]
25. IVANCHENKO, R., comp. (1992). *Annals of Hadyatsk Colonel Hryhorii Hrabianka*. Kyiv: Knowledge Society, 192 p. [in Ukr.]
26. LEPIAVKO, S. (2014). Before the Khotyn War (1617 – 1620). *Literatura ta kultura Polissia. Serii: Istorychni nauky* (Literature and Culture of Polissia. Series: Historical Sciences), Vol. 76, pp. 15–28. [in Ukr.]
27. MARKEVYCH, N. (1842–1843). *History of Malorossyia*. Vol. 1. Moskva: Publishing House of Avhust Semen, 387 p. [in Rus.]
28. MARKEVYCH, N. (1842–1843). *History of Malorossyia*. Vol. 5. Moskva: Publishing House of Avhust Semen, 345 p. [in Rus.]
29. MYTSYK, Yu. (1993). *On the Turkish Galleys (17th Century). Cossacks. Before the History of Cossack Culture*. Kyiv: Mystetstvo, pp. 232–242. [in Ukr.]
30. MYTSYK, Yu. (1991). *Uprising of Slave Rowers on Turkish Galleys in the 17th Century. Ukraine and Poland in the Period of Feudalism: Collection of Scientific Papers*. Kyiv: Naukova dumka, pp. 105–111. [in Ukr.]
31. HALENKO, O., KULCHYNSKYI, O., comp. (2016). *Mustafa Naim. Huseyn's Gardens in the Extract of Stories from the West and the East (News about Ukraine)*. Kyiv: Publishing House of Zhupanskyi, 288 p. [in Ukr.]
32. IBRAGIMBEILY, I., RASHBA, N., comp. (1984). *Ottoman Empire in the First Quarter of the 17th Century. Collection of Documents and Materials*. Moscow: Nauka, 211 p. [in Rus.]
33. PEPA, V. (1970). *Avenger's Saber*. Vol. 11. Dnipro. [in Ukr.]
34. SAS, P. (2011). *Khotyn War 1621*. Kyiv: Institute of History of NAS of Ukraine, 520 p. [in Ukr.]
35. SAS, P., KIRKENE, H. (2011). *The Battle of Khotyn 1621 – the Battle for Central Europe*. Kyiv: Baltiia-Druk, 216 p. [in Ukr.]
36. SIKORA, R. (2020). *Polish Winged Hussars*. Moscow: ROSSPEN, 247 p. [in Rus.]
37. SMIRNOV, V. (1887). *The Crimean Khanate under the Rule of the Ottoman Porte until the Beginning of the 17th Century*. St. Petersburg, 774 p. [in Rus.]
38. SMOLII, V., STEPANKOV, V. (1995). *Bohdan Khmelnytskyi. Socio-Political Treatment*. Kyiv: Lybid, 624 p. [in Ukr.]
39. SMOLII, V., STEPANKOV, V. (1999). *Ukrainian National Revolution of the 17th Century*. Kyiv: Alternatyvy, 352 p. [in Ukr.]
40. SUHYH L., STRASHKO, V. (2011). Tatar Attack on Volyn on September 13-15, 1621 (to the 390th Anniversary of the Khotyn War). *Arhivy Ukrainy* (Archives of Ukraine), № 5, pp. 125 – 136. [in Ukr.]
41. SUHYH L., STRASHKO, V. (2011). The Khotyn War of 1621 According to the Act Books of the CSHA of Ukraine. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal* (Ukrainian Historical Journal), № 6, pp. 4–15. [in Ukr.]
42. KREKOTEN, V., SULYMA, M., comp. (1992). *Ukrainian Poetry. The Middle of the 17th Century*. Kyiv: Naukova dumka, 682 p. [in Ukr.]
43. VORONCHUK, I., comp., et al. (2014). *Ukrainian Everyday Life of the Early Modern Era. Collection of Documents. Issue I. Volyn of the 16th Century. A Series of Documentary Sources*. Kyiv: Fenix, 776 p. [in Ukr.]
44. URLANIS, B. (1960). *Wars and Population of Europe. Human Losses of the Armed Forces of European Countries in the Wars of the*

17th – 20th Centuries. (Historical and Statistical Research). Moscow: Socekgiz, 565 p. [in Rus.]

45. USTRIALOV, N. (1859). *Tales of Contemporaries about Dmitry Impostor*. Vol. 2. St. Petersburg, 369 p. [in Rus.]

46. KHVOSTOV, D. (1780). *A New and Complete Collection of Russian Songs, Containing*

Songs of Love, Posthumous, Humorous, Common Folk, Chorale, Wedding, Christmas Songs with Additions from Various Russian Operas and Comedies. Vol. IV. In Moscow in University Publishing House of N. Novikov. [in Rus.]

47. *Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv*. [in Ukr.]

У битві під Цецорою взяло участь об'єднане польсько-українське військо на чолі з великим гетьманом Станіславом Жолкевським і польним гетьманом Станіславом Конєцпольським. Воно складалося переважно з шляхти Волинського, Подільського й Руського воєводств.

Для української історіографії Цецорська битва цікава також і тим, що в ній брав участь майбутній гетьман Богдан Хмельницький. Внаслідок свого віку (на той час йому виповнилося 24 роки) він, звісно ж, не мав на її перебіг значного впливу. Однак, безперечно, сама війна суттєво вплинула на його становлення як політичного і військового діяча і, зрештою, просто людини, тому що коштувала життя його батькові, а йому самому – свободи, оскільки він потрапив у полон і декілька років провів у турецькій неволі.

ГЕРОЇЗМ ЖІНОК ОУН ТА УПА ЯК ПРИКЛАД У ФОРМУВАННІ НАЦІОНАЛЬНО-ПАТРІОТИЧНОГО ВИХОВАННЯ ПІДРОСТАЮЧОГО ПОКОЛІННЯ

Людмила СОРОЧУК

orcid.org/0000-0003-0478-356X

кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник
відділу українознавства в науково-освітньому просторі НДІУ

Анотація. У статті порушується питання вагомості героїчної діяльності жінок ОУН та УПА в українському національно-визвольному русі середини ХХ століття та їхньої боротьби за незалежність України.

Звертається увага на участь жінок у лавах українського визвольного руху, їхні героїчні дії задля боротьби за українську незалежність. Відомо, що жінки-героїні часто долучалися до військової справи на рівні з чоловіками, адже вони виконували завдання різної складності: участь у пропагандистській роботі, видання відповідної літератури та її розповсюдження, лікування і обслуговування поранених воїнів у надзвичайно важких умовах, господарська робота (заготовлення продуктів харчування й приготування їжі, пошиття одягу тощо), забезпечення зв'язку між ланками ОУН та УПА, були ерудованими розвідницями. Часто жінки долучалися й до участі у бойових діях, демонструючи свої військові навички та героїзм.

Підкреслюється роль жінок у національно-визвольній боротьбі за утвердження незалежності української нації, з'ясується, чому і як підпільними методами чинили опір у складних умовах боротьби й своїми діями були сильною підтримкою воїнам УПА. Частково згадується про нелегку долю жінки в умовах українського підпілля – поєднання якостей воїна й розвідниці, матері й коханої дружини (на прикладі трагічної долі Катерини Зарицької).

Наголошується на необхідності звернути увагу на героїчну боротьбу українського народу за самовизначення і соборність України, перемоги і поразки як мотивації під час протистояння українців у сучасній війні, збереження пам'яті про завзятість активістів ОУН та героїзм воїнів УПА. У час демократизації та національної спрямованості освіти в Україні акцентується увага на тому, що дійсність, яка, на жаль, окреслена війною, виводить систему освіти на якісно новий рівень національно-патріотичного виховання молодого покоління, де вагоме місце у пантеоні героїв посідають захисники і захисниці як сьогодення, так і минулих років.

Ключові слова: національно-визвольний рух; боротьба за незалежність; героїчна діяльність жінок ОУН та УПА; національно-патріотичне виховання.

HEROISM OF THE WOMEN OF THE OUN AND UPA AS AN EXAMPLE IN THE FORMATION OF THE NATIONAL AND PATRIOTIC EDUCATION OF YOUNGER GENERATION

Liudmyla SOROCHUK

Candidate of Philological Sciences, senior research fellow

of the Department of Ukrainian Studies in Scientific and Educational Space of RIUS

Annotation. The article raises the issue of the importance of the heroic activity of women of the OUN and UPA in the Ukrainian national liberation movement of the middle of the 20th century and their struggle for the independence of Ukraine.

Attention is drawn to the participation of women in the ranks of the Ukrainian liberation movement, their heroic deeds in the struggle for Ukrainian independence. It is known that women, the heroines, often joined the warfares equally with men because they performed tasks of varying complexity: participation in propaganda work, publication of relevant literature and its distribution, treatment and service of wounded soldiers in extremely difficult conditions, household tasks (storing up food and cooking, sewing, etc.), ensuring communication between the ranks of the OUN and the UPA, and also – they were erudite scouts. Women often took part in combat operations, demonstrating their military skills and heroism.

The role of women in the national liberation struggle for the establishment of the independence of the Ukrainian nation is emphasised; it is identified why and how they used underground methods to resist in the difficult conditions of the struggle, and through their actions, they were a strong support for the UPA soldiers. The difficult fate of a woman in the conditions of the Ukrainian underground is partly mentioned – a combination of the qualities of a fighter and a scout, a mother and a beloved wife (for example, Kateryna Zarytska).

The article emphasises the necessity to pay attention to the heroic struggle of the Ukrainian people for self-determination and the unity of Ukraine, victories and defeats as motivation to gain independence in the current war, preserving the memory of the tenacity of OUN activists and the heroism of UPA soldiers. At the time of democratisation and national orientation of education in Ukraine, attention is focused on the fact that the reality, which is unfortunately delineated by the war, is bringing the education system to a qualitatively new level of national-patriotic education for the young generation, where defenders take an important place in the pantheon of heroes, as of today as well as in previous years.

Key words: the national liberation movement; the struggle for independence; the heroic struggle of women of the OUN and the UPA; national and patriotic education.

Постановка проблеми. Тема боротьби українських захисників і захисниць за волю і державну незалежність турбує багатьох істориків, соціологів, політологів і загалом дослідників війни. Вчені проводять студювання різного спрямування, вивчаючи буремний період Другої світової війни щодо діяльності громадсько-політичного руху опору, а отже, активної боротьби українських воїнів та участі жінок у цій боротьбі. Актуальним є вивчення організованої допомоги з боку жінок патріотам Організації українських націоналістів та воїнам Української повстанської армії. Відомо, що Друга світова війна торкнулася майже кожної української родини. Складним етапом боротьби українців за свою волю були 1940–1950 рр., коли тривала визвольна війна на території західних

областей України, адже у період протистояння діяв потужний підпільний рух опору проти двох окупантів – нацистів та комуністів. У цей час, наповнений збройною боротьбою і захистом українцями рідної землі, радянська влада вела запеклу боротьбу насильницькими діями проти українських патріотів, проводила тотальну зачистку у лавах Організації українських націоналістів (ОУН), знищуючи активістів як серед чоловіків, так і серед жінок. Варто зазначити, що головною метою та ідеологією Організації українських націоналістів було встановлення української соборної самостійної держави, її збереження та подальший розвиток. Цікавим є той факт, що діяльність Української повстанської армії (УПА) була подальшим продовженням українського визвольного руху періоду

Першої світової війни 1914–1918 рр. та більш ніж двадцять років потому проти-стоянням підпільно-бойової Української військової організації та Організації українських націоналістів [3].

Зауважимо, що, за статистичними даними Інституту національної пам'яті, захищати свої родини та свій дім від ворога зголосилося понад 7 мільйонів українських чоловіків і жінок. В арміях союзників воювали 250 тисяч, а в Українській повстанській армії (УПА) – понад 10 тисяч воїнів. Тому за кожною із наведених цифр стоять долі звичайних, але мужніх людей. Серед великої чисельності героїв того часу, воїнів були і жінки. Українки на рівні з чоловіками виконували складні завдання як на полі бою, так і в підпіллі [3].

Дослідження є актуальним і необхідним, адже нині, в умовах реалій війни українців з російським агресором, виявлення героїзму як категорії боротьби проти ворога набирає нових форм. Не менш важливим є зацікавленість сучасних науковців у дослідженні й аналізі проблеми національного самоствердження українців як у минулому, так і у сучасному світі в контексті відновлення та реконструкції історичної пам'яті, а також висвітлення героїзму як феномену, здійснюваного у боротьбі з ворогом.

Аналіз попередніх наукових публікацій. Відомо, що проблематика й аналіз героїчної діяльності жінок ОУН та УПА в українському національно-визвольному русі середини ХХ століття та їхньої боротьби за незалежність України були і є предметом дослідницької уваги багатьох українських вчених. Теоретичний підхід до вивчення зазначеного питання у своїх працях розкривав Я. Антонюк, досліджуючи український визвольний

рух у діяльності видатних постатей [1]. Осмислення ролі жінок у трагічний період війни у середині 1940-х – початок 1950-х років та оцінка їх героїчних здобутків подається у працях М. Гавришко [4], Л. Бондарук [2], Л. Трофимович [16].

Актуальність дослідження «жіночого питання» та жіночий досвід участі у національно-визвольних змаганнях як у минулі роки, так і в сучасний період розкривають у наукових студіях О. Кісь [7]; І. Грабовська [5] та ін. М. Мандрик, подаючи історіографію діяльності жінок ОУН та УПА в українському національно-визвольному русі середини ХХ століття, акцентує увагу на жіноче обличчя українського підпілля, торкаючись гендерного питання [9]; висвітленню теми національно-визвольного руху нашого народу, пробудження національної свідомості українців та героїчної боротьби бійців ОУН та УПА, серед яких були і жінки, присвятили свої праці В. Сергійчук [13], В. В'ятрович, І. Дерев'яний, Р. Забілий, П. Содоль [3], базуючись на опрацьованих архівних документах та матеріалах. Б. Мельничук, Н. Міщанчук присвятили ряд наукових розвідок видатній українці, діячці світового національно-визвольного та антибільшовицького руху Славі Стецько [10; 11]. Варто ще згадати роботу В. В'ятровича «Історія з грифом секретно». Темі участі жіноцтва й особливостям боротьби проти ворога в період Другої світової війни присвячено чимало наукових праць, серед них – кандидатська дисертація Оксани Мамроцької «Жінки України в роки Другої світової війни: історіографія», докторська дисертація Тетяни Орлової «Жінка в історії України: історіографія ХХ–початку ХХІ ст.» тощо. Важливу

роль у відновленні історичної пам'яті та достойної оцінки внеску жінок у національно-визвольні змагання відіграють і біографічні довідники. Цікавим матеріалом для вивчення ролі української жінки у визвольній боротьбі ОУН та УПА є тритомний довідник жіночих біографій під назвою «Українська жінка у визвольній боротьбі 1940–1950 рр.», відповідальним редактором якого є Валентина Борисенко. Питання вагомості героїзму української жінки у боротьбі за Україну та його вплив на формування національно-патріотичного виховання підростаючого покоління порушують у монографіях В. Дмитрук [6], В. Ковальчук [8] та ін. Дослідники, особливо історики, соціологи, політологи, здійснили багато наукових розвідок за роки незалежності, у яких порушували питання визвольної боротьби воїнів ОУН та УПА. Допомогло в цьому розсекречення раніше недоступних документів, кримінальних справ та спогадів. З часом було створено джерельну базу для написання наукових публікацій з історії ОУН та УПА. Проте дослідження участі жінок у підпільних збройних формуваннях, їх героїчної діяльності в українському національно-визвольному русі середини ХХ століття ще недостатньо описані й потребують доопрацювання та історіографічного узагальнення.

Мета цієї роботи полягає у необхідності акцентувати увагу на особливостях боротьби українського народу за самовизначення і державність у період українського національно-визвольного руху середини ХХ століття, а також використання уроків минулого для наповнення темою героїзму навчальних практик освітян та підвищення рівня патріотизму в молодого покоління українців.

Зауважимо, що у роботі маємо підкреслити роль жінок у національно-визвольній боротьбі за утвердження незалежності української нації та з'ясувати, чому і як підпільними методами вони чинили опір у складних умовах боротьби, якою мірою своїми діями й активною допомогою жінки-активістки були сильною підтримкою для воїнів УПА. Водночас актуальним є питання вивчення героїчних подвигів сучасних захисниць в умовах збройної агресії РФ проти України, продовження студіювання «жіночого питання» під час війни порівняно з боротьбою за незалежність України жінок ОУН та УПА, що є прикладом героїзму.

Виклад основного матеріалу. Відомо, що минулі історичні події досліджують заради того, щоб отриманий досвід та знання використовувати як повчальний урок для майбутніх поколінь, а вивчення життєвого шляху людей, які здійснили героїчні подвиги у боротьбі з ворогом задля Батьківщини, стали прикладом і мотивацією у відстоюванні нашої незалежності у сучасних реаліях війни. Воїни УПА від початку свого існування вважали себе основою українського війська Самостійної Собоїрної Держави і тому організувалися як регулярна військова одиниця. Упевні, пристосовуючись до суворих і часто мінливих реалій воєнного протистояння, досягали значних бойових успіхів. У цьому контексті варто зазначити, що вагомий вклад у цій боротьбі відводиться жінкам, які у надзвичайно складних умовах були активними помічницями українських воїнів. У навіть, здавалося б, безнадійних умовах, часто підпільними методами вони чинили опір, були зв'язківцями, розвідницями, знищували

ворожі склади зі зброєю, готували їжу для бійців, лікували та допомагали пораненим. Траплялися випадки, коли жінки брали в руки зброю і воювали разом з чоловіками, ризикуючи власним життям. Страшні муки і знущання перенесли жінки, перебуваючи в таборах після арешту та засудження їх як політ'язнів. Дослідники, опрацьовуючи архівні документи, листи, спогади членів родин засуджених, подають правдиві факти. Леся Бондарук у роботі «Жіноче обличчя Норильського повстання» подає спогади однієї з політ'язнів Оксани Юрчук, яка тривалий час перебувала у каторжній зоні Норильлагу: «Був дуже суворий режим, украй важка праця і нестерпні умови проживання. Нас розмістили на тому місці, де згодом виріс Норильськ, жили в палатках. Вночі волосся примерзало до брезенту. Одягали в недоноски з фронту. На військовій одежі були дірки від куль та осколків, засохла кров» [2].

Нині набирають нових аспектів дослідження «жіночого питання», зважаючи на зацікавленість у суспільстві жіночими студіями і розвитком соціальної історії загалом. У період національно-визвольної боротьби ОУН (згодом УПА) керівництво прагнуло залучити до співпраці й активної боротьби якнайбільше людей. З цією метою було організовано жіночу мережу, якій доручили роз'яснювальну роботу, розповсюдження літератури, листівок, збирання та розподіл продуктів, одягу, ліків тощо. Жінки також займалися політико-освітньою роботою. Вагому роль відігравали жінки, працюючи в підпільно організованому Українському Червоному Хресті. Катерина Зарицька («Монета»), Олена Мостович («Верба») та інші очолювали цілі підрозділи. Головною метою було

надання медичної допомоги пораненим воїнам УПА. Організовувалися підпільні невеличкі лікарні у віддалених селах, лісах, до яких прикріплювалися жінки-лікарки, медсестри і помічниці.

На особливу увагу заслуговує робота жінок-підпільниць у пропагандистській роботі, підготовка, друкування листівок та їх розповсюдження. Наведемо приклад незламності і сили духу Катерини Зарицької, побратими називали її Монетою. Катерина Зарицька – визначна діячка національно-визвольного руху українців середини ХХ ст., а її драматична доля повторює долі багатьох її посестер. З дитинства була активна, вольова, цілеспрямована, вивчала українську історію й військову справу, усіляко допомагала членам ОУН. Згодом було викрито її діяльність і засуджено до ув'язнення на 4 роки і 5 місяців. На початку Другої світової війни Катерина вирвалася зі станіславівського каземату, після того активно працювала в товаристві «Січ», а згодом «була призначена керівником курсів інструкторів-пропагандистів Жіночої мережі ОУН у Львові» [12]. Крім цього, виконувала розвідувальні та інші важливі доручення, зокрема з налагодження та координування роботи Жіночої мережі у місті. Зарицька працювала в підпільному Червоному Хресті й провела курси з підготовки медичних працівників. За активність і величезну організаційну роботу Катерину Зарицьку нагородили у 1945 р. Срібним Хрестом Заслуги. Далі вона працювала в Головному осередку пропаганди ОУН, писала актуальні політичні статті та брошури. У 1947 р. активістку було заарештовано. «25 років – найвищий на той час термін ув'язнення. Спочатку Верхньоуральськ Челябінської області, затим лихозвісний

«Володимирський централ»... Через 22 роки тюремного життя, 3 квітня 1969 р., Катерину перевели до таборів суворого режиму в Мордовії» [12, с. 45]. Жінка втратила чоловіка, який також був засуджений, на довгі роки була розлучена з батьками і сином Богданом, знесилена фізично, але вона залишилася непохитною морально. У 1972 р. Катерину Зарицьку було звільнено. Л. Онишко у науковій статті «Подвиг і трагедія Катерини Зарицької» пише: «На деякий час їй заборонили жити в західних областях України, її ганьбили у пресі як зрадницю: радянська влада ніколи не прощала політв'язнів. Але попри все Катерина Зарицька знаходила в собі сили допомагати іншим, особливо тим, хто залишався за ґратами. Життєрадісність не полишала цю фізично зламану жінку до самого кінця» [12, с. 46]. Л. Онишко присвятила Катерині Зарицькій багато наукових розвідок, досліджуючи її життєвий шлях, роботу жіноцтва в Українському Червоному Хресті, акцентувала увагу на участі і ролі жінки-героїні в українському національно-визвольному русі. Прикладом є монографія «Нам сонце всміхалось крізь ржаві ґрати...»: Катерина Зарицька в українському національно-визвольному русі» (2008), де авторка ґрунтовно подає інформацію про діяльність і героїчні заслуги К. Зарицької.

Можемо констатувати той факт, що патріоти Організації українських націоналістів, воїни Української повстанської армії чинили опір нацистському та комуністичному режимам й боролися за незалежність України. Серед них були славетні жінки, які пройшли крізь війну як героїні, які боролися, вели за собою, чекали і опікувалися іншими. Інформація про діяльність українського

націоналістичного підпілля в роки Другої світової війни, героїчну боротьбу УПА проти комуністичного й нацистського режимів є невід'ємною частиною історичної пам'яті, тим джерелом натхнення, що піднімає рівень патріотизму в українському суспільстві в умовах протистояння України військовій агресії з боку рф. Нині, як і в буремні роки Другої світової війни, українські захисники і захисниці здатні захищати свою рідну землю, чинити опір ворогу, бо воля, патріотизм, незламність і мужність, збереження самоідентичності допомагають у боротьбі з утвердження української нації у сучасному світі [14].

Зауважимо, що зараз велику роль в українському інформаційному просторі відіграє висвітлення героїзму наших захисників і захисниць, що несе правдиву інформацію про українську жінку, особливо в час боротьби українців проти російської збройної агресії. Ми віримо, що славні сини і доньки України, сучасні патріоти й захисники української нації зроблять усе для нашої перемоги.

Висновки. Отже, осмислення ролі жінки у трагічний період війни має пройти певний етап, аби ми достойно оцінили їхні героїчні здобутки. Тому зараз, коли триває військова боротьба за нашу державу, за українську ідентичність, дослідження героїзму українців є необхідним і дуже важливим. Це дасть можливість дізнатися правду й охарактеризувати сутність боротьби українців за волю у різні історичні часи як мотивацію у патріотичному вихованні підростаючого покоління. «Духовний і культурний світ людини завжди пов'язаний з освітою, вихованням, ціннісними орієнтирами, а отже – із самовизначенням особистості на прикладі мужності

українців, їх здобутків у боротьбі за незалежність України» [15]. Дуже важливим також є збереження пам'яті про героїчну діяльність жінок ОУН та УПА, адже тема героїзму, що затребувана в українському суспільстві, суттєво допомагає впровадженню національної спрямованості в освіті учнівської молоді, акцентуючи увагу на тому, що дійсність, яка нині, на жаль, окреслена війною, виводить систему освіти на новий рівень національно-патріотичного виховання молодого покоління, де вагоме місце у пантеоні героїв посідають захисники і захисниці як сьогодні, так і минулих років.

ЛІТЕРАТУРА

1. Антонюк Я. Український визвольний рух у постатях керівників. Волинська та Брестська області (1930–1955). *Літопис УПА*. Бібліотека. Т. 13. Торонто–Львів, 2014. С. 93.
2. Бондарук Леся. Жіноче обличчя Норильського повстання. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2018/05/25/152503/> (дата звернення: 15.12.2023).
3. В'ятрович Володимир, Дерев'яний Ігор, Забілий Руслан, Содоль Петро. УПА. Історія нескорених. Київ: Наш формат, 2023. 352 с.
4. Гавришко М. Долаючи тишу. *Жіночі історії війни*. Харків, 2018. С. 114–122.
5. Грабовська Ірина. Жіноче «обличчя» війни України проти російського агресора. *Українознавчий альманах*. Київ: Міленіум, 2022. Вип. 30. С. 29–35.
6. Дмитрук В. Г. Вони боролися за волю України: монографія. Луцьк: Волин. обл. друк., 2007. 1070 с.
7. Кісь О. Жіночий досвід участі у національно-визвольних змаганнях 1940–50-х років на західноукраїнських землях. *Схід-Захід: історико-культурологічний збірник*. Вип. 13–14. Історична пам'ять і тоталітаризм: досвід Центрально-Східної Європи. Харків, 2009. С. 101–126.

8. Ковальчук В. Діяльність ОУН(б) і Запінлля УПА на Волині й південному Поліссі (1941–1944 рр.). 2006. 467 с.

9. Мандрик М. В. Жіночі обличчя українського підпілля – гендерний принцип чи «чоловіча» історія боротьби (історіографічне осмислення). URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/7001/34-Mandryk.pdf?sequence=1> (дата звернення: 15.12.2023)

10. Мельничук Б. Вірна дочка України. Слава Стецько: життєпис у боротьбі. Вид. 2-ге. Тернопіль: Астон, 2011. 128 с.

11. Міщанчук Ніна. Слава Стецько – символ незламного духу України. *Українки в історії XX–XXI століття* / за заг. ред. В. Борисенко. Київ: Либідь, 2012. С. 113–122.

12. Онишко Леся. Подвиг і трагедія Катерини Зарицької. *Українки в історії: нові сторінки* / за заг. ред. В. Борисенко. Київ: Либідь, 2010. С. 41–46.

13. Сергійчук В. Український здвиг. Т. 2: Волинь. 1939–1945. Київ: Укр. видав. спілка, 2005. 839 с.

14. Сорочук Людмила. Роль національної культури у деконфліктизації українства. *Українознавчий альманах*. Київ: Міленіум, 2020. Вип. 27. С. 129–132. URL: <https://ukralmanac.univ.kiev.ua/index.php/ua/article/view/391/375> (дата звернення: 17.12.2023).

15. Сорочук Л. Етнокультурна традиція та виховання особистості як деконфліктизаційний ресурс сучасного українства. *Конфліктизація культурно-історичного простору українства в умовах сучасних викликів і загроз*: монографія / за заг. ред. М. І. Обушного. Київ: Міленіум, 2021. С. 204–257.

16. Трофимович Л. З історії участі жінок в українському підпільно-повстанському русі (середина 1940-х – початок 1950-х років). URL: <http://vvn.asv.gov.ua/article/view/266687/262661> (дата звернення: 15.12.2023).

REFERENCES

1. ANTONIUK, Ya. (2014). Ukrainian Liberation Movement in the Figures of Leaders.

Volyn and Brest Regions (1930-1955). *Chronicle of UPA*. Biblioteka. Vol.13. Toronto-Lviv, 93 p. [in Ukr.]

2. BONDARUK, L. (2018). *The Female Face of the Norilsk Uprising*. [online] Available at: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2018/05/25/152503> [Accessed 15 December 2023] [in Ukr.]

3. VIATROVYCH, V., DEREVIANYI, I., ZABILIYI R., et. al. (2023). *UPA. The Story of the Unconquered*. Kyiv: Nash format. 352 p. [in Ukr.]

4. GAVRYSHKO, M. (2018). Overcoming Silence. *Women's Stories of War*. Kharkiv, pp. 114–122. [in Ukr.]

5. HRABOVSKA, I. (2022). The Female "Face" of Ukraine's War Against the Russian Aggressor. *Ukrainoznavchyi almanakh* (Ukrainian Studies Almanac), Issue 30. Kyiv: Milenium. pp. 29–35. [in Ukr.]

6. DMYTRUK, V. (2007). *They Fought for the Freedom of Ukraine: A Monograph*. Lutsk: Volynskiy oblastnyi druk, 1070 p. [in Ukr.]

7. KIS, O. (2009). Women's Experience of Participation in the National Liberation Competitions of the 1940s and 1950s in the Western Ukrainian Lands. *Sxid-Zaxid: istoryko-kulturologichnyi zbirnyk* (East-West: Historical and Cultural Collection), Issue 13–14. Historical Memory and Totalitarianism: the Experience of Central and Eastern Europe. Kharkiv. pp. 101–126. [in Ukr.]

8. KOVALCHUK, V. (2006) *Activities of the OUN(b) and Zapilliya UPA in Volyn and Southern Polissia (1941–1944)*. 467 p. [in Ukr.]

9. MANDRYK, M. *Female Faces of the Ukrainian Underground – a Gender Principle or a "Male" History of Struggle (Historiographic Understanding)*. [online] Available at: <http://dspace.nbu.gov.ua/bitstream/>

[handle/123456789/7001/34-Mandryk.pdf?sequence=1](http://dspace.nbu.gov.ua/bitstream/handle/123456789/7001/34-Mandryk.pdf?sequence=1) [Accessed 15 December 2023] [in Ukr.]

10. MELNYCHUK, B. (2011). *Faithful Daughter of Ukraine. Slava Stetsko: Biography in Struggle*. 2nd ed. Ternopil: Aston. 128 p. [in Ukr.]

11. MISHCHANCHUK, N. (2012). Slava Stetsko is a Symbol of the Invincible Spirit of Ukraine. *Ukrainian Women in the History of the 20th-21st Centuries*. Kyiv: Lybid, pp. 113–122. [in Ukr.]

12. ONYSHKO, L. (2010). The Feat and Tragedy of Kateryna Zarytska. *Ukrainian Women in History: New Pages*. Kyiv: Lybid, pp. 41–46. [in Ukr.]

13. SERHIICHUK, V. (2005). *Ukrainian Shift*. Vol. 2: Volyn. 1939-1945. Kyiv: Ukrainian Publishing Union, 839 p. [in Ukr.]

14. SOROCHUK, L. (2020). The Role of National Culture in the Deconflictization of Ukrainianness. *Ukrainoznavchyi almanakh*. (Ukrainian Studies Almanac), Issue 27. Kyiv: Milenium, pp. 129–132. [online] Available at: <https://ukralmanac.univ.kiev.ua/index.php/ua/article/view/391/375> [Accessed 17 December 2023] [in Ukr.]

15. SOROCHUK, L. (2021). Ethnocultural Tradition and Personality Education as a Deconflict Resource of Modern Ukrainians. *The Confliction of the Cultural and Historical Space of Ukraine in the Conditions of Modern Challenges and Threats: A Monograph*. Kyiv: Milenium, pp. 204–257. [in Ukr.]

16. TROFYMOVYCH, L. *From the History of Women's Participation in the Ukrainian Underground Insurgent Movement (The Mid-1940s – Early 1950s)*. [online] Available at: <http://vnv.asv.gov.ua/article/view/266687/262661> [Accessed 15 December 2023]. [in Ukr.]

ШЛЯХИ ГЕНЕЗИ ОНТОЛОГІЧНОГО СТАТУСУ ЛЮДИНИ АРХАЇЧНОЇ КУЛЬТУРИ (на матеріалах українського фольклору)

Володимир ЯТЧЕНКО

orcid.org/0000-0003-0533-8580

доктор філософських наук, професор, завідувач відділу культурології НДІУ

Анатолій ЯТЧЕНКО

orcid.org/0009-0003-3072-5117

кандидат філософських наук, доцент,

завідувач відділу інформаційного забезпечення та наукових комунікацій НДІУ

Анотація. Проблеми філософського промислення духовного аспекту культури цього етносу на архаїчному етапі його розвитку належать до числа найменш вивчених. У статті піддається розглядові важливе й практично не заторкнуте в нашій літературі питання виявлення етапів генези колективної самосвідомості предків українців через осягнення ними свого онтологічного статусу. Пізнання цього аспекту духовного світу предків здійснюється через аналіз найархаїчніших у нашому фольклорі жанрів – замовлянь і обрядодій. Виокремлюються логічні ступені осмислення людиною свого місця й призначення в світі через аналіз усвідомлення нею стосунків з вищими духовними силами. В контексті язичницького світогляду найранішою формою самоусвідомлення особистості через її стосунки з вищими духовними істотами виступала позиція підкорення, схиляння перед цими істотами, про що свідчать і тексти замовлянь, які дійшли до нашого часу, і фрагменти обрядів. Мірою оволодіння природою й соціальними стосунками особистість починає усвідомлювати себе істотою, сильнішою за злі духовні сили, і в лікувальній магії (в текстах замовлянь) з'являються мотиви погроз злим духам, наказів щодо них, і це є маніфестація нового ступеня усвідомлення людиною свого онтологічного статусу. В процесі культурно-історичного переходу предків українців від язичництва до християнства можна виділити кілька етапів усвідомлення змін в онтологічному статусі особистості. Християнство в духовному світі особистості спочатку постає тільки як зовнішнє обрамлення язичницької світоглядної парадигми – християнські персонажі постають у вигляді перелицьованих язичницьких духів і богів, онтологічний же статус людини залишається незмінним. На наступному етапі християнство абсорбує у свій контекст язичницькі сюжети, персонажі, наповнюючи їх християнськими цінностями. Далі в замовляннях суб'єкт послаблює свою участь у боротьбі зі злими силами, віддаючи цю роль християнським персонажам. Генеза онтологічного статусу тут суперечлива: людина відчуває себе під опікою могутніх християнських сил, що посилює процеси історичного самоствердження, і одночасно цілком у залежності від цих сил, послаблюючи відчуття себе автономною істотою.

Ключові слова: онтологічний статус людини; магичні практики українців; українські замовляння; язичницькі уявлення українців.

WAYS OF GENESIS FOR AN INDIVIDUAL'S ONTOLOGICAL STATUS IN AN ARCHAIC CULTURE (on Ukrainian Folklore Materials)

Volodymyr YATCHENKO

Doctor of Philosophical Sciences, professor,
Head of the Cultural Studies Department of RIUS

Anatolii YATCHENKO

Candidate of Philosophical Sciences, associate professor,
Head of Department of Information Support and Scientific Communication of RIUS

Annotation. *The problems of philosophical comprehension of the spiritual aspect of the culture of this ethnic group at the archaic stage of its development are among the least studied. The article examines the important and practically untouched issue in our literature of identifying the stages of the genesis of the collective self-consciousness of the ancestors of Ukrainians through their understanding of their ontological status. Cognition of this aspect of the spiritual world of ancestors is carried out through the analysis of the most archaic genres in our folklore – spells and ritual actions. The logical stages of a person's understanding of their place and purpose in the world are distinguished through the analysis of their awareness of relations with the highest spiritual forces. In the context of the pagan worldview, the earliest form of self-awareness of an individual through their relationship with the highest spiritual beings was the position of subjection, worship to these beings, as evidenced by the texts of spells that have reached our time and fragments of rituals. By dominating over nature and mastering social relations, a person begins to realise themselves as a being stronger than evil spiritual forces, and in healing magic (in the texts of spells) appear motives of threats to evil spirits, orders to them, and this is a manifestation of a new stage of awareness by a person about their ontological status. In the process of the cultural-historical transition of the ancestors of Ukrainians from paganism to Christianity, there can be distinguished several stages of awareness of changes in the ontological status of the individual. Christianity in the spiritual world of the individual initially appears only as an external surround of the pagan worldview paradigm – Christian characters appear in the form of altered pagan spirits and gods, while the ontological status of a person remains unchanged. At the next stage, Christianity absorbs pagan plots and characters, filling them with Christian values. Later in the spells, the subject weakens his participation in the fight against evil forces, giving this role to the Christian characters. The genesis of the ontological status here is contradictory: a person feels under the care of powerful Christian forces, which strengthens the processes of historical self-affirmation, and at the same time is completely dependent on these forces, weakening the feeling of being an autonomous being.*

Key words: *ontological status of a person; magical practices of Ukrainians; Ukrainian spells; pagan perceptions of Ukrainians.*

Постановка проблеми. Історична доля українського народу склалась так, що йому постійно доводилось не просто відстоювати право на вільний розвиток своєї культури, але інтелектуально й оружно обставати за саме її існування, за існування себе як етносу. Особливої й вжахуючої реальності ця обставина набула в умовах нинішньої російської агресії супроти України. Експансія ж російської культури, її загнивання в соціальні й духовні складники

українського суспільного організму триває вже протягом кількох століть, тож очищення від її впливів мусить аж ніяк не обмежуватись відгородженням, ізоляцією. Необхідна вибудова цілісної картини генезису українського духовно-культурного світу – від його витоків до сучасних реалій. Осьовим елементом дослідження цих процесів мусить стати проблема розвитку людини, її спроможностей, ціннісних налаштувань, ідеалів. При вивченні архаїчних фаз таких

процесів у центрі уваги дослідника постає феномен усвідомлення особистістю свого місця в світі, відповіді людини на питання про те, ким є вона сама, які має стосунки з вищими духовними силами, адже саме цей вимір метафізичних пошуків людини слугував як каналом до зневолення, знеособлення людини, так і потужним знаряддям її самоствердження. Цим фактом і зумовлений вибір теми цієї статті – виявлення етапів генези колективної самосвідомості далеких предків українців через осягнення ними свого онтологічного статусу.

Аналіз джерел та досліджень проблеми. Уявлення українців про вищі духовні істоти і їх роль у житті людини посідають одне з центральних місць у працях українських етнологів, письменників, збирачів фольклору ще з другої половини XIX століття. Висвітленню цих питань у вітчизняній літературі присвячений великий обшир досліджень. На зламі XIX і XX століть П. Чубинським [33], Я. Новицьким [22], В. Милорадовичем [18], В. Грінченком [9], О. Пчілкою [19] та цілим рядом інших письменників, етнографів зібраний багатий фактологічний матеріал. У кінці XX – на початку XXI століття окремі українські етнографи і цілі наукові інституції зібрали й зберегли для нащадків огром продуктів української традиційної духовної культури, зокрема того її пласту, який незворотно відходить у небуття під тиском цивілізаційних інновацій, нових форм міжособистісного та міжгрупового спілкування. В 10–20-х роках нинішнього століття Львівський інститут народознавства НАН України підготував цілий ряд вартісних публікацій, у яких належне місце відведене традиційним архаїчним віруванням

українців, зокрема збірник «Полісся України: матеріали історико-етнографічних досліджень» [27], «Древляни» [11] та інші. Постійно надають свої сторінки для статей про традиційні вірування українців різних регіонів України часописи «Народознавчі зошити», «Народна творчість та етнологія» Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського. Місце язичницьких духовних істот в обрядовій діяльності українців, переважно поліщуків, у когорті багатьох інших дослідників здійснювали В. Борисенко [2], Н. Гаврилук [6], Т. Пархоменко [22; 23], К. Кутельмах [16], Я. Гарасим [7]. Про сприйняття людиною язичницьких і християнських духовних істот в текстах поліських замовлянь – текстах, які дають можливість виявити найархаїчніші пласти свідомості, світобачення слов'ян на прикладі замовлянь у поліщуків, писав, зокрема, В. Мойсієнко [20]. Етнопсихологічний аспект української міфології плідно вивчає О. Тиховська [31], архаїчні демонологічні вірування українців у загальнослов'янському культурно-історичному контексті досліджує О. Поріцька [29]. Всебічному розглядові міфологічні тексти піддає у своїх розвідках В. Давидюк [10].

Названі й багато інших досліджень є серйозним вкладом у збереження й розвиток сучасних знань про духовну культуру українського етносу на ранніх етапах його розвитку. Але доводиться констатувати, що й дотепер ще в нашій українознавчій літературі «білою плямою» залишається такий важливий аспект пізнання архаїчного етапу розвитку духовної культури українського етносу, як генеза форм колективної самосвідомості предків українців, без врахування

якої важко відтворити логіку культурного поступу українців на пізніших відтинках історії. На всегранне розкриття змісту цих форм здатен лише комплексний аналіз, покликаний розкрити цілу гаму елементів світобачення й світорозуміння первісної людини. Одним із елементів розуміння людиною цієї історичної доби власного місця в світі було усвідомлення характеру своїх взаємин з вищими духовними істотами, з силами, котрі, як вона була переконана, владно втручаються в її повсякденне життя.

Мета дослідження – відслідкувати деякі фази розвитку форм колективної самосвідомості, генези усвідомлення людиною архаїчного суспільства свого онтологічного статусу через аналіз її ставлення до вищих духовних істот язичницького й християнського світоглядів.

Виклад основного матеріалу. Культурний поступ людини на ранніх етапах її історичного розвитку визначався процесами оволодіння силами природи (удосконалення знарядь виробництва, диверсифікація способів господарювання), ускладненням соціальної структури первісного колективу, розширенням і урізноманітненням зв'язків як всередині соціуму, так і в стосунках з іншими родами, фратріями, племенами. Але не менша роль у цих процесах належала й духовній сфері соціального організму, зокрема перебігові історичних форм особистісного й колективного самоусвідомлення первісної людини. Форми такого самоусвідомлення вияскравлюють себе через маніфестацію в продуктах духовної культури власного онтологічного статусу.

Загальні закономірності духовного розвитку суспільства архаїчної доби

цілком суголосні процесам, які протікали і в давньоукраїнському соціумі. Позаяк лєвова частка текстів, у яких індикатори духовного розвитку етносу, зокрема онтологічного статусу людини, в свідомості наших далеких предків існували зазвичай у контексті магіко-містичних практик [36, с. 47–67], то й пам'ятки, що зберегли уламки цього роду уявлень, зоховані переважно в текстах лікувальної, приворотної, оберігальної магії, в обрядових піснях, чарівних казках. Архаїчні уявлення далеких предків українців збереглись у замовляннях, обрядових піснях, загадках завдяки тому, що частина їх у своєму первісному вигляді існували як священні тексти, на найменші зміни в яких накладалось табу. Інша частина мала у своїй глибинній підоснові архетипи. Ці духовно-психологічні утворення історично перебирали на себе місію соціального терапевта і глибинної підоснови розвитку духовності, тож набували сакрального статусу і залишалися незмінними протягом дуже тривалого часу, передаючись від покоління до покоління [35, с. 7–55].

Однією з головних умов культурного виживання людини первісних суспільств в умовах жорстокого й страхітливого оточення могутніх злих духів став феномен духовного й душевного самоствердження. Засобом такого самоствердження в первісних народів (в їх числі й далеких предків українців) стала первісна міфологія. Про це багато писали видатні етнологи ХХ століття М. Еліаде [13], Дж. Кемпбелл [15], Е.-О. Джеймс [11] та інші. Прикладів таких спроб самоствердження в українському фольклорі дуже багато. Особливо густо вони оприявлені в текстах українських замовлянь.

Примітну рису фактора самоствердження людини у текстах українського фольклору складають уявлення про нижчість чи, навпаки, переваги людини над злими духовними силами, про її стосунки з добрими силами-опікунами.

Звернімо увагу на одну сутнісну обставину в текстах українського фольклору, пов'язану з нашою темою. В українських замовляннях фактор усвідомлення замовлювачем (а значить, і людиною як істотою) своєї вищості над духами також мав історичний характер, і, прослідкувавши тексти замовлянь під кутом ставлення замовлювача до духів, можна виділити кілька відмінних між собою форм такого ставлення. Для нас важлива тут та обставина, що кожна з форм маніфестує особливий статус людини в сакральному світі стосунків з вищими духовними істотами, статус, що його надає собі замовлювач, звертаючись до добрих духів за допомогою або злих, з якими він вступає в боротьбу.

Першою з цих форм можна назвати форму усвідомлення (напевно найранішу в оптиці генези світоглядного досвіду) людиною тотальної підлеглості, залежності своєї долі від незбагненої волі чи, радше, сваволі – зловорожого духа. Єдиним засобом примусити хвороботворного духа (чи духів) в подібній ситуації покинути тіло людини залишається умовляння, принизливе прохання, жертвопринесення (в замовлянні – обіцянка такої жертви: «Добридень, пропасниці! Єсть вас сімдесят сім, а я принесла вам снідання всім») [32, с. 89].

Як різновид цієї ж практики можна розглядати й жертвопринесення місцевим духам – жертви духові мишей, щоб вони не знищували врожай на полі (обряд, зафіксований на Поділлі),

задобрювання домовика, залишення останнього жмутка жита («бороди») на полі як жертви духу конкретного поля та ін.

Цікаво прослідкувати, як крізь градації в текстах замовлянь проявив вищості замовлювача над духами проступають ступені поступу форм колективного самоусвідомлення людиною свого місця в світі.

В історичних межах язичницького світогляду відчуття людиною своїх переваг над духами (надто духами нижчих розрядів) виявляється в світоглядній парадигмі: дух – могутня істота, здатна здійснити немислимі для людських сил дії, але він недалекий розумом, і людині цілком до снаги його обдурити. Фольклор багатьох народів світу рясно репрезентований сюжетами про перемоги героя у змаганні з могутніми духами, і запорукою цих перемог завжди стає хитрість, інтелектуальна перевага героя.

Оця настанова на обдурювання злих духів аж ніяк не обмежилась створенням міфологічних текстів – казок, демонологічних оповідок, первісних священних текстів. Вона міцно увійшла в повсякденну практику людей і витримала випробування століттями й тисячоліттями. Віками серед народів різних культур побутував – а подекуди побутує й донині – звичай надавати дитині після народження кілька імен з метою спантеличити, дезорієнтувати злого духа і в такий спосіб уберегти дитину від його ворожих намірів. З історії нам добре відомі факти наявності в київських князів двох імен – новонабутого християнського і предковичного язичницького. Тут, безперечно, могли діяти кілька спонукальних факторів: заручитись підтримкою вищих духовних сил обох світоглядних

систем; обов'язково охрестити дитину та надати їй християнське ім'я, віддавши одночасно данину прабатьківським традиціям, і т. п. Але не можна відкидати й версію убереження дитини від ворожої духовної сили шляхом надання їй кількох імен. Ще й сьогодні в деяких народів побутують імена, що означають «не цей», «без імені» та схожі з ними (в монголів, наприклад, це імена Нергуй, Енегуй). Подібні практики притаманні й українцям новітньої доби. «Цілком новим за всі чорнобильські експедиції, – зазначає етнограф М. Глушко, – є зафіксований на Олевщині обряд магічного лікування – «викупу» («закупівлі», «перекупівлі») дитини, котра дуже хворіє, зокрема на «чорну болєзнь». Мати «продає» свою дитину обраним людям, які стають «кумами», або «названими батьками». Всі оповідачі, які повідомили про цей обряд, запевняли, що після цього дитина обов'язково видужує». Увести в оману злого духа означає нейтралізувати його зусилля з нанесення тілесної чи моральної шкоди людині, а значить – досягнення перемоги над ним.

Стосовно ж добрих вищих духовних сил язичницького пантеону, то замовлювач на цьому етапі розвитку колективної самосвідомості сміливо закликає їх до дії, до допомоги собі в поєдинку із силами ворожими.

Розглядаючи ці практики в контексті духовних основ архаїчних культур, слід відзначити одну істотну рису генезису форм самосвідомості людини цього історичного періоду. Людина витворює здатність сприймати себе як істоту, наділену розумом – рисою, котра притаманна їй і яку можна використати з користю для себе в несприятливих життєвих ситуаціях. Визнання людиною цієї епохи

можливості свого перевтілення в інші істоти чи неживі речі (відомий феномен анімізму) аж ніяк не перекреслює ні факту появи, ні визначної ролі процесу ствердження людського начала в людині.

Погляньмо на ці тексти з «виганняням», «виливанням», «викачуванням» хвороб, злих духів, уроків тощо з тіла хворого крізь призму прихованих у їхній тканині онтологічних уявлень людини архаїчної культури.

Як і в інших народів, у давніх предків українців було переконання, за яким кожен предмет є (або може бути) полісутнісним утворенням. В його зовнішній предметній оболонці може співіснувати одна чи кілька духовних істот. Сибірські шамани «ховали» душу дитини в дерево або інші предмети, які знаходились у цьому ж приміщенні, аби цю душу «не знайшов» злий дух. Так само і виганяючи злого духа з тіла хворого, шаман одночасно «заганяв» його в якийсь предмет, в тіло тварини, рослини, людини ворожого племені тощо. Таким чином, цей предмет ставав не просто річчю, але ще й вмістилищем духа якоїсь хвороби. «Ув'язненого» духа можна було в будь-який момент вигнати з нового тіла і «перемістити» в тіло іншого об'єкта, вибір якого здійснювався на розсуд шамана. Подібні уявлення існували в культурах усіх континентів і племен.

Були вони і в предків українців. У численних текстах замовлянь, які збереглись до нашого часу і використовувались зашіптувачами, хворобу (цебто духа, який вселився в тіло хворого) «виганяли» з людського тіла і «вселяли» в гнилу колоду, в сухий очерет або і в тіло тієї людини, яка, на думку замовлювача, наслала цю хворобу. «Васкав-васкавніца! На море злівайся, на пену збівайся,

із чийої голови виходит, то на ту завер-
 няйся! Хай його слова – да в його зева,
 хай його думки – да в його шлункі, хай
 його нежит – да в його лежит, хай з його
 вуст – йому за назуку шусть сюда! Всяк
 іде нога за ногою – хай все ідуть слова
 поганіє з його голови...» [23, с. 31]. За-
 мовлювач, як бачимо, «живого місця» не
 залишає в тілі винуватця, «заганяючи» у
 всі його частини духа хвороби (або духів
 різних хвороб), перетворюючи його тіло
 на носія, вмістилище багатьох духовних
 сутностей. (Однією з них постає і сло-
 во. Вираз «хай все ідуть слова поганіє з
 його голови» вказує на уявлення, за яким
 слово сприймається як автономна онто-
 логічна реальність).

Приєм «переміщення» духа хво-
 роби практикувався в українській ліку-
 вальній магії не тільки у формі замов-
 лянь, але і в цілому ряді лікувальних
 обрядів (вилиття переляку яйцем або
 воском, прикладання металевого пред-
 мета до тіла хворого, купіль хворої ди-
 тини у воді, яку потім виливали під «во-
 роже» дерево, і т. д., і т. п.).

Отже, судячи з тексту наведеного
 замовляння (як і з величезної кількості
 інших замовлянь і обрядів), у світі спів-
 існують:

- а) речі самі по собі;
- б) речі як носії духовних сутностей,
 до яких належить і людина;
- в) власне духовні сутності: духи, бо-
 жества, боги.

Подібна пізнавальна ситуація спосте-
 рігалась і в інших архаїчних культурах.

Пізніше ці уявлення були перене-
 сені на християнський ґрунт. У христия-
 нських обрядах охоронну функцію ви-
 конує хрест, очищення приміщення чи
 вигнання з тіла людини нечистої сили
 здійснюється за допомоги кадила та ін.

Паралелі з язичницькими функціями
 предметів для вигнання й переселення
 злого духа тут очевидні. Але також оче-
 видно й те, що предмети християнських
 обрядів тепер вживлені у сутнісно іншу
 світоглядну парадигму, принципово від-
 мінну культурну систему. Це питання
 вже давно й ґрунтовно досліджене релі-
 гієзнавцями, істориками культури, істо-
 риками релігії. Тож немає ніякого сенсу
 вкидатись у подальший детальний його
 розгляд.

Значно актуальніше для нас нара-
 зі відслідковування зміни історичних
 форм самосвідомості людини на при-
 кладах генези форм духовної культури
 предків українців. Продовжимо вияв-
 лення змін у ставленні людини до вищих
 духовних істот (а значить, в оцінці свого
 статусу в світі, в пізнанні своєї сутності),
 як це представлено в текстах, що збере-
 глись з архаїчних часів.

Уявлення людини про себе як про іс-
 тоту розумну поступово наповнювалось
 новими змістами, новими настановами
 щодо своєї сутності. Людина відчуває
 свою вищість над злими духами не тіль-
 ки (і не стільки) через те, що вона хи-
 тріша, розумніша за них, але головним
 чином тому, що починає уявляти себе
 репрезентантом всемогутньої Божої
 сили у стосунках із вищими ворожими
 істотами.

Це вже серйозний поступ в духовно-
 му розвитку наших предків, в духовній
 культурі українського етносу. Щоправ-
 да, на перших фазах такого поступу за-
 лишки старого, суто язичницького, зо-
 крема шаманського, світогляду можуть
 еkleктично сусідити з християнським
 усвідомленням людиною себе як пред-
 ставника Божої могуті. Аби в цьому
 переконатись, звернімось ось до такого

тексту замовляння від переляку, записаного Т. Пархоменко в Рокитнівському районі Рівненщини в 1998 році: «Ішов ляк, ішов страх: з восковою головою, штеретяними ногами, з конопляними руками. Восковою головою розолью, шеретяние ноги поламлю, конопляние руки потрощу – і ляк вижену! Ти, ляку-ляковит! Чи ти громовик, чи ти батьков, чи ти материн, чи ти дивочий, чи ти парубочий, чи ти собачий, чи ти дитячий – виходь, виходь! Як я тебе не знала, то я й не віговоряла, Господа Бога милосердного не прохала. Першим разом, лучшим часом, і ни я шептала – Пречиста Свята Божая Маті в помочі стояла, хрищеной рождьюной (ім'я) помоч давала» [24, с. 30]. Як бачимо, перша частина тексту описує язичницькі персонажі, маніфестує активну боротьбу зі злом істотою цілком у шаманських традиціях, друга – християнська за своєю суттю, адже замовлювач тут уже діє не від свого імені, а від вищої духовної сили.

Такого кшталту механічне поєднання язичницьких і християнських персонажів і їх функцій, міфологічних і біблійних сюжетів у повсякденних духовних практиках українців існувало від початку упровадження християнства і навіть збереглося й до новітніх часів. У 1934 році при розкопках Райковецького городища експедиція виявила як речі християнського культу (енколпіони, образки, хрестики XII–XIII ст.), так і предмети дохристиянських вірувань («амулету і фетиші з ведмежого зуба, з тваринних і людських кісток, зокрема з кісток спеціально трепанованого людського черепа тощо») [17, с. 156]. Цікавий і значимий факт: у цій же статті автор пише: «На окремих культових речах в їх зовнішньому навіть оформленні можна бачити

суміш різних культових форм. До таких речей слід віднести мідні орнаментовані ритими лініями лунниці; на деяких із цих виразно нехристиянських амулетах дороблено уже пізніше невеличкі хрестики. Про цю ж культову суміш свідчить і знахідка т. зв. «змійовика», що має з одного боку зображення арх. Михаїла, а на звороті – стилізовану фігуру з 14 змійових голів, композиційно поданих на 7 тулубах, з'єднаних в одній центральній точці – зображенні людської голови» [17, с. 156–157]. Це XII–XIII століття. А ось уже сучасний український етнограф Р. Сілецький записав на Овруччині побутуюче в XXI столітті повір'я: в хаті, де є ікона, достеменно живе й домовик як охоронець дому, він ховається за образами і без нього жити в хаті небезпечно [30, с. 121].

Такого роду суміш виявлялась і в інших магіко-містичних практиках предків українців. Зокрема, однією з форм такої суміші було поєднання християнського тексту замовляння і язичницької за своїм змістом і формою обрядодії, яку це замовляння супроводжувало. Переляк у дитини, наприклад, виливали достототу в язичницьких традиціях – яйцем, водою або воском, але примовляючи при цьому християнську молитву, в якій звертались до Богородиці. Спостерігаємо подібний прийом і в обрядових піснях. Л. Молодцова записала в 1998 році у Володимирецькому районі щедрівку, де є слова:

*«Зробили свічку воскову,
Підем в клуню й-у в нову,
А в тий клуні Господь ходить,
Добрий вечор, Щедрий вечор!
Жито родить і пшеницу».*

Тут, як бачимо, так само: обряд цілковито язичницький, але як вища сила,

яку вважають опікуном, виступає християнський Бог. До такого ж кластеру належить і текст замовляння: «Топчу, топчу ряс: дай, Боже, потоптати і того року діждати!» [32, с. 134].

Погляньмо на цей факт крізь призму сприйняття замовлювачем свого онтологічного статусу. Людина тут ще усвідомлює себе, з одного боку, як посередник між духами й людьми (язичницький тип самосвідомості, який найповніше виявився в шаманізмі), але, з другого – вже як істота, що діє, спираючись на допомогу християнських персонажів. (Якщо такі слова промовляє замовлювач у ХХІ столітті, вже будучи щирим християнином, то це свідчення того, що наратив, закладений у тексті, первісно сформульований в лоні язичницького типу світогляду, а затим, як священний непорушний текст, відтворюється носієм зовсім іншого типу культури).

Якщо тепер ми спробуємо проаналізувати ці тексти з боку генези форм ставлення людини до вищих духовних сил як показника ступеня розвитку історичних форм колективної самосвідомості, то перед нами постануть дві фази такої генези:

– християнство постає наразі лише як зовнішнє обрамлення язичницької світоглядної парадигми. Людина у боротьбі із злими силами продовжує покладатись або сама на себе, або на допомогу добрих духів;

– християнство абсорбує у свій світоглядний контекст священні язичницькі сюжети, персонажі, наповнює їх християнськими цінностями і відтепер християнський тип колективної самосвідомості починає розвиватися на власній основі.

Як уже відзначалось вище, на першій, нижчій, фазі християнство постає

для замовлювача як суто зовнішнє, чуже світобачення. Людина продовжує жити в духовній аурі язичництва. Оприявнена в текстах замовлянь лікувальна магія – обряд лікування, його словесний супровід витримані в язичницькому дусі, тому в таких текстах духи, котрі насилають хворобу, фігурують під конкретними людськими іменами. «Заговорюю вітир усякій і услякій Романоу, Гордійоу, Сідороу, Хведороу, Лексейоу, Мосійоу, Сергейоу, Давідоу, Сімоноу, Хомові» (записано етнографом Мойсеєнком в с. Кутин Зарічянського району Рівненської області).

Такого роду замовляння оприсутнюють типологічну схожість з шаманізмом, у системі якого добрі й злі духи отримують свої імена, які збігаються з іменами людей або з походженням конкретних духів (дух болотний, вітровий, земляний, намислений і т. п.). Цим і вичерпуються їх характеристики. Але вже на вищому ступені образ духа, залишаючись по суті язичницьким, не обмежується його ототожненням із функціональними характеристиками та іменами, але, синтезуючи їх, обростає певними естетичними означеннями, описуючи його зовнішній образ. За свідченням В. Гнатюка [8, с. 173], Сон уявлявся у вигляді парубка у білій сорочці й червонім жупані, а сучасна українська дослідниця Я. Чернюк записала від респондентки текст колискової пісні, де згадуються Нічниці, Злосливці, Сліпливці, які спливали в уяві в подобі злих зооморфних істот – незрячих птахів, що шкодять матерям, котрі порушували якісь табу під час вагітності. З часом, коли язичницькі уявлення виявились серйозно підваженими не тільки християнством, але й новішими деїфікаціями, раціоналізованим

типом мислення, подібного роду міфологічні персоналії перемістилися з священних міфологічних текстів у інші жанри фольклору, зокрема в пісні.

Але для нас у цих текстах важливіше інше. Духи постають вже не у вигляді збіднених абстракцій, але набувають ознак розвиненого естетичного образу. Вони нагадують собою численні й добре відомі у світовій літературі та скульптурі образи античних богів: давньогрецький бог сну Гіпнос зображувався у вигляді крилатого юнака; грецькі евменіди й римські фурії (богині помсти) – в образі старих жінок зі зміями замість волосся та із запаленими факелами в руках; бог Суцелл поставав під різцями кельтських скульпторів як літній чоловік з чашею і молотом і т. под. Тож і згадані в українських замовляннях і піснях дійові особи – це вже радше не духи, а нижчі боги (добрі й злі).

Такі уявлення цікаво асоціюються з шаманськими поглядами на природу божественних істот, а конкретніше – на поділ сонму богів на добрих і злих, про що писав ще на початку ХХ століття російський дослідник В. Богораз [1]; до прикладу, в бурятському шаманізмі кожен різновид хвороби уособлюють різні духи або боги. Таким чином, онтологічний статус особистості (в тім числі і в українській міфології) також зазнає певних змін: вона вже співвідносить себе не тільки з духами, але й із богами. Інша річ, що суб'єктивно замовлювачами (а ними були здебільшого літні неписьменні люди) вони сприймалися за давнім звичаєм у стилі шаманізму, тобто як духи.

Звідси й онтологічний статус людини у цій ситуації залишається прелімінарним, і суб'єктивне уявлення про себе як про істоту, якій доводиться надіятись

на давніші уявлення про добрих духів чи тотемів, також зостається, хоч і в зміненому вигляді.

Тому цілком логічною видається особливість наступного кроку в зміні історичного самоусвідомлення особистості предка українця архаїчної доби:

– спершу у звичному статусі посередника між людьми й богами, але тепер замість язичницьких богів чи духів у свідомості людини фігурує християнський бог;

– у процесі подальшої генези колективної самосвідомості – у сприйнятті себе не просто як посередника, а вже як речника християнського Бога у стосунках з ворожими духовними істотами (духами).

Але такі пертурбації свідомості відбувались далеко не одномоментно. Самоусвідомлення людиною себе в культурному лоні християнської парадигми становить собою складний, нелінійний і багатоступінчастий культурний процес. Як це відбувалось у духовному світі наших предків, демонструють нам знову-таки тексти українських замовлянь. На початкових ступенях у текстах замовлянь Богородиця, Христос, святі сприймаються й осмислюються у звичному контексті язичницького світобачення – як духи чи як язичницькі боги. Це відбилось і в найдавніших текстах замовлянь, і в уламках архаїчних обрядів, які дійшли до нашого часу. Ось один із прикладів такого замовляння, записаний В. Мойсієнком у Городнянському районі Чернігівської області: «Божа Маті по сеньях ходіть, свого сина просіть: – Сину мой Удару, сину мой Ізвіху, сину мой Пералому! Не хаді людямі, а хаді лесамі, зибучімі балатамі, астау нас, щоб сустау на місце стау. Тело акрепілось, перед Господом Богом востановілось» [20, с. 133].

Перед нами дуже архаїчний і цікавий текст. Мати Божа називає сина трьома різними іменами-назвами хвороб, тобто явищами, ворожими людині; вона просить Божого сина не ходити поміж людей, а ходити зибучими болотами, тобто місцем, куди зашіптувачі традиційно в замовляннях відсилають духів хвороб. Цілком зрозуміло, що замовлювач фактично звертається наразі до язичницьких богів чи, може, божеств хвороб, аби вони покинули тіло хворої людини. Понад те, в тексті звучить диференціація духів чи богів різних хвороб, яка характерна і для шаманізму, і для розвиненої язичницької міфології античних часів. Але в даному тексті замовлювач вкладає ці слова-прохання в уста Богородиці, яка називає таких істот своїми синами.

Атрибути християнських обрядів ще дуже тривалий час після впровадження християнства на українських землях постають у язичницькій «обгортці». На аналогічний зразок натрапляємо і в площині обрядовій. Т. Пархоменко, здійснюючи польові спостереження в Березнівському та Рокитнівському районах Рівненщини, прослідкувала цікаву трансформацію використання свічки в дохристиянському та християнському обрядах. Лікуючи людину від нежиті або від хвороби «закладання вух», знахарки виготовляли воскову свічку, ставили її у вухо або в ніс хворого, а зовнішній кінець свічки підпальвали. Вважалось, що така свічка мала здатність «натягати», «витягати гній». Потім таке переконання перенеслось і на християнський ґрунт. Добре відомо, що за здоров'я хворого в церкві ставлять свічку. Це повсюдний усталений християнський звичай і він, здавалось б, не може викликати якогось здивування й інтересу дослідника

поліської дохристиянської міфології. Але суть у тім, що це мусила бути особлива свічка. Вона виготовлялась так само, як і свічка, що «витягала» духа хвороби з тіла хворого в обряді, записаному Т. Пархоменко. Перед тим, як свічку нести до церкви, віск розтоплювали на сковороді, змащували ним газету або бинт, намотували на дерев'яне веретено, яке потім знімали [24, с. 33]. Це, мабуть, були якісь шматочки призабутого давнього ритуалу, який у трансформованому вигляді увійшов до арсеналу християнських обрядодій.

Ще одним напрямком вживлення християнських елементів у тканину традиційних вірувань в українській духовній культурі було згадане вище вживання в текстах замовлянь, обрядових пісень імен християнських святих, страстотерпців, великомучеників та ін., але знову-таки в язичницькому світоглядному контексті і в язичницькій лікувальній магії. Типовим прикладом такого явища може прислужитись текст замовляння на зупинку крові, записаний Т. Сліпаченко в 1928 році в Київській області:

«Кузьма й Дем'ян, Божий коваль,

Поїхали рути сіять.

Рута не зійшла.

Посіклись і порубались.

У народженого (ім'я) кров не пішла» [5, с. 76].

Імена християнських святих тут, сказати б, «пришиті білими нитками», «приторочені» до тіла дохристиянського тексту з його питоменими елементами української міфології, як-то згадка про траву руту, яка не зійшла, і це спричинило заживлення кривавої рани у хворого. Оця рута (рожа) фігурує в багатьох українських замовляннях на зупинку

крові. Що ж до мотиву битви («посіклись і порубались»), то спостерігаємо в тексті не просто місце, яке принципово суперечить християнським відомостям про Кузьму й Дем'яна. Тут до нас дійшли уламки якогось стародавнього міфу з арсеналу міфологічного спадку наших далеких предків. Можливо, йдеться про повсюдний етіологічний міф, який пояснює причину фаз неповноти й приростання Місяця (згадаймо міфи про «порубаний Місяць» у міфологіях народів Азії, Африки, Центральної й Південної Америки).

Окремо в цьому контексті годилося б виділити прийом надання в текстах замовлянь християнських імен культурним героям української дохристиянської міфології. Міфологічні культурні герої в замовляннях перетворюються на християнські персоналії і від їх імені замовлявач виганяє злих духів з тіла хворого, благословляє особистість чи колектив на звершення якоїсь справи. «Святий Адам орав, Ісус Христос насіння давав, а Господь сів, а Мати божа поливала та всім православним на поміч давала» [32, с. 175]. Також в одній із українських колядок, записаній А. Українець на Рівненщині, розповідається про Божу Матір, що вона «йде, все рої веде», розсилає їх господарям. Ясно, що йдеться насправду про культурного героя, який навчив людей бджільництву.

У всіх наведених вище текстах перед нами постають приклади давнього двовір'я на тому етапі його існування, коли християнство, вбудовуючись в організм давньоукраїнського суспільства, ще обмежувалось абсорбцією елементів світосприйняття, обрядодій у тканині дохристиянського світогляду і дохристиянських духовних практик.

Християнство, отже, тут ще не проникло в ество внутрішньої культури замовлявача, християнські персонажі виступають як ще один різновид язичницьких вищих істот. Це дуже типовий прийом, характерний для язичництва. Онтологічний статус людини на цьому етапі ще залишається незмінним, незважаючи на згадування головних християнських персоналії.

Тенденції подальших змін в самоусвідомленні предками сучасних українців свого статусу в світі в процесі інтеріоризації носіями магіко-містичних практик християнського світогляду можна визначити, відслідковуючи напрямки світоглядних трансформацій у текстах замовлянь. Назагал беручи, під впливом засвоєння християнства зміни в текстах замовлянь відбуваються в напрямку, що відбиває трансформації в колективній самосвідомості людини, її ставлення до сакрального. В цьому полягає ще один складник неперехідного значення замовлянь у вивченні дохристиянської і перехідної від язичницької до християнської духовної спадщини наших предків.

Така трансформація теж мала свої етапи. На першому замовлявач чітко означає свої дії як вияв волі вищих персонажів християнської релігії, декларуючи одночасно і власну належність до християнства. Наведемо текст одного з таких замовлянь, записаного Т. Пархоменко в 1993 році на Рівненщині: «Прислав мене Господь і Божая Мати до хрищеної народженої (ім'я) ляку вилити» [23, с. 29]. Або ще одне, вже значиміше й категоричніше: «Вітри, вихори налітні, нанесені, набрідні.., пшлю я вас у чисте поле, на сине море, у гниле болото. Не я вас висилаю, висилає вас Матінка, Пресвятая Богородиця» [2, с. 5].

Замовлювач, як бачимо, з одного боку, ще відчуває себе посередником між вищими духовними силами і хворим, виявляючи таким чином свою спорідненість із шаманськими і жрецькими формами суспільного самоусвідомлення, але водночас уже спостерігаємо крок до зовсім нової фази розуміння людиною свого місця в системі «людина-світ». Вона в своїх магіко-містичних практиках діє тепер не за своєю волею і не за своєю ініціативою, бо є знаряддям Бога, його посланцем. Ось типовий текст такого роду замовлянь: замовляння на зняття більма з ока розпочинається словами: «Поміч моя од Господа: Пречистая Мати Божа і всі святії, станьте мні десь на допомозі улуканя залічити раба Божого Івана». І подібних прикладів можна навести ще багато.

Християнство в давньоукраїнському соціумі поступово перестає сприйматись як щось чужинецьке за походженням і чуже за духом. Людина отримує могутнього захисника, милосердного опікуна, всеможність якого незмірно перевищує здатності будь-якої злої сили. Така спрямованість світобачення проникає і в тексти народної лікувальної магії. Маючи підпору в особі найвищих персонажів християнського пантеону, замовлювач звертається до злих духів-хвороб з погрозами зазнати їм на собі страшного гніву Господа. Себе ж замовлювач дистанціює від свого попереднього язичницького статусу – самостійної онтологічної істоти, слабкішої або, навпаки, могутнішої за злих духів (як про це йшлося вище).

Наступна фаза полягає в самоусвідомленні замовлювачем себе не як активною істотою, що діє за допомогою вищих християнських сил, але вже в

елімінації себе як самостійного суб'єкта зцілювальної практики з тексту замовляння. Замовляння вибудовується не на словесному відтворенні власних зусиль замовлювача при зустрічі зі злою силою, в ході боротьби і перемоги над нею, і не на акцентації своєї посередницької ролі між Богом і хворою людиною. Сюжет тепер вибудовується на оповіді про дії Матері Божої, Ісуса Христа, святих, які спрямовані на боротьбу із злими духами-носіями хвороб. «Ішла Пречиста понад синім морем і золотим ціпком підпиралася. Назустріч їй святий Петро. «Куди ти, Пречиста, ідеш?» – «Іду туди, де бились три брата, іду кров замовляти». Рана стулилась, кров повернулась. Пречиста назад вернулась» [32, с. 58]. В іншому замовлянні звучить цей-таки мотив, але вже з іншими персонажами: «По стежці вузькій, пісочком жовтеньким Діва Марія поспішається, золотим ціпком підпирається. А назустріч їй три святі, три цілителі: Кузьма святий, Дем'ян святий і Пантелеймон-цілитель. – Куди йдеш, діво Маріє? – Не зупиняйте мене, багато не говоріть, а за мною ідіть. Іду я на скору помозь рожденному (ім'я), ідіть зо мною разом. Поможемо...» [2, с. 3].

Перед нами вже не просто достоту перелицьований під християнський зразок язичницький текст замовляння. Цей текст несе цілком відмінну світоглядну завантаженість. У ньому людина відчуває себе в зовсім іншому світоглядно-парадигмальному полі, з іншим метафізичним центром тяжіння.

Оглядаючи послідовно етапи поступу колективної самосвідомості людини первісної доби, необхідно відзначити, що, окрім очевидного розширення силового поля впливу замовлювача на об'єкт

замовляння, спостерігаємо і явище самоусвідомлення ним себе як улюбленця християнського Бога, як істоти, що знаходиться під опікою Бога. Особистість здобувається таким чином на нову якість надії на могутню опору в своєму житті, на метафізичну Надію.

Та слід засвідчити й зворотний бік описаної вище духовної трансформації в процесі переходу від язичницького типу світогляду до християнського. Коротко зупинимось на висвітленні цього явища.

Поступово слабшає, а затим і взагалі зникає самоусвідомлення замовлювача як онтологічно й світоглядно самодостатньої особистості, сильнішої за вищі злі сили. На авансцену в такого роду замовляннях виходить позиційний стан покори замовлювача вищим християнським персоналіям, запевнення їх у повній підпорядкованості їм людини. «Під красним сонечком окиян-море, на окиян-морі стоїть ладан-камінь, на ладані-камені стоїть апостольська церква, в тій церкві стоїть гробовець Феодосія, біля того гробовця, на золотому стільці сидить Богородиця. *Я і корюсь, і молюсь, на коліна валюсь* (курсив наш. – В. Я., А. Я.) Пресвята Богородице... доступи до раба Божого (ім'я)..., щоб не чув раб Божий ні нудьги, ні хвороби...» [2, с. 7].

Такий крок у зміні усвідомлення замовлювачем свого онтологічного статусу слід розцінити як своєрідний відступ, регрес в історичному процесі метафізичного самоствердження людини, як ілюстрацію тези про суперечливий характер її культурного поступу.

(Звичайно, послідовність виділених нами фаз трансформації світоглядних налаштувань людини, зафіксованих в українських замовляннях, відбиває логічний, а не темпоральний характер змін

у колективній самосвідомості людини архаїчної доби. Якись конкретні тексти замовлянь, вибудовані на архаїчніших, логічно раніших формах колективного самоусвідомлення, можуть хронологічно виникати пізніше, аніж тексти, які відбивають більш зрілі й розвиненіші фази цього процесу. І навпаки. Але все ж для вивчення і викладу історії формовивав людського духу, самотворення людини на прикладі опрідметнення цих процесів в українському фольклорі така градація необхідна).

Так само й наведена щойно думка про відступ у метафізичному самоусвідомленні особистості є знову-таки наша фіксація саме логічного поступу уявлень людини про свій онтологічний статус людини, позаяк на практиці, oprіч такого кластера замовлянь, одночасно творились все нові й нові тексти, світоглядний підтекст яких складає давно набута й узвичаєна роль особистості-повелителя злих духовних сил, борця з ними за людину, її здоров'я, життєві успіхи.

Бачимо, отже, наявні в українських замовляннях екзистенційно різні типи відношення «людина–світ», «людина–сакральне»: жрецький (спілкування з сакральними істотами опосередковано, через опрідметнені продукти їх одкровення), шаманський (безпосередній контакт людини з вищими духовними істотами, їхня безпосередня взаємодія або протистояння) [34, с. 148], перехідний від язичницького до християнського та християнський. Вивчення їх змісту й ролі в культурному генезисі наших предків ще належить здійснити.

Висновки. Вивчення історичних форм колективної самосвідомості є необхідною умовою глибинного аналізу сучасного стану й проблем національного

і державного будівництва. Для дослідження їх початкових станів у історії духовної культури українського народу вдячний матеріал надають найбільш архаїчні жанри фольклору українців – замовляння, вербальні супроводи обрядодій, обрядові пісні. Виявляючи в їх текстах уявлення предків сучасних українців про своє місце й призначення в світі, стосунки з вищими духовними силами, ми пізнаємо шляхи формування особистості, історичні фази її самоствердження та інші вузлові моменти нашої культурно-духовної історії, зокрема зміни в період переходу від язичницьких вірувань до християнства. В контексті язичницького світогляду особистість наприпочатку переживає свою повну залежність від примх злих духовних істот, намагається запевнити їх у своїй лояльності. Така позиція послаблює життєвий тонус, самопочуття людини і тривати довго не може. Мірою соціального й культурного розвитку протікають і процеси духовного самоствердження особистості. Вона починає відчувати свою зверхність над злими силами, управляти ними. Відслідковуючи зміни в текстах українських замовлянь, фіксуємо спроби самоствердження особистості через запевнення про свою вищість над злими силами, свою могутність.

Замовляння також демонструють, що шляхи усвідомлення нашими далекими предками свого призначення й місця в світі, їх уявлення про свій статус у стосунках із вищими духовними силами мали нелінійний, суперечливий характер, пройшли ряд відмінних між собою світоглядних ступенів розвитку. Особливо значимі зміни пов'язані з упровадженням християнства. Замовляння виразно це демонструють. На перших

етапах в їх текстах відбувається проста травестія язичницьких добрих і злих духів в образи християнських персонажів. Далі в тексти замовлянь проникають християнські сюжети, вплетені в контекст язичницького світогляду, онтологічний же статус людини ще залишається незмінним. Наступним кроком стає усвідомлення замовлювача себе посередником між вищими християнськими персоналіями й людиною, їх посланцем до людини, що вказує вже на іншу форму колективної самосвідомості. Нарешті, замовлювач маніфестує себе як простий ретранслятор волі й дій християнських персонажів або й зовсім виключає себе з тексту замовляння. Це позначає сутнісні суперечливі зміни в самоусвідомленні людини. З одного боку, вона здобуває впевненість у собі як «воїнові» Бога, з другого – послаблюється здобуте язичництвом переживання своєї природи самостійного повелителя злих духовних істот.

ЛІТЕРАТУРА

1. Богораз В. К психологии шаманства у народов Северо-Восточной Азии. *Этнографическое обозрение*. 1910. Кн. 84–85.
2. Божю поміччю, Божим словом. *Родослав*. Київ, 1999. № 1–2. 15 с.
3. Борисенко В. Така житка. Культура повсякдення українців Чорнобильського Полісся (за матеріалами етнографічної експедиції 1994 р.). Київ: Стилос, 2011. 222 с.
4. Вернюк Я. Персоніфіковані образи коліскових пісень рідного краю. *Поліссязнавство: наукові фольклорно-етнологічні та мистецтвознавчі студії*. Рівне, 2005. Вип. 3. С. 10–11.
5. Ви, зорі-зориці. Українські замовляння. Київ: Дніпро, 1991. 279 с.
6. Гаврилюк Н. Про локальну спільність і диференціацію обрядово-світоглядних традицій Чорнобильського Полісся. *Полісся*

України: матеріали історико-етнографічних досліджень. Вип. I. Київське Полісся. Львів: Інститут народознавства НАН України, 1994. С. 342–344.

7. Гарасим Я. Нові записи з древньої Овруччини: огляд жанрів та сюжетів. *Полісся України: матеріали історико-етнографічних досліджень. Вип. I. Київське Полісся.* Львів: Інститут народознавства НАН України, 1994. С. 224–249.

8. Гнатюк В. Нарис української міфології. Львів: Інститут народознавства НАН України, 2000. 263 с.

9. Гринченко В. Етнографические материалы. Т. 3. Чернигов: б/м, 1899.

10. Давидюк В. Первісна міфологія українського фольклору. Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2005. 309 с.

11. Джеймс Э. О. Тайны языческих богов. От бога-медведя до Золотой Богини. Москва: Вече, 2006. 327 с.

12. Древяни. Збірник статей і матеріалів з історії та культури Поліського краю. Вип. 1. Львів: Інститут народознавства НАНУ, 1996. 424 с.

13. Еліаде М. Мефістофель і андрогін. Київ: Основи, 2001. 591 с.

14. Етнокультурна спадщина Рівненського Полісся. Вип. 2. Рівне: Волинські обереги, 2001.

15. Кэмпбелл Дж. Мифический образ. Москва: АСТ, 2004. 686 с.

16. Кутельмах К. «Спасова борода»: магія чи реальність? Причинки до аграрних мотивів у календарних обрядах українців (за матеріалами Центрального Полісся). *Древяни.* Вип. I. Збірник статей і матеріалів з історії та культури Поліського краю. Львів: Інститут народознавства НАН України, 1996. С. 233–250.

17. Мовчанівський Т. Райковецьке городище XI–XIIIст. (Попереднє повідомлення про дослідження городища за 1929–1934 рр.). *Наукові записки Інституту історії матеріальної культури.* Книга 5–6. Київ: УАН, 1935. С.125–176.

18. Милорадович В. Українська відьма. Київ: Веселка, 1993. 71 с.

19. Мікула О. Творчість Олени Пчілки і фольклор. Монографія. Ужгород: Гражда, 2011. 309 с.

20. Збірник матеріалів з історії та культури Поліського краю. Вип. I. Львів: Інститут народознавства НАН України, 1996. С. 135–147.

21. Нечуй-Левицький І. Світогляд нашого народу. Ескіз української міфології. Київ: Либідь, 1992. 78 с.

22. Новицький Я. Малорусские народные заговоры, заклинания, молитвы и рецепты. Екатеринослав: б/м, 1913. 42 с.

23. Пархоменко Т. Використання продуктів бджільництва в поминальних обрядах. *Етнокультурна спадщина Рівненського Полісся.* Вип. III. Рівне: Перспектива, 2006. С. 17–28.

24. Пархоменко Т. Ритуальне застосування свічки у весільних обрядах. *Народна творчість та етнографія.* 2004. № 5. С. 89–92.

25. Поліссезнавство: наукові фольклорно-етнологічні та мистецтвознавчі студії. Рівне: Волинські обереги, 2001. 160 с.

26. Полісся: етнікос, традиції, культура. Луцьк: Вежа, 1997. 264 с.

27. Полісся України: матеріали історико-етнографічних досліджень. Вип. I. Київське Полісся. Львів: Інститут народознавства НАН України, 1997. 365 с.

28. Поліська дома: фольклорно-діалектологічний збірник. Луцьк: Волинські обереги, 1991. 175 с.

29. Поріцька О. Українська народна демонологія у загальнослов'янському контексті (XIX–початок XX ст.). Київ: Веселка, 2004. 180 с.

30. Сілецький Р. «Входчини» (новосільні звичаї, обряди та повір'я). *Полісся України: матеріали історико-етнографічних досліджень.* Вип. II. Львів: Інститут народознавства НАН України, 1996.

31. Тиховська О. Магія та міфологія в українському фольклорі Закарпаття: етнопсихологічний аспект. Ужгород: ТОВ «РІК-У», 2021. 511 с.

32. Українські замовляння. Київ: Дніпро, 1993. 305 с.

33. Чубинський П. Мудрість віків. У 2 т. Київ: Основи, 1995.

34. Ятченко В. Онтологічний статус людини в первісних міфологіях (на прикладі шаманізму). *Мультиверсум. Філософський альманах*. Київ: Український Центр духовної культури, 2005. Вип. 49. С. 146–152.

35. Ятченко В. Про розвиток духовності українського етносу дохристиянської доби. Київ: ВІПОЛ, 1998. 150 с.

36. Ятченко В. Український шаманізм. Монографія. Київ: Міленіум, 2012. 215 с.

REFERENCES

1. BOGORAZ, V. (1910). To the Psychology of Shamanism among the Peoples of North-Eastern Asia. *Ethnographic Review*. Book 84–85. [in Rus.]

2. By God's Help, God's Word. (1999). *Rodoslav*. Kyiv, № 1–2, 15 p. [in Ukr.]

3. BORYSENKO, V. (2011). *Such a Life. Everyday Life Culture of Ukrainians of Chornobyl Polissia (Based on the Materials of the 1994 Ethnographic Expedition)*. Kyiv: Stylos, 222 p. [in Ukr.]

4. VERNIUK, Ya. (2005). Personified Images of Lullabies of the Native Region. *Polissieznavstvo: naukovi folkloro-etnologichni ta mystetstvoznavchi studii* (Polissia Studies: Scientific Folklore-Ethnological and Art Studies). Rivne, Issue 3, pp. 10–11. [in Ukr.]

5. You, Stars, Stars. Ukrainian Spells. (1991). Kyiv: Dnipro, 279 p. [in Ukr.]

6. HAVRILYUK, N. (1994). About the Local Community and Differentiation of Ceremonial and Worldview Traditions of Chornobyl Polissia. *Polissia of Ukraine: Materials of Historical and Ethnographic Research*. Vol. I. Kyiv Polissia. Lviv: The Ethnology Institute of the NAS of Ukraine, pp. 342–344. [in Ukr.]

7. HARASYM, Ya. (1994). New Records from Ancient Ovruchchyna: an Overview of Genres and Plots. *Polissia of Ukraine: Materials of Historical and Ethnographic Research*. Vol. I. Kyiv Polissia. Lviv: The Ethnology Institute of the NAS of Ukraine, pp. 224–249. [in Ukr.]

8. HNATIUK, V. (2000). *Essay on Ukrainian Mythology*. Lviv: The Ethnology Institute of the NAS of Ukraine, 263 p. [in Ukr.]

9. HRYNCHENKO, V. (1899). *Ethnographic Materials*. Vol. 3. Chernihiv: b/m. [in Ukr.]

10. DAVYDIUK, V. (2005). *Primordial Mythology of Ukrainian Folklore*. Lutsk: Volyn Regional Printing House, 309 p. [in Ukr.]

11. James E. (2006). *Mysteries of the Pagan Gods. From the Bear God to the Golden Goddess*. Moscow: Veche, 327 p. [in Rus.]

12. *Drevliany*. (1996). A Collection of Articles and Materials on the History and Culture of the Polissia Region. Vol. 1. Lviv: The Ethnology Institute of the NAS of Ukraine, 424 p. [in Ukr.]

13. ELIADE, M. (2001). *Mephistopheles and the Androgyne*. Kyiv: Osnovy, 591 p. [in Ukr.]

14. *Ethnocultural Heritage of Rivne Polissia*. Vol. 2. Rivne: Volynsky oberehy. [in Ukr.]

15. CAMPBELL, J. (2004). *Mythical Image*. Moscow: AST, 686 p. [in Rus.]

16. KUTELMAKH, K. (1996). “Spasova Boroda”: Magic or Reality? Supplements to the Agrarian Motifs in Calendar Rites of Ukrainians (Based on the Materials of the Central Polissia). *Drevliany* Vol. I. A Collection of Articles and Materials on the History and Culture of the Polissia Region. Lviv: The Ethnology Institute of the NAS of Ukraine, pp. 233–250. [in Ukr.]

17. MOVCHANIVSKYI, T. (1935). Raikovets Settlement of the 11th–13th Centuries. (Preliminary Report on the Study of the Hillfort for 1929–1934). *Scientific Notes of the Institute of History of Material Culture*. Book 5–6. Kyiv: UAS, pp.125–176. [in Ukr.]

18. MYLORADOVYCH, V. (1993). *Ukrainian Witch*. Kyiv: Veselka, 71 p. [in Ukr.]

19. MIKULA, O. (2011). *Creativity of Elena Pchilka and Folklore*. A Monograph. Uzhgorod: Hrazdha, 309 p. [in Ukr.]

20. *A Collection of Materials on the History and Culture of the Polissia Region*. (1996). Vol. I. Lviv: The Ethnology Institute of the NAS of Ukraine, pp. 135–147. [in Ukr.]

21. NECHUI-LEVYTSKYI, I. (1992). *Worldview of our People. Sketch of Ukrainian*

Mythology. Kyiv: Lybid, 78 p. [in Ukr.]

22. NOVITSKYI, Ya. (1913). *Little Russian Folk Spells, Incantations, Prayers and Recipes*. Ekaterinoslav: b/m, 42 p. [in Ukr.]

23. PARKHOMENKO, T. (2006). Use of Beekeeping Products in Funeral Rites. *Ethnocultural Heritage of Rivne Polissia*. Vol. III. Rivne: Perspective, pp. 17–28. [in Ukr.]

24. PARKHOMENKO, T. (2004). Ritual Using of Candles in Wedding Ceremonies. *Folk Art and Ethnography*. № 5, pp. 89–92. [in Ukr.]

25. *Polissia Studies: Scientific Folklore, Ethnological, and Art Studies*. (2001). Rivne: Volynski oberehy, 160 p. [in Ukr.]

26. *Polissia: Ethnos, Traditions, Culture*. (1997). Lutsk: Tower, 264 p. [in Ukr.]

27. *Polissia of Ukraine: Materials of Historical and Ethnographic Research*. (1997). Vol. I. Kyiv Polissia. Lviv: The Ethnology Institute of the NAS of Ukraine, 365 p. [in Ukr.]

28. *Polish Home: Folklore and Dialectological Collection*. (1991). Lutsk: Volynski oberehy, 175 p. [in Ukr.]

29. PORITSKA, O. (2004). *Ukrainian Folk Demonology in the Common Slavic Context (19th – Early 20th Centuries)*. Kyiv: Veselka, 180 p. [in Ukr.]

30. SILETSKYI, R. (1996). “Vhodchyny” (Housewarming Customs, Rites and Beliefs). *Polissia of Ukraine: Materials of Historical and Ethnographic Research*. Vol. II. Lviv: The Ethnology Institute of the NAS of Ukraine. [in Ukr.]

31. TYKHOVSKA, O. (2021). *Magic and Mythology in the Ukrainian Folklore of Transcarpathia: Ethnopsychological Aspect*. Uzhhorod: RIK-U LLC, 511 p. [in Ukr.]

32. *Ukrainian Spells*. (1993). Kyiv: Dnipro, 305 p. [in Ukr.]

33. CHUBYNSKYI, P. (1995). *The Wisdom of the Ages*. In 2 Vol. Kyiv: Osnovy. [in Ukr.]

34. YATCHENKO, V. (2005). Ontological Status of Man in Primitive Mythologies (in the Example of Shamanism). *Multiversum. Philosophical Almanac*. Kyiv: Ukrainian Center for Spiritual Culture, Issue. 49, pp. 146–152. [in Ukr.]

35. YATCHENKO, V. (1998). *On the Development of the Spirituality of the Ukrainian Ethnic Group in the Pre-Christian Era*. Kyiv: VIPOL, 150 p. [in Ukr.]

36. YATCHENKO, V. (2012). *Ukrainian Shamanism*. A Monograph. Kyiv: Millennium, 215 p. [in Ukr.]

ПРОБЛЕМИ ВОЛОНТЕРСТВА: ДУХОВНА ОПІКА ВОЇНАМИ-РІДНОВІРАМИ В УМОВАХ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

Галина ЛОЗКО

orcid.org/0000-0001-5865-7556

доктор філософських наук, професор,

провідний науковий співробітник відділу української етнології НДІУ

Анотація. Розкрито проблеми волонтерства та духовної опіки воїнами-рідновірами в умовах російсько-української війни. Стверджується, що рідна віра є традиційною етнічною релігією, успадкованою українцями від предків і збереженою впродовж тисячоліття в суворих умовах офіційного панування світової релігії, коли етнорелігія вимушена була існувати таємно або паралельно зі світовою релігією у прихованих чи синкретичних формах. Відродження рідної віри започаткував професор В. Шаян у Львові в 1934 р. Він запропонував її наукову реабілітацію у створеному ним Ордені Бога Сонця (1943), який був у той час нелегальною релігійно-політичною організацією. Друга світова війна перервала його роботу в Україні, але не зупинила діяльність ордену за кордоном, куди професору довелося емігрувати (Авгсбург, Лондон) разом з кількома своїми учнями. Продовження і легалізація цієї роботи стали можливими лише за умов здобуття державної незалежності України. Конфесія нині перебуває на етапі свого становлення та разом з іншими українцями потерпає від злочинних воєнних дій країни-агресорки. Віряни, що мають високий рівень національної свідомості, одними з перших стали до лав захисників Батьківщини. Чимало з них уже загинуло – є рідновіри й у Небесній сотні, й серед загиблих в Іловайському котлі, на Донбасі, в Маріуполі, й на Півдні України. На жаль, не завжди над ними змогли здійснити поховальний обряд за звичаєм предків. На ці проблеми не звернуто уваги ні держави, ні церкви, що порушує право людини на релігійні переконання. Хоч держава не бере на себе зобов'язань щодо задоволення духовних потреб військовослужбовців, але вона має забезпечити їхнє право на свободу совісті. Духовна опіка над воїнами-рідновірами нині можлива лише завдяки волонтерству або на громадських засадах.

Ключові слова: Рідна віра; волонтерство; духовна опіка військовослужбовцями; свобода совісті; права людини; капеланство.

PROBLEMS OF VOLUNTEERING: SPIRITUAL CARE OF SOLDIERS WHO ARE NATIVE BELIEVERS IN THE CONDITIONS OF THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR

Halyna LOZKO

Doctor of Philosophical Sciences, professor,

lead research fellow of Ukrainian Ethnology Department of RIUS

Annotation. The article reveals the problems of volunteering and spiritual care of soldiers who are native believers in the conditions of the russian-Ukrainian war. It is claimed that the native faith is a traditional ethnic religion, inherited by Ukrainians from their ancestors and preserved over the millennia under the harsh conditions of the official domination of world religion. Native ethnoreligion existed secretly, or in parallel with the world religion, in hidden or syncretic forms. The revival of the native faith was initiated by Professor V. Shaian in Lviv in 1934. He developed its scientific rehabilitation

in the Order of the Sun God, which he created in 1943, which was an illegal political and religious organisation at that time. The Second World War interrupted his work in Ukraine, although it did not stop Order's activity abroad (Augsburg, London), where the professor had to emigrate together with a few of his students. The continuation of this work became possible only under the conditions of gaining the state independence of Ukraine. But the denomination, which is currently only at the stage of its formation, is again suffering from the criminal military actions of the aggressor country. Believers with a high level of national consciousness were among the first to join the ranks of defenders of the Motherland. Many of them have already died on the battlefields: there are native believers in the Heavenly Hundred, and among the dead in the Ilovaisk cauldron, on Donbass, in Mariupol, and in the south of Ukraine. Unfortunately, they were not always able to have a funeral rite according to the customs of their ancestors. These are the problems that neither the state nor the ruling churches pay attention to, which often violate human rights for their religious beliefs. The state does not undertake obligations to meet the spiritual needs of servicemen, but it must still ensure their right to freedom of conscience. Spiritual care of native believers is possible only through volunteering or on a public basis.

Key words: Native faith; volunteering; spiritual care of military personnel; freedom of conscience; human rights; chaplaincy.

Постановка проблеми. Військова справа в Україні ще з часів Київської Русі спирається на власні глибоко вкорінені в народі світоглядно-етичні та воєнно-патріотичні традиції. Духовні особи, волхви, супроводжували руських воїнів у військових походах. Нині, коли в умовах російсько-української війни значна частина захисників України потребує допомоги суспільства, в т. ч. психологічної підтримки, чимало волонтерів і священнослужителів різних конфесій долучаються до душпастирської опіки у Збройних силах України. Оскільки нині Україна *de Facto* є поліконфесійною країною, створено Службу військового капеланства, яка формується з представників *різних конфесій* як служба для душпастирської опіки над військовослужбовцями Збройних сил України. Переважна більшість військовослужбовців є сповідниками світових релігій. Але в лавах захисників України перебуває й чимало військовослужбовців, сповідників етнорелігії, традиційної рідної віри, що має свою *спадкоємність* з часів Русі Київської (увага! не плутати з

неорелігією авторства Л. Силенка «Рунвіра»), зокрема в полку «Азов» та інших підрозділах ЗСУ, серед яких вже є й значні втрати. Оскільки конфесія лише з часів незалежної України почала повільно відроджуватися після тисячолітньої перерви, на цей час ще остаточно не сформована не лише капеланська служба, а й загалом штат священнослужителів Рідної віри. Хоча вже *de Jure* створено Українську духовну академію рідновірів (Свідоцтво про офіційну реєстрацію № 58 від 25 вересня 2002), де на двох факультетах (богословському і жрецькому) проходять підготовку й отримують дипломи священники й богослови Рідної віри, але їх ще недостатньо для задоволення потреб конфесії. Через відсутність інформації про конфесію стаються прикриті випадки порушення прав людини, зокрема втручання священників інших конфесій до обрядової практики (особливо під час поховань загиблих рідновірів), що є неприпустимим. Зазвичай капелани певних конфесій призначаються для цілих підрозділів. Такий принцип, по суті, ігнорує духовні потреби тих

військовослужбовців, які становлять релігійну меншість. Отже, вони фактично позбавлені духовної опіки. Духовна підтримка воїнів-рідновірів ведеться лише дистанційно через особисті контакти зі священиками-волонтерами та консултування осіб, що звернулися по допомогу до релігійного центру. Ця проблема потребує вирішення на державному рівні.

Аналіз досліджень і публікацій.

На сьогодні це питання у наукових дослідженнях (ні релігієзнавчих, ні воєно-історичних) ще не ставилося. Хоча є чимало публікацій на тему відродження Рідної віри, її звичаєвих та богословських основ, у тому числі монографії автора цієї статті [4; 5], але бракує повідомлень з місць служби рідновірів, юридичної фіксації конкретних випадків порушення духовних прав людини, що ще потребує збору інформації та наукового і правового її осмислення й вирішення. В цьому є наукова новизна і цією статтею започатковується розв'язання означеної проблеми.

Мета і завдання статті – привернути увагу науковців-релігієзнавців, а також і відповідних державних, юридичних та військових інституцій до проблем духовної опіки воїнами-рідновірами в умовах російсько-української війни; це стосується: Служби військового капеланства, Генерального штабу ЗС України, навчального центру ЗСУ, Національної гвардії України, Державної прикордонної служби України, Міжконфесійної ради з питань військового капеланства при ЗС України та ін.

Виклад основного матеріалу. Насамперед нагадаємо, що Конституція України гарантує: «Кожен має право на свободу світогляду і віросповідання.

Це право включає свободу сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, безперешкодно відправляти одноособово чи колективно релігійні культу і ритуальні обряди, вести релігійну діяльність» [2, ст. 35]. Це положення стосується усіх без винятку громадян, у тому числі й осіб, які мають статус військовослужбовця. Здійснення цього права може бути обмежене законом лише «в інтересах охорони громадського порядку, здоров'я і моральності населення або захисту прав і свобод інших людей»; «Ніхто не може бути увільнений від своїх обов'язків перед державою або відмовитися від виконання законів за мотивами релігійних переконань. У разі якщо виконання військового обов'язку суперечить релігійним переконанням громадянина, виконання цього обов'язку має бути замінене альтернативною (невійськовою) службою» [2, ст. 35]. І хоч держава не бере на себе зобов'язань щодо задоволення духовних потреб військовослужбовців, вона все ж має *забезпечити їхнє право на свободу совісті згідно з їхнім віросповіданням*. Переважна більшість (80%) військовослужбовців належать до християнського віросповідання. Якщо рідновіри нині становлять релігійну меншину (близько 2% вірян України), то це не означає, що їхніми духовними потребами можна знехтувати. Треба враховувати ще й таку особливість, що статистичні дані щодо кількості рідновірів в Україні можуть бути значно занижені через структурну й ідентифікаційну невизначеність громад і окремих вірян, упередження чиновників на місцях, втручання представників панівних конфесій у облікові процеси тощо.

Тому доцільно в цій статті познайомити із фактом існування конфесії, що

є автохтонною традиційною релігією України (перші громади якої виникли у 1993 р.), офіційно визнаною і зареєстрованою у Державному комітеті у справах релігій як *релігійний центр*, тобто *конфесія* (Свідоцтво про реєстрацію Статуту № 33 від 24 травня 2001). Повна назва за Статутом – «Релігійний центр Об'єднання релігійних громад рідновірів України» (далі ОРУ). Як відомо з історії, автохтонну віру предків українського народу було піддано офіційній забороні та дискримінації ще за часів Київської Русі (988): «Нову віру таки густо полито кров'ю українського народу, що боронив батьківську віру», – писав Іван Огієнко [7, с. 55]. Вперше після тисячолітньої перерви про її *реабілітацію* заявив професор Львівського університету Володимир Шаян (1908–1974) у 1934 р.: «Ми реабілітуємо віру наших прапредків перед історією і наукою» [12, с. 147]. Для відродження віри предків він у 1943 р. заснував нелегальну релігійно-політичну організацію під назвою «Орден Бога Сонця», яка ставила за мету як відновлення втраченого духовного зв'язку з рідними Богами, так і боротьбу за визволення України від німецького й радянського поневолення. Релігійні ордени, як відомо, існували тривалий час для більш відданого служіння Богу, ніж у простих вірян. Але ті ордени створювалися лише на ґрунті світових релігій. Орден Бога Сонця *вперше в європейській історії створено на ґрунті етнічної релігії* з метою «визволення Духа нації», як заявляв професор В. Шаян [5, с. 122].

Відродження віри предків, почавшись з ХХ ст., стало стійкою тенденцією світового масштабу. І хоча ці релігії ще маловідомі, кількість їхніх прибічників постійно зростає, про що

свідчать міжнародні інституції «Європейський конгрес етнічних релігій» (далі ЄКЕР), створений у 1998 р., та «Родове слов'янське віче», засноване саме в Україні у 2003 р. [4, с. 208–248]. Ці інституції є форумом для всіх рідновірських організацій європейських країн. Як бачимо, автохтонні релігії предків відроджуються не лише в Україні, а й в інших європейських країнах та кваліфікуються як *етнічні традиційні релігії* (етнорелігії), вони визнані рівноправними з усіма іншими, в т. ч. й світовими релігіями. ОРУ є активним учасником ЄКЕР і вже чверть століття достойно представляє етнічну духовну культуру України на міжнародному рівні [4, с. 233–248].

Об'єднання рідновірів України, що цілком закономірно, могло бути створене й офіційно зареєстроване лише за умови незалежності держави, коли законодавча база дозволила встановити рівні права усіх конфесій [6]. Цілком зрозуміло, що відновити втрачені впродовж тисячоліття традиції, духовні практики, духовну верству та інститути – доволі складна й тривала справа. Проте послідовники професора В. Шаяна поставили за мету відновлення віри предків *науковим шляхом* і традиційними духовними практиками. З цією метою було створено Українську духовну академію (далі УДАР) – вищий духовний навчальний заклад, заснований ОРУ, Статут якої зареєстрований Державним комітетом України у справах релігій (Свідоцтво про реєстрацію № 58 від 25 вересня 2002 р.) [11]. Однак етап становлення конфесії за умов чиновницької упередженості та російсько-української війни ще не завершено. Нині в конфесії ще бракує священиків, які могли б отримати мандат і професійно здійснювати

капеланську діяльність. Дипломи Української духовної академії рідновірів мають лише одиниці, серед них половина жінок.

За законом «Про Службу військового капеланства» мандат на право здійснення військової капеланської діяльності видається священнослужителям лише зареєстрованих релігійних організацій, при цьому обов'язковою вимогою для зайняття цієї посади є наявність вищої богословської освіти [10]. Конфесія ОРУ вирішує цю проблему в екстремальних умовах війни, надавши право військовослужбовцям-рідновірам, обізнаним з богослів'ям Рідної віри, провадити необхідну обрядово-ритуальну практику; зі свого боку, ОРУ та УДАР постійно надають кваліфіковані консультації та методичні матеріали воїнам-обрядодіям. Проте такий тимчасовий захід не може бути визнаним на рівні держави в підрозділах ЗСУ, оскільки військовослужбовці ще не мають дипломів про закінчення вищого духовного закладу і не отримали мандат на здійснення духовної опіки. Це стримує й вступ конфесії до Міжконфесійних рад, які, до речі, ще мають чимало розбіжностей у розумінні своїх завдань та способів їх вирішення.

За Законом України «Про свободу совісті та релігійні організації» поняття права на свободу совісті чітко корелюється із головними засадами Конституції України. Як зазначено в цьому законі: «Командування військових частин надає можливість військовослужбовцям брати участь у богослужіннях і виконанні релігійних обрядів» [9, ст. 21].

Реалізації прав військовослужбовців щодо свободи віросповідання сприяє й Закон України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та

членів їх сімей», за яким задоволення духовних потреб військовослужбовців входить до поняття їх соціального захисту [3].

Закон України «Про Службу військового капеланства» у ст. 5 стверджує головні принципи діяльності цієї служби, серед яких: «рівність представників усіх віросповідань, які проходять службу у Збройних силах України, Національній гвардії України, в інших утворених відповідно до законів України військових формуваннях та в Державній прикордонній службі України, у задоволенні їхніх релігійних потреб» (пункт 2); «рівність військових капеланів різних конфесій щодо використання духовних центрів» (пункт 7); «пріоритетність бойової (спеціальної) підготовки під час планування та проведення заходів щодо задоволення духовно-релігійних потреб військовослужбовців» (пункт 8) та ін. [10].

У статті 6 цього закону передбачено створення *Міжконфесійних рад* з питань військового капеланства «при Міністерстві оборони України та Міністерстві внутрішніх справ України з метою забезпечення міжконфесійної злагоди та порозуміння у сфері організації заходів щодо задоволення духовно-релігійних потреб військовослужбовців, працівників і членів їх сімей» [8].

Міжконфесійна рада при Міністерстві оборони України не зверталася до ОРУ за допомогою чи інформацією про офіційно зареєстровану конфесію і не запрошувала фахівців-богословів конфесії. Між світовими та етнічними релігіями існують екзистенційні, світоглядні й теологічні суперечності, подолати які громадянськими засобами немає змоги. Тому поки з боку держави не буде на практиці забезпечено рівні права

конфесій, ці суперечності будуть існувати.

Як зазначено в основоположних документах Міжконфесійної ради, її діяльність ґрунтується на засадах *рівності та толерантності* до релігійних організацій, *зарєєстрованих в Україні*. Проте, за яким принципом здійснюється запрошення конфесій до Міжконфесійної ради, досі невідомо, оскільки конфесія ОРУ в раді не представлена, хоча є офіційно визнаною, а її віряни самовіддано боронять Україну на фронтах російсько-української війни. Вивчення основних документів щодо капеланства показує, що існує й проблема визначення *квот конфесійного представництва* військових капеланів у ЗСУ. Для цього необхідно мати статистику щодо віровизнань особового складу ЗСУ, а отже, необхідне проведення анкетування особового складу військових частин для визначення їх конфесійної належності. Такої статистики щодо кількості рідновірів у ЗСУ в доступних джерелах авторка не виявила, а також має сумнів і щодо достовірності статистичних даних про релігійні організації всієї України, що й зрозуміло в умовах війни.

Вдалося здійснити власне опитування військовослужбовців-рідновірів з метою з'ясування, чи проводилось анонімне анкетування для встановлення квот конфесійного представництва у підрозділах, як саме воно відбувалось та як здійснювалась обробка інформації. Опитано online 17 рідновірів, які нині перебувають у різних місцях бойових дій на лінії фронту. З індивідуальних бесід стало очевидно: анонімне анкетування щодо віросповідання воїнів проводилось лише на початку АТО, тобто в 2014–2015 рр.; в анкеті було

запропоновано позначити своє віросповідання у клітинках із заздалегідь вказаним переліком конфесій; конфесії «Рідна віра» (чи язичництво) не було; графа з позначкою «Інше» також була відсутня. Це стало причиною переважної відмови рідновірів від участі в такому анкетуванні. Отже, обстеження особового складу для визначення конфесійної належності проводилось формально. За такого стану військовослужбовці самі знаходили оптимальні рішення. Так, в Окремому загоні спеціального призначення «Азов» було самими воїнами обладнано спеціальні місця культу Перуна, де богославлення здійснювали самі командири підрозділів.

За період повномасштабного вторгнення через інтенсивність бойових дій, звичайно, ніякого обстеження у підрозділах не проводилось. Лише в 2023 р. таке анкетування почали проводити, причому вже додано графу «Інше», куди віряни можуть вписати своє віросповідання. Однак, як дізнаємося від військовослужбовців, для обстеження створюються комісії, до складу яких *залучаються посадові особи Служби військового капеланства*. Інакше кажучи, для обстеження стану конфесійної належності військовослужбовців залучаються самі представники *панівних конфесій*, як правило, світових авраамічних релігій, які можуть бути не зацікавлені у наявності рідновірів (представників етнорелігії).

Виникає й питання: як відбувається *опрацювання результатів* обстеження та *розподіл квот* конфесійного представництва військових капеланів? Виявляється, що процедура розподілу квот конфесійного представництва для зайняття штатних посад військових капеланів у

ЗСУ, НГУ, Держприкордонслужбі проводиться не рідше одного разу на 5 років. Це означає, що офіційно визнану конфесію ОРУ проігноровано ще на наступні 5 років, її представники не зможуть отримати мандат на капеланство, отже, так відбувається негласна релігійна дискримінація рідновірів.

Окремий аспект цієї теми становлять проблеми поховання загиблих військовослужбовців та порушення міжконфесійної етики священниками, родичами, громадою. Здебільшого священники світових релігій безапеляційно втручаються в організацію похорону, ігноруючи при цьому волю загиблого. На жаль, родини загиблих далеко не завжди обізнані з віросповіданням та волею свого родича або можуть не поділяти його релігійний вибір і чинять на власний розсуд, при цьому не розуміючи, що завдають *релігійної наруги душі покійного*.

З метою запобігання подібним випадкам в ОРУ вироблені рекомендації як для військовослужбовців, так і для людей похилого й різного віку, що в умовах російсько-української війни, коли кожна людина може зазнати несподіваної смерті, є необхідність написання заповіту (у 4-х примірниках): один залишається у заповідача; другий – надається родині; третій – залишається у нотаріуса; четвертий – надається місцевому *священнику ОРУ* або обрядодію цієї конфесії; якщо таких поблизу немає – представникам духовного Проводу ОРУ – голові конфесії або заступникам [1, с. 18–19]. Такий документ, юридично завірений і своєчасно переданий священнику Рідної віри, може стати підставою для здійснення поховального обряду, як волів покійний. Без такого документа священник може виявитися неправочинним врегулювати

спірні ситуації як із родиною, так і з місцевою церквою. Ці важливі моменти духовного права мають бути роз'яснені як капеланам світових релігій, так і командирам, і, що цілком очевидно, членам Міжконфесійних рад з питань військового капеланства.

Воїни-рідновіри пліч-о-пліч з українцями інших конфесій нині захищають нашу спільну Батьківщину від російського агресора. Вони вповні розуміють важливість взаємопідтримки і побратимських відносин у війську. Тож є нагальна потреба визнання і забезпечення рівних прав на духовне життя рідновірів і з боку держави. Наведемо уривок з приватного листа рідновіра І.А., отриманого ще на початку російсько-української війни: «Ні для кого не є секретом, що у військах так званої АТО воює чимало рідновірів. Гине їх також багато. Ми вже поховали не одного. Але, на відміну від християн, не всі рідновіри можуть бути похованими згідно звичаю, за яким жили. З різних причин. У багатьох містах рідновіри не мають місць, толерованих владою, де вони могли би прийти і здійснити обряд поховання своїх загиблих, помолитися до рідних Богів за підтримку Українських Збройних Сил. Християнська церква тримає собі монополію на ексклюзивність обряду – супроводжування бійця при житті і його поховання. Часом і всупереч його волі. Українці воюють пліч-о-пліч, незважаючи на віросповідання». Така думка має право бути почутою не лише командирами, а й капеланами світових релігій та, власне, й державою.

Висновки. 1. Нормативно-правові відносини конфесії Рідної віри зі Службою військового капеланства та Міжконфесійними радами з питань військового

капеланства не узгоджувалися. Для вирішення питань представництва рідновірської конфесії та духовної опіки військовослужбовцями-рідновірами, ймовірно, було б доцільно в Українській духовній академії рідновірів відкрити спеціальність для підготовки військових капеланів-рідновірів з екстернатною та індивідуальною формами навчання.

2. Представників етнічних релігій у Міжконфесійних радах нема і, зокрема, представники ОРУ до такої роботи не залучалися. Для організації рівноправної та професійної роботи Міжконфесійних рад було б бажано залучати релігієзнавців, богословів, експертів, правників, інших фахівців-волонтерів (на громадських засадах), а не лише церковних діячів деяких «вибраних» конфесій.

3. Потребує поліпшення й організація волонтерської духовної опіки воїнами, що проходять лікування та реабілітацію в госпіталах та реабілітаційних центрах. Це включає як безпосередню роботу місцевих громад рідновірів (у різних областях України), так і консультування проводом ОРУ та фахівцями УДАР.

4. Розуміючи недостатність уваги з боку держави до духовних потреб військовослужбовців-рідновірів, ОРУ та УДАР надають постійне і невідкладне консультування, забезпечення необхідними методичними матеріалами, літературою щодо здійснення основних обрядодій календарного чи життєвого циклу людини. Також здійснюється волонтерська моральна, психологічна і матеріальна підтримка воїнів-рідновірів.

5. Перспективи подальших досліджень у цьому напрямі – це насамперед неупереджене обстеження конфесійної належності військовослужбовців, до

якого залучатимуться волонтери, командири, соціологічні й соціальні служби, але в жодному разі не релігійно заангажовані капелани світових релігій. Здійснення Закону про свободу совісті та релігійні організації має стати дійсним, а не формальним засобом забезпечення рівних прав конфесій, особливо в час російсько-української війни, коли від психологічного стану кожної людини залежить загальний моральний стан усього суспільства.

ЛІТЕРАТУРА

1. «І прибудемо до Лук Його райських». Заповіт. Прощання з рідновіром. *Сварог. Філософія. Етнологія. Релігієзнавство*. 2016. № 25. С. 18–19.
2. Конституція України. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/constitution>
3. Костенко Р. Право військовослужбовців на свободу світогляду та віросповідання. Нормативні засади. *Юридична газета online*. 04 травня 2023.
4. Лозко Г. Етнологія релігії. Наукові статті. Миколаїв: Іліон, 2023. 372 с.
5. Лозко Г. Орден Бога Сонця. Історія та метафізика: монографія. Тернопіль: Мандрівець, 2018. 328 с.
6. Об'єднання рідновірів України. Офіційний сайт. URL: <https://oru.org.ua/>
7. Огієнко І. Українська церква. Нариси з історії Української Православної Церкви. Київ: Україна, 1993.
8. Положення про Міжконфесійну раду з питань військового капеланства при Міністерстві оборони України. 2022. URL: https://www.mil.gov.ua/content/files/Polozhennya_pro_Mizhkonfesyynu_radu_pry_MOU.pdf
9. Про свободу совісті та релігійні організації. Закон України. 1991. № 25. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/987-12#Text>
10. Про службу військового капеланства. Закон України № 2131-IX від 15.03.2022, № 2845-IX від 13.12.2022. URL: <https://zakon.gov.ua/>

rada.gov.ua/laws/show/1915-20#Text

11. Українська духовна академія ріднові-
рив. URL: <https://svarga.in.ua/>

12. Шаян В. Віра предків наших. Вибра-
ні твори / за заг. ред. проф. Лозко Г. С. Київ:
ФООП Стебеляк О., 2018. Т. 1. 400 с.

REFERENCES

1. "And We will Arrive at His Paradise Gardens". Testament. Farewell to the Native Faith Adherent. (2016). *Svaroh. Filosofia. Etnolohiia. Relihiieznavstvo* (Svaroh. Philosophy. Ethnology. Religious Studies), № 25, pp. 18–19. [in Ukr.]
2. *Constitution of Ukraine*. [online] Available at: <https://www.president.gov.ua/documents/constitution> [in Ukr.]
3. KOSTENKO, R. (2023). The Right of Servicemen to Freedom of Worldview and Religion. Normative Principles. *Legal Newspaper Online*, 4 May. [in Ukr.]
4. LOZKO, H. (2023). *Ethnology of Religion*. Scientific Articles. Mykolaiv: Ilion, 372 p. [in Ukr.]
5. LOZKO, H. (2018). *The Knightly Order of the Sun God. History and Metaphysics*. Ternopil: Mandrivets, 328 p. [in Ukr.]
6. *The Association of the Believers of the Ukrainian Native Faith*. [online] Available at: <https://oru.org.ua/> [in Ukr.]
7. OHIENKO, I. (1993). *Ukrainian Church. Essays on the History of the Ukrainian Orthodox Church*. Kyiv: Ukraine. [in Ukr.]
8. *Regulations on the Interconfessional Council on Military Chaplaincy at the Ministry of Defense of Ukraine*. (2022). [online] Available at: https://www.mil.gov.ua/content/files/Polozhennya_pro_Mizhkonfesiynu_radu_pry_MOU.pdf [in Ukr.]
9. *About Freedom of Conscience and Religious Organizations. Law of Ukraine*. (1991), № 25. [online] Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/987-12#Text> [in Ukr.]
10. *About Military Chaplaincy Service. Law of Ukraine № 2131-IX dated 15.03.2022, № 2845-IX dated 13.12.2022*. (2022). [online] Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1915-20#Text> [in Ukr.]
11. *Ukrainian Spiritual Academy of Native Faith*. [online] Available at: <https://svarga.in.ua/> [in Ukr.]
12. SHAIAN, V. (2018). *Faith of our Ancestors*. Selected Works. Kyiv: PE Stebeliak O., Vol. 1, 400 p. [in Ukr.]

ДО ПИТАННЯ ПРО ХРЕЩЕННЯ КНЯЗІВ УКРАЇНИ-РУСІ: КЕЙС СВЯТОСЛАВОВИЧІВ

Роман ДОДОНОВ

orcid.org/0000-0003-1598-499X

доктор філософських наук, професор,

завідувач відділу історичних пам'яток і культурної спадщини НДІУ

Анотація. Україна належить до країн «пізньої християнізації», в якій перехід до нової віри відбувався «згори–донизу», через що увагу істориків та релігієзнавців привертає хронологія хрещення киеворуської еліти, зокрема князів. Попри розповсюджену версію про хрещення України-Русі Володимиром Великим існують відомості про те, що вже Аскольд був християнином, немає сумнівів у хрещенні княгині Ольги. За часів Ярослава Мудрого мав місце децю дивний акт хрещення мощей братів Володимира – Олега та Ярополка Святославовичів з наступним перепохованням їх у Десятинній церкві в 1044 році.

Метою статті є оцінка практики посмертного хрещення в Україні-Русі з богословських, політичних та етичних позицій. З етичної точки зору вчинок Ярослава Мудрого розцінювався як турбота про душі предків, які померли язичниками і тому не претендували на порятунок. Сотеріологічний оптимізм, який панував у XI столітті в Київській Русі, вселяв надію, що живі люди здатні впливати на долю душ померлих. Але з теологічних позицій посмертне хрещення сприймається як абсурд і пряме порушення правил церкви. Внаслідок зіставлення сучасних оцінок теологів з ментальними настановами середньовічної людини робиться висновок про те, що вчинок Ярослава не суперечив масовим релігійним уявленням. Стереоскопічний погляд на практику посмертних хрещень має бути доповнений політичними мотивами. Зокрема, хрещення мощей предків князя мало на меті розширення кола небесних покровителів і покровителів княжої династії, збільшення тривалості християнської історії Київської Русі і як наслідок – легітимації влади Ярослава Мудрого.

Ключові слова: Україна-Русь; ментальність; хрещення; Київ; князь; Ярослав Мудрий; Святославовичі.

ON THE BAPTISM OF PRINCES OF UKRAINE-RUS: THE CASE OF SVIATOSLAVOVYCHS

Roman DODONOV

Doctor of Philosophical Sciences, professor,

Head of the Department of Department of Historical Sites and Cultural Heritage of RIUS

Annotation. Ukraine belongs to the countries of "late Christianization," in which the transition to the new faith took place "from the top to the bottom." That is why the chronology of the baptising of the Kievan-Rus elite, in particular the princes, attracts the attention of historians and religious scholars. Despite the widespread version about the baptising of Ukraine-Rus by Volodymyr the Great, there is information that Askold was already a Christian, and there is no doubt about the baptising of Princess Olha. During the time of Yaroslav the Wise, there was a rather strange act of baptising the relics of Volodymyr's brothers, Oleh Sviatoslavovych and Yaropolk Sviatoslavovych, followed by their reburial in the Church of the Tithes in 1044.

The aim of the article is to evaluate the practice of posthumous baptism in Ukraine-Rus from theological, political, and ethical perspectives. From an ethical perspective, the act of Yaroslav the Wise

was regarded as a concern for the souls of ancestors who died as pagans and therefore did not claim salvation. The soteriological optimism that prevailed in the 11th century in the Kyivan Rus inspired the hope that living people are able to influence the fate of the souls of the dead. But from a theological perspective, posthumous baptism is perceived as absurd and a direct violation of church rules. As a result of the comparison of modern evaluations of theologians with the mental instructions of a mediaeval person, it is concluded that Yaroslav's act did not contradict popular religious ideas. Political motives must supplement a stereoscopic view of the practice of posthumous baptising. In particular, the baptising of the relics of the prince's ancestors was aimed at expanding the circle of heavenly patrons and patrons of the princely dynasty, expanding the period of the Christian history of Kyivan Rus, and, as a result, legitimising the power of Yaroslav the Wise.

Key words: *Ukraine-Rus; mentality; baptising; Kyiv; prince; Yaroslav the Wise; Sviatoslavovychs.*

Постановка проблеми. Одним із ключових аспектів багатой і різнобарвної історико-культурної спадщини українського народу є, безумовно, прийняття християнства від Візантії. Хрещення України-Русі визначило подальшу долю держави, її відносини з сусідами, надало значний поштовх для подальшого розвитку духовності і культури.

Зрозуміло, що процес розповсюдження нової віри не був одномоментним актом. Поширена в середні віки думка, що віросповідання держави визначається вірою її правителя, занадто спрощено віддзеркалює насправді складні процеси світоглядного вибору народу. Версія, згідно з якою після хрещення Рівноапостольного князя Володимира Великого в Корсуні (Херсонесі) у 987 р. та Почаївської купелі у 988 р. усі кияни автоматично стали християнами, не відповідає дійсності. Якщо б віра князя цілковито визначала конфесійну належність народу, то коректніше було б вести відлік історії християнської Русі з бабки Володимира Ольги – першої християнки на княжому троні.

З одного боку, універсалістський характер християнських цінностей («Немаюдея, ні грека, нема раба, ані вільного, нема чоловічої статі, ані жіночої, бо всі ви один у Христі Ісусі!» (Гал. 3, 28))

дійсно сприяв відносно швидкому проникненню нового вчення в духовне життя раніше язичницьких народів. Але, з другого боку, так звана «пізня християнізація» майже всюди – на Балканах, на слов'янських і германських землях, у Моравії та Сілезії, в Ірландії та Скандинавії – зіткнулася з уже існуючим потужним шаром автохтонної культури. Це стосується і Київської Русі, яка, за теорією Л. Залізняка, була «вже другою фазою розвитку русинсько-українського етнічного організму, який протягом раннього середньовіччя складався з кількох споріднених племен» – антів, склавинів, полян, деревлян, волинян, уличів, тиверців, сіверян тощо [8, с. 96]. Говорячи про хрещення Русі, не варто ігнорувати духовну спадщину цих етносів. Ба більше: Русь часів Володимира, який усього за 7 років до власного хрещення був ініціатором язичницької реформи, можна вважати показовим прикладом поєднання християнського універсалізму та пережитків язичництва.

«І на Україні, – читаємо в «Історії України-Русі» М. Грушевського, – по вській імовірності християнство на початках стало релігією вищих верств – бояр, дружини, більших міст, і дуже повільно переходило в народні маси, особливо далші від культурних центрів. При

кінці XI в. мніх Яков, що жив сам здається в Переяславщині й Київщині і правдоподібно мав на оці місцеву людність, давав під увагу митрополиту, що прості люде уважають церковне вінчанне річею тільки бояр і князів, а самі побераються без церковного благословенства. Рівнож правдоподібно, що й до українських земель належить спостереженне митрополита в тій же памяті про жертви людей „бѣсомъ, болотомъ и кладезомъ“, не кажучи вже про прояви двоєвірства – укриті під християнською формою поганські погляди й обряди, переховані в великій мірі і досі» [4, с. 5]. Концептуалізуючи вказану тенденцію, деякі сучасні дослідники (Ю. Крянев, Т. Павлова, Л. Прозоров, Т. Галкін тощо) пропонують використовувати староцерковний термін «двовір'я» [11, с. 304–314], хоча слід зазначити, що останній не знайшов одноставної підтримки в науковому середовищі і періодично піддається критиці.

Ймовірно, йдеться не про синкретизм язичництва і християнства та подвійну конфесійну ідентичність населення Київської Русі, а про багаторівневі ментальні структури, які накладаються одна на одну. Як зазначає А. Гуревич, «під прикриттям релігійної свідомості, будь то християнство чи язичництво, існував потужний шар архаїчних, «споконвічних» стереотипів практичного чи інтелектуального «оволодіння світом», які навряд чи можна назвати релігійними в прямому сенсі цього слова» [5, с.11].

Так чи інакше для релігієзнавців особливий інтерес мають не лише закономірності історичного процесу, що складають своєрідний мейнстрим історії, але й випадковості – культурні аномалії, які дають можливість простежити шляхи та

специфіку поширення ідей і вірувань на нові території. Подібні аномалії є відхиленнями від канонічних норм, зазвичай вони не схвалюються і навіть розцінюються як «злочини проти віри», але в очах учасників подій у них не було нічого патологічного. У цій статті ми спробуємо розглянути кейс Олега і Ярополка – синів Святослава, братів Володимира, які були похрещені вже після їхньої смерті та, ймовірно, всупереч їхнім прижиттєвим світоглядним переконанням.

Аналіз джерел, останніх досліджень і публікацій. Основним джерелом інформації про наявність практики перепоховання мощей київських князів з паралельним їх хрещенням є сюжет від 1044/45 р., наведений у «Повісті минулих літ»: «В лето 6552 (1044/45) выгребоша двух князей, Ярополка и Олега, сынов Святославлих, и крестили кости их, и положили их в церкви Святой Богородицы» [10]. В релігійній літературі таке повідомлення розцінюється, швидше за все, як рецидив язичництва, варварства, відвертого нехтування канонами християнства [16].

Реконструкції духовного життя доби Ярослава Мудрого присвячені, зокрема, праці М. Брайчевського, О. Моці, В. Рички [3], Н. Ковальчук [10], Т. Пшеничного [14] та ін. Серед науковців, повз увагу яких не пройшов кейс Святославовичів, слід назвати А. Алексеєва [2], Н. Похилко [13], І. Назаренка, А. Щавелева [17]. Автор з колегами присвятив цьому епізоду статтю в болгарському журналі *Filosofiya-Philosophy* видавництва Az-buki [6], а також доповіді на науковій конференції «Доба Ярослава Мудрого: тисячолітній досвід українського державотворення» (2019), VI Конгресі молодих дослідників релігії «Релігія в

сучасній культурі» (2019) і конференції «Київські філософські студії-2020» [7].

Отже, метою дослідження є оцінка практики посмертного хрещення в Україні-Русі з богословських, політичних та етичних позицій.

Для досягнення вказаної мети ми скористаємося методологією школи «Анналіс», яка потребує розкриття історично мінливих смислів вчинків людей минулого. Історики старої школи звикли вважати, ніби люди минулого мислили і будували свою поведінку так само, як вони самі, тобто керуючись тими самими принципами, якими керуємось і ми. У подібному розумінні свідомість людини залишалася якоюсь статичною константою, хоч і занурена в події, сенс яких динамічно змінюється. За справедливим зауваженням А. Гуревича, така методологія знає лише одну точку зору – точку зору зовнішнього спостерігача, який веде себе подібно до астронома чи етимолога. Ця методологія «не потребує» людини – людини групи, у суспільстві, як суб'єкта історичного процесу. Насправді ж сенси історично мінливі, тому їх можна зрозуміти, лише вивчаючи в смислових координатах носіїв даної культури [5]. Саме з цією метою фундатори французької «нової історичної науки» і запровадили категорію «ментальність». Необхідною попередньою умовою своїх досліджень анналісти вважали «занурення» історика у ментальність тієї епохи, яку він збирався вивчати. Ось чому від літописного наративу необхідно перейти до інтерпретації, до розшифрування прихованих від сучасників смислів та символів аналізованих історичних подій.

У нашій статті ми також задіяли популярну нині методологію кейс-стаді, внаслідок чого розгляд конкретної

ситуації, одиничного факту є основою ширших узагальнень і висновків. Як «кейс» виступає зафіксований у хроніках акт посмертного хрещення Олега та Ярополка, висновки ж стосуються ментальності населення Київської Русі, їх уявлень про життя та смерть, чесноти та гріх, про потойбіччя тощо. Порівнюючи наявні джерела та сучасні інтерпретації подій 1044 р., важливо сконцентруватися на такій рисі ранньохристиянської ментальності, як сотеріологічний оптимізм. Впевненість, що жива людина за допомогою молитов, таїнств та інших ритуальних дій може впливати на душі мертвих, переважала почуття безпорадності перед вищими силами. За правління Ярослава Мудрого християнська Русь ще поділяла цей оптимізм, який і становив загальне тло описаних подій.

Виклад основного матеріалу. Отже, повернемося до обставин, що викликали такий резонанс. Що, власне кажучи, сталося «в лето 6552»? З лаконічного повідомлення Нестора нам відомо, що мощі Олега і Ярополка Святославовичів, братів Володимира-хрестителя, було перепоховано за християнським обрядом. Відбулося це за наказом Ярослава Мудрого, для якого згадані князі були дядьками.

Нагадаємо, що після смерті Святослава Хороброго в Києві став княжити Ярополк, Володимир був у Новгороді, Олегові дісталися древлянські землі. При цьому і Олег, і Ярополк стали жертвами розв'язаної ними ж міжусобної боротьби. За словами Нестора Літописця, причиною ворожнечі стало вбивство Олегом сина Свенельда, воеводи Святослава, за те, що той полював у землях древлянського князя. «И о то[мъ] бысть м[еж]ю ими ненависть, Ярополку

на Ольга, и молвяше всегда Ярополку Свеналдъ: «Поиди на братъ свой и прими волость его», хотя отмстити сыну своему» [12, с. 23]. У році 6485 (977) Ярополк атакував Олега, переміг його військо біля міста Вручого (нині – Овруч Житомирської області). Сам Олег загинув під час відступу, коли під вагою людей і коней проломився міст через рів, що оточував місто. Тіло князя знайшли на дні рову та поховали у кургані в Древянській землі.

Ярополк загинув через декілька років, у ході війни з Володимиром, – обманом залучений до палацу свого брата, він був піднятий на мечі найманцями-варягами, які перебували на службі у Володимира. Де був похований Ярополк, літописець не повідомляє; швидше за все, в самому Києві чи, можливо, в околицях міста, поблизу одного із заміських палаців Володимира.

І ось через 68 років після смерті Ярополка Святославовичі були офіційно прилучені до християнства – адже саме в цьому полягав сенс посмертного хрещення. Цей, здавалося б, винятковий для Київської Русі акт насправді не був чимось екстраординарним, як це здається сьогодні. Середньовічна ментальність не лише не вбачала у цьому особливого злочину проти віри, але й розглядала посмертне хрещення як турботу про померлого, його душу та її долю в потойбічному світі.

Мощі обох князів були дбайливо поміщені в княжу гробницю при церкві Успіння Богородиці, більш відомої як Десятинна церква. Це був перший кам'яний храм Києва, за деякими відомостями, тут зберігалися мощі святомученика Климента Римського. Тут у 1011 році була похована візантійська царівна

Анна, християнська дружина Володимира. Намагаючись створити офіційний пантеон, Володимир наказав перенести з Вишгорода останки княгині Ольги – першої християнки на Київському престолі. Після смерті самого Володимира він також був похований у Десятинній церкві. Іларіон Київський порівнював Володимира з імператором Константином: «Той у еллінів і римлян царство Богу покоровив, а ти між руссю: вже бо й у них, і у нас Христос царем зоветься. Той із матер'ю своєю Єленою, хрест із Єрусалима принісши, по всьому світу своєму розславивши, віру утвердили. Ти ж із бабою твоєю Ольгою, принісши хрест із нового Єрусалима, Константинограду, по всій землі своїй поставивши, утвердили віру. Тож подібний тому еси, з ним однакової слави і честі достойний... Добрим свідком благовір'я твого, о блаженниче, є свята церква Святої Богородиці Марії, що її звів ти на правовірній основі, де й мужне твоє тіло нині лежить, ждучи труби архангельської» [9]. Ярослав Мудрий продовжував цю традицію, хоча головним храмом Києва на той час уже став Софійський собор. Перенесення мощей обох князів у Десятинну церкву давало можливість зміцнити статус родової усипальниці християнських правителів Київської Русі. (Усипальниця київських князів проіснувала до монгольської навали, коли Десятинна церква була зруйнована. Існує легенда, що мощі князів з усипальниці були сховані, і що Петро Могила розшукав їх, але у XVIII столітті вони знову пропали і досі невідомо, де знаходяться) [7].

Сьогодні між дослідниками не вщухає дискусія щодо прижиттєвого ставлення Святославовичів до християнської віри. Одні автори наполягають на тому,

що князі були переконаними язичниками, інші висловлюють гіпотези, що вони з прихильністю ставились до християнства і, можливо, частково чи повністю прийняли його. «Частково» в даному випадку означає, що вони були «оголошені». Справа в тому, що обряд хрещення передбачав проходження декількох етапів. На першому з них оголошувався сам намір стати християнином. Далі оголошених навчали основам християнської віри і життя, застосовувались катехезичні практики – розвинуті в католицизмі і скорочені в православ'ї [13, с. 208]. Але в країнах пізньої християнізації, включаючи Київську Русь, відстань між катехизмом і хрещенням розтягувалася в часі. Тому якщо неопіт несподівано помирає, то, на думку його християнських родичів, це не було перешкодою для посмертного хрещення.

Можливо, що обидва князі були оголошені при дворі своєї бабусі Ольги, але не встигли за життя охреститися. Можливо, що Ярополк уже за життя був хрещений німецькими місіонерами, в той час як Олег помер язичником. І тоді було охрещено лише мошці Олега, але літописці помилково зафіксували цей акт як посмертне хрещення обох князів. На користь цієї версії грає запис у першому виданні Новгородського Літопису (XV ст.): «Ярополк княжі 8 років... а в хрещенні княжі 7 років» [17, с. 81].

Як вважає Н. Похилко, Ярополк і Олег загинули оголошеними, але не хрещеними: «їхні останки могли бути перепоховані в освяченій церкві без додаткових дій і безперешкодно. Але, мабуть, перешкода все ж була». На його думку, ця перешкода полягала у відступі Олега та Ярополка від ортодоксального християнського вчення у бік богомільської

ересі, яка прийшла з Візантії [13, с. 210–211]. І Ярослав прагнув подолати її актом 1044 р.

У будь-якому випадку посмертне хрещення та перепоховання Святославовичів викликало негативну реакцію у Візантії. Сміливий крок Ярослава Мудрого розглядався церковними ієрархами як повернення до язичництва та варварства. Слід зазначити, що посмертне хрещення суперечило не лише здоровому глузду (тобто особа має свідомо зробити вибір і прийняти Христа, а мертві на це не здатні), але й канонам християнського права. Так, 26 правило помісного Карфагенського собору 397 року спеціально забороняє хрещення небіжчиків: «Положено, так не дається Євхаристія тіл померлих. Бо писано є: Прийміть, ядите (Мф. 26. 26), але тіла мертвих ні прийняти, ні ясть не можуть. Також де не підніметься невігластво пресвітерів хрестити померлих вже». Єпископ Никодим відзначав в коментарі до цього правила, що *«цей звичай також був введений з релігійних спонукань і віри, що хрещення перероджує людське тіло»*. Через це посмертне хрещення було розповсюджено в перші століття християнства, особливо серед монтаністів.

Імовірно, в Києві було відомо про цю норму. Причини прямого порушення норм і канонів церкви історики вбачають у відсутності у 1044 році в Києві грецького митрополита, адже чинний ієрарх Феопемпт покинув Русь у зв'язку з киево-візантійською війною, що розпочалася раніше.

Вочевидь, Ярослав діяв за згодою і з благословення слов'янських ієрархів або, можливо, якихось сторонніх наставників в християнській вірі, чий погляд не вкладалися в рамки візантійського

православ'я. Звичай хрестити мерців (або, точніше, хреститися за мерців) існував у древньої християнської Церкви, про що свідчать слова апостола Павла з Другого послання до Коринтян («Бо що зроблять ті, хто хрестяться для мертвих? Коли мертві не воскресають, то для чого і хрестяться для мертвих?» – 2 Кор. 15: 29). Невірно витлумачені, ці слова згодом давали привід деяким прихильникам християнського вчення приймати хрещення за померлих, що неодноразово знаходило засудження в творах святих Климента Олександрійського, Григорія Богослова, Іоанна Златоуста, Єпіфанія Кіпрського та інших отців церкви і було офіційно заборонено особливим правилом згаданого вище Карфагенського собору. Можливо, відгомони цієї давньої еретичної традиції і дали знати про себе в Києві в 1044 році.

Певні підстави для посмертного хрещення можна знайти в 45 правилі Карфагенського собору: «недужого, який за себе відповідати не може, да буде хрещено тоді, коли по їх мукам, промовлятимуть свідоцтво про них інші, під власну відповідальність». У Номоканоні Котелерія записано: «якщо хтось помре, не прийнявши християнства, протягом двох років ті, хто залишився в живих, мають здійснити 24 літургії та віддати 100 поклонів». В іншому правилі цього Номоканона йдеться про необхідність «вилити 40 відер води на могилу померлого без покаяння».

У XVI столітті книжники московської доби намагалися виправдати надзвичайний вчинок Ярослава Мудрого. «Це ж незвичайне дійство, – читаємо в «Степенной книзі...», – якісь, дивуючись, непристойним вважали, інші ж, розмірковуючи, так говорили, що не без

Божого Промислу сице скоєному, і не без волі новопросвященного самодержця Ярослава, і не без ради і благословення і дійства святительського...». На підтвердження своїх слів автор наводив різні приклади з біблійної та візантійської історії, посилаючись при цьому на авторитет таких великих стовпів православ'я, як святі царі Костянтин і Олена: виявляється, ще в їхні часи були хрещені кістки «Платона елліна», тобто давньогрецького філософа Платона, який нібито прокував у своїх працях про Христа.

Більше того, в «Книзі пророка Даниїла» наводиться згадка про хрещення в водах річки Йордан мощей старозавітних праведників Азарія, Ананія, Мисаїла, які колись увійшли за велінням вавилонського царя Навуходоносора у вогненну піч і дивним чином вийшли звідти неушкодженими.

Крім цього джерела, автор «Степенной книги...» посилається на Патерик (мабуть, Скитський), в якому розповідалося про якогось ченця, який залишив свою доньку оголошеною, але не хрещеною; незабаром дочка померла, так і не встигнувши прийняти хрещення, але, дякуючи молитвам свого батька, вже після смерті вона була дивовижним способом хрещена. Напевно, якісь із прикладів, наведених книжником XVI століття, були відомі вже за часів Ярослава, і книжники київського князя могли посилатися на них в обґрунтуванні правочинності його дій.

Але головним для Ярослава, безсумнівно, був не релігійний, а політичний сенс скоєного. Адже хрещення мощей та урочисте перепоховання Святославовичів у Десятинній церкві мало на меті легітимізацію влади самого Ярослава Мудрого через збільшення християнського

пантеону князів та мінімізацію розриву з язичницькою традицією. Схоже, що політичні міркування переважили значущість церковних канонів. Хрещенням своїх померлих родичів Ярослав Мудрий та його священники намагалися штучно «наростити» тривалість християнської історії Київської держави.

Справа в тому, що після офіційного прийняття християнства Володимиром у 988 році до акту хрещення Ярополка і Олега не минуло й шести десятиліть, і з політичних міркувань важливо було довести християнську добу хоча б до Ольги (хоч християнські храми в Києві будувались вже за часів Аскольда). Ймовірно, Ярослав виходив з того всім відомого факту, що обидва князі виховувалися своєю бабкою Ольгою, тобто, без сумніву, в християнському дусі, а значить, лише трагічна загибель не дала їм можливості ще за життя долучитися до християнської віри, як долучився до християнської віри їх єдинокровний брат Володимир, Хреститель Русі. Переносячи мощі Святославовичів у Десятинну церкву, Ярослав начебто «добудовував» ряд християнських правителів Київської держави, розпочатий Ольгою, намагаючись пролонгувати тим самим християнську історію Русі на кілька десятиліть й усунути ту незримую прірву, що відділяла Русь язичницьку від Русі християнської.

Трохи пізніше ця ідея знайде обґрунтування в «Слові про закон і благодать» Іларіона: звертаючись до пам'яті «великого кагана землі нашої», батька Ярослава князя Володимира Святого, майбутній київський митрополит особливо підкреслить спадкоємність його влади від влади його славних предків – «Старого Ігоря» і «славного Святослава», які

«не в худий... і невідомій землі володарювали, але в Руській, що відома і чутна є у всіх чотирьох кінцях землі». Бо «хто буде вірити і хреститися, врятований буде» (Мк. 16: 16).

Отже, обґрунтування єдності правлячого княжого роду мало сприяти зміцненню особистої влади Ярослава, бо саме в його особі і в особі його старших синів княжий рід продовжував своє правління в Київській державі. До цього слід додати, що з етичної точки зору цей акт подавався як турбота про душі самих князів, які не отримали спасіння. Ярослав переймався долею князів, які загинули в язичництві і приречені тому на вічні муки «у купелі вогненній». Він був переконаний, що посмертне хрещення дарувало надію на спасіння і вічне життя так само, як і прижиттєве хрещення, вчинене в купелі «пакобуття». В епоху очікувань наближення кінця світу, коли Господь «буде судити живих і мертвих» (2 Тим. 4: 1), це було ще й проявом зворушливої турботи князя про померлих не своєю смертю родичів.

Як уже зазначалось, середньовічна ментальність відрізнялася релігійним оптимізмом, відповідно до якого живі могли впливати на долю померлих у потойбічному світі. Для носія такої ментальності в акті «хрещення костей» не було нічого негативного.

Значно відрізнялося від сучасного й саме ставлення до смерті. Хрещення «заднім числом», літургії й молитви за померлих були покликані полегшити страждання душ язичників, що не потрапили до Царства Божого. Тому за судження Ярослава за хрещення мощей братів свого батька і кваліфікація цього акту як релігійний злочин – це явища більш пізнього періоду, в яких цілковито

не враховуються особливості середньовічного світосприйняття.

Важливість хрещення полягає в тому, що «до того, як людина хреститься, небеса для неї закриті завжди, поки вона не прийме хрещення». Магічний характер віри унаслідок сакральних ритуалів і освячених предметів у середньовічному християнстві рішуче переважав. Як приклад, можна навести сприйняття в народному середовищі акту хрещення, який, згідно з поширеною в середньовіччі думкою, гарантував від небезпеки потонути або бути з'їденим вовками. Натомість чужим середньовіччю залишалося усвідомлення акту віри як індивідуального релігійного вибору. Якщо діти могли бути хрещені по вірі батьків (а народ з волі князя і дружини), то померлі в язичництві предки могли бути хрещені з волі нащадків. Усвідомлення цієї обставини особами, які прийняли хрещення, неминуче призводило їх до прагнення подбати про забезпечення душ своїх найближчих родичів, померлих у язичництві [2, с.105].

Як вказує А. Алексеев, в епоху інтенсивного проникнення християнських понять у свідомість язичника акт прийняття хрещення часто відкладався до зручного моменту. Якщо ж такого язичника наздоганяла раптова смерть, то в очах його родичів християн це не служило перешкодою для посмертного хрещення [2, с. 105].

Ми можемо тільки гадати, які саме ритуальні дії були виконані над останками Ярополка і Олега під час хрещення. Ймовірно, елементами цього ритуалу були освячення хресним знаменням, кроплення святою водою, читання відповідних молитов. У таїнстві хрещення воді і Святому Духу належить провідна

роль. У грецькому Номоканоні Мануїла Малакси, який прийнято відносити до числа пам'ятників поствізантійського права, висхідному, однак, до більш давніх джерел, цьому присвячена глава 86: «Людина двояка складається з тіла і душі. Тому і Христос дарував людям двояку дію хрещення. З одного боку, вода, яка освячується молитвами священика і перекладається на очищення тіла. З іншого – Дух Святий невидимо сходить від Бога за допомогою чистої віри».

Віра в те, що після смерті людини освячена вода сприяє полегшенню його долі, продовжувала існувати весь період середньовіччя. Елементи цієї віри можна простежити на матеріалі поховань нехрещених дітей. Їх ховали часто паралельно до зовнішніх обводів церковних стін з тим розрахунком, щоб дощова вода, скочуючись по церковній покрівлі, освячувалася і капала в їхні могили.

Не можна виключати й іншого мотиву турботи про посмертне хрещення найближчих родичів, яким міг виступати страх перед духами мертвих. У ранньому середньовіччі духи мертвих нерідко турбували живих, вимагаючи від них молитовної турботи. Але ж Святославовичі загинули у братовбивчій війні за владу, і гріх братовбивства слід спокутувати християнською турботою про влаштування душ убитих. В цьому сенсі прагнення сина Володимира Ярослава примирити душі своїх дядьків і батька виглядає цілком логічним.

Нарешті, залучення до християнства Олега та Ярополка, за задумом Ярослава, мало б розширити коло небесних покровителів Русі, оскільки померлі члени княжого роду негласно «привірювалися» до сонму святих. На цей цікавий аспект проблеми вказує С. Сазонов.

Фіксуючи літописні описи княжих прохань у моменти небезпеки до своїх предків про допомогу, він констатує: «Мертві бачаться літописцям і їх сучасникам в молитовних позах перед Богом, які пізніше стануть привілеєм тільки офіційних святих» [16, с. 512]. Так, Ярополк Володимирович звертається в молитві до свого батька – Володимира Мономаха, син Юрія Долгорукого позбавляється від неминучої смерті «молитвами батька свого», Олександра Невського рятує від тяжкої хвороби молитва батька його Ярослава тощо. Факти молитовного звернення до померлих родичів, які не були зараховані до лика святих, традиційно пояснювалися впливом дохристиянських вірувань, пов'язаних з культом роду. Однак і в самій християнській традиції, особливо на ранніх етапах її поширення, душі померлих предків розглядалися як заступники живих нащадків перед вищими силами. Посмертні панегірики руських князів в літописних оповіданнях про їхню смерть містять старозавітний вираз – «і доклався він до батьків своїх і дідів своїх», отже, київський князівський рід уподібнювався роду праведних старозавітних царів [16, с. 512].

Висновки. Стереоскопічний погляд на конкретну історичну подію, в якому інтерпретації тогочасних дослідників поєднуються з ментальними стереотипами середньовічної людини, дає змогу дещо інакше оцінити посмертне хрещення Олега та Ярополка Святославовичів Ярославом Мудрим у 1044 р. Начебто однозначно аномальний акт «хрещення кісток» із подальшим перепохованням мощей князів у родинній усипальниці в Десятинній церкві, що виходив за норми християнського права, не дуже

вибивався з масових уявлень тієї епохи. З етичної точки зору вчинок Ярослава Мудрого розцінювався як піклування про душі предків, які померли як язичники, до того ж заплямували себе братовбивством, а тому не могли претендувати на спасіння. Сотеріологічний оптимізм, який панував в XI ст. у країнах пізньої християнізації, зокрема в Україні-Русі, вселяв надію, що живі люди здатні впливати на долі душ померлих. Це одна з відмінностей середньовічного менталітету від настроїв сучасних вірян. Саме ставлення до смерті, яка не вважалася кінцем усіх земних справ, істотно відрізнялося від тогочасного. Померлі продовжували впливати на життя родини, роду, громади, надаючи молитовну підтримку та заступництво перед Богом. Такі переконання розвіюються лише в пізньому середньовіччі, коли радісна впевненість у спасіння всіх християн була замінена страхом пекла та ідеєю надзвичайної труднощі спасіння.

Звинувачення Ярослава Мудрого у хрещенні мощей братів свого батька, один із яких, імовірно, вже був християнином, і кваліфікація цього діяння як релігійного злочину є явищем пізнішого періоду, що не враховує особливостей середньовічної ментальності. Для носія останньої в акті «хрещення кісток» не було нічого негативного. Можливо, що тут далася взнаки боротьба різних богословських течій, зокрема відлуння візантійської богомільської ересі. Тому вчинок Ярослава Мудрого потребує переоцінки поза контекстом раннього християнства, в якому він здійснювався.

ЛІТЕРАТУРА

1. Алексеєнко А. Духовність: сутність, еволюція, форми виявлення в етносі:

автореф. дис... д-ра філос. наук: 09.00.04 / Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна. Харків, 2007. 32 с.

2. Алексеев А. Крещение костей (к интерпретации статьи Повести временных лет под 1044 г.). *Древняя Русь. Вопросы медиевистики*. 2003. № 1(11). С. 102–106.

3. Браичевський М., Моця О., Ричка В. Київська Русь: від язичництва до християнства. Київ, 1996. 222 с.

4. Грушевський М. С. Історія України-Руси. В 11 т., 12 кн. / редкол.: П. С. Сохань та ін. Київ: Наук. думка, 1991. Том I. Розділ IX. С. 5.

5. Гуревич А. Я. Средневековый мир: культура безмолвствующего большинства. Москва: Арт, 1990. 105 с.

6. Dodonov R., Dodonova V., Konotopenko O. The Baptism of Relics of Oleg and Yaropolk: Ethical, Theological and Political Aspects. *Filosofiya-Philosophy*. «Az-buki» National Publishing House. Bulgarian, 2021. Vol 30. No 3. P. 270–284. URL: <https://doi.org/10.53656/phil2021-03-05>

7. Додонов Р. Усипальниця київських князів у Десятинній церкві та питання про датування хрещення Русі. *Київські філософські студії-2020*: матеріали Всеукраїнської наукової конференції з міжнародною участю (м. Київ, 19 травня 2020 р.): тези доповідей. Київ: Київський університет імені Бориса Грінченка, 2020. С. 24–28.

8. Залізник Л. Києворуська версія україногенези. Аргументи «за» та «проти». *Українознавство*. 2023. № 1(86). С. 93–107.

9. Іларіон Київський. Слово про Закон і Благодать. *Давня українська література*. Київ, 1992. С. 195–214; 626–628.

10. Ковальчук Н. Морально-духовні засади державницької політики Ярослава Мудрого. *Ярослав Мудрий та його доба: тисячолітній досвід українського державотворення*. Редкол.: В. Огнев'юк, О. Александрова, В. Андреев, Р. Додонов та ін. Київ: Київський університет імені Бориса Грінченка, 2019. С.169–175.

11. Крянев Ю. В., Павлова Т. П. Двоеверие на Руси. В кн.: *Как была крещена Русь*. Москва, 1990. С. 304–314.

12. Лаврентьевський літопис. Стаття 1037. URL: http://expositions.nlr.ru/LaurentianCodex/_Project/page_Show.php

13. Похилко Н. Летописная Статья 1044 г. и чудо воскрешения через крещение в «Житиях херсонских святых епископов». *МАИАСК. Археология, история, нумизматика, сфрагистика и эпиграфика*. 2015. Вып. 7. С. 203-213. URL: <http://doi.org/10.5281/zenodo.165118>

14. Пшеничний Т. Релігія та церква в XI–XII ст. *Ярослав Мудрий та його доба: тисячолітній досвід українського державотворення*. Київ: Київський університет імені Бориса Грінченка, 2019. С.163–168.

15. Ричка В. Rex Rugorum. *Ярослав Мудрий та його доба: тисячолітній досвід українського державотворення*. Київ: Київський університет імені Бориса Грінченка, 2019. С. 52–76.

16. Сазонов С. «Молитва мертвых за живых» в русском летописании XII–XV в. *Россия в X–XVIII в.: проблемы истории и источниковедения*. Москва, 1995. 512 с.

17. Щавелев А. С. Летописные известия о крещении Ярополка Святославича. *Вестник РГГУ. Серия: Исторические науки*. 2011. С. 78–87.

REFERENCES

1. ALEKSEIENKO, A. (2007). *Spirituality: Essence, Evolution, Forms of Detection in Ethnos*. [An abstract of thesis for Doctor of Sciences degree in Philosophy, specialty 09.00.04]. Kharkiv: Karazin Kharkiv National University, 32 p. [in Ukr.]

2. ALEKSEEV, A. (2003). Baptism of Bones (to the Interpretation of the Article of the Tale of Bygone Years under 1044). *Drevnyaya Rus. Voprosy mediyevistiki* [Ancient Rus. Questions of Medieval Studies], 1(11), pp. 102–106. [in Rus.]

3. BRAICHEVSKYI, M., MOTSIA, O., RYCHKA, V. (1996). *Kyivan Rus: from Paganism to Christianity*. Kyiv, 222 p. [in Ukr.]

4. HRUSHEVSKYI, M. (1991). History of Ukraine-Rus. In 11 Vol., 12 Books. Kyiv:

- Naykova dumka, Vol. I, Chapter IX, 5 p. [in Ukr.]
5. GUREVICH, A. (1990). *The Medieval World: A Culture of the Silent Majority*. Moscow, Art, 105 p. [in Rus.]
 6. DODONOV, R., DODONOVA, V., KONOTOPENKO, O. (2021). The Baptism of Relics of Oleg and Yaropolk: Ethical, Theological and Political Aspects. *Filosofiya-Philosophy*. Azbuki National Publishing House. Bulgarian. Vol. 30, No 3, pp. 270–284 [online] Available at: <https://doi.org/10.53656/phil2021-03-05>. [in Eng.]
 7. DODONOV, R. (2020). The Tomb of the Kiev Princes in the Church of the Tithes and the Question of the Dating of the Baptism of Rus. *Kyiv Philosophical Studies-2020: Materials of the All-Ukrainian Scientific Conference with International Participation* (Kyiv, May 19, 2020): Abstracts of Reports. Kyiv: Borys Hrinchenko Kyiv University, pp. 24–28. [in Ukr.]
 8. ZALIZNIAK, L. (2023). The Kyivan Rus Version of Ukrainian Genesis. Arguments For And Against. *Ukrainoznavstvo* (Ukrainian Studies), № 1 (86), pp. 93–107 [in Ukr.]
 9. HILARION KYIVSKYI (1992). *A Word about Law and Grace. Ancient Ukrainian Literature*. Kyiv, pp. 195–214; 626–628. [in Ukr.]
 10. KOVALCHUK, N. (2019). Moral and Spiritual Principles of the State Policy of Yaroslav the Wise. *Yaroslav the Wise and His Era: Millennial Experience of Ukrainian State-Building*. Borys Hrinchenko Kyiv University, pp. 169–175. [in Ukr.]
 11. KRIANEV, Yu., PAVLOVA, T. (1990). Two Faiths in Rus. *How Rus was Baptized*. Moscow, pp. 304–314. [in Rus.]
 12. *Laurentian Chronicle. Article 1377*. [online] Available at: http://expositions.nlr.ru/LaurentianCodex/_Project/page_Show.php [in Ukr.]
 13. POHILKO, N. (2015). Annalistic Article Of 1044 Year And The Miracle Of Resurrection Through Baptism In The “Lives Of Holy Bishops Of Cherson”. *Materialy po arheologii i istorii antichnogo i srednevekovogo Kryma* (Materials in Archaeology and History of Ancient and Medieval Crimea), № 7, pp. 204–213. [online] Available at: <http://doi.org/10.5281/zenodo.165118> [in Rus.]
 14. PSHENYCHNYI, T. (2019). Religion and the Church in the 11th-12th Centuries. *Yaroslav the Wise and His Era: Millennial Experience of Ukrainian State-Building*. Kyiv, Borys Hrinchenko Kyiv University, pp. 163–168. [in Ukr.]
 15. RYCHKA, V. (2019). Rex Rugorum. *Yaroslav the Wise and His Era: Millennial Experience of Ukrainian State-Building*. Kyiv, Borys Hrinchenko Kyiv University, pp. 52–76. [in Ukr.]
 16. SAZONOV, S. (1995). “Prayer of the Dead for the Living” in the Russian Chronicles of the 12th-15th Centuries. *Russia in the 10th-18th Century: Problems of History and Source Study*. Moscow, 512 p. [in Rus.]
 17. SHCHAVELEV, A. (2011). Chronicle Reports about the Baptism of Yaropolk Svyatoslavich. *Vestnik RGGU. Seria Istoricheskie Nauki* [Bulletin of the RSUH. Historical Sciences Series], pp. 78–87. [in Rus.]

УДК 821.161.2.09-1(477.87)

DOI: 10.30840/2413-7065.4(89).2023.293988

ЗАКАРПАТСЬКА ПОЕТИЧНА ШКОЛА, ЯКА (НЕ) ВІДБУЛАСЯ

Микола ВАСЬКІВ

orcid.org/0000-0003-3909-1213

доктор філологічних наук, професор, завідувач відділу української філології НДІУ

Анотація. У статті йдеться про формування в середині 1970-х років в Ужгороді групи молодих поетів (Закарпатської поетичної школи), налаштованих вивести місцеву міметично-реалістичну лірику на тогочасний рівень розвитку європейської поезії. Об'єднував їх між собою 20-річний лідер Дмитро Кремін, автор кількох «поем-симфоній», у яких сюрреалістичні риси поєднувалися з імпресіоністичними, експресіоністичними, символістськими, сило-лабо-тонічними вірші сусідили з верлібрами, римовані верси з неримованими, були химерна строфіка, графічні відступи тощо. Подібні пошуки були притаманні для Кременевих сучасників Миколи Матоли, Івана Петровція, Василя Густі, В'ячеслава Медведя, проте ніхто з них не наважився надрукувати такі твори в 1970-ті роки (М. Матола лише самвидавом розповсюдив невелику добірку поезій). Витоки об'єднання вбачаються в закарпатській ліриці міжвоєнного двадцятиріччя (передусім Ф. Потушняка, Ю. Боршоша-Кум'ятського), перекладній європейській ліриці, насамперед англійській, французькій та угорській, а також у діяльності літстудії ім. Ю. Гойди при Ужгородському університеті, яка забезпечувала творчі дискусії та зв'язок між кількома поколіннями. Після вимушеного виїзду Д. Кременя на Миколаївщину група розпалася, так і не утвердившись, але інші поети новаторсько-експериментальні вірші почали публікувати чи писати з кінця 1980-х років. Пошуки Дмитра Кременя у 1980-ті підхопило молодше покоління закарпатців: Петро Мідянка, Василь Горват, Іван Ребрик, Христина Керита та ін. Традиції (не)сформованої Закарпатської поетичної школи й досі отримують продовження у творчості молодих місцевих поетів.

Ключові слова: Закарпатська поетична школа; поетична генерація; Дмитро Кремін; лірика; закарпатська поезія міжвоєнного двадцятиріччя; європейська лірика ХХ століття; сюрреалізм; версифікація.

TRANSCARPATHIAN POETIC SCHOOL, WHICH (NEVER) TOOK PLACE

Mykola VASKIV

Doctor of Philological Sciences, professor, Head of the Ukrainian Philology Department of RIUS

Annotation. The article deals with the formation in the mid-1970s in Uzhhorod of a group of young poets (Transcarpathian Poetry School), determined to bring the local mimetic-realistic lyrics to the level of development of European poetry at that time. They were united by the 20-year-old leader Dmytro Kremin, the author of several "poems-symphonies," in which surreal features were combined with impressionistic, expressionistic, symbolist, syllabic-tonic poems that coexisted with free verses, rhymed verses with unrhymed ones, bizarre stanzas, graphic digressions, etc. Similar searches were typical for Kremin's contemporaries Mykola Matola, Ivan Petrovtsii, Vasyl Husti, and Viacheslav Medvid, but none of them dared to publish such works in the 1970s (M. Matola distributed only self-published a small selection of poems). The origins of the association can be seen in the Transcarpathian lyrics of the interwar twentieth year (primarily by F. Potushniak, Yu. Borshosh-Kumiatskyi), translated European lyrics, primarily English, French, and Hungarian, as well as in the activities of the literary studio Yu. Hoida at Uzhhorod University, which provided creative discussions and communication between

© Васьків М.

several generations. After the forced departure of D. Kremin to the Mykolaiv region, the group broke up, never establishing itself, however other poets began to publish or write innovative experimental poems in the late 1980s. Dmytro Kremin's search in the 1980s was picked up by the younger generation of Transcarpathians: Petro Midianka, Vasyl Horvat, Ivan Rebryk, Khrystyna Keryta, and others. The traditions of the (un)formed Transcarpathian poetic school are still continued in the work of young local poets.

Keywords: *Transcarpathian School of Poetry; poetic generation; Dmytro Kremin; lyrics; Transcarpathian poetry of the interwar twenties; European lyrics of the twentieth century; surrealism; versification.*

Постановка проблеми. На початку серпня 2023 року (06.08.2023) Тарас Кремень запостив у фейсбук-групі «Письменники Миколаївщини» світлини листів його батька Дмитра до Петра Скунця. Перший із листів – від 25 липня 1975 року, очевидно, написаний із рідного села Суха до Ужгорода. Молодий поет, випускник Ужгородського університету, щойно отримав диплом учителя української мови й перебував у важкому очікуванні виїзду «за розподілом» на Миколаївщину, куди його фактично насильно заслали як латентного митця-дисидента. Із цього послання до П. Скунця привернули увагу дві фрази.

Перша з них так іронічно підсумовує свою безжальну висилку з Закарпаття, позбавлення можливості творити й жити в органічно близькому середовищі, в колі друзів і однодумців: «Це і є турбота про зміну літературну – висилати мене в Скіфію <...>» [18]. Йдеться нібито лише про те, що літературну зміну, як і будь-які інші зміни, потрібно плекати, опікуватися нею. Цю фразу через два абзаци доповнює й конкретизує ще одне речення-роздум, яке переконує, що фраза про «літературну зміну» не є випадковою й на увазі має щось більше, ніж просто процес уходження в мистецтво розрізнених представників молодших поколінь. «А час летить, і з часом все образливіше на час стає, бо “генерації” не

вийшло <...>» [18]. Отже, йдеться про генерацію, про об'єднання більш-менш однолітків зі спільними поглядами на літературу, на її сутність і шляхи розвитку, на ставлення до традицій і новаторства тощо («**Генерація** або **генерація** – покоління, що представлено більш чи менш одноманітними особинами, які змінюються наступним поколінням, яке при диференціації життєвого циклу може істотно відрізнятись від попереднього» [7]). І в тій імовірній генерації закарпатських поетів Д. Кремень відводив собі не останнє місце.

Юний митець заявляє, що могла би так скластися творча спілка поетів, та з його висилкою за межі Закарпаття генерації «не вийшло». Мовляв, без Дмитра Кременя тепер все розпадеться. Можна би подумати, що для юнака, який ще не має жодної збірки віршів, небагато його публікацій у періодиці й ім'я якого майже не відоме в загальноукраїнському письменницькому середовищі, не кажучи про читацький загал, таке твердження є виявом надмірно завищеної самооцінки. Проте аналіз надрукованого Кременем до липня 1975 року, ще більше – недрукованого й самвидавного, свідчить, що в літературу вривався потужний таланти, можливо, геній, обдарування й авторитет якого серед молодих (і багатьох немолодих) митців Ужгорода були незаперечними.

Огляд попередніх публікацій. Ужгородський період творчості Дмитра Кременя, тобто ранню його творчість, досліджували переважно закарпатські науковці й митці Василь Горват (Дмитро Кремень. «Параноїчна зона “А”»: Маркери андеграунду) [10], Володимир Кришеник («Довгі прощання») [17], Наталія Ребрик («Заюлукані волхви») [21] та ін. До вартих уваги праць про «раннього» Д. Кременя також потрібно зарахувати передмову його сина Тараса «Поетика ранньої лірики Дмитра Кременя» до видання поетових творів закарпатського періоду та про Закарпаття [16].

Попри ґрунтовний мікроаналіз творів Д. Кременя ужгородського періоду, цілу низку цікавих узагальнювальних спостережень щодо поетики цих творів, уписування їх у тогочасний закарпатський історичний і культурний контекст, ці дослідники не поставили питання про існування спільних рис, тенденцій, впливів і взаємовпливів у творчості Дмитра Кременя та його сучасників і молодших поетів Закарпаття як у 1970-ті роки, так і в подальші десятиліття. Парадоксально, але в наукових розвідках про поета – вихідця з-за Карпатських гір – якщо йшлося про літературний контекст, творчі зв'язки із сучасниками, то про контекст загальноукраїнський [14].

Як наслідок, впливає **мета** статті – розглянути творчість Д. Кременя ужгородського періоду в контексті творчості його сучасників-закарпатців, а також поетів закарпатського регіону пізніших десятиліть, аби довести Кременеву лідерську роль у їх реценції та поетичній діяльності, його прагнення створити засновану на модернізаційних формально-змістових принципах літературну, поетичну школу («генерацію», групу,

угруповання тощо). Найважливіше те, що багато в цьому напрямку Дмитрові Кременю вдалося досягти попри те, що поета дуже швидко «виперли» за межі Закарпаття, максимально ізолювали його від місцевого літературно-мистецького середовища. У статті буде доводитися, що повноцінної Закарпатської поетичної школи сформовано не було, чому про неї й не згадують науковці, однак її підґрунтя було закладено саме Д. Кременем, спорадичні фрагменти, перегуки, спорідненості зринали у творах багатьох закарпатських поетів від середини 1970-х років та відлунюють і досі.

Виклад основного матеріалу. Про генерацію молодий Дмитро писав не лише тому, що відчував своє поетичне лідерство, а й через те, що поруч із ним було чимало теж творчо обдарованих, оригінальних поетів: значно старший земляк Іван Петровцій, трохи старші за віком Микола Матола, Василь Густі, а ще однолітки й молодші послідовники. До них, як не парадоксально це звучить, можна додати й Вячеслава Медведя, який працював в Ужгороді протягом 1972–1975 років, із перервою на службу в армії, написав за ці роки чималу добірку новаторсько-експериментальних віршів, рукопис яких і досі чекає на публікацію. До них додадуться вже після виїзду Д. Кременя на Миколаївщину Петро Мідянка, Іван Ребрик, Василь Горват ...

І тут не можна не згадати університетської літературної студії ім. Юрія Гойди, якою керував доцент Василь Поп. Зараз кулуарно звучать різні думки про Василя Степановича, та його внесок у повернення в літературу імен і творів «довоєнних» письменників Закарпаття, у становлення молодих талантів важко переоцінити. Так, В. Поп був (мусив

бути чи широко був – цього не знаємо) охоронцем багатьох ідейних постулатів радянської політичної системи й соціалістичного реалізму перед літстудійцями. В. Медвідь пригадує, що той суворо його відчитав як ледь не за порнографію в поезіях за образи й вирази, які на теперішні часи видаються майже безневинними. Проте Василь Поп міг чимало розповісти про літературу, навчити азів і секретів поетичної майстерності, що й самовіддано робив. Чи не важливіше те, що літературна студія під його керівництвом зуміла об'єднати найобдарованіших студентів, зазнайомити їх між собою, надала майданчик для творчих читань, обговорень, дискусій, суперечок, у яких не стільки народжувалася істина, скільки зростала поетична майстерність, робилися мистецькі відкриття, засвоювалися нові шляхи, прийоми, засоби творення...

Робимо припущення, що літературна студія була ще й єдиною ланкою між різними поколіннями літстудійців. Ужгород – місто невеличке, про того чи того молодого поета можна багато дізнатися й за межами об'єднання, однак перекази, а може, й легенди про визначних попередників таки мали мусуватися в кулуарних розмовах студійців. І навіть започаткована Кременем і Матолою традиція самвидаву, який аж ніяк офіційно не толерувався в літературній студії, згодом була підхоплена Ребриком і Горватом.

П. Мідянка згадує, що поміж студентів-старшокурсників «ходили міфи про неординарного поета Дмитра Кременя» [19, с. 234]. Думаємо, провідну роль у підтриманні цих міфів відігравали передусім літстудійці, передаючи їх від покоління до покоління. Зі спогадів

Мідянки незрозуміло, як ставилася до Кременя та його поезії Христина Керита, але знала про них дуже добре [19, с. 234], і це при тому, що прочитати тексти харизматичного попередника було майже нереально. Хіба що збереглися окремі твори в пам'яті чи записках літстудійців і передавалися наступникам.

Мідянка стверджує, що читав вірші Кременя в підшивках «обласних комсомольських газет». «Студент Юрій Ковач з Чорноголови ходив по коридору гуртожитку й голосно декламував Кременя» [19, с. 234]. Вражений поезією старшого студійця, Петро Мідянка поїхав до нього в далеку Казанку, став його апологетом, але не епігоном, а до цього – ще одним великим популяризатором, зокрема й серед літстудійців: «Хотілося самому бути не менш оригінальним, ніж Дмитро, писав я складно, мене за це шпетили літстудійці й професура, але нічого не міг із собою вдіяти, такий сильний був вплив “Небесної геометрії” й “Коней Адамових”» [19, с. 235]. Мідянка пише, що згодом відійшов від Кременевих впливів, проте перша його збірка «Поріг» (1987), видана вже через кілька років після закінчення університету, сильно позначена традиціями попередника-наставника й цілком уписується в концептуальні засади того, що окреслюємо поняттям «Закарпатська поетична школа».

Зрозуміло, що нові віяння, зорієнтованість на пошук, експеримент, долучення до табуйованих здобутків української та зарубіжної літератури попередніх десятиліть ХХ ст., а особливо – сучасної літератури, серед тих, хто, на погляд Д. Кременя, мали формувати «генерацію» (а ми скажемо – Закарпатську поетичну школу), зародилися не в

літературній студії. Чи, радше, не лише у студії, в ній вони концентрувалися, хоча могли значно більше обговорюватися за межами офіційних засідань. Укотре робилися спроби вивести українську літературу на один рівень із тенденціями та здобутками сучасної світової літератури. Досить згадати «розстріляне відродження», МУР...

Можливо, добір літературних кадрів у Закарпатті був не настільки потужним, як у попередників, але цілком достатнім для досягнення поставленої мети. Якщо ж додати, що приблизно в той самий час і в Києві, й у Львові, й у Одесі, інших містах були свої об'єднання непересічних митців, які мали приблизно таку саму мету, то наміри закарпатців видаються цілком реальними. Вкотре доводиться констатувати, що зовнішні чинники – політичні й естетичні переслідування, репресії 1930-х, розпорошення музівців західними теренами, відсутність у них широкої аудиторії, належної матеріальної й фінансової бази – не дали можливості для повної реалізації задуманого в попередні епохи. Теж не все склалося в «закарпатців» через різного роду переслідування, угиски, «розпорошення» за межі краю, як це було, наприклад, із тим самим Кременем. Але й не можна стверджувати, що «школа» зовсім не відбулася.

Закарпатські поети мали певну перевагу порівняно з «материковою» частиною України, бо уникли нищівних репресій і потрапили під прес радянсько-партійного нагляду лише після 1944 року. Протягом 1920–30-х років до того глибоко провінційна література «Підкарпатської Русі» (справді – для хатнього вжитку) виходить із маргінального стану, органічно засвоюючи найкращі набутки української наддніпрянської

й наддніпрянської літератури та літератур європейських, синтезуючи їх, розвивається в одному з ними річищі, рухається з ними в ногу. «Плідні художні пошуки поета, ядром яких стали набутки рідного фольклору і міфології, української і світової класики, традиційного ритмічного римованого вірша і розкутого, по вінця насиченого несподіваною вражаючою асоціативно-символістською образністю верлібру, який не вимагає розділових знаків, живилися рікою суголого йому сучасного світового поетичного мистецтва з усім огромом далеко неоднозначних змістових параметрів, пильною увагою до художньої деталі й індивідуальної неповторності самодостатньої людської душі» [22, с. 17], – це про Ф. Потушняка.

А ось що писав про себе ще один поет-модерніст – Зореслав: «Я був жадібний до вивчення мов, – згадає Зореслав. – Мені дуже допомогло читання в оригіналі італійської, німецької, французької, угорської літератури. А вже праці Костомарова, Огієнка, Ол. Пипіна переломили мене, поставили поза межами москвофільства. З 1928 року я почав писати українською мовою. Відкрив для себе Плужника, Загула, Рильського, захоплювався Тичиною...» [8, с. 100]. Коло поетових уподобань розширює дослідниця його творчості Л. Голомб: «Поет високої культури, Зореслав творчо засвоїв здобутки національного і світового письменства. Символічний світ Біблії, творчість Т. Шевченка, І. Франка, Б. Лепкого, Б.-І. Антонича, поетів “Молодої Музи”, празької школи забезпечують багату інтертекстуальність лірики митця» [8, с. 122]. Спираючись на праці літературних критиків 20–30-х років [8, с. 101–102], Лідія Голомб коло

попередників Зореслава суттєво розширює: І. Франко, О. Олесь, В. Пачовський, О. Самійленко, Леся Українка, П. Карманський, Ю. Липа.

«“Вихованком західноєвропейської культури” назвав Зореслава В. Бирчак, який зазначав також динамічний західноєвропейський світогляд поета. Тут доречно зауважити, що загальноєвропейський контекст не протистояв українському, бо ж перші десятиліття ХХ ст. в нашому письменстві стали епохою особливо тісних зв’язків із тенденціями розвитку модерних європейських течій, творчого осягнення їх здобутків» [8, с. 102].

«Однією з ланок українського символізму 30-х років була поетична творчість Ф. Потушняка, котра увібрала в себе досвід української та західноєвропейської модерної культури. <...> Поет навчався на філософському факультеті Празького університету, володів багатьма іноземними мовами. Можливо, це і сприяло глибшому ознайомленню його з модерною західноєвропейською, особливо французькою, поезією. Ще в студентські роки він переклав на українську мову “Маніфест сюрреалізму” А. Бретона. Сюрреалізм, який базується на психології снів, що “перекладають думки на мову візуальних образів”, створюють “найнесподіваніші ходи асоціацій” (цитуються А. Макаров. – М. В.), також певною мірою познавився на творчій манері Ф. Потушняка. Коло зацікавлень поета було досить широким: Е. По, Ш. Бодлер, П. Верлен, С. Малларме, а в Україні – творчість М. Вороного, О. Олесь, “Молодої Музи”, П. Тичини, Б.-І. Антоновича» [15, с. 126–127].

І навіть малознаний як поет і перекладач, добре відомий широкому загалу

як науковець, «Молодий автор (В. Маркусь. – М. В.) намагався познайомити своїх краян і з творчістю зарубіжних авторів. Він перекладав поезію В. Гете, Г. Гайне, Я. Араня, Е. Аді» [23, с. 39]. Закарпатська література ставала органічною, хай і зовсім мізерною, часткою загальноєвропейської літератури.

Старше покоління митців починало творити тоді, коли ще якихось естетичних обмежень майже не було, воно могло багато що розказати й показати молодшим літераторам. Був живий і спілкувався з сучасниками, хоча віршів уже й не писав через їх надмірну «модерність», Федір Потушняк. Ще в більшій опалі перебував Юлій Боршош-Кум’ятський, але й він ходив вулицями Ужгорода, і його збірки можна було при бажанні почитати, навіть довоєнні. До того ж у 1971 році до читача прийшла видана в Ужгороді збірка вибраного Боршоша-Кум’ятського «Шовкова косиця» з передмовою справжнього знавця й поціновувача поезії Степана Крижанівського, а вже після смерті поета була опублікована його ще одна збірка вибраного «Червона калина» (1980). У 1964 році вийшла в Пряшеві збірка В. Гренджі-Донського «Шляхом терновим», перевидана 1972 року в Києві. Не було складною проблемою почитати його довоєнні збірки.

Довоєнна література регіону не була дозволена, але й не була відверто забронена, перебувала в напівлегальному статусі, тому за певної кількості зусиль була доступна для закарпатських «радянських» письменників. Наприклад, ще підлітком Д. Кремень міг познайомитися вперше з віршами Ф. Потушняка в літстудії при редакції іршавської районної газети, якою керував директор Осійської школи й заодно рідний

брат класика – Петро Михайлович Потушняк. Хоча достеменно цього не знаємо. Міг бути джерелом інформації про творчість батька й інших закарпатських митців 1920–30-х років і син Ф. Потушняк, який навчався на філологічному факультеті майже одночасно із Дмитром Кременем та іншими молодими поетами-новаторами.

Не міг не знати про Федора Потушняка його земляк, уродженець Осою, Іван Петровцій. Ще в збірках, виданих до розпаду СРСР, він пише присвятні вірші Потушнякові, епіграфи з його творів («Гірський потік (Федору Михайловичу Потушняку)», 1984; цикл віршів «ворожб» у збірці «Зимові зошити» (1989) як трансформація досліджень і висновків Потушняка-етнолога). Щоправда, в них більше йдеться про Потушняка-філософа та дослідника закарпатської міфології, дуже «слизьких» для радянської ідеології. Важко припустити, однак, що поет Петровцій не знав чи знав дуже віддалено поетичну творчість земляка. А відтак не міг не поділитися цим знанням із молодшим земляком із Сухої Кременем, та й з іншими молодими поетами-студентами. Як підказали колеги з Ужгорода, в один час із Кременем в університеті навчався Володимир Потушняк, син поета, який теж міг познайомити із творчістю батька поетів-студійців.

Окремі дослідники (В. Горват, Ю. Ковалів та ін.) схильні акцентувати увагу на андеграундному характері молодішої пошукової поезії 1970–80-х років. Видається, що радше варто вести мову про прагнення вийти за межі нав'язуваного «методу» соціалістичного реалізму, прилучившись до здобутків модерністської та авангардистської літератури, а

згодом – і постмодерністської, вийшовши на один рівень розвитку з європейським, західним мистецтвом, понад те – світовим мистецтвом, бо було й дуже велике зацікавлення мистецтвом Сходу та того великого регіону, який зараз називаємо глобальним Півднем, яке, залишаючись винятково неповторним, тоді дуже активно зближувалось із мистецтвом Європи й Північної Америки.

Поезія Закарпаття й Галичини мала ту перевагу, що вона не була на десятиліття відлученою від модерністсько-авангардистської європейської та української літератури, як це трапилося з поезією підрадянською. До середини 1940-х років закарпатська література, пройшовши прискореним темпом шлях від просвітницького реалізму й романтизму до авангардизму («Вони (збірки В. Гренджі-Донського. – М. В.) визначили важливу для поезії Закарпаття першої половини ХХ ст. тенденцію стильової еволюції: від романтизму до реалізму, символізму, імпресіонізму та неоромантизму» [3, с. 4]), виробила широкий спектр різноманітної за змістовими й формальними пошуками лірики, латентно передавши її наступним поколінням.

Розвиток лірики вже згаданого В. Гренджі-Донського не був поступальним, відбувався химерним шляхом, але це надавало літературі краю нові форми, прийоми, засоби віршотворення, нове поетичне світобачення. «У ностальгійній емігрантській поезії Гренджа-Донський не описує почуття, а пише, як поети-експресіоністи, почуттями. Експресія стану душі, тобто метафізичного, втілюється в реальні, але в оптичному вираженні зреалізовані явища, що дає можливість відтворити те, що відчувається інтуїцією. <...> у типово експресіоністському дусі

поет вдається до перенесення стану людської душі на предмети і явища, створюючи якісь парадоксальні картини, щоб якнайповніше його зматеріалізувати. / Муки душі, які не можна було вгамувати розумом і які демонстрували повну всевладність над фізичним тілом, активізували в художній свідомості митця сюрреалістичні прийоми. <...> Елементи експресіоністської та сюрреалістичної поетики є найбільш адекватними для експресії почувань і у вірші “Сон”» [2, с. 77, 78]. Останнє речення цитується через вагомість згадки про сюрреалізм, який матиме важливе значення у творчому світі молодих закарпатських поетів другої половини ХХ століття, насамперед – Дмитра Кременя.

«У русло імпресіоністичного стилю вписується поетична творчість Ю. Боршоша-Кум’ятського <...>» [3, с. 4], – констатує В. Барчан. Н. Ференц, посилаючись як на попередника на працю Ю. Балеги 1986 року, доповнює цю тезу: «Ю. Боршош-Кум’ятський, як і художники-імпресіоністи, намагався передати власне сприйняття природи, яке включало барви, звуки і запахи <...> Засоби імпресіоністичної поетики Ю. Боршош-Кум’ятський використовував і в повоєнний період» [23, с. 17]. Можемо констатувати, що імпресіоністичні віяння не минули майже жодного більш-менш значущого закарпатського поета міжвоєнного двадцятиріччя.

Синтез модерністських напрямів і течій постає в оригінальній поезії Зореслава (Севастіяна Сабола). Це констатують В. Барчан і Н. Ференц: «Його (Зореслава. – М. В.) світовідчуття знайшло свій вияв у поетиці імпресіонізму, неоромантизму й символізму та найбільш адекватному для художнього

самовираження жанрі – молитви» [3, с. 5]. «Критика одразу заговорила про європейський рівень творів поета (Зореслава. – М. В.), акцентувала увагу на рисах католицького модернізму в його поезії» [20, с. 18]. Широкий перелік новаторських для закарпатської та української літератури загалом рис наводить Л. Голомб: «<...> риси імпресіоністичної поетики, тенденції романтизму та символізму поєднувалися з новітньою технікою поетичного письма. / Лірику Зореслава характеризує потужна сугестивність, психологічна точність асоціативних зближень, майстерність творчого переосмислення джерел. Значним є вклад поета в розвиток жанрових систем релігійно-філософської, інтимно-особистісної, громадянської, медитативно-описової української лірики» [8, с. 122].

Через призму особливостей Закарпатської школи поезії надзвичайне зацікавлення викликає лірика Федора Потушняка. Традиційно більшість дослідників намагалися вписувати її, й аргументовано, в річище модернізму з переплетенням різних його напрямів, течій і стилів. «Досвід західноєвропейської та української модерної літератури, зокрема символізму, продовжив у настроєвій, філософсько-медитативній ліриці Ф. Потушняк. <...> Збірки поета 30–40-х рр. <...> вирізнялися нетрадиційною тематикою, зверненням до різноаспектних філософських, містичних мотивів» [3, с. 5]. «У зв’язку з модерністськими впливами літературознавці радянського часу обминали увагою лірику Ф. Потушняка, поцінуючи лише прозу» [20, с. 21]. «Перша збірка поета <...> – це настроєва лірика, що розкриває ідею Вічного Розуму, таємничі душевні поривання, загадково-містичні настрої. <...>

У пейзажних малюнках Ф. Потушняк використовує засоби імпресіоністичної поетики» [23, с. 21]. До цього можна додати чимало положень про імпресіонізм, експресіонізм, символізм поезії І. Ірлявського, І. Колоса, А. Карабелеша та ін.

Виробилася навіть певна інерція зосереджуватися винятково на пошукові модерністських рис у творчості не лише закарпатських, а й загалом українських поетів 1920–40-х років. Будь-яка згадка про авангардистські риси ніби лякала науковців своєю сміливістю. Цю інерцію чи не першою порушила Марія Козак, пов'язавши лірику Ф. Потушняка з сюрреалізмом. «У доробку Ф. Потушняка поетика символізму ускладнюється прийомами сюрреалізму» [15, с. 135]. Цей прикінцевий висновок статті дослідниця ширше розгортає в основній частині (ми вже наводили цей фрагмент вище, коли йшлося про предтеч Ф. Потушняка, його коло читання й перекладів).

Думки М. Козак підхоплює Д. Федака, вже однозначно утверджуючи сюрреалістичність лірики Потушняка, особливо – збірок «Кристали» й «Терези вічності»: «Потушняк збагатив ліричний струмінь поезії увібраною з молоком матері персоніфікацією природи, містичними та міфологічними уявленнями про світ в собі і світ навколишній <...> а вже відтак й поетикою символізму, Фрейдовою теорією снів і психоаналізу з її увагою до підсвідомого, вагомими відкриттями “Маніфесту сюрреалізму” Бретона. Поспіль сюрреалістичні поезії збірок “Кристали” та “Терези вічності”, як і філігранно відточені кілька цілком сюрреалістичних віршів, створених поетом в останній рік життя, можна вважати в українській літературі й предтечею Драчевого ножа в сонці» [22, с. 17].

Привертає увагу фраза про «цілком сюрреалістичні вірші» останнього року життя (1960). Хтозна, чи не були вони відомі комусь із його колег тоді чи в пізніші роки? А ще варто сказати про синтез модернізму й авангардизму, зокрема сюрреалізму, в поемах («Невідомий», «Золоте ягнятко» й особливо «Подорож в ночі: Життя і смерть», «Пісня про найбільше щастя», «Пісня про великий смуток») і драматичних творах Ф. Потушняка.

Ось для прикладу кілька цитат із творів Федора Потушняка. Перша – зі збірки «Кристали» (1942, поезія «Глибокий біль німа тюрма»):

Де чорна діва

На хресті прибита хмар

Ті чорні пальці туч що ними летіть

Вп'явшись у н'яне серце то землі

А кажани сполохавшись

В нещери чорні заховались ночі

Ідуть хотіння водами ідуть

Де мрій моїх сріблестий журавель

То чорне дно мов кип'яток кипить

А краплі краплі плачуть та й падають

Мов очерет ростуть слова прокляті

З безодні [20, с. 147].

Досить прочитати поеми-симфонії Д. Кременя середини 70-х років, окремі поезії М. Матоли, І. Петровція, навіть В. Густі й інших поетів і поеток Закарпаття кінця 80-х і подальших років, аби побачити їх спорідненість із творами Ф. Потушняка 40-х років, зокрема наведеними верлібрами без пунктуаційних знаків і з їх сюрреалістичною асоціативністю, химерністю образів, неререферентністю. Таких віршів вистачає й серед рукописів останнього року життя:

Та іноді поглянувши з вершин

В свої сліди

Я думаю над тим

Що я з вершин
 Безодню духа свого покрив
 І гордість моя наповняє чашу
 І я кричу
 Я пес господень
 Я перейшов планету нашу
 І даліше в бурю і негоду йду
 Зневагу к всьому в серці прикриваю
 Хоч і мовчу
 І в даль туманну мчу
 І мчу («Пес господень») [20, с. 307].

Великим новатором змісту й форми в ліриці Закарпаття від 1960-х років був Петро Скунець, однак він не наважився підхопити новаторсько-пошуковий характер лірики краян міжвоєнного двадцятиріччя. Понад те, він був щиро переконаний, що така література – занадто складна, незрозуміла, не для широкого читача («це ж написано для духів, а духи читати не вміють») [21, с. 30]). Наступне покоління поетів, насамперед Д. Кремень, не просто зважилося продовжувати не толеровані владою пошуки, а й уважало «незрозумілу» модерністсько-авангардистську поезію на часі, перспективним шляхом розвитку вітчизняної лірики.

Важливу роль у становленні Закарпатської поетичної школи, її домінуючих рис, у зарядженості на версифікаційне й наративне оновлення відіграло також ознайомлення зі здобутками європейської лірики ХХ століття. Таке ознайомлення відбувалося, наприклад, через спілкування зі львівським колом літераторів й інтелектуалів. Першим спливає ім'я Олега Лишеги, чудового знавця і перекладача англійської поезії, зокрема Е. Паунда, Т. С. Еліота, С. Плат, Г. Д. Торо, Я. Кавабати та ін., уже в 1970-ті, коли зав'язалися тісні контакти між львів'янами й ужгородцями.

Саме звідси, мабуть, ідуть витоки перегуку, на які звернув увагу В. Кришеник: «Десь на початку були вже помічені перегуки, ба навіть запозичення з поетових улюбленців – Езри Паунда і Томаса Еліота» [17, с. 35]. До цього можна додати фахові знання й переклади з історії європейських літератур, сучасної західної теорії мистецтва Г. Чубая, В. Морозова, М. Рябчука.

Проте в ужгородців був також і свій дуже потужний канал виходу на нові віяння в європейських літературах і теоретичних пошуках. Адже Закарпатська область мала кордон із чотирма державами. До 1968 року мешканці області мали можливість вільно передплачувати чехословацькі й угорські часописи, така можливість не зникла повністю й після Празької весни. Можна було купувати, легально й напівлегально, видані в Угорщині й Чехословаччині книги. Так, у 1967 році представник попередньої літературної генерації Іван Чендей передплачував 14 чехословацьких видань, читав у оригіналі публікації М. Кундери та інших зарубіжних митців [25, с. 342]. Не було дивиною для багатьох ужгородських мешканців знання відповідних мов.

Окремо варто згадати про Івана Петровця, випускника факультету романо-германської філології, доброго знавця французької й угорської мов. Він писав вірші, які теж повністю вписуються в контекст «Закарпатської поетичної школи». Однак зараз більше йдеться про нього як перекладача, який таким чином впливав на своїх друзів і товаришів. Насамперед йдеться про Дмитра Кременя. Петровцій був земляком Кременя, народився в селі Осій Іршавського району, сусідньому із рідним для Дмитра селом

Суха. Іван був на вісім років старшим, тому можна лише здогадуватися, чи поети-початківці перетиналися між собою в шкільні роки. А от до університету І. Петровці вступив після кількох армійських і «трудох» років, закінчивши його в 1973-му, лише на два роки раніше за Д. Кременя.

Молоді поети-земляки не могли не перетинатися в Ужгороді. Про Петровці, його власні й перекладні поетичні видання Кремень час від часу згадував у листах, розмовах із земляками тощо. Передусім варто згадати такі книги перекладів Івана Петровці: «Речитативи» К. Балли (1983) [1], «Літанії Сатани» Ш. Бодлера (1994) [4], «Іскри чардашу: Мадярска поезія» (1998) [12] й «Вечорова гармонія» (2004) [6]. Спочатку зупинимось на двох пізніших книгах. Не можемо знати, коли робилися переклади, які потрапили до них. Проте є підстави вважати, що значна частина з них була перекладена вже в 1970-х і знайома для інших ужгородських молодих поетів.

На підтвердження цієї думки наведемо такі аргументи. Так, у виданні мадярської поезії була опублікована поема «В божевільні» [12, с. 211–214] Вільмоша Ковача, уродженця с. Іать Берегівського району, який помер 1977 року й похований у Будапешті. Ця поема в перекладі І. Петровці також опублікована в антології «Закарпатська поезія ХХ століття» (2003) [11]. Її початок зроджує прямі аналогії з поемою Д. Кременя «Меморандум Герштейна»: «В божевільні, де силоміць тримали американського пілота, майора Езерлі, який скинув на Хіросіму атомну бомбу. Засадити Езерлі до божевільні, бо вимагав віддати його під суд і покарати за скоєне» [12, с. 211]. В радянські часи поему, якби її прочитали «потрібні»

критики, класифікували би як вияв «абстрактного гуманізму».

Поему Д. Кременя читали (принаймні її фрагменти), звинувачення в «абстрактному гуманізмі» на його адресу відкрито прозвучали. Загальновідомий погляд на Курта Герштейна як військового злочинця вважалося радянськими ідеологами неприйнятним переглядати. Натомість Дмитро Кремень акцентував увагу на жертвності цієї людини, яка свідомо пішла служити в СС, аби врятувати хоч би частину тих, кого було приречено до отруєння в газових камерах, яка намагалася донести правду про нацистські злочини через шведського посла й ватиканського кардинала до владної верхівки західних країн. Видається, що поема В. Ковача була потужним поштовхом до написання «Меморандуму Герштейна» в середині 1970-х років.

У виданні «Вечорова гармонія» [6] І. Петровці знайомить читачів із перлинами французької лірики, передусім ХХ століття, серед них – і кілька поезій Жака Превера. Одним із продуктивних прийомів Василя Густі був переспів творів переважно російської літератури, хоча не лише російської. Й ось у збірці 1981 року «Жадання дороги» раптом у п'ятій частині циклу «Ласкавий берег» зустрічаємо – «З Жака Превера». Могли бути різні джерела знайомства з поезією Ж. Превера (наприклад, журнальні публікації перекладів В. Мисика, М. Терещенка чи когось іншого, зрештою, власні зацікавлення), але версія про те, що саме І. Петровці познайомив ужгородців із творчістю Ж. Превера, видається найжиттєздатнішою.

Поетичні шляхи й уподобання І. Петровці та Д. Кременя ще раз перетнулися після 70-х. Бодлерівські «Літанії

Сатани» в перекладах Петровція були опубліковані окремим виданням у 1994 році, а в Кременевій «Пекторалі» третя, заключна, частина збірки має назву «Літанії літ». До неї входять твори, які є широким спектром варіацій цього малопродуктивного загалом у літературі, зокрема українській, жанру (чи жанрової модифікації, властивої лише для Кременя?): «Літанія літ», «Літанія до пекторалі», «Літанія екстазу», «Літанія – у місячній проекції», «Літанія до міфу», «Літанія до гіпсового янгола», «Миттева літанія», «Літанія наостанку»... Такий перегук рідкісного жанрового визначення в перекладах Петровція та в поезіях Кременя – випадковий збіг, «совпадєніє»? Не думаємо. Припускаємо навіть, що видання Бодлера 1994 року могло бути для Дмитра актуалізацією того, з чим він був знайомий раніше.

Та важливішими є навіть не збіги (чи окремі впливи) в окремих творах закарпатських поетів із «попередниками» в угорській та французькій літературах. Передусім варто вести мову про версифікаційну й наративну спорідненість творів українських поетів із французькими й угорськими, зарядженість на пошук, новаторство, експериментаторство. Для «закарпатців» не могли не видаватися привабливими безпунктуаційні тексти, різноскладові верси, різноверсні строфи, вправління в написанні довжелезних версів, графічні зсуви, розбивки версів і строф, асоціативність поезії, повна її безсюжетність, образи-натяки без продовження, фантазмагоричні сюрреалістичні картини-візії Поля Елюара, Жана Кокто, Жака Превєра, Жана Тардє, П'єра Сегєрса, Гільвіка, Жака Іодбу, безперечно, Сальвадора Далі та багатьох інших франкомовних поетів.

Угорські літератори в цьому сенсі ніби залишаються в затінку англомовних і франкомовних поетів. Видається, однак, що не для «закарпатців». Через мовну окремішність у Європі угорська література не може розраховувати на широку популяризацію. Детальніше знайомство з «мадярською» поезією ХХ століття спонукає до думки про те, що вона дуже недооцінена як у нас, так і в інших європейських країнах. Угорська лірика середини і другої половини минулого століття вражає своїм різноманіттям, багатством і перебуванням на вершині тогочасних літературних пошуків і досягнень.

Це стосується не лише тих поетів, які мешкали в Угорщині, а й закарпатських угромовних поетів (Л. Балла, К. Балла, В. Ковач та ін.). Дивує те, що в місцевій газеті «Kárpáti igaz szó», окремих виданнях друкувалися твори угорською мовою, в котрих «незрозумілість», за яку так гостро критикували Д. Кременя, асоціативна розмитість змісту, формальне вправління, версифікаційні відхилення від традиційного віршування досягали високої концентрації. За менший рівень новаторства й експериментаторства Кременя «виперли» з Закарпаття в миколаївські степи, йому, та й іншим, це загрожувало забороною на друк чи й більшими неприємностями. Чому це не стосувалося угорськомовних поетів? Можливо, аби уникнути міжнародного конфлікту. Правдоподібною видається думка, що наглядачі за мистецтвом від партійно-державних і спілчанських структур, м'яко кажучи, не дуже добре володіли угорською. Хоча це не відміння зазначеної вище та інших імовірних причин.

Про угорську поезію, передусім таку, яку могли сприйняти тоді молоді

ужгородські поети, певне враження може скластися за перекладами Івана Петровця у збірнику «Іскри чардашу: Мадярська поезія» [12] й антології «Закарпатська поезія ХХ століття» [10]. Чи не першим привертає увагу класик угорської та світової літератури Аттіла Йожеф, який намагався синтезувати лівацький світогляд, що розходився з радянсько-партійною догматикою, зі здобутками французького сюрреалізму й угорської новаторської лірики (для повнішого ознайомлення з його доробком можна звернутися до збірки поезій у серії «Перлини світової лірики» [13]).

Очевидно, що цікавість до сучасної європейської поезії, до прагнення митців Закарпаття міжвоєнного двадцятиріччя прилучитися до сучасного літературного процесу була притаманна для молодих авторів ще від 60-х років (можливо, під впливом шістдесятницьких віань, можливо, через спілкування з «довоєнними» поетами, можливо, внаслідок контактів із дисидентами з «материкової» України, а може, й через отримані знання й навички у студії В. Попа). Проте магнітом, який згуртував навколо себе вужчі й ширші кола поетів, видається, став Дмитро Кремень, який інтуїтивно відчував це і прагнув сформувати «генерацію», про яку пише в листі до Петра Скунця.

Після від'їзду Д. Кременя з Ужгорода його стрижнева роль, силове поле його пошуків і поезії все зменшувалися, але й через роки не спадали. Уже йшлося про ту Кременеву ауру, яка не зникала роками, спонукала П. Мідянку поїхати до поета-вигнанця в Казанку, написати першу збірку під потужним впливом попередника. Мабуть, наслідуючи тогочасного Кременя, публікують самвидавом

вірші В. Горват й І. Ребрик, які особисто й не знали з ним, своєрідним світочем постає попередник у «Перетриванні», щоденникових спогадах Івана Ребрика, у пієтеті до молодого й немолодого Дмитра з боку значно старших І. Чендея, П. Часта, П. Скунця... А найбільше – у продовженні традицій, які були закладені в небагатьох новаторських творах Кременевого закарпатського періоду.

Проте не знаємо достеменно багато з того, що відбувалося в Ужгороді й поза Ужгородом, у житті та внутрішніх переживаннях поетів, старших друзів (наприклад, І. Петровця, В. Густі), ровесників і молодших та значно молодших, які зазнали впливів Д. Кременя, а може, вже загальних тенденцій, які все більше сприймалися як загальнікові в закарпатській саме поезії. Непевність помножується тим, що в час перебування Дмитра Кременя в Ужгороді школа («генерація») майже не виявилася, обмежившись лише його та Миколи Матоли самвидавом і окремими віршами окремих поетів. А до читача прийшла «генераційна» поезія лише у другій половині 80-х років, коли Д. Кремень перетворився радше на міф, ніж поетичну реальність.

А ще – потреба появи цієї школи витала в повітрі. Представники державної й літературної влади робили все можливе, щоби притлумити її, вбити в зародку різними засобами. Молодий і найобдарованіший Дмитро Кремень не зважав на жодні сигнали, які йому подавали «зверху» і «збоку». Його показово заслали через розподіл у розлогі степи Миколаївщини (як з'ясувалося потім – назавжди). Інші вирішили за краще змовчати, перетлумити поетичні нурти в собі. Наприклад, добряче побитий ідеологічно в

кінці 1960-х Василь Густі. Хтось досвідченіший, як В. Густі й І. Петровці, лише обережно, дозовано вводили у збірки до друку окремі пошукові, справді цікаві твори. М. Матола писав традиційні референтні вірші навіть у 1991 році (збірка «Не сміємо не бути»). Можна би припускати, що в нього було багато текстів, написаних у шухляду. Проте у посмертній збірці «Дозоване повітря» (2002), де прийшов до читача справжній, нічим не обмежуваний Микола Матола, знайдемо дві-три поезії 70-х років та не більше десятка – з кінця 80-х.

«Обережні» поети-закарпатці для збірок 1970-х – першої половини 1980-х років чітко дотримувалися правила писати вірші-паротяги, тобто ідеологічно пафосні, хвалебні твори про партію, комсомол, радянську владу, Леніна, Жовтневу революцію, героїзм радянських воїнів у роки «Великої Вітчизняної», великі соціальні перетворення під проводом партії, пролетаріат, дружбу радянських етносів і країн соціалістичної співдружності тощо. Так, у дебютній збірці В. Густі «Перон» (1977) таких паротягів кілька: «Земляки (Я ішов шукати героїчне...)\», «Корчагінець», «21 січня 1924 року», «Дума про братерство» та ін. Щоправда, в поезії «21 січня 1924 року» поет міг дозволити собі певне формальне вправління. Були такі паротяги й у наступній збірці «Жадання дороги» (1981): «Партійний квиток», «Подвиг».

Те саме можна сказати і про перші збірки Івана Петровця. У «Знакові весни» (1979) це «Ода праці» з епіграфом із А. Ахматової, «Сталь для БАМу», сонет «Товаришу Островський!» (проглядає певна тенденція до формальних «вольностей» у ідеологічних віршах), поезія «Комунізм! – / Окрилена романтика...».

Недаремно в передмові «Великий заспів» Р. Лубківський акцентував увагу на «народних месниках-опришках», «робітниках-страйкарях», «духовних попередниках – революційних поетах Закарпаття» у збірці І. Петровця.

У поетичній книзі поета «Карпатське літо» (1984) можна було би перекласти з Федора Тютчева списати на художньо-змістову привабливість творів російського поета для закарпатського перекладача. Та є, крім них, у збірці ще й «Боління про мир», «Процання з червоним ескадроном», поема-«мозаїка» на 13 розділів «Стежина у світ Вакарова» (наративно й версифікаційно дуже близька до поем-симфоній Д. Кременя). Микола Матола примудрився вже в 1986 році, коли «перестройка» пішла повним ходом, вмістити у збірку «Погідний ранок» розлогу офіційну «Баладу про народження НДР».

Можливо, це були щирі переконання поетів, вилиті у віршах? Проте після середини 1980-х років ні в Густі, ні в Петровці немає жодного «ідеологічного», прорадянсько-комуністичного твору. Те саме й у пізніших збірках М. Матоли. Натомість від 90-х років приходять вірші про любов до України, її культури, оспівування визвольних змагань тощо. Не випадково у збірці В. Густі 2009 року «Ріка під кригою» (назва збірки та її зміст є алюзією на «Щоденну хроніку льодоходу» Д. Кременя) з'явилася «Пісенька про країну флюгерів», у якій висміюються ті, хто прагне завжди потрапляти у заявах чи віршах ідеології чинної влади. Це влучна сатира щодо пристосуванців від поезії, зокрема й багатьох побратимів по перу, і чи не найбільше – щодо самого себе.

Твори-«паротяги» вважалися обов'язковими для друку збірки до 1960-х

років. Що це не було доконечною вимогою в подальші десятиліття, переконують збірки Д. Кременя, як і багатьох інших поетів. У перших Кременевих збірках не надібаємо навіть натяку на «паротяги». Із великою натяжкою їх можна знайти хіба що у збірці «Танок вогню» (1983): фразу «лавам червоної кінноти» в поезії «З високої ноти» та вірші «Початок (Пам'яті поетеси-комунарки Луїзи Мішель, яку паризькі комунари величали Дівою Монмартру)» і «Стіна комунарів (Корабелам заводу імені 61 комунара присвячую)», які більше оспівують вільнолюбство, ніж радянську заідеологізованість. Можливо, різниця полягала в тому, що всі Кременеві збірки друкувалися не в Ужгороді. А можливо, місцеві, закарпатські, поети просто перестраховувалися, бажаючи гарантій друку. В усякому разі всі збірки 1970–80-х років Василя Густі, Івана Петровця, Миколи Матоли були видані в ужгородських «Карпатах», ніби вони боялися вийти на загальноукраїнські обшири – мабуть, не лише книжковими публікаціями, а й поетичною сміливістю не обмежуватися «правильними» приписами й вимогами у змісті й формі, розкутістю письма, потягом до творення нових цінностей. Лише з кінця 1980-х років різко зростає в їхніх збірках кількість справді новаторських і вагомих творів. Хоча вже й у 1970-х – середині 1980-х вірші М. Матоли відзначалися більшою неординарністю, виламувалися з загального валу міметично-референтних катренів.

Ще один письменник, який міг би стати гідним представником цієї поетичної школи, – Вячеслав Медвідь, який за тим самим розподілом потрапив на початку 1970-х років до Закарпатської обласної бібліотеки для дітей та

юнацтва, певний час відвідував поетичну студію ім. Ю. Гойди, найбільше спілкувався серед студійців саме із Дмитром Кременем і дружбу з ним зберіг на все подальше життя, хоча доля розкидала їх із Ужгорода: одного – на Миколаївщину, іншого – до Києва. Період Кременевого самвидаву й розгрому на засіданні студії випав із життя Медведя, який на той час перебував на строковій службі в армії, у 1975 році він повернувся лише на декілька місяців до Ужгорода, щоби звільнитися з роботи й виїхати до Києва – центру вирування літературного й навколелітературного життя.

В'ячеслав Медвідь писав вірші в Ужгороді, продовжував це робити в армії, демонструючи дуже швидке й потужне творче зростання, після повернення – знову в Ужгороді, закарпатські й армійські мотиви превалюють й у віршах, написаних у Боярці й Києві. Важко сказати, чому письменник не опублікував чималу добірку високовартісних поезій, а сам він про це нічого чітко не каже. Можливо, знеохотили відмови від часописів і видавництва (є відголоски того, що він до них звертався). Ще одна ймовірна причина – В. Медвідь усе більше усвідомлював своє покликання прозаїка. Його рукописи свідчать про те, що епос усе більше витісняє лірику, яка, як рудимент, вигулькне у вигляді верлібрів вже на початку 2000-х, у збірці «Нарру nation, або Сповідання архітектури» (2002). А ще одна можлива причина – приклади з вигнанням Кременя, «довірливими» розмовами з іншими ужгородськими поетами, які переконували: краще не подавати до друку й навіть не показувати нікому ці «дивні» (аби не сказати «незрозумілі», як у Кременя) вірші (про рукописні вірші В. Медведя 1970-х років див.: [5]).

Наступну хвилю представників Закарпатської школи становить на десятиліття молодше покоління, серед яких варто виокремити Василя Горвата й Івана Ребрика. Не тільки й не стільки тому, що вони, як і Кремінь та Матола, вдалися до самвидаву, а за високу якість віршів, за новаторсько-експериментальні пошуки, які не були наслідуванням попередників, але вписувалися в загальний дух пошукової поезії Д. Кременя.

Ще до них додамо дещо старшого Петра Мідянку, перша збірка якого «Поріг» цілком укладається в загальні настанови Закарпатської школи, започаткованої в середині 1970-х. Від збірки «Фараметлики» (1994) поет із Широкого Лугу пішов «своїм» шляхом, став «Петросом Карпаторосом», але й тоді він продовжив традицію Кременя не підлаштовуватися під читача, під його запити й уміння інтерпретувати поезію. «Для самоідентифікації себе як поета і “карпатороса” автор (П. Мідянка. – М. В.) обрав своєрідний спосіб поетичної мови, яка і відштовхує своєю незрозумілістю, і притягує загадковістю, поетичністю та мелодійністю» [3, с. 9].

Лише на кілька років молодшою від Густі, Матоли й Кременя була Х. Керита, яка відвідувала студію ім. Ю. Гойди в один час із П. Мідянкою та ввійшла в літературу в 1980-ті роки. «Сила лірики Христини Керити – у прагненні бачити світ по-своєму, неповторно» [24, с. 230]. Ота неповторність виявилася в нарації, в якій домінували безсюжетність і образи, що поєднувалися асоціативно. «У Христини Керити своя образно-асоціативна лабораторія. Серед експериментальних засобів вона найчастіше використовує метафору, яка є тим будівельним матеріалом, що творить дивовижний

поетичний світ. Метафора – засіб художнього світовідчуження, форма розгортання ідеї, спосіб мислення» [24, с. 217].

Зі слів П. Мідянки важко зрозуміти, яке було ставлення Х. Керити до поезії Д. Кременя. У крайньому разі можна припустити, що вона не поділяла у «студійні» часи Мідянкової кременеманії. Проте й оминати його впливу чи започаткованих ним у закарпатській поезії тенденцій вона не могла. Ось Н. Ференц указує як на недоліки на структурні особливості поеми «Тисяча друга ніч»: «Складена з ліричних фрагментів, поема позбавлена належної стрункості. Нерідко авторка, віддаючись ліричній стихії, уповільнює рух думки» [21, с. 230]. Та саме цим Х. Керита дуже близька до поем-симфоній Д. Кременя, наближує свій ліро-епос до тенденцій сучасної загальносвітової поезії, руйнуючи майже вщент успадковані від класицизму радянською літературою канони «належної стрункості».

Висновки. Дати однозначну відповідь на запитання, чи була така Закарпатська школа поезії, неможливо. Але твердий намір створити її був. Основним ініціатором формування такої школи, «генерації», був зовсім молодий лідер і найобдарованіший серед ужгородських поетів середини 1970-х років Дмитро Кремінь, 20–22-річний студент університетського філфаку. Та він не був самотнім, до кола його спілкування й однодумців входили обдаровані, потенційно дуже талановиті Микола Матола, Василь Густі, Вячеслав Медвідь, Іван Петровці... Ужгородські молоді поети прагнули вийти за вузькі межі насильно нав'язуваної соцреалістичної, міметичної лірики, долучитися до загальноєвропейських, загальносвітових тенденцій

новаторсько-пошукової, неререферентної поезії, ввести широкий спектр версифікаційних форм, прийомів і засобів в український вірш, що органічно вписувалося в контекст формування Київської, Львівської та інших регіональних поетичних шкіл.

«Закарпатці» творили нову лірику не на голому місці, маючи для цього вагомі передумови. Насамперед варто вести мову про здобутки місцевої, «Підкарпатської Русі», поезії 1920–40-х років, репрезентованої іменами Ф. Потушняка, Зореслава, В. Іренджі-Донського, Ю. Боршоша-Кум'ятського та багатьох інших, які ввели місцеву лірику й читачів у літературний світ символізму, імпресіонізму, експресіонізму і, що дуже важливо, сюрреалізму, риси якого стануть домінантними в поемах-симфоніях Д. Кременя.

Ще один вагомий струмінь формування Закарпатської школи – долучення до найкращих зразків української та буйованої літератури попередніх десятиліть, тогочасної європейської поезії, культури загалом. Цьому сприяли кордони із соціалістичними країнами, що забезпечувало майже вільне знайомство з літературними виданнями, часописами цих країн, передусім Чехословаччини, Угорщини, і через них – із західно-європейськими літературами. До цього можемо додати знайомство з найцікавішими поетами сучасної англійської, французької літератур у перекладах львівських поетів і закарпатця І. Петровця. Окрема сторінка – це угромовна поезія як місцевих, ужгородських, митців (Л. Балла, К. Балла, В. Ковач та ін.), так – тим паче – авторів, які жили й публікувалися в Угорщині. Угорська поезія ХХ століття надзвичайно багата,

новаторська, різноманітна, пошукова у змісті й формі, й перегуки молодих «закарпатців» із угорськими митцями дуже відчутні.

Дуже багато для формування нової поетичної школи важила університетська літературна студія ім. Ю. Гойди, яку протягом багатьох років очолював викладач філфаку Василь Поп. Зрозуміло, що В. Поп мав виконувати й виконував наглядові функції, щоби юні поети не писали й не думали нічого політично крамольного. Але літературна студія гуртувала навколо себе молоді поетичні сили, давала їм можливість обмінюватися інформацією про здобутки української й зарубіжних літератур, про власні поетичні відкриття, шліфування версифікаційної вправності тощо. Чимало для літературної освіти й майстерності давав також керівник студії. А головне – літературна студія ім. Ю. Гойди забезпечувала формування єдності мистецьких принципів і тяглість цих принципів між різними поколіннями поетів Закарпаття.

Після закінчення університету Дмитра Кременя насильно «виперли» за межі рідного регіону до провінційного райцентру Казанки, вчорашнього російськомовного села на Миколаївщині, за допомогою так званого розподілу, коли потрібно обов'язково відпрацювати чотири роки в конкретному місці. Контакти з тими, хто залишився в Ужгороді, були зведені до мінімуму, бо завжди існувала небезпека прослуховування телефонних розмов і перлюстрації листування. Ті ж автори, хто становив ядро майбутньої поетичної школи, одразу замовкли, розосередилися, замість новаторських, навіть авангардних віршів почали писати конформістські за змістом і за формою твори, повертаючись до себе

колишніх лише через півтора десятиліття, від кінця 1980-х років.

Проте тексти Д. Кременя й легенда про сміливого юного поета-генія не зникали з ужгородського молодіжного середовища, передаючись від одного до другого, від покоління до покоління в літературній студії ім. Ю. Гойди. Кременева неопублікована поезія середини 70-х була настільки магічною, що залучила до її прихильників і навіть епігонів цілу низку молодших за віком закарпатських поетів, які особисто не знали й не перетиналися із самим їхнім корифеєм. Поетична школа, яка так і не склалася вчасно, продовжувала існувати, дискретно виявляючись у творчості чи хоч би в окремих творах багатьох митців, маючи нестійку тяглість і досі.

Чи була Закарпатська поетична школа, можна відповідати як ствердно, так і заперечно. Формально, офіційно про її створення, тим паче – існування, так ніхто ніколи й не заявляв. Але вона була, об'єднувала дуже різних митців навколо спільних, хай і дуже загальних, поглядів на утвердження загальнолюдських ідеалів на противагу «пролетарському гуманізмові», на сутність поезії, на пошук нових наративних стратегій, жанрів, мотивів, тропіки, версифікаційних прийомів і засобів. Історія не знає умовного способу, тому не можна сказати, якими могли би бути здобутки зреалізованої Закарпатської школи. Але те, що школа не відбулася, – це ще один злочин проти української культури з боку радянської тоталітарної системи, яка ще в зародку знищила новий, потенційно потужний, продуктивний феномен регіональної поетичної школи, як і «пройшлася катком» по творчості нереалізованого генія – Дмитра Кременя.

ЛІТЕРАТУРА

1. Балла К. Речитативи: поезії / авториз. пер. з угор. І. Петровція. Київ: Молодь, 1983. 80 с.
2. Барчан В. Лірика В. Гренджі-Донського. *Українська поезія Закарпаття ХХ століття*: наук. збірник. Ужгород: Ліра, 2004. С. 43–83.
3. Барчан В. Передмова. *Українська поезія Закарпаття ХХ століття*: наук. збірник. Ужгород: Ліра, 2004. С. 3–9.
4. Бодлер Ш. Літанії Сатані / переклад з французької; І. Петровція. Ужгород: Госпрозрахунковий редакційно-видавничий відділ Закарпатського обласного управління по пресі, 1994. 148 с.
5. Васьків М. Становлення великого таланту: генеза творчості В'ячеслава Медведя до збірки оповідань «Розмова». *DOUĂ DECENII de la înființarea specializării Limba și literatura ucraineană la Facultatea de Litere – Universitatea Babeș-Bolyai din Cluj-Napoca*: volum aniversar. Cluj-Napoca: Casa cărții de știință, 2020. S. 257–274.
6. Вечорова гармонія: Французька поезія у перекладі Івана Петровція. Ужгород: Карпати, 2004. 280 с.
7. Генерація. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Генерація>
8. Голомб Л. Лірика Зореслава в літературному контексті епохи. *Українська поезія Закарпаття ХХ століття*: наук. збірник. Ужгород: Ліра, 2004. С. 99–124.
9. Голомб Л. Поеми Федора Потушняка. *Українська поезія Закарпаття ХХ століття*: наук. збірник. Ужгород: Ліра, 2004. С. 137–145.
10. Горват В. Дмитро Кремень. «Параноїчна зона "А"»: Маркери андеграунду. *Екзиль*. 2018. № 9 (серпень). С. 42–45.
11. Закарпатська поезія ХХ століття: антологія / загальне упорядкування і передмова В. Густі. Ужгород: ВАТ «Вид-во Закарпаття», 2003. 504 с.
12. Іскри чардашу: мадярська поезія / переклав Іван Петровція. Ніредьгаза: Б. в., 1998. 323 с.

13. Йозеф А. Поезії. Київ: Дніпро, 1986. 158 с. (Перлини світової лірики).

14. Ковалів Ю. Літописна історіософія Дмитра Кременя. *Кремінь Д. Літопис: вибране*. Миколаїв: Можливості Кіммерії, 2003. С. 5–16.

15. Козак М. Символізм у ліриці Ф. Потушняка. *Українська поезія Закарпаття ХХ століття*: наук. збірник. Ужгород: Ліра, 2004. С. 125–136.

16. Кремінь Т. Поетика ранньої лірики Дмитра Кременя. *Кремінь Д. 3 днів шалених: книга ранньої лірики та віршів «закарпатського циклу»*. Миколаїв: Іліон, 2021. С. 3–22.

17. Кришеник В. Довгі прощання. *Екзиль*. 2018. № 9 (серпень). С. 34–36.

18. Листи Д. Кременя до П. Скунця. URL: <https://www.facebook.com/photo?fbid=3507583386194320&set=pcb.3507583066194352> (дата звернення: 01.12.2023).

19. Мідянка П. Кремінь як легенда. *Кремінь Д. 3 днів шалених: книга ранньої лірики та віршів «закарпатського циклу»*. Миколаїв: Іліон, 2021. С. 234–236.

20. Потушняк Ф. Мій сад: поезії і драми / упорядкування, підготовка текстів, передмова та примітки Д. М. Федака. Ужгород: Закарпаття, 2007. 576 с.

21. Ребрик Н. Заблукані волхви. *Екзиль*. 2018. № 9 (серпень). С. 26–31.

22. Федака Д. Творчі овиди Федора Потушняка. *Потушняк Ф. Мій сад: поезії та драми*. Ужгород: ВАТ «Видавництво Закарпаття», 2007. С. 5–18.

23. Ференц Н. Поезія Закарпаття першої половини ХХ століття. *Українська поезія Закарпаття ХХ століття*: наук. збірник. Ужгород: Ліра, 2004. С. 11–42.

24. Ференц Н. Поетичний світ Христини Керити. *Українська поезія Закарпаття ХХ століття*: наук. збірник. Ужгород: Ліра, 2004. С. 216–230.

25. Щоденники Івана Чендея: книга I / упоряд. Марія Чендей-Трещак. Ужгород: РІК-У, 2021. 640 с.

REFERENCES

1. BALLA, K. (1983). *Recitatives: Poetry*. Kyiv, Molod, 80 p. [in Ukr.]

2. BARCHAN, V. (2004). Lyrics by V. Grendzha-Donskyi. *Ukrainian Poetry of Transcarpathia of the Twentieth Century: Collected Scientific Works*. Uzhhorod: Lira, pp. 43–83. [in Ukr.]

3. BARCHAN, V. (2004). Preface. *Ukrainian Poetry of Transcarpathia of the Twentieth Century: Collected Scientific Works*. Uzhhorod: Lira, pp. 3–9. [in Ukr.]

4. BAUDELAIRE, C. (1994). *Litany of Satan*. Uzhhorod, State Self-Financing Editorial and Publishing Department of the Transcarpathian Regional Press Department, 148 p. [in Ukr.]

5. VASKIV, M. (2020). The Formation of a Great Talent: Genesis of Vyacheslav Medvid's Creativity before the Collection of Short Stories "The Conversation". In: *DOUĂ DECENII de la înființarea specializării Limba și literatura ucraineană la Facultatea de Litere – Universitatea Babeș-Bolyai din Cluj-Napoca*: Volum Aniversar. Cluj-Napoca, Casa cărții de știință, pp. 257–274. [in Ukr.]

6. *Evening Harmony: French Poetry Translated by Ivan Petrovtsii*. (2004) Uzhhorod: Karpaty, 280 p. [in Ukr.]

7. *Generation*. [online] Available at: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Генерація> [in Ukr.]

8. HOLOMB, L. (2004). Zoreslav's Lyrics in the Literary Context of the Epoch. *Ukrainian Poetry of Transcarpathia of the Twentieth Century: Collected Scientific Works*. Uzhhorod: Lira, pp. 99–124. [in Ukr.]

9. HOLOMB, L. (2004). Poems by Fedir Potushniak. *Ukrainian Poetry of Transcarpathia of the Twentieth Century: Collected Scientific Works*. Uzhhorod: Lira, pp. 137–145. [in Ukr.]

10. HORVAT, V. (2018). Dmytro Kremin. "Paranoid Zone "A": Underground Markers. *Ekzyl (Exile)*, № 9 (August), pp. 42–45. [in Ukr.]

11. HUSTI, V., comp. (2003). *Transcarpathian Poetry of the Twentieth Century: Anthology*. Uzhhorod, JSC Zakarpattia Publishing House, 504 p. [in Ukr.]

12. *Sparks of Csárdás: Magyar Poetry*. (1998). Nyíregyháza, Without Publishing, 323 p. [in Ukr.]
13. JÓZSEF, A. (1986). *Poetry*. Kyiv, Dnipro, 158 p. (Pearls of World Lyrics). [in Ukr.]
14. KOVALIV, Yu. (2003). Chronicle Historiosophy of Dmytro Kremin. In: *Kremin, D. Annals: Selected*. Mykolaiv: Mozhlyvosti Kimmerii, pp. 5–16. [in Ukr.]
15. KOZAK, M. (2004). Symbolism in the Lyrics of F. Potushniak. *Ukrainian Poetry of Transcarpathia of the Twentieth Century: Collected Scientific Works*. Uzhhorod: Lira, pp. 125–136. [in Ukr.]
16. KREMIN, T. (2021). Poetics of Dmytro Kremin's Early Lyrics. In: KREMIN, D. *From the Days of Madness: A Book of Early Lyrics and Poems of the "Transcarpathian Cycle"*. Mykolayiv: Ilion, pp. 3–22. [in Ukr.]
17. KRYSHENYK, V. (2018). Long Farewells. *Ekzyl (Exil)*, № 9 (August), pp. 34–36. [in Ukr.]
18. *Letters of D. Kremin to P. Skunts*. [online] Available at: <https://www.facebook.com/photo?fbid=3507583386194320&set=pcb.3507583066194352> [Accessed 1 December 2023] [in Ukr.]
19. MIDIANKA, P. (2021). Kremin as a Legend. In: KREMIN, D. *From the Days of Madness: A Book of Early Lyrics and Poems of the "Transcarpathian Cycle"*. Mykolayiv: Ilion, pp. 234–236. [in Ukr.]
20. POTUSHNIAK, F. (2007). *My Garden: Poems and Dramas*. Uzhhorod: Zakarpattia, 576 p. [in Ukr.]
21. REBRYK, N. (2018). The Lost Magi. *Ekzyl (Exil)*, № 9 (August), pp. 26–31. [in Ukr.]
22. FEDAKA, D. (2007). Creative Horizons of Fedir Potushniak. In: POTUSHNIAK, F. *My Garden: Poems and Dramas*. Uzhhorod: Zakarpattia, pp. 5–18. [in Ukr.]
23. FERENTS, N. (2004). Poetry of Transcarpathia of the First Half of the Twentieth Century. *Ukrainian Poetry of Transcarpathia of the Twentieth Century: Collected Scientific Works*. Uzhhorod, Lira, pp. 11–42. [in Ukr.]
24. FERENTS, N. (2004). The Poetic World of Khrystyna Keryta. *Ukrainian Poetry of Transcarpathia of the Twentieth Century: Collected Scientific Works*. Uzhhorod: Lira, pp. 216–230. [in Ukr.]
25. *The Diaries of Ivan Chendei: Book I*. (2021). Uzhhorod: RIK-U, 640 p. [in Ukr.]

УДК 3.21(477)

DOI: 10.30840/2413-7065.4(89).2023.293269

ЗАСТОСУВАННЯ «М'ЯКОЇ СИЛИ» У КИТАЙСЬКО-УКРАЇНСЬКИХ ВІДНОСИНАХ У СВІТЛІ ПРОБЛЕМИ ГЕОПОЛІТИЧНОЇ СУБ'ЄКТНОСТІ ДЕРЖАВ*

Ірина ГРАБОВСЬКА*orcid.org/0000-0002-7416-9541**кандидат філософських наук, старший науковий співробітник НДІУ***Світлана КАГАМЛИК***orcid.org/0000-0003-4732-1410**доктор історичних наук, старший науковий співробітник**Київського національного університету імені Тараса Шевченка***Дмитро ТОВМАШ***orcid.org/0000-0002-4576-0703**кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри філософії гуманітарних наук**Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

Анотація. Аналізується використання політики «м'якої сили» у відносинах між сучасною Україною та Китаєм. Зазначено, що у сучасному світі концепції «м'якої», а також «жорсткої» та «розумної» сили дуже широко застосовуються на практиці. Акцентується увага на взаємозв'язку між використанням інструменту «м'якої сили» для підвищення рівня геополітичної суб'єктності країн та важливості цих питань у формуванні реального позитивного впливу на партнера по зовнішніх відносинах. Концепцію «м'якої» та «жорсткої» сили, яка увійшла за останні десятиліття у світову науку та політику, запропонував американський політик і вчений Джозеф Най. Авторське дослідження проводиться на методологічній базі концепції «м'якої», «жорсткої» та «розумної» сили із надання пріоритету вивченню дії саме політики «м'якої сили» у відносинах між українською та китайською державами.

Визначається, що метою розвідки є аналіз деяких складових застосування політики «м'якої сили» у китайсько-українських відносинах у контексті проблеми суб'єктності держав Китаю та України на сучасному етапі розвитку.

Автори роблять висновок, що генерація сучасних українців переживає сьогодні справді доленосні епохальні події, пов'язані, зокрема, зі зміною принципів побудови взаємовідносин між цивілізаціями, державами, країнами, народами, націями, окремими спільнотами та навіть особистостями. Відходить у минуле принцип правоти сильного. Відбуваються активні пошуки нових підходів у зовнішній та внутрішній політиці держав сучасного світу. Саме до таких новітніх напрямних розвитку людства належить використання політики «м'якої сили», зокрема і як механізму підвищення рівня суб'єктності певної країни у геополітичному просторі. Сучасна Україна має вписатися в багатовимірний світ як самостійний суб'єкт політичного процесу, тому для неї великого значення набувають ефективні та взаємовигідні відносини з усіма країнами світу, особливо з наддержавами США та Китаєм. Зростання ролі політики «м'якої сили» у взаємовідносинах із Китаєм має працювати на благо обох країн і народів.

Ключові слова: геополітика; «м'яка сила»; Україна; Китай; китайсько-українські взаємини; політична суб'єктність держави; Інститут Конфуція; політичні стратегії.

* Авторське написання збережено.

© Грабовська І., Кагамлик С., Товмаш Д.

APPLICATION OF "SOFT POWER" IN CHINA-UKRAINIAN RELATIONS IN THE LIGHT OF THE PROBLEM OF GEOPOLITICAL SUBJECTIVITY OF THE STATES

Iryna HRABOVSKA

*Candidate of Philosophical Sciences, senior research fellow
of the Philosophy and Geopolitics Department of RIUS*

Svitlana KAHAMLYK

*Doctor of Historical Sciences, senior research fellow
of the Taras Shevchenko National University of Kyiv*

Dmytro TOVMASH

*Candidate of Philosophical Sciences, associate professor, associate professor
of the Department of Philosophy of the Humanities, Taras Shevchenko National University of Kyiv*

Annotation. *The article analyses the use of "soft power" policy in relations between modern Ukraine and China. It states that in today's world the concepts of "soft" as well as "hard" and "smart power" are very widely used in practice. Attention is focused on the relationship between the use of the "soft power" tool to increase the level of geopolitical subjectivity of countries and the importance of these issues in the formation of a real positive influence on a partner in foreign relations. The concept of "soft" and "hard" power, which entered world science and politics in recent decades, was proposed by the American politician and scientist Joseph Nye. The author's research is conducted on the methodological basis of the concepts of "soft," "hard," and "smart" power, giving priority to the study of the effect of "soft power" policy in relations between the Ukrainian and Chinese states.*

It is determined that the purpose of intelligence is to analyse some components of the application of "soft power" policy in Chinese-Ukrainian relations in the context of the subjectivity problem of the states of China and Ukraine at the current stage of development.

The authors conclude that the generation of modern Ukrainians is experiencing truly fateful epochal events today, connected, in particular, with the change in the principles of building relationships between civilizations, states, countries, peoples, nations, individual communities, and even individuals. The principle of the right of the strong is receding into the past. There is an active search for new approaches in the foreign and domestic policies of the states of the modern world. The use of "soft power" policy, in particular, as a mechanism for raising the level of subjectivity of a certain country in the geopolitical space belongs to such newest directions of human development. Modern Ukraine must fit into the multidimensional world as an independent subject of the political process, therefore, effective and mutually beneficial relations with all countries of the world, especially with the superpowers of the USA and China, are of great importance for it. The growing share of "soft power" policy in relations with China should work for the benefit of both countries and peoples.

Key words: *geopolitics; "soft power"; Ukraine; China; Chinese-Ukrainian relations; political subjectivity of the state; Confucius Institute; political strategies.*

Постановка проблеми. У сучасній українській соціогуманітаристиці, цілком виправдано сконцентрованій на дослідженні різних аспектів війни росії проти України, створено вже чималий корпус текстів, присвячених застосуванню так званої «м'якої сили» («softpower») у міжнародній політиці та специфіці її використання неоімперією кремля у досягненні цілей гібридної війни проти України, починаючи з 2014 р.

Проте існують й інші приклади застосування «softpower» у відносинах певних держав з Україною, які не варто ігнорувати, оскільки вони мають уже та матимуть у майбутньому вплив на сферу геополітичних взаємовідносин держав та зростання їхньої суб'єктності в сучасному глобалізованому світі. Серед країн, політика «м'якої сили» яких щодо нашої країни заслуговує на спеціальну увагу, є сучасний Китай, що увійшов у розряд наддержав глобалізованого світу за рівнем впливу на геополітичні реалії та є безумовним активним суб'єктом цивілізаційних процесів.

Отже, **метою** цієї розвідки є аналіз деяких складових застосування політики «м'якої сили» у китайсько-українських взаєминах у контексті проблеми суб'єктності держав Китаю та України на сучасному етапі розвитку.

Аналіз джерел та літератури. Значна частина досліджень із цього напрямку здійснюється в країнах-лідерах сучасного світу (США; росія до повномасштабного вторгнення в Україну, реалії якого принципово змінили статус сучасної рф, вивівши її з кола наддержав; Китай), які формують глобальну геополітичну картину та є головними акторами на ній.

У сучасному світі концепції «м'якої», а також «жорсткої» та «розумної» сили дуже широко застосовуються на практиці. З відомих західних вчених варто назвати імена тих, чиї роботи були присвячені саме цій проблемі у різних аспектах її розвитку. Це насамперед низка праць самого автора концепції «м'якої» та «жорсткої» сили Дж. Ная. Розвивали ідеї професора Ная в подальшому Зб. Бжезинський, Л. Гелб, Г. Кіссінджер, П. Кеннеді, Р. Армідж (в інш. перекл. – Р. Ермітейдж), С. Люкс, Ф. Фукуяма, Р. Кейган,

Р. Кеохейн, Дж. Акшай, А. Коен, М. Кокс, М. Лібіцкі, Дж. Меттерн, У. Оуенс, І. Пармар, М. Рубін, Н. Сноу, С. Уолт, М. Фрейзер, П. ван Хем, К. Хілл, Ін Фань та інші.

Саме доробок названих авторів може слугувати теоретико-методологічною основою запропонованого нами дослідження.

Серед українських науковців різноманітні аспекти застосування «м'якої», «жорсткої» та «розумної» сили вивчали К. Бікір, С. Вилінський, О. Комар, Є. Єнін, І. Гетьманчук, І. Грабовська, С. Грабовський, К. Зарембо, Д. Коротков, О. Мацькович, О. Пилявець, І. Озимок, Н. Нікулішина, Є. Макаренко, А. Мартинів, Ю. Мателешко, К. Савон, О. Семченко, С. Солодкий, О. Сябро, Ю. Корнійчук, К. Шинкарук, М. Ожеван, І. Слісаренко, М. Цюрупа, П. Гай-Нижник, Г. Почепцов, Я. Турчин, О. Фесик, Л. Чупрій та багато інших. Варто відзначити, що ця проблематика є популярною у сучасному науковому гуманітарному дискурсі України.

Виклад основного матеріалу. Більшість сучасних дослідників використання «м'якої сили» українською державою до повномасштабного вторгнення росії в Україну зазначали, що Україна дуже неефективно і спорадично використовує цей інструмент у створенні позитивного іміджу своєї країни. У той же час Китай дуже активно використовував раніше і використовує сьогодні цей механізм для впливу на інші держави та отримує від цього реальну користь не лише в іміджевому плані, але і в політичному та економічному. Тим більше, що необхідність застосування «м'якої сили» вписана в офіційну політичну доктрину Китаю. До того ж, як зазначають аналітики, Китай має своє специфічне бачення складових «м'якої сили».

Як відомо, концепція «м'якої сили» Дж. Ная базується на трьох основних компонентах: культура, дипломатія та ідеологія. Експертка О. Мацькович стверджує, що розуміння та застосування Пекіном концепції «м'якої сили» відрізняється від того, як її сутність сприймають у країнах Заходу. Цю специфіку, на її думку, можна означити як «м'яку силу з китайським відтінком» [6].

Варто детальніше зупинитись на сутності самого механізму впливу на внутрішню та зовнішню ситуацію певної країни через політику «м'якої», «жорсткої» та «розумної» сили. Зокрема, і для того, щоб виявити відмінність у підходах до розуміння політики «м'якої сили» та її застосування сучасним Китаєм.

Як відзначалось вище, концепція «м'якої» та «жорсткої» сили була запропонована американським політиком і вченим Дж. Наєм [11].

Проте, як зазначає К. Савон, розмежування на ці дві складові сили в політиці держав розроблялися без введених пізніше назв ще до Дж. Ная на основі формули Р. Клайна, яка описувала так звану сукупність сили певної держави. Сам професор Най також відштовхувався від формули Р. Клайна. І виглядає ця формула так: $P = (C + E + M) \times (S + W)$, де P – сила держави = $(C$ – населення і територія + E – економічний складник + M – військовий складник) \times $(S$ – стратегія + W – воля до здійснення державної стратегії). Тут $(C + E + M)$ є об'єктивним, тобто матеріальним складником, а частина $(S + W)$ є складником духовним, отже, суб'єктивним. У свою чергу Дж. Най позначив об'єктивний складник як «жорстку» силу, а суб'єктивний – як «м'яку» [7, с. 112; 8; 11].

У розумінні західних аналітиків, військові операції, примус, залякування, просування власних економічних інтересів на територію інших держав є застосуванням політики «жорсткої сили». Натомість підвищення авторитету країни за рахунок створення її позитивного іміджу, що має базуватись насамперед на привабливості культури іншого народу, є проявами застосування «м'якої сили». Вивчаючи специфіку функціонування «м'якої сили» як інструменту посилення іміджевого впливу держави та підвищення рівня її суб'єктності, К. Бікір зазначає, що ігнорування її застосування навіть у військових зіткненнях призводить до більш тяжких наслідків для однієї або й обох сторін конфлікту [1, с. 35]. Поєднання ж політик «м'якої» та «жорсткої» сили є проявом політики «розумної сили». Варто погодитись також із думкою українського науковця Л. Чупрія у тому, що «м'яка сила» потрібна для того, щоб зменшити інтерес до екстремістських ідей і завоювати серця та думки більшості. І після цього є можливим використання жорсткої сили, так як знищення терористів, які не матимуть широкої громадської підтримки серед мусульман та інших народів, не викликатиме значний резонанс. Коли ж робити акцент тільки на жорсткій силі, то навіть після знищення ворогів на їх місце стануть десятки інших, які підтримують ідеї і цінності загиблих, так як найважче перемогти ідеї і віру людей, які знаходяться в їхніх душах» [10, с. 391].

Дослідник К. Савон звертає увагу на те, що «жорстка сила» передбачає «вплив на інших за допомогою примусу, залякування та використання нарощування військової та економічної могутності, тоді як інструментами «м'якої сили» є

публічна дипломатія, ідеологія та культура». Д. Дрезнер вважає, що «м'яка сила» ефективна лише за умови, що держава може в будь-який момент застосувати «жорстку силу» [7, с. 112].

Вчений Ін Фань назвав 5 інструментів для просування «м'якої сили»: «здатність формувати чужий вибір; приваблювати, а привабливість часто призводить до поступливості; примушувати інших хотіти того ж результату в силу культурної чи ідеологічної привабливості; досягнення країною цілей у світовій політиці на основі захоплення її цінностями, беручи з неї приклад, прагнучи до рівня її розвитку; ключовий елемент – лідерство, яке і змушує інші країни прагнути того ж» [10, с. 113].

На сьогодні у світі діє так званий щорічний «Індекс м'якої сили». Критерієм порівняння держав слугують джерела «м'якої сили», запропоновані Дж. Наєм, а саме: політичні цінності, культура та зовнішня політика. За останніми даними, Китай за рівнем задіяння в політиці «м'якої сили» посідає 27 місце. Експерти вважають, що це достатньо високий показник для країни, де немає демократії, існує авторитаризм та централізована влада зі всепроникним партійним контролем. Особливості китайського підходу до політики «м'якої сили» полягають у тому, що ця держава розглядає економічний вплив на інші держави як «м'яку», а не «жорстку» силу і відносить до політики «м'якої сили» економічне проникнення Китаю до інших країн світу. Тобто для Китаю, на відміну від Заходу, завоювання світового ринку не є проявом втручання у внутрішню політику іншої держави. Вочевидь проникнення китайських товарів у всі куточки світу працює, зокрема, й на утвердження його

іміджу як наддержави, попри те, що економіка цієї країни зараз переживає серйозну кризу.

Проте економічний вплив – це не єдиний напрямок, на якому Китай має очевидні успіхи у світовій геополітичній грі. Сучасні дослідники серед найефективніших засобів м'якого впливу Китаю на зарубіжні країни називають дуже поширений у світі Інститут Конфуція. Ця інституція давно й активно працює і в Україні. Її представництва існують у Київському національному університеті імені Тараса Шевченка, Київському національному лінгвістичному університеті, Вінницькому національному технологічному університеті, Південноукраїнському національному педагогічному університеті імені К. Д. Ушинського в Одесі та ін. Щорічно проходить набір претендентів для проходження навчання в Хейлунцзянському університеті, Харбін, КНР, по стипендіальному фонду Інституту Конфуція. До повномасштабного російського вторгнення фактично у всіх провідних українських університетах Києва, Харкова, Вінниці, Одеси та інших українських міст працювали Інститути Конфуція.

Завданнями Інституту Конфуція в Україні є поширення позитивних уявлень про китайську культуру, налагодження горизонтальних зв'язків між народами («горизонтальна дипломатія»), стимулювання вивчення китайської культури та мови, формування сприятливого клімату для взаємодії та взаєморозуміння між державами. Такий вимір діяльності не є насправді вичерпним завданням. У «підтексті» політики задіяння «м'якої сили» лежить приховане завдання формування контингенту «агентів впливу» всередині країни, на

яку спрямовуються такі зусилля. Варто зазначити, що поняття «агент впливу» має подвійне емоційне забарвлення: позитивне та негативне. Позитивне, коли прихильники певного кола ідей, концепцій активно розповсюджують ті серед них, які працюють на спільне благо для усіх народів, серед яких поширюються. Негативне, коли зусилля спрямовані на нанесення шкоди контрагентові або є частиною гібридної війни проти певної спільноти. Лише зявдяки жорсткій негативній позиції щодо «агентів впливу», яку зайняла путінська росія, це явище сприймається як абсолютно негативне та неприйнятне. Хоча серед агентів впливу, визначених як такими росією, сьогодні є найдостойніші люди тієї ж росії, України, країн Балтії тощо. До «агентів впливу» належать, безумовно, ті люди, яких визнають у країні як «моральних авторитетів» нації і держави. Це можуть бути видатні та відомі діячі з культурної, наукової, освітньої сфер; також зі сфери мистецтва, шоу-бізнесу. Їх добре знають і поважають у спільноті, до суджень й оцінок таких людей прислухаються. Якщо на них покладаються цілком визначені завдання з проведення певних ідей на рівень масової свідомості, явно чи таємно, ці лідери думок стають «агентами впливу». Для означення використання особистості «всліпу» існує і спеціальний термін – «корисний ідіот». На жаль, у сучасному світі значна частина політики впливових держав та наддержав базується на використанні послуг «корисних ідіотів».

Найперспективнішим і найдовготривалішим ефектом від політики «м'якої сили» завдяки діяльності на території України Інституту Конфуція є вплив через систему освіти, виховання

«китаєфілів» серед кадрів майбутньої української еліти. Подібні очікування, як доводить вже існуючий досвід Заходу, не є марними. Так, широковідомим є факт, яким західні аналітики підтверджують ефективність застосування «м'якої сили» саме через освіту. Це приклад з одним із відомих «прорабів перестройки» О. Яковлевим. У часи «холодної війни» СССР із Заходом Яковлев був серед тих небагатьох советських людей, які навчались у США в Колумбійському університеті. Там його навчали плюралізму. З ідеєю плюралізму Яковлев повернувся до СССР і був одним із промоутерів цього принципу у внутрішній та зовнішній політиці Союзу [8]. Приклад «інвестиції» в Яковлева, який через двадцять років став радником президента Горбачова та одним із чільних «прорабів перестройки», фактично розглядається як, безумовно, позитивний і тепер уже класичний з точки зору ефективного застосування механізму «м'якої сили» через освіту та культурні взаємини. Загалом же культурні та освітні проекти, а також обміни студентами, науковцями, діячами культури сьогодні аналітиками розглядаються як найбільш перспективні та довготривалі. Вони навіть отримали спеціальну назву «культурної дипломатії» [3].

Як наголосив у виступі перед широкою українською аудиторією «Єдиних новин» діючий ректор Київського національного університету імені Тараса Шевченка В. Бутров, іноземні студенти є потенційними «адвокатами» інтересів України як сучасної європейської держави за кордоном. «Закладам освіти варто сприймати цих студентів не стільки як «контрактників», завдяки яким наповнюється їхній бюджет, а насамперед як провідників «м'якої сили», які

допомагають доносити голос України на міжнародних теренах. Особливо це актуально зараз, коли боротьба за майбутнє України ведеться як на полі бою, так і в інформаційній площині». В. Бугров посилається на позитивний досвід КНУ імені Тараса Шевченка, іноземні випускники якого обіймають відповідальні посади в органах влади й громадських організаціях багатьох країн світу, при цьому саме вони сьогодні кожен на своєму місці послідовно відстоюють українські позиції. «Освіта – це фронт, освіта – це інструмент консолідації міжнародної спільноти. Щонайголовніше, освіта – це наш внесок у майбутнє України та її розвиток», – наголосив ректор Бугров [2].

Так звана «публічна дипломатія» формується на основі певних конкретних проектів і заходів. Найефективнішими серед них, як зазначалось вище, визнаються освітні проекти та обміни, що формують довготривалі зв'язки між їхніми учасниками та впливають на формування реальності завдяки діяльності лідерів, вихованих на певних принципах та зі сформованим певним чином світоглядом, або «лідерів думок», чий життєвий погляд та погляди визнаються певною групою за вподобаннями та інтересами. Такий вплив особливо значний у так званих «інформаційних пузирях», у яких об'єднуються конкретні учасники, наприклад, соцмереж на основі спільності поглядів.

Практика довела, що публічна дипломатія є ефективною, коли здійснюється на багаторівневій основі. Дослідники визначають такі рівні публічної дипломатії: 1) через мас-медіа – медіадипломатія; 2) через культурні акції – культурна дипломатія; 3) через можливості здобути освіту – освітня дипломатія; 4) через

Інтернет – ноосферна дипломатія; 5) через неурядові організації – дипломатія «ноополітік» [8; 9; 10, с. 382–383].

Важливим є і той факт, наголошує науковець А. Сябро, що «концепція «м'якої» сили нині виступає базовою для аналізу сучасних форм протистояння в умовах формування нового простору протистояння – кіберпростору. Саме тому нині виникає потреба переосмислення поняття «сили», оскільки в умовах пришвидшення процесів мілітаризації кіберпростору саме «кіберсила» стає найбільш ефективним засобом впливу на супротивника, незалежно від його суб'єктності та потенціалу» [9, с. 93].

Ефективність держави як суб'єкта зовнішньої політики напряму залежить від її ефективності та впливовості на внутрішній арені. Тому потрібен аналіз політики «м'якої сили» не лише як засобу зовнішньополітичного впливу, а й насамперед «як дієвого інструменту для держави у внутрішньополітичних процесах, адже побудова іміджу держави не може відбуватися лише на міжнародній арені. Ефективна іміджева політика держави передбачає стратегічну та послідовну роботу передусім на внутрішньополітичній арені. Вона включає в себе побудову привабливого іміджу держави для її населення, брендинг територій, активну взаємодію громадянського суспільства та держави, формування й підтримку стабільної ситуації в політиці та економіці держави» [1, с. 35].

Очевидно, що створення позитивного іміджу держави формує ефективні передумови для посилення суб'єктності країни у геополітичному просторі [4; 5; 12; 13; 14]. Особливо це стосується демократичних країн, де громадська думка безпосередньо впливає на прийняття

політичних рішень владними колами. Зрештою, тут повністю виправдовується міркування, висловлене ще в 1809 р. очільником австрійського уряду князем Клеменсом Меттерніхом, про те, що «громадська думка є найпотужнішим посередником і, як релігія, проникає в найпотаємніші кутки».

Висновки. Генерація сучасних українців переживає сьогодні справді доле-носні епохальні події, пов'язані, зокрема, і зі зміною принципів побудови взаємовідносин між цивілізаціями, державами, країнами, народами, націями, окремими спільнотами та навіть особистостями. Відходить у минуле принцип правоти сильного. Відбуваються активні пошуки нових підходів у зовнішній та внутрішній політиці держав сучасного світу. Саме до таких новітніх напрямних розвитку людства належить використання політики «м'якої сили», зокрема, і як механізму підвищення рівня суб'єктності певної країни у геополітичному просторі. Реалії сучасного світу значною мірою формуються завдяки інформаційним впливам, де особливого значення набувають іміджі, символи, образи. Імідж України на геополітичному просторі значною мірою залежить уже та буде залежати в майбутньому від ефективного використання «м'якої сили». При цьому не варто ігнорувати застосування «м'якої сили» і у внутрішній політиці української держави. Для глобалізованого світу все характернішим буде переміщення уваги із застосування «жорсткої сили», орієнтованої на військове протистояння та примус, на політику «м'якої влади» культури, інформації, переконання шляхом створення позитивного прикладу. Тому й актуальність формування ефективної іміджевої політики України

сьогодні зростає. Вочевидь створення позитивного іміджу української держави та нації, а також просування його комунікаційними каналами на геополітичному просторі є одним із пріоритетних завдань для України та її еліт.

Сучасна Україна має вписатися в багатовимірний світ як самостійний суб'єкт політичного процесу, тому для неї великого значення набувають ефективні та взаємовигідні стосунки з усіма країнами світу, особливо з наддержавами США та Китаєм. Зростання ролі політики «м'якої сили» у взаємовідносинах із Китаєм має працювати на благо обох країн та народів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бікір К. Ю. «М'яка сила» як дієвий інструмент формування іміджевої політики України. *Регіональні студії*. 2019. № 19. С. 35–40.
2. Бугров Володимир. Інтерв'ю для «Єдиних новин». URL: <https://www.facebook.com/VolodymyrBugrov/posts/pfbid02BBrxBFBRwJ6YWe3w18rhr1xtCQTch4vukTXbcZ8VnFRWGvkXreF5sfmfVHLkrb4l> (дата звернення: 12.09.2023).
3. Гай-Нижник П. Культура як основа «м'якої сили» держави Україна в контексті підвищення її зовнішньополітичного авторитету. URL: http://www.bulava.info/hai-nyzhnyk_chupriy.html. 9 (дата звернення: 12.09.2023).
4. Грабовська І. М. Суб'єктивізація versus масовізація українського соціуму. *Studia Orientalne*. 2022. № 4. С. 71–82.
5. Грабовська І., Грабовський С. Хвилі глобалізації, деколонізація та геополітична суб'єктність. *Українознавство*. 2023. № 1. С. 212–225.
6. Мацькович Олеся. М'яка сила як інструмент зовнішньої політики Китаю. *Аналітичний центр ADASTRA*. URL: adastra.org.ua (дата звернення: 12.09.2023).
7. Савон К. В. Вплив політики «м'якої сили» на імідж держави. *Актуальні проблеми політики*. 2020. Вип. 66. С. 112–117.

8. Слісаренко Ігор. Теорія і практика «м'якої сили» в міжнародних відносинах. URL: <https://social-science.uu.edu.ua/article/24> (дата звернення: 12.09.2023).

9. Сябро А. Трансформація концепту «м'якої» сили в сучасному інформаційному протиборстві. *Травневі студії 2021: історія, міжнародні відносини, філософія*. Київ, 2021. С. 92–94.

10. Чупрій Л. В. Політика національної безпеки української держави в гуманітарній сфері: монографія. Київ, 2015. 508 с.

11. Nye Joseph S. *Soft Power: The Means to Success in World Politics*. New York: Public Affairs, 2005. 191 p.

12. Jason, Dittmer. Subjectivity and the sensing of geopolitics. URL: <https://journals.sagepub.com/doi/full/10.1177/2043820620965829> (дата звернення: 28.09.2023).

13. Jozef Zelinka. Subjects and Subjectivities of the (New) Geopolitics of Knowledge. URL: https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-3-030-94415-5_15 (дата звернення: 12.09.2023).

14. Tomas Laurenzo. Geopolitical Subjectivity. URL: <https://isea-archives.siggraph.org/presentation/geopolitical-subjectivity/> (дата звернення: 28.09.2023).

REFERENCES

1. BIKIR, K. (2019). "Soft Power" as an Effective Tool for Forming Ukraine's Image Policy. *Rehionalni studii* (Regional Studies), № 19, pp. 35–40. [in Ukr.]

2. BUHROV, V. *Interview for "Yedyni Novyny"*. [online] Available at: <https://www.facebook.com/VolodymyrBugrov/posts/pfbid02BBrxBFBRwjS6YWe3w18rhr1xtCQTch4vukTXbcZ8VnFRWGvkXreF5sfmfVHLkrb4l> [Accessed 12 September 2023]. [in Ukr.]

3. HAI-NYZHNYK, P. *Culture as the Basis of the "Soft Power" of the Ukrainian State in the Context of Increasing its Foreign Policy Authority*. [online] Available at: http://www.bulava.info/hai-nyzhnyk_chupriy.html. 9 [Accessed 12 September 2023]. [in Ukr.]

4. HRABOVSKA, I. (2022). Subjectivization Versus Massification of Ukrainian Society. *Studia Orientalne*, №4, pp. 71–82. [in Ukr.]

5. HRABOVSKA, I.; HRABOVSKYI, S. (2023). Waves of Globalization, Decolonization and Geopolitical Subjectivity. *Ukrainoznavstvo* (Ukrainian Studies), №1, pp. 212–225. [in Ukr.]

6. MATSKOVYCH, O. Soft Power as a Tool of China's Foreign Policy. [online] *Analitical Center ADASTRA*. Available at: adastra.org.ua [Accessed 12 September 2023]. [in Ukr.]

7. SAVON, K. (2020). The Impact of the "Soft Power" Policy on the Image of the State. *Aktualni problemy polityky* (Actual Problems of Policy), Issue 66, pp. 112–117. [in Ukr.]

8. SLISARENKO, I. *Theory and Practice of "Soft Power" in International Relations*. [online] Available at: <https://social-science.uu.edu.ua/article/24> [Accessed 12 September 2023]. [in Ukr.]

9. SIABRO, A. (2021). Transformation of the Concept of "Soft" Power in the Modern Information Conflict. *May Studies 2021: History, International Relations, Philosophy*. Kyiv, pp. 92–94. [in Ukr.]

10. CHUPRII, L. (2020). Peculiarities of Formation of Geopolitical Subjectivity of Ukraine in the Conditions of Globalisation. *Geopolity of Ukraine: History and Modernity*. Collection of Scientific Works. Uzhhorod: Uzhhorod National University, Issue 2 (25), pp. 29–40. [in Ukr.]

11. NYE, J. (2005). *Soft Power: The Means to Success in World Politics*. New York: Public Affairs. 191 p. [in Eng.]

12. DITTMER, J. *Subjectivity and the Sensing of Geopolitics*. [online] Available at: <https://journals.sagepub.com/doi/full/10.1177/2043820620965829> [Accessed 28 September 2023]. [in Eng.]

13. ZELINKA, J. *Subjects and Subjectivities of the (New) Geopolitics of Knowledge*. [online] Available at: https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-3-030-94415-5_15 [Accessed 12 September 2023]. [in Eng.]

14. LAURENZO, T. *Geopolitical Subjectivity*. [online] Available at: <https://isea-archives.siggraph.org/presentation/geopolitical-subjectivity/> [Accessed 28 September 2023]. [in Eng.]

ВЗАЄМИНИ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ З УКРАЇНОЮ: ПЕРІОДИЗАЦІЯ, ОСВІТНІ, НАУКОВІ ТА МІЖНАРОДНІ ЗВ'ЯЗКИ

Любов ОТРОШКО

orcid.org/0000-0002-1204-7493

науковий співробітник відділу української етнології НДІУ

Анотація. У статті обґрунтовано особливості взаємин західної української діаспори з Україною від середини 80-х років ХХ ст. до початку 20-х років ХХІ ст. Опрацьовано джерельну базу та основні напрацювання вчених з цієї проблематики. У дослідженні системи взаємин «Україна – діаспора» було розглянуто періодизацію та особливості співпраці, освітні, наукові й міжнародні зв'язки. Створена раніше модель етнокультурних взаємин української діаспори з Україною у період від середини 80-х до середини 90-х років ХХ ст. була допрацьована та оновлена, враховуючи зміни у взаємовідносинах, що склалися за нових геополітичних умов внаслідок російсько-української війни, яка триває з 2014 р. Етнокультурні й етнополітичні взаємини української діаспори з Україною середини 80-х років ХХ ст. – початку 20-х років ХХІ ст. являють собою систему взаємовідносин, що у кожен визначений період мали свої особливості та характерні культурно-історичні й етнополітичні ознаки. Виділено та охарактеризовано п'ять періодів етнокультурних взаємин діаспори з Україною, протягом яких вони змінювалися від спорадичних, підпорядкованих тоталітарній адміністративно-командній і контрольованій радянській системі контактів з українською діаспорою, до комплексної взаємовигідної співпраці закордонних українців з Україною на демократичних засадах в умовах гібридного протистояння та повномасштабної агресії росії супроти України. Проаналізовано співпрацю діаспори та України на рівні науково-освітніх та освітніх установ, науково-дослідних інституцій та міжнародних організацій тощо. Наголошено, що активна співпраця української діаспори з Україною під час російсько-української війни допомагає налагодженню міждержавних та міжкультурних зв'язків, сприяє її євроінтеграційному курсу і розвитку демократичних цінностей та відновленню територіальної цілісності і недоторканності кордонів.

Ключові слова: Україна; українці; українська діаспора; особливості взаємин західної української діаспори з Україною; російсько-українська війна.

WESTERN UKRAINIAN DIASPORA AND UKRAINE: PERIODIZATION, EDUCATIONAL, SCIENTIFIC AND INTERNATIONAL RELATIONS

Liubov OTROSHKO

research fellow of the Ukrainian Ethnology Department of RIUS

Annotation. The article substantiates the peculiarities of the relations of the Western Ukrainian diaspora with Ukraine from the mid-80s of the 20th century to the beginning of the 20s of the 21st century. The source base and the main achievements of scientists on this issue have been elaborated. The periodization and peculiarities of cooperation, educational, scientific, and international relations were considered in the study of the system of relations "Ukraine-Diaspora." The early ethnocultural model of relations between the Ukrainian diaspora and Ukraine in the period from the mid-80s to the mid-90s of the 20th century was refined and updated, taking into account the changes in mutual relations that occurred with the change in geopolitical conditions as a result of the Russian-Ukrainian war, which has

been ongoing since 2014. The ethnocultural and ethnopolitical relations of the Ukrainian diaspora with Ukraine in the mid-80s of the 20th century – the beginning of the 20s of the 21st century – represent a system of mutual relations in which each specific period had its own peculiarities and characteristic cultural-historical and ethnopolitical features. Five periods of ethnocultural relations of the diaspora with Ukraine have been identified and characterised, during which they changed from sporadic contacts with the Ukrainian diaspora subject to the totalitarian administrative command and controlled by the Soviet system to comprehensive mutually beneficial cooperation of Ukrainians abroad with Ukraine on a democratic basis in conditions of hybrid confrontation and full-scale russian aggression against Ukraine. The cooperation between the diaspora and Ukraine at the level of scientific and educational institutions, research institutions, international organisations, etc., is analyzed. It was emphasised that the active cooperation of the Ukrainian diaspora with Ukraine during the russian-Ukrainian war helps to establish international and intercultural ties, contributes to its European integration course and the development of democratic values, and contributes to the restoration of territorial integrity and the inviolability of borders.

Key words: *Ukraine; Ukrainians; Ukrainian diaspora; peculiarities of the relations of the Western Ukrainian diaspora with Ukraine; russian-Ukrainian war.*

Постановка проблеми. Середина 80-х років ХХ ст. стала переломним періодом не лише в історії України, але і в історії російської федерації (далі – рф). Оскільки після розпаду СРСР відповідальні за злочини комуністичного режиму супроти українського народу так і не були належно покарані, імперська машина на початку 20-х років ХХІ ст. змогла застосувати свої найжахливіші репресивні методи для досягнення реваншу в поверненні України під свій контроль. Війна, яку розпочала рф в Україні 20 лютого 2014 р., стосується всіх українців як в Україні, так і поза її межами і лише посилила їхнє єднання у боротьбі за власну державність. Адже від часу своєї появи росія претендує на українську культурно-історичну спадщину та цивілізаційні здобутки українського народу в своїх агресивних загарбницьких цілях, заперечуючи етнокультурне підґрунтя існування української державності. Тому боротьба українського народу проти геноцидної політики російської влади щодо українців є спільною відповіддю світового

українства. Крім цього, міжнародна політика рф спрямована на побудову авторитарної імперії з незмінним «лідером» на чолі, що бореться проти «колективного Запада» і «недружественних стран» та не дозволяє військово-політичним блокам розширювати свої кордони, вбачаючи в цьому нібито якусь небезпеку для існування рф. А Українська держава при цьому прагне рухатися в бік розвитку цивілізованих демократій, планує євроатлантичну інтеграцію та вступ до військово-політичних блоків задля підвищення власної обороноздатності. Адже за всю історію сусідства з росією українці переконалися, що Україні необхідно рухатися в бік розвинутої і цивілізованої демократії, а не диктаторського режиму, що знищує будь-які прагнення до етнічної самоідентифікації та культурної самоцінності нації. Тому в умовах війни із рф для України пріоритетом є євроінтеграція та вступ до міцних і дієвих військово-політичних блоків.

Роль української діаспори у цьому процесі вагома та незаперечна, адже, мешкаючи та працюючи за кордоном,

українці можуть безпосередньо та активно вести боротьбу проти експансії диктаторської, завойовницької та людиноненависницької ідеології «русского мира». Саме взаємини «Україна – діаспори» від середини 80-х років ХХ ст. до початку 20-х років ХХІ ст. є предметом цього дослідження. Актуальність дослідження полягає у тому, щоб комплексно охарактеризувати роль, місце, значимість співпраці світового українства у боротьбі проти реваншу РФ у її прагненні повернути Україну під своє імперське ярмо.

Аналіз джерел, останніх досліджень і публікацій. Джерелами цього дослідження є офіційні інтернет-сайти: Міністерства закордонних справ України; посольств України; міжнародних організацій; науково-освітніх та науково-дослідних інституцій; громадських організацій або засоби масової інформації (ЗМІ) за кордоном, що фінансуються урядом України; громадських об'єднань діаспори або ЗМІ, що фінансуються з бюджету країн проживання; волонтерських організацій в Україні; благодійних фондів та ін. Аналізувалася вибрана інформація про те, як змінилися взаємини України та діаспори від середини 80-х років ХХ ст. і до початку 20-х років ХХІ ст., тобто після широкомасштабного вторгнення Росії на суверенну територію України.

Проблеми діаспори в Україні на високому фаховому рівні досліджуються науковцями та освітянами у таких інституціях, як: Міжнародний інститут освіти, культури та зв'язків з діаспорою Національного університету «Львівська політехніка» (МІОК); Національний інститут стратегічних досліджень (НІСД); Український інститут (УІ); Інститут

досліджень української діаспори Національного університету «Острозька академія»; Департамент української діаспори в країнах Америки Української асоціації американістики (УАА); Науково-дослідний інститут українознавства Міністерства освіти і науки України (НДІУ) та ін.

Під науковим керівництвом І. Ключовської в МІОК розроблені проекти щодо історико-культурних, соціально-економічних, освітньо-наукових та політико-правових аспектів міжнародної міграції та діаспори [38]. Проблемами дослідження ролі, місця та значення внеску української діаспори у боротьбу з російськими окупантами під час російсько-української війни займалися такі вчені НІСД, як Д. Горелов та О. Корнієвський, які розглянули волонтерський рух у контексті світового досвіду та російської агресії, визначивши характерні особливості волонтерської діяльності в розвинених країнах Заходу та аналізуючи сучасний стан розвитку волонтерського руху в Україні [4]. Аналітики УІ під керівництвом С. Горної дослідили сприйняття України за кордоном [31]. Колектив дослідників з УІ, а саме І. Костюк, О. Удод, С. Батуріна, Є. Луняк під науковою редакцією Г. Касьянова, проаналізували основні наративи щодо представлення історії України ХХ ст., а також її трактування у шкільних підручниках європейських країн, зокрема Польщі, Німеччини, Великої Британії та Франції [10; 45]. Науковці НДІУ проаналізували проблеми співпраці України з діаспорою: І. Краснодемська розглянула волонтерську діяльність українців Північної Америки в умовах російської агресії [14]; Л. Отрошко охарактеризувала роль закордонного українства країн

Європи та Північної Америки у проти-стоянні збройній агресії рф супроти України [20]. О. Сухобокова з Київського національного університету імені Тараса Шевченка (КНУ), членкиня УАА, розглянула українську діаспору як чинник підтримки України США і Канадою в умовах російської агресії у 2014 р. [33; 34; 35]. А. Атаманенко з Острозької академії простежила проблеми та перспективи взаємовідносин закордонного українства та України [2]. Вчені Ч. Намонюк та Т. Гумен з КНУ дослідили роль української діаспори у формуванні позитивного іміджу України в умовах боротьби з російським агресором [18] та ін.

Мета нашого дослідження – обґрунтувати особливості взаємин західної української діаспори з Україною від середини 80-х років ХХ ст. до початку 20-х років ХХІ ст. Завданнями дослідження є оновити та розширити попередні напрацювання за цією темою, розробити періодизацію та розглянути особливості співпраці освітніх, наукових і міжнародних зв'язків у системі взаємин «Україна – діаспора».

Виклад основного матеріалу. У попередніх дослідженнях було обґрунтовано роль зарубіжного українства як чинника етнокультурного розвитку українського суспільства в умовах політики реваншу рф, зокрема розглянуто етнокультурні взаємини української діаспори з Україною у період від середини 80-х до середини 90-х років ХХ ст. [19; 21]. Наразі цю проблему було переосмислено та допрацьовано, розширено хронологічні рамки дослідження до початку 20-х років ХХІ ст., враховуючи подальшу агресію рф та повномасштабний наступ на Україну задля втілення політики реваншу рф. Порівнюючи

особливості етнокультурних взаємин «Україна – діаспора» та беручи до уваги боротьбу українського народу щодо нівелювання Української державності та геноциду українського народу з боку рф, можна визначити та охарактеризувати такі основні періоди взаємостосунків України з діаспорою від середини 80-х років ХХ ст. до початку 20-х років ХХІ ст.: 1) 1985 – 1991 рр.; 2) 24 серпня 1991 – 1994 рр.; 3) 19 липня 1994 р. – 18 лютого 2014 р.; 4) 20 лютого 2014 р. – 23 лютого 2022 р.; 5) 24 лютого 2022 р. – до сьогодні.

Перший період (1985–1991) – криза комунізму та початок лібералізації радянської України – розпочався, коли в Союзі Радянських Соціалістичних Республік (СРСР) відбувалися демократичні реформи М. Горбачова, що згодом призвели до розпаду комуністичної імперії та здобуття незалежності пострадянськими республіками [30]. Останні роки існування України у складі деградуючого СРСР стали перехідним періодом, адже у цей час відбувалася трансформація геополітичних, етносоціальних і світоглядних поглядів та формування уявлень про подальший розвиток етнокультурних, соціоетнічних, етнонаціональних, релігійних та державно-політичних процесів у незалежній Україні. Етнокультурні взаємини «Україна – діаспора» цього періоду були епізодичними та здійснювалися лише під наглядом радянських спецслужб. Безконтрольних взаємин з діаспорою не було і не могло бути, бо в радянській Україні все знаходилося під контролем кремлівського режиму, відбувалися політичні репресії, мовне і культурне зросійщення, а національна еліта була змушена виконувати настанови уряду УРСР. А хто не виконував, того

кагебістська агентура контролювала або просто морально чи фізично знищувала, тому багато української інтелігенції намагалися виїхати за кордон. Українцям за межами України теж загрожувала мовна, культурна, релігійна та етнічна асиміляція. Задля збереження власної етнічної ідентичності, відстоювання своїх прав і свобод активні українці за кордоном об'єднувалися в громадські організації [21, с. 150–151, 158].

Другий період (24 серпня 1991–1994). Із прийняттям історичного Акта про державну незалежність в Україні відбулося багато важливих подій, що поживили також етнокультурні та етнополітичні взаємини «Україна – діаспора». Зокрема, у результаті Всеукраїнського референдуму понад 90% українців висловилися за незалежний шлях розвитку держави. Діаспора сприйняла цей крок позитивно і підтримала його на сто відсотків, очікуючи від України швидкого прогресу у розвитку міжнародних взаємин, роботи українського уряду щодо повернення українців на Батьківщину тощо. Президентом було обрано Л. Кравчука, який ініціював налагодження співпраці з українською діаспорою на державному рівні. В екзилі протягом 1991–1992 рр. ще діяв реформований Державний Центр Української Народної Республіки (ДЦ УНР), займаючись консолідацією світового українства, його політичних та громадських об'єднань. Проте згодом очільник ДЦ УНР М. Плав'юк передав Л. Кравчуку свої повноваження і символи влади. І з цього часу державні посольства України почали роботу над налагодженням взаємозв'язків із громадськими об'єднаннями українців у країнах проживання. Боротьба за незалежність перейшла на новий етап, але

наслідки впливу радянської ідеології на свідомість українців закоренились глибоко. Представники національної еліти, зокрема громадсько-політичні діячі, науковці, освітяни та митці, які мусили виїхати у період тотальних переслідувань українських націоналістів і переховуватися за кордоном, почали повертатися в Україну і робити певні кроки на шляху розбудови української держави. Розпочалися зміни як усередині країни, так і за її межами, робота з повернення спадку репресованої творчої інтелігенції, налагодження міцних і різнопланових зв'язків з діаспорою, становлення міжнародного іміджу України тощо. Взаємовідносини України і діаспори значно змінилися та зміцнилися, зокрема, з'явився спільний етнокультурний простір, продовжилося духовне, культурне й релігійне єднання світового українства задля вирішення проблем, пов'язаних із розбудовою вільної й демократичної суверенної держави [21, с. 151, 158].

Третій період (19 липня 1994 – 18 лютого 2014) взаємовідносин України та діаспори розпочався зі зміною влади в Україні, тобто коли президентом було обрано Л. Кучму, який прийшов на проросійських гаслах і за два терміни на посаді (1994–2005) дав змогу зміцнити олігархічним кланам та розширити торговельно-економічні та політичні зв'язки з рф, хотів запровадити в Україні дві державні мови (українську та російську), що зіграло в подальшому на руку кремлівському режиму у його планах подальшого зросійщення українців. Окрім цього, при Л. Кучмі у грудні 1994 р. США, Велика Британія, Росія та Китай підписали меморандум про гарантії безпеки України в обмін на її відмову від статусу ядерної держави. Проте ці гарантії для рф нічого

не означали, бо вона їх продовжує ігнорувати, наразі тероризуючи весь світ ядерною зброєю. А фактична легалізація перебування російського Чорноморського флоту в українському Криму дало можливість зробити його у подальшому стратегічним плацдармом для збройного вторгнення росії в Україну. Внаслідок цього зацікавленість українців діаспори у налагодженні зв'язків з Україною трохи зменшилася, адже повільні зміни в розвитку взаємовідносин та фактична неспроможність української держави належно підтримувати українців за межами України розчарували і сповільнили активну співпрацю. На хвилі національного піднесення подій Помаранчевого майдану (22 листопада 2004 – 26 грудня 2004) та акцій протестів проти політики Кучми до влади прийшов В. Ющенко (2005–2010), який визначив розбудову взаємостосунків з українськими громадами за кордоном одним із пріоритетів державної політики України загалом, зацікавленість та підтримка з боку закордонних українців зростає знову. Проте прихід до влади проросійського президента В. Януковича (25 лютого 2010 – 22 лютого 2014), який виявився до того ж зрадником і ворогом України, українська діаспора категорично не сприймала та навіть проводила протести проти зустрічей з ним. Приміром, вперше в історії незалежної України представники української діаспори США не зустрілися з українським президентом, який там перебував з візитом [5]. Отже, у цей період взаємовідносини України та діаспори можна охарактеризувати як нестабільні, бо керівництво держави мало приділяло уваги закордонному українству.

Четвертий період розпочався з 20 лютого 2014 р., в цей час стосунки

«Україна – діаспора» значно зміцнилися. Україна у цей період разом із діаспорою пережила революційний Майдан Гідності за євроінтеграцію (30 листопада 2013 – лютий 2014), що змусив впасти злочинний проросійський режим В. Януковича. Завдячуючи згуртованості українців, була відновлена вертикаль влади – обрано президентом П. Порошенка, який почав цілеспрямовану роботу з ліквідації кризи та нормалізації внутрішньої ситуації в державі і налагодження міждержавних відносин та євроінтеграційного вектора розвитку України та взаємин з українською діаспорою. Закордонні українці у цей час надавали значну гуманітарну допомогу, а також моральну та духовну підтримку емігрантам, які у цей період виїжджали за кордон. З часу окупації Криму та початку воєнних дій на Сході України розпочалася внутрішня хвиля вимушених переселенців, т. зв. внутрішньо переміщені особи (ВПО). Її особливістю було те, що ВПО переселялися переважно в межах Української держави. І лише незначна кількість емігрувала за кордон. Українська держава, волонтери в Україні та закордонні українці після початку збройного нападу РФ на Україну об'єдналися для спільної боротьби проти російських загарбників. Зміна президентської команди й обрання Президентом України В. Зеленського у травні 2019 р. суттєво не вплинули на взаємовідносини із закордонними українцями та громадськими організаціями. Оскільки діаспора є сполучною ланкою між керівництвом України і державою проживання, то представники діаспори, як один із важливих чинників сучасної системи міжнародних зв'язків, під час війни продовжили незмінно виконували роль «культурних амбасадорів», а також

репрезентативну, комунікативну, політичну, волонтерську та інші функції, налагоджуючи крос-культурні взаємини та розповідаючи світу правду про події в Україні та боротьбу українського народу з окупантами в умовах збройного протистояння з росією.

П'ятий період взаємостосунків «Україна – діаспора» розпочався після початку повномасштабного вторгнення рф на територію України 24 лютого 2022 р. і триватиме до перемоги України у війні з рф. Війна рф супроти України стала чинником, який спричинив нову – п'яту – хвилю еміграції українців (попередні чотири хвилі мали місце в кінці XIX – протягом XX ст.). Можна назвати її «ноювою українською хвилею» тимчасових біженців за кордон, постраждалих від військових дій рф в Україні. Її основною відмінністю від попередніх стало те, що відбулася різка вимушена масова еміграція не лише в межах України, а переважно за кордон, а також примусова депортація українців, зокрема дітей, передусім до рф та в Білорусь, що міжнародним правовим співтовариством прирівнюється до воєнного злочину. У цей період відбуваються також внутрішні міграції, і ВПО отримують захист від держави. Українці ж за кордоном (біженці) знаходяться під захистом інших держав, мають підтримку від української діаспори за кордоном та гуманітарну і соціальну допомогу від урядів країн тимчасового перебування [20, с. 235].

Після початку збройного протистояння України супроти рф українці отримали безпрецедентний рівень підтримки від закордонного українства, роль української діаспори у налагодженні контактів між волонтерськими організаціями та державно-політичними структурами

виявилась суттєвою і визначальною. Також українці, які постраждали від злочинних дій армії рф в Україні, отримали значну підтримку від міжнародного співтовариства. Адже саме у країнах Європи, США та Канаді українська громада була і залишається великою та активною, а після початку повномасштабного вторгнення кількість українців у цих країнах значно зростає, відповідно зростає також вплив української діаспори на політику держав щодо України та різноманітну допомогу українському народові, зокрема біженцям та війську. «Завдяки українцям за кордоном, їх участі у різних заходах, які організували представники української діаспори в країнах проживання, демократичні уряди країн все більше впевнювалися у тому, що рф своїми діями тероризує та здійснює геноцид українців» [20, с. 236].

Отже, практична модель етнокультурних й етнополітичних взаємин української діаспори з Україною від середини 80-х років XX ст. до початку 20-х років XXI ст. являє собою систему взаємостосунків, що у кожен визначений період мали свої особливості та характерні культурно-історичні й етнополітичні ознаки. Протягом цього культурно-історичного періоду можна виділити п'ять періодів, упродовж яких взаємовідносини «Україна – діаспора» змінювалися від спорадичних, підпорядкованих тоталітарній адміністративно-командній і контрольованій радянській системі контактів з українською діаспорою, до комплексної взаємовигідної співпраці українців з Україною на демократичних засадах. Взаємостосунки діаспори з Україною змінювалися протягом усього часу, на них впливали чинники як внутрішньодержавні, так і міждержавні,

проте вони тривають постійно, і це доводить існування та розбудова спільного етнокультурного простору світового українства, що сприяє збереженню й розвитку української ідентичності з розширення комплексу етнокультурних зв'язків України із діаспорою, особливо в умовах російсько-української війни. Від початку повномасштабного вторгнення росії в Україну робота громадських об'єднань українців за кордоном значно активізувалася. Зміцнилися зв'язки та співпраця між громадськими об'єднаннями та посольствами України в країнах проживання.

Загалом діаспора завжди впливала на міжнародну політику на користь України й була дієвим політичним, економічним, культурним, інформаційним, мистецьким та чинником збереження і розвитку української етнокультурної самобутності в інших країнах проживання українців. До початку гібридної агресії рф супроти України українці за кордоном з активною громадянською позицією (тобто ті, які не асимілювалися) приєднувалися до існуючих громадських об'єднань або створювали нові українські спільноти, передусім щоб не лише зберегти свою етнокультурну самобутність та ідентифікацію, але й стати повноправними громадянами в країнах проживання та досягти успіху, а після повномасштабного вторгнення вони стали дієвою та впливовою підтримкою для народу України. Проте значна частина українців все ж потребують допомоги та перебувають на державних виплатах країн проживання й отримують підтримку від громадян.

Зарубіжне українство в умовах гібридних загроз та військового протистояння з росією своєю активною

підтримкою сприяло збереженню українських етнокультурних традицій та фольклору; створенню освітньо-наукових осередків у країнах проживання; відзначенню важливих державних свят та пам'ятних дат; вшануванню пам'яті національних діячів та героїв; проведенню етнофестивалів, концертів та інших культурно-мистецьких заходів тощо.

Крім цього, зарубіжне українство своєю активною підтримкою також продовжує сприяти розвінчуванню ідеології «русского мира» та протидії російській пропаганді; проведенню акцій на підтримку України; створенню центрів для збору гуманітарної допомоги; благодійній допомозі українському народу; волонтерській допомозі українському фронту; наданню тимчасового притулку українським біженцям; наданню освітньої, правової та медичної допомоги і сприянню біженцям у пошуку роботи, відзначенню важливих державних свят та пам'ятних дат, вшануванню пам'яті полеглих героїв, які боронять територіальну цілісність та незалежність України, і т. д.

В Україні діють декілька відомих та потужних науково-дослідних інституцій, що співпрацюють з вченими діаспори, обмінюючись досвідом на наукових заходах, спільно допомагають українському культурно-інформаційному простору в умовах війни боротися із засилам російської ідеологічної пропаганди в освіті, науці, культурі, мистецтві, засобах масової інформації тощо.

Щодо співпраці «Україна – діаспора», то закордонні українці, постійно проживаючи поза межами України, можуть розраховувати на підтримку України, адже у державному бюджеті передбачено фінансову допомогу із забезпечення

міжнародного позитивного іміджу, діяльності Українського інституту (УІ) та заходів щодо підтримки зв'язків з українцями, які проживають за межами України [25]. УІ, окрім основної стратегічної місії – зміцнення міжнародної і внутрішньої суб'єктності України засобами культурної дипломатії, своїм завданням також визначає «покращення розуміння та впізнаваності України серед закордонних аудиторій», зокрема, Інститут «поширює знання про Україну у закордонних суспільствах, залучає широке коло громадян інших країн до дискусії і діалогу, забезпечує видимість країни в інформаційному полі, пропонує українські наративи про Україну» [46].

Комплексні проекти, що розробляються УІ, стосуються вивчення сприйняття України та української культури за кордоном у фокусі війни росії в Україні у ряді країн, визначених як пріоритетні та важливі у Стратегії УІ на 2020–2024 рр. Зокрема, у 2020 р., до повномасштабного вторгнення рф в Україну, були розроблені такі проекти про сприйняття України у США, Польщі, Німеччині, Франції, Угорщині, Туреччині та Японії. У них проаналізовано ставлення та очікування іноземних аудиторій від України, її культури та можливостей співпраці, їхню обізнаність із сучасною культурою і культурною спадщиною України. Дослідження здійснювалися методом глибинних експертних інтерв'ю з представниками іноземних інституцій у сфері культури, освіти, науки, громадянського суспільства, а також місцевої і центральної влади, дипломатичного корпусу, міжнародних організацій, українського фахового середовища за кордоном та закордонними українцями [1; 10; 31].

Проблеми діаспори в Україні на високому фаховому рівні досліджуються у Міжнародному інституті освіти, культури та зв'язків з діаспорою Національного університету «Львівська політехніка» (МІОК). Під науковим керівництвом І. Ключковської в МІОК розробляються проекти щодо історико-культурних, соціально-економічних, освітньо-наукових та політико-правових аспектів міжнародної міграції та діаспори. Дуже цікавим та показовим є дослідження МІОК про те, як війна росії супроти України вплинула на українське шкільництво за кордоном. Також МІОК курує освітній напрям роботи та концепцію комунікаційної платформи «Українські вимушені мігранти: інтеграція, ідентичність, повернення», реалізація якої набуває особливого значення в умовах війни та масової еміграції. Ще МІОК вперше в Україні започаткував проект «Відкриймо для України українську діаспору», щоб ознайомити громадськість України з діяльністю її діаспори, з конкретною роботою як окремих громад, так і особистостей, які працюють для утвердження позитивного образу України у світі. «Реалізація цього проекту здійснюється шляхом: презентацій діяльності українських громад зарубіжжя, книжкової та мистецької продукції; проведення круглих столів, виставок, зустрічей, творчих вечорів, академій; висвітлення діяльності українських громад у засобах масової інформації» [12].

14 липня 2023 р. у МІОК відбулася зустріч з очільниками СКУ – президентом П. Гродом та віце-президентом С. Романівим. У своєму виступі П. Грод наголосив, що найбільші загрози в Україні зараз – це російський ворог і асиміляція нашого народу в інших країнах. Тож,

на думку президента СКУ, світове українство має проводити активну роботу з українською молоддю, зокрема й через створення відповідних інституцій для промоції української мови та плекання ідентичності українців в еміграції [17].

При НДІУ Міністерства освіти і науки України, що працює вже понад 30 років у столиці України, у 2023 р. створені 24 закордонні філії (на сьогодні), що працюють (на волонтерських засадах) з метою поширення українознавства, підтримки численних ініціатив української діаспори, реалізації ідеї національного відродження і розвитку України, організації та координації наукових досліджень з проблем українознавства, популяризації української науки, культури та мистецтв серед української діаспори. Філії створені у США (Чикаго, керівник – О. О. Вайсман (Сахнюк); Маямі, керівник – К. С. Мукеді); Ірландії (Дублін, керівник – О. Ю. Щедрина); Італії (Сієна, керівник – В. В. Шумило), Канаді (Монреаль, керівник – О. П. Опанасюк); Нідерландах (Зволле, керівник – І. П. Сова; Хертогенбош, керівник – І. В. Старенький); країнах Балтії (Литва, Латвія, Естонія, керівник – М. Д. Воліна); Мексиці (Мехіко, керівник – І. В. Длужинська); Польщі (Вроцлав, керівник – А. І. Башук); Сполученому Королівстві Великої Британії і Північної Ірландії (Екстер, керівник – С. В. Шумило; Единбург, керівник – О. Ю. Гамарник); Швеції (Вестерос, керівник – О. О. Фейчер); Туреччині (Стамбул, керівник – Д. О. Демір); Німеччині (Гамбург, керівник – Н. Ю. Білик; Вальдсгут-Тінген, керівник – А. О. Кардаш); Йорданії (Амман, керівник – В. О. Клименко); Швейцарії (Женева, керівник – А. В. Козка; Цюрих, керівник – О. О. Дайнека,

Базель, керівник – І. В. Колечкіна); Ізраїлі (Кармїель, керівник – В. Г. Липовецька); Угорщині (Будапешт, керівник – П. О. Будаєвський); Чехії (Пршештице, керівник – Ю. В. Сліпич); Нідерландах (Хертогенбош, керівник І. В. Старенький); Казахстані (Астана, керівник – О. А. Наконечна) [41].

Філії українознавства за кордоном під час російсько-української війни активізували свою просвітницьку та популяризаторську діяльність. Приміром, 1 травня 2023 р. у Швейцарії (м. Базель) була створена філія НДІУ з метою поширення українознавства за кордоном. З ініціативи керівниці філії НДІУ у Швейцарії І. В. Колечкіної було створено культурний медіапроект для українців «Борщ FM». Робота над проектом розпочалася ще у вересні 2022 р., а вже в лютому 2023 р. стартувало навчання для команди у швейцарській радіюшколі *Radioschule klipp+klang*. Перший етер відбувся наприкінці березня 2023 р., де відтоді щомісяця будуть транслювати цю програму. Адже через російську агресію у Швейцарії опинилося чимало тимчасових мігрантів, для яких важливо в іншомовному середовищі мати т. зв. «рідну хвилю», на якій звучатимуть новини, важлива інформація для українців про перебіг війни, українська музика, розповіді про видатних українців. Ця ініціатива дуже потрібна і корисна. Програму анонсували на круглому столі представників влади та громадських організацій міста Базель. А листівки про неї розмістили у найважливіших консультаційних центрах (Міграційна служба, Фонд GGG, Товариство Червоного Хреста тощо). «Коли після початку повномасштабного вторгнення ми потрапили в Європу, кожен хотів щось робити, аби допомагати

Україні та українцям, – поділилася І. Колечкіна. – Ми шукали дуже різні варіанти, як можемо бути корисними: працювали у волонтерських штабах, писали листи та звернення, ходили на мітинги. Проводили роботу зі швейцарцями: починаючи від того, що розповідали про війну, показували фото, відео, закінчуючи тим, що готували та пригощали їх українськими стравами. Коли з'явилася ідея цього радіо, ми за неї схопилися, були дуже замотивовані, тому що нам було чим поділитись». «Серед завдань радіопрограми «Борщ FM» – підтримувати українців в інтеграційних процесах, знайомити з культурою та історією Швейцарії, надавати корисну інформацію та налагоджувати зв'язки у спільноті» [40].

24 липня 2023 р. в Києві, в стінах НДІУ, відбулася зустріч з керівницею філії НДІУ у Швейцарії (Цюрих) О. Дайнекою. Під час зустрічі йшлося про вже проведені заходи, серед яких: збір гуманітарної допомоги для українців, день подяки швейцарцям від українців, акцію підтримки миру в Україні, співорганізацію хору українців, а також про майбутні плани заходів щодо популяризації українознавства за кордоном [9].

26 вересня керівниця філії НДІУ у Швеції О. Фейчер стала співорганізатором важливого заходу-відкриття Естафети пам'яті у місті Вестерос з метою вшанування пам'яті 90-х роковин жертв Голодомору в Україні в 1932–1933 рр. Саме Вестерос став першим містом Естафети пам'яті і відкрив захід для всього Королівства. Захід відбувся з ініціативи Української жіночої організації в Швеції, філії НДІУ в Швеції, а також підтримки Ліберальної партії та жінок-лібералів. До заходу долучилися також

представники української діаспори та шведської спільноти. Відповідно до запланованої Програми заходу відбулося урочисте представлення та демонстрація Факела пам'яті, проведення презентації із демонстрацією тематичних фото- та відеоматеріалів, відкриття фотовиставки з архівними документами музею Голодомору України та іноземних фотожурналістів, перегляд документального фільму про Голодомор від іноземних експертів із подальшим обговоренням теми за круглим столом. О. Фейчер зазначила: «Щиро пишаюсь, що ми змогли вшанувати достойно Пам'ять загиблих українців за часів Голодомору 1932–1933 рр. і привернути увагу міжнародної спільноти до найбільш кривавого секрету сталінського режиму. І хоча радянська влада намагалась усіма зусиллями стерти сліди цього надзвичайно жорстокого злочину проти української нації, ми, потомки жертв Голодомору, пам'ятаємо і продовжуємо висвітлювати правду про ті часи» [6].

Керівниця філії НДІУ в Німеччині у м. Регенсбург А. Кравченко (вересень 2022 – лютий 2023) переконана, що українці в Німеччині роблять усе можливе, щоб інформація про науку, про освіту, про досягнення, про героїчний супротив українців дійшла до кожної німецької родини. Вона вважає, що створення філії Науково-дослідного інституту допоможе українській діаспорі в цій важливій боротьбі [26].

Співпраця «Україна – діаспора» відбувається на рівні ряду найвідоміших потужних міжнародних організацій, що репрезентують українську громаду, таких як: Світовий Конгрес Українців, SKU (Ukrainian World Congress, UWC); Європейський Конгрес Українців, EKY

(European Congress of Ukrainians, ECU); Українська всевітня координаційна рада, УВКР (Ukrainian World Coordinating Council, UWCC); Український Конгресовий Комітет Америки, УККА (Ukrainian Congress Committee of America, UCCA); Українсько-Американська Координаційна Рада, УАКК (Ukrainian American Coordinating Council, UACC); Злучений Український Американський Допомоговий Комітет, ЗУАДАК (United Ukrainian American Relief Committee, UUARC); Міжнародна асоціація українців, МАУ (International association of Ukrainian studies) та ін. Через ці організації українство всього світу об'єднується для допомоги Україні в боротьбі з рашистськими окупантами.

Співпраця українських наукових інституцій закордоння та міжнародних організацій з освітньо-науковими установами України полягає в обговоренні на міжнародних форумах проблем, які виникли внаслідок агресії росії проти України, мають вплив на етнокультурний розвиток українського суспільства та спровокували зміни, що склалися у взаєминах української діаспори з Україною. Проблемні питання співпраці України та діаспори обговорюються, зокрема, на спільних наукових форумах разом з Українським науковим інститутом Гарвардського університету (США); Українською вільною академією наук (США); Українським історичним товариством (США); Східно-Європейським Дослідним Інститутом ім. В. Липинського (США); Науковим товариством Шевченка (Європа, США); Українським інститутом (Велика Британія); Українським вільним університетом (Німеччина); Українським історичним товариством Канадського інституту

українських студій (Канада), кафедрою українознавства Університету Торонто (Канада) та ін.

У діаспорі однією із провідних найвідоміших та нині активно діючих міжнародних організацій є СКУ – міжнародна координаційна надбудова українських громад за кордоном, неприбуткове позапартійне об'єднання, що представляє інтереси та захищає права українців згідно із загальною Декларацією прав людини, координує діяльність усіх громадських організацій діаспори, що підтримують і зберігають українську національну ідентичність, мову, культуру та традиції в усьому світі, сприяють становленню громадянського суспільства та позитивного іміджу України та українців на міжнародній арені [15; 16]. СКУ був утворений у Нью-Йорку 1967 р. під назвою «Світовий Конгрес Вільних Українців» (СКВУ) як одна з найвпливовіших зарубіжних громадсько-політичних інституцій української діаспори, що покликана надавати допомогу українському народу в його боротьбі за волю і оборону державної незалежності [27]. До світової мережі СКУ входять українські діаспорні організації з-понад 60 країн світу. Вже понад 55 років СКУ сприяє консолідації світового українства, розбудовує міжнародну коаліцію підтримки України та зміцнює мережу українських діаспорних організацій, надаючи інформаційну підтримку українським біженцям. СКУ визнаний Економічною і соціальною радою ООН як неурядова організація зі спеціальним консультативним статусом та має статус учасника міжнародної неурядової організації в Раді Європи [21; 28].

СКУ зробив значний вклад у те, щоби міжнародне співтовариство здійснило вагомі кроки щодо визнання

злочинів рф. Приміром, СКУ підтримує позицію уряду України щодо того, аби виключити росію з групи G20 та допомогти припинити її загарбницьку війну в Україні [29]. За словами президента СКУ П. Грода, з початку повномасштабного вторгнення росії українська діаспора по всьому світу активізувала свої зусилля зі збору коштів і допомоги Україні. Об'єднувати громади в усьому світі для захисту українських інтересів – такою бачать свою провідну роль у СКУ. «Тривають регулярні мітинги у сотнях міст по всьому світу. Сотні тисяч українців повернулися на Батьківщину з-за кордону після 24 лютого і взяли до рук зброю. Ще більше тих, хто допомагає нашим захисникам. Це українці з усього світу. Це цілий український світ, який сьогодні споряджає українську армію, спонукає політиків своїх країн активніше допомагати нашій державі, опікується українськими біженцями» [28].

У Європі інтереси українців представляє міжнародна координаційна організація ЄКУ, її засновано 4 січня 1949 р. у Великій Британії (Лондон). ЄКУ захищає інтереси й координує діяльність 30 українських суспільно-громадських організацій у 20 державах Європи: Бельгії, Болгарії, Боснії і Герцеговині, Великій Британії, Греції, Данії, Іспанії, Естонії, Литві, Німеччині, Польщі, Румунії, Сербії, Словаччині, Угорщині, Франції, Хорватії, Чехії, Швеції [8]. 27–28 травня 2023 р. у м. Берлін (Німеччина) відбувся XIV З'їзд ЄКУ, в якому взяли участь понад 50 представників українських громад Європи та інших організацій. На З'їзді було розглянуто питання, що стосуються зусилля громад посилити мережу організацій в Європі, а також координації на міжнародному рівні

їх діяльності для протидії російським впливам, зокрема діяльності робочих груп щодо дипломатичної, громадської, гуманітарної, інформаційної та регіональної платформ ЄКУ. В умовах збройної агресії рф супроти України у червні 2023 р. ЄКУ та Український центр безпеки і співпраці (УЦБС) відкрили спільне представництво в м. Києві, а також запускають співпрацю щодо протидії російським впливам у світі [7].

УВКР – спілка українських неурядових громадських організацій та іноземних громадських об'єднань закордонних українців, яка на добровільних засадах об'єднує українців усього світу для задоволення та захисту їхніх національно-культурних, мовних, освітніх, творчих, соціальних, економічних, вікових та інших спільних інтересів. Відповідно до свого Статуту «УВКР не претендує на централізоване керівництво жодними українськими організаціями й не бере участі у політичній діяльності. Водночас, активно сприяючи розбудові в Україні громадянського суспільства, УВКР інсталує збереження національної ідентичності й задоволення національно-культурних потреб українців у країнах оселення, розгортання співпраці України з закордонним українством, вивчення та поглиблення зв'язків українських громад закордоння з Україною» [36]. Громадська спілка «Українська всесвітня координаційна рада» створена на підставі відповідного рішення I Всесвітнього форуму українців, що вперше відбувся у серпні 1992 р. у Києві. Міжнародну організацію УВКР було зареєстровано Міністерством юстиції України 3 травня 1993 р. Всесвітній форум українців є найвищим колегіальним органом управління ГС «УВКР» і відбувається постійно

1 раз на 4 або 5 років. З моменту утворення організації відбулося 6 форумів: у 1992, 1997, 2001, 2006, 2011 та 2016 роках. Першим головою УВКР був І. Драч, також УВКР довгий час очолювали М. Горинь, Д. Павличко, М. Ратушний. Виступаючи на VI Всесвітньому Форумі Українців, 20–21 серпня 2016 р., у Києві в Українському домі, перший президент незалежної України Л. Кравчук закликав українську владу провести референдум щодо вступу України в НАТО. Форум підтримав цю пропозицію [13]. В. Кириленко (віце-прем'єр-міністр України) заявив, що рф проводить політику денационалізації українців, які перебувають на її території [23].

Вже під час повномасштабного вторгнення рф в Україну VII Всесвітній Форум Українців відбувся 25–26 серпня 2023 р. в Києві, що зібрався передусім для обговорення важливих процесів, які відбуваються з українцями поза межами України під час війни. На цьому зібранні 25 серпня 2023 р. головою УВКР було обрано народного депутата України, діючого підполковника Збройних сил України С. Рудика та новий склад Президії у кількості 36 осіб, по 12 членів від організацій Східної і Західної діаспори та 12 осіб від громадських організацій з України [3]. За словами С. Рудика, «на сьогодні, за різними оцінками, за кордоном перебувають від 6 до 8 млн. українців, які змушені були покинути свої домівки під час війни. При цьому соціологічні опитування вказують, що близько 45–50% українців планують залишатися за кордоном назавжди або «на тривалий час». Зараз, за невеликими винятками, наші громадяни за кордоном не об'єднуються в організації та спілки, а головним об'єднавчим механізмом для

них залишаються групи у соціальних мережах. Ми плануємо запропонувати владі комплекс заходів, який дозволить зберігати нашим громадянам національну ідентичність, мову, культуру: створення мережі українських домів у найбільших містах світу, які могли б слугувати об'єднавчими центрами для нової діаспори, створення курсів вивчення української мови для російськомовних (на жаль, це залишається проблемою) тощо. Також будемо планувати спільну діяльність щодо залучення наших громадян до роботи в організаціях-членах УВКР» [3].

МАУ – об'єднання, засноване в Італії (Неаполь) у 1989 р. за ініціативою Інституту літератури ім. Т. Шевченка НАН України, Інституту мовознавства НАН України ім. О. Потебні, Українського наукового інституту Гарвардського університету (США), Інституту сходознавчих наук (Неаполь) для сприяння розвитку українознавчих студій, підготовці фахівців, координації наукових досліджень, обміну інформацією тощо. Нині асоціація перебуває в Києві, має філії в різних країнах світу. Асоціацію очолювали В. Русанівський, Г. Грабович, Я. Ісаєвич, М. Жулинський, фон Гаген Марк, Я. Яцків, Г. Скрипник, М. Мозир. МАУ організовує конгреси та конференції, зокрема міжнародні конгреси українців, з 1990 р. видає науковий і культурно-освітній журнал «Вісник Міжнародної асоціації українців», у якому друкуються ґрунтовні розвідки з історії української діаспори, координує роботу Міжнародної школи україністики.

Загалом найбільший внесок у підтримку України в умовах російської агресії роблять українці США та Канади. Вони створили ряд організацій,

які займаються збором та передачею в Україну коштів, гуманітарної та військової допомоги, створенням міжнародних благодійних фондів та підтримкою неурядових волонтерських фондів. На найвищому рівні цю діяльність координує СКУ, а також Злучений Український Американський Допомоговий Комітет у США (ЗУАДК) та Суспільна Служба Українців Канади [33, с. 144].

ЗУАДАК – українська міжнародна громадська організація, заснована Конгресом українців Америки у США в 1944 р. з метою надання матеріальної допомоги українцям в Україні та діаспорі [47]. Із початком війни на Сході України з 2014 р. ЗУАДАК допомагав українським воїнам медикаментами, медичним обладнанням, медичним та військовим спорядженням, одягом, взуттям, спальними мішками, харчуванням та іншими предметами першої необхідності. Окрему увагу також організація звертає на лікування, оздоровлення та відпочинок дітей загиблих воїнів або батьки яких воювали в зоні АТО. Також увага приділяється цивільному населенню із територій, постраждалих від ведення воєнних дій [42; 43]. Із ЗУАДАК вже тривалий час співпрацюють українські волонтерські організації, через які допомога від американського народу надходить у госпіталі та лікарні всієї України, у тому числі постраждалим від військових дій. Волонтерська діяльність української діаспори з підтримки України здійснюється і поза згаданими СКУ і ЗУАДАК. Волонтерська допомога з країн Північної Америки надходить і від окремих громадян цих країн, і, зокрема, від створених ними організацій.

Висновки. Отже, у результаті аналізу особливостей співпраці української

діаспори з Україною від середини 80-х років ХХ ст. до початку 20-х років ХХІ ст. було розглянуто та охарактеризовано особливості, періодизацію, освітні, наукові й міждержавні зв'язки в системі взаємин «Україна – діаспора». Створена раніше модель етнокультурних взаємин української діаспори з Україною у період від середини 80-х до середини 90-х років ХХ ст. була дороблена та оновлена, враховуючи зміни у взаємостосунках, що склалися, починаючи від кризи радянської системи та відновлення незалежності України і до початку розв'язаної рф гібридної збройної агресії супроти України та подальшого повномасштабного вторгнення в Україну. Етнокультурні й етнополітичні зв'язки української діаспори з Україною середини 80-х років ХХ ст. – початку 20-х років ХХІ ст. являють собою систему взаємостосунків, що у кожен визначений період мали свої особливості та характерні культурно-історичні й етнополітичні ознаки. Виділено та охарактеризовано п'ять періодів етнокультурних взаємин діаспори з Україною, протягом яких вони змінювалися від спорадичних, підпорядкованих тоталітарній адміністративно-командній і контрольованій радянській системі контактів з українською діаспорою, до комплексної взаємовигідної співпраці закордонних українців з Україною на демократичних засадах в умовах гібридного протистояння та повномасштабної агресії росії супроти України. Проаналізовано співпрацю діаспори та України на рівні науково-освітніх та освітніх установ, науково-дослідних інституцій та міжнародних організацій тощо. Наголошено, що активна співпраця української діаспори з Україною під час російсько-української

війни допомагає налагодженню між-державних та міжкультурних зв'язків та сприяє її євроінтеграційному курсу і розвитку демократичних цінностей та перемозі світового українства над російським агресором.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аналітичний звіт «Сприйняття України за кордоном». Підготовлено Європейською дослідницькою асоціацією ERA для Українського інституту. Польща / під редакцією Н. Коваль та М. Ірисової, автор тексту С. Горна.
2. Атаманенко А. Закордонне українство та Україна: проблеми та перспективи взаємовідносин. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія Історичні науки*. 2015. Вип. 23. С. 7–13. URL: <http://eprints.oa.edu.ua/5113/1/3.pdf> (дата звернення: 12.12.2023).
3. В Києві відновила діяльність ГС «Українська всесвітня координаційна рада». *OCD*. Інформаційний портал. 25.08.2023. URL: <https://ingocd.info/ukraine-wcc-headed-serhii-rudyk/> (дата звернення: 12.12.2023).
4. Горелов Д. М., Корнієвський О. А. Волонтерський рух: світовий досвід та українські громадянські практики: аналіт. доп. Київ: НІСД, 2015. 36 с. URL: <https://niss.gov.ua/sites/default/files/2015-02/volonter-697e4.pdf> (дата звернення: 12.12.2023).
5. Діаспора не погодилася на зустріч з Януковичем. *BBC News Україна*. 23 вересня 2010. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/news/2010/09/100923_yanuk_us_ukr_is (дата звернення: 12.12.2023).
6. Естафета пам'яті жертв голодомору. НДІУ, сайт. URL: <https://ndiu.org.ua/novyny/naukovi-konferentsii-kruhli-stoly-festyvali/estafeta-pam-yati-zhertv-holodomoru> (дата звернення: 12.12.2023).
7. Європейський конгрес українців і Український центр безпеки відкривають представництво в Києві. 30.06.2023 URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-diaspora/3729517-evropejskij-kongres-ukrainciv-i-ukrainskij-centr-bezpeki-vidkrivaut-predstavnictvo-v-kiyev.html> (дата звернення: 12.12.2023).
8. Європейський Конгрес Українців. Офіційна сторінка. URL: <https://ekukrainians.org/pro-nas-about-us/> (дата звернення: 12.12.2023).
9. Зустріч з керівницею філії НДІУ у Швейцарії (Цюрих). НДІУ, сайт. URL: <https://ndiu.org.ua/novyny/naukovi-konferentsii-kruhli-stoly-festyvali/zustrich-z-kerivnytseiu-filii-ndiu-u-shveysarii-mtsiurykh> (дата звернення: 12.12.2023).
10. Історія України ХХ ст. в шкільних підручниках Франції / упорядник та науковий редактор Г. Касьянов, автор Є. Луняк. Український інститут, 2022. 29 с.
11. Історія України ХХ століття у підручниках європейських країн. URL: <https://ui.org.ua/sectors/projects/research-sectors/history-of-ukraine-in-european-countries-textbooks/> (дата звернення: 12.12.2023).
12. Концепція (діаспорний напрям). Концепція проекту «Відкриємо для України українську діаспору». URL: https://miok.lviv.ua/?page_id=2773 (дата звернення: 12.12.2023).
13. Кравчук про референдум щодо НАТО: У влади вже є певні зрушення. *Українформ*. 20.08.2016. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/2069872-kravcuk-pro-referendum-sodo-nato-u-vladi-vze-e-pevni-zrusenna.html> (дата звернення: 12.12.2023).
14. Краснодемська І. Волонтерська діяльність українців Північної Америки в умовах російської агресії 2014–2016 рр. *Українознавство*. 2016. № 4 (61). С. 122–135. URL: <http://journal.ndiu.org.ua/article/view/140958> (дата звернення: 12.12.2023).
15. Лозинський А. Основні питання до діаспори. *Діаспора як чинник утвердження держави Україна у міжнародній спільноті*. Перша міжнар. наук. конф., 8–10 березня 2006 р.: тези доп. Львів, 2006. 368 с.
16. Лозинський А. Світовий Конгрес Українців та ООН: заради справедливості. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2013. 220 с.

17. МІОК зустрівся з керівниками СКУ (14.07.2023). 18 липня, 2023. URL: <https://miok.lviv.ua/?p=22960> (дата звернення: 12.12.2023).
18. Намонюк Ч., Гумен Т. Роль діаспори у формуванні позитивного іміджу України. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2018. № 47–48. С. 24–26. URL: <http://journals.iir.kiev.ua/index.php/knu/article/viewFile/3579/3254> (дата звернення: 12.12.2023).
19. Отрошко Л. Г. Теоретична модель етнокультурних взаємин української діаспори та України (1985–1995). *Етнокультурні процеси в Україні у кінці ХХ – на початку ХХІ ст.: українознавче осмислення*. Авторський колектив: Фігурний Ю. С. (керівник), Безсмертна Н. С., Бойко С. М., Газізова О. О., Краснодемська І. Й., Наливайко С. С., Отрошко Л. Г., Семенова О. В., Турпак Н. В., Чирков О. А., Шакурова О. В. Київ: НДІУ, 2020. С. 110–117.
20. Отрошко Л. Закордонне українство країн Європи та Північної Америки у протистоянні збройній агресії російської федерації супроти України. *Українознавство*. 2022. № 4 (85). С. 230–246. URL: <http://journal.ndiu.org.ua/article/view/270119> (дата звернення: 12.12.2023).
21. Отрошко Л. Особливості етнокультурних взаємин української діаспори з Україною у період від середини 80-х до середини 90-х років ХХ століття. *Українознавство*. 2019. № 3 (72). С. 146–163. URL: <http://journal.ndiu.org.ua/article/view/179022> (дата звернення: 12.12.2023).
22. Позиція української діаспори щодо анексії Криму. Ольга Сухобокова. *Американістика та євротудії КНУ*. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=iBOFzxheYho> (дата звернення: 12.12.2023).
23. Поліковська Ю. Віце-прем'єр звинуватив Росію у політиці денационалізації українців. *Zaxid.net*. 20 серпня 2016. URL: https://zaxid.net/vitsepremyer_zvinuvativ_rosiyu_u_polititsi_denatsionalizatsiyi_ukrayintsiv_n1401190 (дата звернення: 12.12.2023).
24. Політична та військова допомога країн Балтії Україні у перші місяці повномасштабної російсько-української війни. *The Russian-Ukrainian war (2014–2022): historical, political, cultural-educational, religious, economic, and legal aspects*: Scientific monograph. Riga, Latvia: Baltija Publishing, 2022. Р. 661–670. URL: <http://baltijapublishing.lv/omp/index.php/bp/catalog/download/237/6298/13333-1?inline=1> (дата звернення: 12.12.2023).
25. Постанова Кабінету Міністрів України від 22.03.2017 № 165 «Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для фінансової підтримки забезпечення міжнародного позитивного іміджу України, забезпечення діяльності Українського інституту та здійснення заходів щодо підтримки зв'язків з українцями, які проживають за межами України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/165-2017-%D0%BF#Text> (дата звернення: 12.12.2023).
26. Привітання філії НДІУ в Німеччині. NDIU Germany. *YouTube Науково-дослідний інститут українознавства*, 27 жовтня 2022 р. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=jaZFxrfe1ko> (дата звернення: 27.10.2023).
27. Світовий Конгрес Українців (СКУ). URL: http://www.uvkr.com.ua/about/providni_organizaciyi.html (дата звернення: 12.12.2023).
28. Світовий Конгрес Українців: 55 років боротьби за вільну Україну. 14.11.2022. URL: <https://www.ukrainianworldcongress.org/ua/svitovij-kon%D2%91res-ukra%D1%97ncziv55-rokiv-borotbi-za-vilnu-ukra%D1%97nu/> (дата звернення: 14.11.2023).
29. СКУ закликає G20 вигнати Росію з групи та допомогти припинити її загарбницьку війну в Україні. Світовий Конгрес Українців. 15.10.2022. URL: <https://www.ukrainianworldcongress.org/ua/skuzaklika%dl%94-g20-vignati-rosiyu-z-grupita-dopomogti-privipiniti-%dl%97%dl%97-zagarbnczku-vijnu-v-ukra%dl%97ni/> (дата звернення: 15.10.2023).
30. Соколюк З. Радянська державна система і горбачовські реформи. *Сучасність*. 1988. № 3. С. 85–98.

31. Сприйняття України в Польщі. Про проект. URL: <https://ui.org.ua/sectors/projects/research-sectors/research-ukraine-in-poland/> (дата звернення: 12.12.2023).

32. Сухобокова О. О. «Допомагати Україні – це особиста і сімейна справа Канади»: канадська підтримка України на початку російської збройної агресії (2014–2015 рр.). *Polityka zagraniczna państw w teorii i praktyce stosunków międzynarodowych*. Том 1. R. Kordonski, A. Kordonska, Ł. Muszyński (red.). Olaszyn–Lwów, 2021. S. 246–260. URL: <http://www.uwm.edu.pl/inp/docs/polityka-zagraniczna-1.pdf> (дата звернення: 12.12.2023).

33. Сухобокова О. О. Волонтерська допомога Україні від української діаспори США і Канади під час проведення АТО. *Волонтерський рух: історія, сучасність, перспективи*: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, 17–18 квітня 2015 року. Харків: Видавництво ХНАДУ, 2015. С. 43–147.

34. Сухобокова О. О. Роль діаспори у наданні Україні міжнародної допомоги у 2014 р. *Сучасні тенденції міжнародних відносин: політика, економіка, право*: зб. наук. праць та матеріали IV щорічної науково-практичної конференції «Трансформаційні процеси в сучасній системі міжнародних відносин» (Львів, 15 лютого 2015 року). Львів: Львівський національний університет ім. Івана Франка, 2015. С. 255–260.

35. Сухобокова О. О. Українська діаспора як чинник підтримки України США і Канадою в умовах російської агресії у 2014 р. *Історико-політичні студії. Серія Історичні науки*: зб. наук. пр. / М-во освіти і науки України, ДВНЗ «Київ. нац. екон. ун-т ім. Вадима Гетьмана», Ін-т історії укр. сусп-ва; редкол.: З. І. Зайцева, В. А. Студінський, А. І. Чуткий [та ін.]. Київ: КНЕУ, 2015. № 1. С. 69–75. URL: <https://ir.kneu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/b38761b0-533e-49f1-bf49-210f63465742/content> (дата звернення: 12.12.2023).

36. УВКР. Про УВКР. URL: https://web.archive.org/web/20080907213643/http://www.uvkr.com.ua/ua/about/providni_organizaciyi.html (дата звернення: 12.12.2023).

37. Українська Асоціація Американістики. URL: <http://uaas.org.ua/index.html> (дата звернення: 12.12.2023).

38. Українське шкільництво за кордоном: як вплинула війна в Україні / І. Ключковська, О. Долінська, О. Горда, О. Трумко, О. П'ятковська. Львів, 2023. 30 с. URL: <https://miok.lviv.ua/?p=22715> <https://miok.lviv.ua/wp-content/uploads/2023/04/Doslidzhennia.pdf> (дата звернення: 12.12.2023).

39. Український інститут. 59 с. URL: https://ui.org.ua/wp-content/uploads/2022/01/polshha_povnyj-zvit_ukr.pdf

40. Українцям – рідне слово. НДІУ. URL: <https://ndiu.org.ua/novyny/naukovik-konferentsii-kruhli-stoly-festyvali/ukrayintsyam-ridne-slovo> (дата звернення: 12.12.2023).

41. Філії НДІУ за кордоном. НДІУ, сайт. URL: <https://ndiu.org.ua/mizhnarodnadiialnist/filii-ndiu-za-kordonom> (дата звернення: 12.12.2023).

42. «Adopt a Wounded Ukrainian Soldier». URL: <http://www.uuarc.org/our-programs/adopt-awounded-ukrainian-soldier> (дата звернення: 12.12.2023).

43. «Save Ukraine Now»: гуманітарна допомога Україні від США. URL: <http://ukrslovo.net/ukrainstvom/ukrainian-community/23590.html> (дата звернення: 12.12.2023).

44. Doustaly, Arias et al. *Histoire-Géographie Géopolitique Sciences Politiques*. Tle. Nouveau programme, 41, 102–103.

45. Navarro, Simonneau et al., *Histoire*. Tle. Programme 2020. 295.

46. Ukrainian Institute. Про Український інститут. Місія. URL: <https://ui.org.ua/mission/> (дата звернення: 12.12.2023).

47. United Ukrainian American Relief Committee, Inc. Злучений Український Американський Допомоговий Комітет. URL: <https://www.uuarc.org/> (дата звернення: 12.12.2023).

REFERENCES

1. HORNA, S. *Analytical Report "Perception of Ukraine Abroad"*. Prepared by the European

- Research Association ERA for the Ukrainian Institute. Poland. [in Ukr.]
2. ATAMANENKO, A. (2015). Foreign Ukrainians and Ukraine: Problems and Prospects of Mutual Relations. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu "Ostrozka akademiia". Seriya Istorychni nauky* (Scientific Notes of the National University of Ostroh Academy. Series Historical Sciences). Issue 23, pp. 7–13. [online] Available at: <http://eprints.oa.edu.ua/5113/1/3.pdf> [Accessed 12 December 2023]. [in Ukr.]
 3. Non-Governmental "Ukrainian World Coordinating Council" Resumed its Activities in Kyiv. [online] *OCD. Information portal*. August 25, 2023. Available at: <https://ingocd.info/ukraine-wcc-headed-serhii-rudyk/> [Accessed 12 December 2023]. [in Ukr.]
 4. HORELOV, D., KORNIIEVSKYI, O. (2015). *Volunteer Movement: World Experience and Ukrainian Civil Practices: An Analytical Report*. Kyiv: NISS, 36 p. [online] Available at: <https://niss.gov.ua/sites/default/files/2015-02/volonter-697e4.pdf> [Accessed 12 December 2023]. [in Ukr.]
 5. Diaspora did not Agree to Meet with Yanukovich. [online] *BBC News Ukraine*. September 23, 2010. Available at: https://www.bbc.com/ukrainian/news/2010/09/100923_yanuk_us_ukr_is [Accessed 12 December 2023]. [in Ukr.]
 6. Relay of Remembrance of Holodomor Victims. [online] *RIUS*. Available at: <https://ndiu.org.ua/novyny/naukovi-konferentsii-kruhli-stoly-festyvali/estafeta-pam-yati-zhertv-holodomoru> [Accessed 12 December 2023]. [in Ukr.]
 7. *The European Congress of Ukrainians and the Ukrainian Security Center Open a Representative Office in Kyiv*. June 30, 2023. [online] Available at: <https://www.ukrinform.ua/rubric-diaspora/3729517-evropejskij-kongres-ukrainciv-i-ukrainskij-centr-bezpeki-vidkrivaut-predstavnictvo-v-kievi.html> [Accessed 12 December 2023]. [in Ukr.]
 8. *European Congress of Ukrainians*. Official Page. [online] Available at: <https://ekukrainians.org/pro-nas-about-us/> [Accessed 12 December 2023]. [in Ukr.]
 9. *Meeting with the Head of the Branch of the RIUS in Switzerland (Zurich)*. [online] *RIUS*. Available at: <https://ndiu.org.ua/novyny/naukovi-konferentsii-kruhli-stoly-festyvali/zustrich-z-kerivnytseiu-filii-ndiu-u-shveitsarii-mtsiurykh> [Accessed 12 December 2023]. [in Ukr.]
 10. LUNIAK, Ye. (2022). *History of Ukraine of the 20th Century. in French School Textbooks*. Ukrainian Institute, 29 p. [in Ukr.]
 11. *History of Ukraine of the 20th Century in Textbooks of European Countries*. [online] Available at: <https://ui.org.ua/sectors/projects/research-sectors/history-of-ukraine-in-european-countries-textbooks/> [in Ukr.]
 12. *Concept (Diasporic Direction). Concept of the Project "Let's Open the Ukrainian Diaspora for Ukraine"*. [online] Available at: https://miok.lviv.ua/?page_id=2773 [Accessed 12 December 2023]. [in Ukr.]
 13. Kravchuk about the Referendum on NATO: The Authorities have already Made Certain Changes. [online] *Ukrinform*. August 20, 2016. Available at: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/2069872-kravcuk-pro-referendum-sodo-nato-u-vladi-vze-e-pevni-zrusenna.html> [Accessed 12 December 2023]. [in Ukr.]
 14. KRASNODEMSKA, I. (2016). Volunteer Activity of Ukrainians in North America in the Conditions of Russian Aggression 2014–2016. *Ukrainoznavstvo* (Ukrainian Studies). № 4 (61), pp. 122–135. [online] Available at: <http://journal.ndiu.org.ua/article/view/140958> [Accessed 12 December 2023]. [in Ukr.]
 15. LOZYNSKYI, A. (2006). Basic Questions to the Diaspora. *Diaspora as a Factor in the Consolidation of the State of Ukraine in the International Community*. The First International Science Conference, Abstracts of Reports. March 8–10. Lviv, 368 p. [in Ukr.]
 16. LOZYNSKYI, A. (2013). *The World Congress of Ukrainians and the United Nations: for the Sake of Justice*. Kyiv: Kyiv Mohyla Academy Publishing House, 220 p. [in Ukr.]

17. *International Institute of Education, Culture and Diaspora Relations met with the Heads of the Ukrainian World Congress (14.07.2023)*. July 18, 2023. [online] Available at: <https://miok.lviv.ua/?p=22960> [Accessed 12 December 2023]. [in Ukr.]

18. NAMONIUK, CH., HUMEN, T. (2018). The Role of the Diaspora in the Formation of a Positive Image of Ukraine. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka* (Bulletin of Taras Shevchenko Kyiv National University), № 47–48, pp. 24–26. [online] Available at: <http://journals.iir.kiev.ua/index.php/knu/article/viewFile/3579/3254> [Accessed 12 December 2023]. [in Ukr.]

19. OTROSHKO, L. (2020). Theoretical Model of Ethnocultural Relations of the Ukrainian Diaspora and Ukraine (1985–1995). *Ethnocultural Processes in Ukraine at the End of the 20th - at the Beginning of the 21st Century: Ukrainian Studies Consideration*. Kyiv: RIUS, pp. 110–117. [in Ukr.]

20. OTROSHKO, L. (2022). Ukrainians Abroad in Europe and North America in the Face of the Armed Aggression of the Russian Federation against Ukraine. *Ukrainoznavstvo* (Ukrainian Studies), № 4 (85), pp. 230–246. [online] Available at: <http://journal.ndiu.org.ua/article/view/270119> [Accessed 12 December 2023]. [in Ukr.]

21. OTROSHKO, L. (2019). Peculiarities of Ethnocultural Relations of the Ukrainian Diaspora with Ukraine in the Period from the mid-80s to the mid-90s of the 20th Century. *Ukrainoznavstvo* (Ukrainian Studies), № 3 (72), pp. 146–163. [online] Available at: <http://journal.ndiu.org.ua/article/view/179022> [Accessed 12 December 2023]. [in Ukr.]

22. The Position of the Ukrainian Diaspora on the Annexation of Crimea. Olga Sukhobokova. *American Studies and Eurostudies of KNU*. [online] Available at: <https://www.youtube.com/watch?v=iBOFzxheYho> [Accessed 12 December 2023]. [in Ukr.]

23. POLIKOVSKA, Yu. (2016). The Vice-Prime Minister Accused Russia of the Policy

of Denationalization of Ukrainians. [online] *Zaxid.net*. August 20, 2016. Available at: https://zaxid.net/vitsepriyemnyy_zvinuvativ_rosiyu_u_polititsi_denatsionalizatsiyi_ukrayintsiv_n1401190 [Accessed 12 December 2023]. [in Ukr.]

24. Political and Military Assistance of the Baltic Countries to Ukraine in the First Months of the Full-Scale Russian-Ukrainian War. (2022). *The Russian-Ukrainian War (2014–2022): Historical, Political, Cultural-Educational, Religious, Economic, and Legal Aspects*: Scientific Monograph. Riga, Latvia: Baltija Publishing, pp. 661–670. [online] Available at: <http://baltijapublishing.lv/omp/index.php/bp/catalog/download/237/6298/13333-1?inline=1> [Accessed 12 December 2023]. [in Ukr.]

25. *Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine as of March 22, 2017 № 165 “On Approval of the Procedure for the Use of Funds Provided for in the State Budget for Financial Support of Ensuring the International Positive Image of Ukraine, Ensuring the Activities of the Ukrainian Institute and Implementing Measures to Support Relations with Ukrainians Living in the Borders of Ukraine”*. [online] Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/165-2017-%D0%BF#Text> [Accessed 12 December 2023]. [in Ukr.]

26. Greetings from the Branch of the Scientific Research Institute in Germany. RIUS Germany. [online] *YouTube. Research Institute of Ukrainian Studies, October 27, 2022*. Available at: <https://www.youtube.com/watch?v=jaZFxFelko> [Accessed 27 October 2023]. [in Ukr.]

27. *World Congress of Ukrainians (WUC)*. [online] Available at: http://www.uvkr.com.ua/about/providni_organizatiji.html [Accessed 12 December 2023] [in Ukr.]

28. *World Congress of Ukrainians: 55 Years of Struggle for a Free Ukraine*. November 14, 2022. [online] Available at: <https://www.ukrainianworldcongress.org/ua/svitovij-kon%D2%91res-ukra%D1%97ncziv55-rokiv-borotbi-za-vilnu-ukra%D1%97nu/> [Accessed 14 November 2023]. [in Ukr.]

29. *The WCU Calls on the G20 to Expel Russia from the Group and Help end its War of Aggression in Ukraine. World Congress of Ukrainians.* October 15, 2022. [online] Available at: <https://www.ukrainianworldcongress.org/ua/skuzaklika%d1%94-g20-vignati-rosiyu-z-grupita-dopomogti-pripiniti-%d1%97%d1%97-zagarbniczku-vijnu-v-ukra%d1%97ni/> [Accessed 15 October 2023]. [in Ukr.]
30. SOKOLIUK, Z. (1988). The Soviet State System and Gorbachev's Reforms. *Suchasnist (Modernity)*, № 3, pp. 85–98. [in Ukr.]
31. *Perception of Ukraine in Poland. About the Project.* [online] Available at: <https://ui.org.ua/sectors/projects/research-sectors/research-ukraine-in-poland/> [Accessed 12 December 2023]. [in Ukr.]
32. SUKHOBOKOVA, O. (2021). "Helping Ukraine is Canada's Personal and Family Affair": Canadian Support for Ukraine at the Beginning of Russian Armed Aggression (2014–2015). In: KORDONSKI, R., KORDONSKA, A., MUSZYŃSKI, Ł., eds. *Politics of Foreign Countries in Theory and Practice of International Relations*. Vol. 1. Olsztyn–Lwów, pp. 246–260. [online] Available at: <http://www.uwm.edu.pl/inp/docs/polityka-zagraniczna-1.pdf> [Accessed 12 December 2023]. [in Ukr.]
33. SUKHOBOKOVA, O. (2015). Voluntary Aid to Ukraine from the Ukrainian Diaspora in the USA and Canada during the Anti-Terrorist Operation. *Volunteer Movement: History, Modernity, Prospects: Materials of the International Scientific and Practical Conference*, April 17–18. Kharkiv: KhNADU Publishing House, pp. 43–147. [in Ukr.]
34. SUKHOBOKOVA, O. (2015). The Role of the Diaspora in the Provision of International Aid to Ukraine in 2014. *Modern Trends in International Relations: Politics, Economics, Law: Collections of Scientific Works and Materials of the IV Annual Scientific and Practical Conference "Transformation Processes in the Modern System of International Relations."* (Lviv, February 15, 2015). Lviv: Ivan Franko Lviv National University, pp. 255–260. [in Ukr.]
35. SUKHOBOKOVA, O. (2015). The Ukrainian Diaspora as a Factor in the Support of Ukraine by the USA and Canada in the Conditions of Russian Aggression in 2014. In: ZAITSEVA, Z., STUDINSKYI, V., CHUTKYI, A., eds., et al. *Historical and Political Studies. Series Historical Sciences: Collections of Scientific Works*. Ministry of Education and Science of Ukraine, SHEI Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman, Institute of History of Ukrainian Society. Kyiv: KNEU, № 1, pp. 69–75. [online] Available at: <https://ir.kneu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/b38761b0-533e-49f1-bf49-210f63465742/content> [Accessed 12 December 2023]. [in Ukr.]
36. *Ukrainian World Coordinating Center. About UWCC.* [online] Available at: https://web.archive.org/web/20080907213643/http://www.uvkr.com.ua/ua/about/providni_organizaciyi.html [in Ukr.]
37. *Ukrainian Association of American Studies.* [online] Available at: <http://uaas.org.ua/index.html> [Accessed 12 December 2023]. [in Ukr.]
38. KLIUCHKOVSKA, I., DOLINSKA, O., HORDA, O., et al. (2023). *Ukrainian Schooling Abroad: How the War Affected Ukraine*. Lviv, 30 p. [online] Available at: <https://miok.lviv.ua/?p=22715> <https://miok.lviv.ua/wp-content/uploads/2023/04/Doslidzhennia.pdf> [Accessed 12 December 2023]. [in Ukr.]
39. *Ukrainian Institute.* [online] Available at: https://ui.org.ua/wp-content/uploads/2022/01/polshha_povnyj-zvit_ukr.pdf 59 p. [Accessed 12 December 2023]. [in Ukr.]
40. *A Native Word for Ukrainians.* [online] RIUS. Available at: <https://ndiu.org.ua/novyny/naukovi-konferentsii-kruhli-stoly-festyvali/ukrayintsyam-ridne-slovo> [Accessed 12 December 2023]. [in Ukr.]
41. *Branches of RIUS Abroad.* [online] RIUS. Available at: <https://ndiu.org.ua/mizhnarodnadiialnist/filii-ndiu-za-kordonom> [Accessed 12 December 2023]. [in Ukr.]
42. *Adopt a Wounded Ukrainian Soldier.* RIUS. Available at: <http://www.uuarc.org/>

our-programs/adopt-awounded-ukrainian-soldier [Accessed 12 December 2023]. [in Eng.]

43. "Save Ukraine Now": *Humanitarian Aid to Ukraine from the USA*. [online] Available at: <http://ukrslovo.net/ukrainstvom/ukrainian-community/23590.html> [Accessed 12 December 2023]. [in Ukr.]

44. DOUSTALY, A., ARIAS, S., et al. *Histoire-Géographie Geopolitique Sciences Politiques*. Tle. Nouveau programme, pp. 41, 102–103. [in Fra.]

45. NAVARRO, M., SIMONNEAU, H., et al. (2020). *Histoire*. Tle. Program, 295 p. [in Fra.]

46. *Ukrainian Institute. About the Ukrainian Institute. Mission*. [online] Available at: <https://ui.org.ua/mission/> [Accessed 12 December 2023]. [in Ukr.]

47. *United Ukrainian American Relief Committee, Inc*. [online] Available at: <https://www.uuarc.org/> [Accessed 12 December 2023]. [in Ukr.]

Із прийняттям історичного Акта про державну незалежність в Україні відбулося багато важливих подій, що поживили також етнокультурні та етнополітичні взаємини «Україна – діаспора». Зокрема, у результаті Всеукраїнського референдуму понад 90% українців висловилися за незалежний шлях розвитку держави. Діаспора сприйняла цей крок позитивно і підтримала його, очікуючи від України швидкого прогресу у розвитку міжнародних взаємин, роботи українського уряду щодо повернення українців на Батьківщину тощо. Президентом було обрано Л. Кравчука, який ініціював налагодження співпраці з українською діаспорою на державному рівні.

ІНФОРМАЦІЙНО-КУЛЬТУРНА ГЛОБАЛІЗАЦІЯ ЯК ФЕНОМЕН СУЧАСНОГО ЕТАПУ ЦИВІЛІЗАЦІЙНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ*

Артем КОЛЮБАЄВ

orcid.org/0009-0004-1048-7251

здобувач Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв

Анотація. У статті порушені проблеми, пов'язані з появою нових рис у функціонуванні феномену глобалізації й аналізом впливів цих рис на глобалізаційно-трансформаційні процеси у сфері культури. Звертається увага на закономірності виникнення явища глобалізації культури в сучасному світі. Водночас висловлені застереження щодо існуючої у вітчизняному та зарубіжному науковому і публіцистичному дискурсах абсолютизації впливу глобалістично-трансформаційних процесів на економічні, політичні й духовні реалії сучасного світу.

Констатовано та описано характер труднощів, які виникають перед дослідником у його спробах надати класифікацію суспільних процесів у добу глобалізації. Надається культурологічна характеристика явища глобалістсько-трансформаційних процесів і пропонується визначення механізмів їхнього виникнення, масштабів поширення, ступеня протидії їм репрезентантами збереження національних, локальних культур. Розгляду піддається явище багатомірності глобалізації і глобалізаційно-трансформаційних процесів та форм їх протікання. Також розкритий ряд рис мережевого суспільства, розглянутого в контексті поєднання глобалізаційних і антиглобалізаційних тенденцій у сучасному світі, наслідки компромісів між ними. Розкривається зміст вислідів процесів прискорення й інтенсифікації глобалістсько-трансформаційних процесів у духовній сфері суспільного розвитку.

Зацентровано явище нелінійності і відносної некерованості глобалістсько-трансформаційних процесів. Розглянуто також явища уніфікації й урбанізації в контексті глобалістсько-трансформаційних впливів і пов'язаний з цим процес масовізації культур.

Ключові слова: глобалізаційні процеси; цивілізаційні трансформації; глобалізаційно-трансформаційні процеси; масова культура; мережеве суспільство.

INFORMATIONAL AND CULTURAL GLOBALIZATION AS A PHENOMENON OF THE STAGE OF CIVILIZATION TRANSFORMATIONS

Artem KOLIUBAIEV

applicant of the National Academy of Culture and Arts Management

Annotation. The article deals with issues related to the emergence of new features in the functioning of the globalisation phenomenon and the analysis of the effects of these features on globalisation and transformational processes in the sphere of culture. Attention is drawn to the regularity of the emergence of the cultural globalisation phenomenon in the modern world. At the same time, warnings are made regarding the absolutization of the influence of globalist and transformational processes on the economic, political, and spiritual realities of the modern world existing in domestic and foreign scientific and journalistic discourses.

The nature of the difficulties that arise before the researcher in his attempts to provide a classification of social processes in the age of globalisation is stated and described. A culturological description

of the phenomenon of globalist and transformational processes is provided, and a definition of the mechanisms of their occurrence, the extent of their spread, and the degree of opposition to them by representatives of the preservation of national and local cultures is proposed. The phenomenon of multidimensionality of globalisation and globalisation and transformational processes and forms of their flow is considered. A number of features of the network society, considered in the context of the combination of globalisation and anti-globalisation trends in the modern world, the consequences of compromises between them, are also revealed. The content of the findings of the processes of acceleration and intensification of globalist and transformational processes in the spiritual sphere of social development is revealed.

The phenomenon of nonlinearities and the relative uncontrollability of globalist and transformational processes is emphasized. The phenomena of unification and urbanisation in the context of globalist and transformational influences and the related process of cultural massification are also considered.

Key words: globalisation processes; civilizational transformations; globalisation and transformational processes; mass culture; network society

Постановка проблеми. Глобалізаційні процеси, які проникають у всі сфери сучасного суспільного життя і змінюють його економічну, соціальну, політичну структуру, постійно зазнають на собі впливу активної протидії з боку сил, що прагнуть зберегти культурну самобутність етнічних чи субетнічних груп, регіональних культур, зміцнити їх ідентичність, відірваність від нівеляційного натиску. В цьому протиборстві виникають особливості протікання культурних трансформацій, що постають істотним елементом продукування характеристик сучасних глобалізаційних явищ. Феномен глобалізації відзначається нині якісно новими рисами, серед яких необхідно виділити глибинний трансформаційний вплив практично на всі сфери життєдіяльності сучасного суспільства, а особливо на сферу культури. Важливо зрозуміти якісну специфіку ознак глобалізаційних і антиглобалізаційних явищ, які сформувались і продовжують формуватись під впливом глобалізаційно-трансформаційних процесів.

Тому метою цієї статті постає

уточнення категоріального апарату явища глобалізації та глобалізаційно-трансформаційних процесів, класифікації цих процесів та ознак суспільства, що зазнають якісних змін в ході таких процесів.

Виклад основного матеріалу. Інтенсифікація процесів відкритого культурного обміну, взаємозапозичень зразків поведінки різних культурних систем та адаптації культурних стереотипів до умов глобального буття, а надто дедалі зростаюча тенденція розгортання глобального культурного простору змушує визнати наявність явища глобалізації культури.

Розглядаючи це явище з боку його категоріального апарату, визначимо насамперед його суб'єктів. Носіями (або агентами) сучасної культурної глобалізації дослідники визначають транспортні й комунікаційні корпорації, засоби мас-медіа, дозвілля, шоу-бізнес, туризм, моду, товари, рекламу, мову, глобальні мережі тощо. В той же час популярне в текстах ряду дослідників поняття «всеохоплюваність» передбачає виникнення не лише спільного культурного простору, але й простору економічного,

екологічного, інформаційного тощо. Це цілком справедливо, але тут виникає небезпека абсолютизації уявлення про прояви глобалізаційних процесів, що невідхильно руйнує змістові межі цих процесів, а також не враховує реально існуючого прагнення народів до збереження власної культурної самобутності, історично здобутої ідентичності. Тим часом таке прагнення від початку ХХІ століття помітно активізувалось і урізноманітнилось.

Для розуміння специфіки сучасного етапу культурної глобалізації, опосередкованого дією низки чинників, які формують відповідні трансформаційні наслідки, на нашу думку, варто також звернути увагу на основні поняття, які проектується на сферу культури (насамперед духовної). Для цього спочатку зупинімося на найважливіших характеристиках сучасних глобалізаційних процесів, які не лише дають змогу визначити їхні типи, а й зрозуміти особливості їх впливу на різні аспекти культури, що зумовлюють її *трансформації*, особливо на сучасному етапі глобалізації.

Одним із перших кроків у процесі пізнання таких трансформацій, розглянутих у контексті глобалізації, мусить стати їх типологізація. Слід зазначити, що дослідники виявили цілу низку класифікацій соціальних процесів за сферою прояву, механізмами виникнення, ступенем керованості, функціями, спрямованістю якісного стану, інтенсивністю якісних змін об'єкта соціального впливу тощо [1].

Обсяг статті не дає можливості надати розгорнуту картину різноманітних спроб дослідників визначити типи соціальних процесів. На тлі таких спроб слушною видається концепція

розрізнення соціальних процесів, запропонована польським соціологом П.Штомпокою, який диференціює ці процеси за:

- формами соціальних процесів (спрямовані: односпрямовані, різноспрямовані, ступінчасті; неспрямовані: неупорядковані, циклічні, спіральні, стагнація);

- результатами здійснення (морфогенетичні – творчі процеси, що зумовлюють фундаментальні нововведення, тобто виникнення нових станів суспільства, соціальних структур та умов існування соціуму; трансмутаційні репродуктивні, серед яких спостерігаються а) адаптивні, тобто такі, що врівноважують, підтримують існуючі суспільні реалії, і б) трансформаційні (репродуктивні процеси, що призводять до якісних змін стану суспільства);

- поінформованістю населення (явні; приховані; «процеси-бумеранги» (соціальні процеси, зміст яких населенням усвідомлюється, проте їхні наслідки для більшості не зрозумілі);

- рушійними силами (ендогенні – рухаються внутрішніми причинами; екзогенні – рухаються зовнішніми причинами);

- рівнями (глобальний рівень; рівень великих соціальних груп; рівень інститутів і організацій; рівень міжособистісних відносин);

- часовим аспектом (короткотривалі; довготривалі; постійні процеси) [10].

Неможливо заперечити продуктивність підходу, запропонованого П.Штомпокою. Однак незаперечне й інше: виробити на нинішньому етапі єдину чітку й загальноприйнятну типологію глобалізаційних процесів і трансформацій культури дуже важко. І то не лише

з огляду на неоднозначне тлумачення сучасними дослідниками явища глобалізації, але й враховуючи розмаїття розуміння науковцями власне типології будь-яких соціальних процесів.

Тому, не претендуючи на однозначне визначення типів глобалізаційно-інформаційних процесів, варто все ж надати їхню культурологічну характеристику з урахуванням відомих на сьогодні підходів науковців до предмета розгляду.

Пізнання цих характеристик слід розпочати з визначення механізмів виникнення глобалізації. В цьому вимірі вона тісно пов'язана з такими фундаментальними явищами суспільного життя, як культура і цивілізація. У результаті розвитку і вдосконалення культури на певному історичному етапі (з епохи неолітичної революції) виникли і почали удосконалюватися цивілізаційні зв'язки, що породили окремі осередки цивілізації у різних регіонах світу. Незважаючи на глибокі відмінності між собою і в розумінні природи та місця людини в світі, і в питанні змісту та структури політичної влади, і в способах господарювання та міжособистісних відносин, вони все ж (кожна у свій спосіб) історично сприяли уніфікації суспільного життя і, врешті-решт, заклали (особливо в епоху Відродження та Великих географічних відкриттів) підвалини початку реальної глобалізації. Отже, об'єктивною культурно-історичною підосновою виникнення феномену глобалізації постали цивілізаційні процеси. В цьому дослідники досягли відносного консенсусу.

Наступною проблемою, поза розв'язанням якої годі зрозуміти характеристики культурної класифікації типів глобалізаційних процесів, постає питання масштабів поширення цих

процесів. З цього погляду історія цивілізаційного розвитку демонструє нам сутнісні відмінності між різними типами цивілізацій у сенсі їх налаштованості на зовнішню експансію своїх технічних та технологічних здобутків, територіальних і мовних меж, культурно-духовного впливу тощо. Сучасні засоби зв'язку, рух капіталів, робочої сили, населення у пошуках поліпшення свого матеріального й соціального становища створили небачені раніше можливості розповсюдження природничих і технічних знань, політологічних концепцій, етичних, естетичних, релігійних налаштувань, повів моди і т. ін. Але якщо цивілізації відкритого типу демонструють чутливість до сприйняття досягнень інших цивілізаційних утворень, самі намагаються максимально розпросторити свої здобутки, то цивілізації закритого типу прагнуть уберегти себе від проникнення чужорідних культурних впливів, демонструють автаркічні тенденції. Окрім того, ціла низка культурних досягнень не може охопити широкого поля свого впливу з огляду на різницю в кліматичних умовах, соціальну структуру населення, поширеність певних релігійних настанов серед населення тощо.

Якщо надати цим обставинам категоріального виразу, то можна констатувати обґрунтованість загальноприйнятого поділу глобалізаційних процесів на локальні і планетарні. Інша річ, що ці процеси сьогодні виявились настільки взаємозалежними, взаємопроникливими, взаємозумовленими, що Р. Робертсон у колективній праці «Глобальні модерності» [9, с. 67] для характеристики такого роду глобалізаційних змін вводить у теорію глобалізації поняття «глокалізація». Останнє утворене шляхом

діалектичного синтезу категорій «локальне» і «глобальне». Варто наголосити, що моделі глокалізації розробляються, ґрунтуючись на мережевих формах самоорганізації та міжкультурної комунікації.

Глокалізація – це повсюдно поширений варіант глобалізації, який проявляється у здатності глобальних тенденцій у сфері виробництва та споживання універсальних товарів перетворитися на регіональні форми, тобто підлаштуватися до специфіки локального ринку. До речі, у світлі загострення боротьби між транснаціональними корпораціями та рухом антиглобалізму із зміщенням у бік відстоювання прав національних виробників і споживачів глокалізацію можна розглядати як компромісний варіант формування планетарного ринку виробництва та споживання універсальних товарів. Так, американський соціолог, дослідник глокалізації В. Штепа стверджує, що глобальні та локальні тенденції «в кінцевому підсумку взаємодоповнюють і взаємопроникають одна в одну, хоча в конкретних ситуаціях можуть дійти і до зіткнення» [12].

Низка авторів виділяє як класифікаційну ознаку соціокультурних процесів сферу їх прояву і, як наслідок, виокремлення тієї або іншої сфери людської діяльності та перетворення її на об'єкт дослідження. Такий підхід давно довів свою продуктивність. Однак якщо йдеться про глобалізаційно-трансформаційні процеси, то тут дослідникові слід бути дуже обачним. Відомо, що глобалізація суттєво впливає на всі сфери побутування людини: економіку, політику, культуру, екологію, освіту і, що дуже важливо, на їх взаємозв'язок. У процесі такої взаємодії окремих сфер діяльності людини неодмінно відбуваються

зміни (часом кардинального характеру) у кожній із них. Дослідження окремої соціальної структури поза наслідками впливу на неї цілого ряду інших структурних утворень суспільства, втягненого в поліструктурні і багатофункціональні глобалізаційні процеси, неодмінно буде однобоким і огрубленим.

Такий підхід уможливорює поглиблений розгляд ще одного виміру глобалізації – її *багатовимірності*. Про цю особливість глобалізації писали і пишуть багато дослідників, розглядаючи її як множину глобалізацій нижчих рівнів (субрівнів). Зокрема, соціолог Е. Гідденс у цьому контексті відзначає, що «глобалізація – це не один процес, а складне поєднання низки процесів. Розвиваються вони суперечливо чи навіть у протилежних напрямках» [4, с. 4]. Бачимо тут ту ж саму особливість взаємовпливу і взаємопокладання окремих сфер суспільного розвитку, але тепер уже взятих з боку глобалізації як цілісного, комплексного явища.

За формами протікання глобалізаційно-трансформаційні процеси варто розглядати як нелінійні, оскільки глобалізація пов'язана з такою характеристикою, як координаційний вплив. Останній, на відміну від впливу субординаційного, не пов'язаний із підпорядкуванням. У ХХІ столітті не просто різко зросли масштаби взаємозв'язків і міра взаємозалежностей сфер сучасного суспільства, а й масштаби ж таких взаємозв'язків і взаємозалежностей між соціальними спільнотами, країнами і континентами, ТНК і країнами, що розвиваються, між окремими мешканцями планети, настільки зросли і протікають так інтенсивно, що відомий соціолог М. Кастельс у праці «Інформаційна

епоха: економіка, суспільство, культура» назвав суспільство, що виникає, «мережевим» [5]. Зараз цей термін міцно увійшов у науковий вжиток, а отже, й відсутня потреба у детальному висвітленні його змісту. Тому ми лише зазначимо, що нині саме в мережевому суспільстві як ядро виникають і розвиваються суперечливі процеси поєднання глобалізаційних і антиглобалізаційних тенденцій, про які йшлося вище. Але й ці тенденції в мережевому суспільстві набувають нових якостей. Тож недарма А. Тойнбі у збірнику статей «Осягнення історії» звернув увагу на те, що належить витратити чимало зусиль на дослідження відносин «екуменічного» характеру, під якими він розуміє соціальні відносини всесвітнього масштабу і підкреслює їх принципову відмінність від міжнародних відносин [7].

На підтвердження тези про нелінійність глобалізаційно-трансформаційних процесів варто також згадати думку Е.Альтфатера [3], професора політичних наук у Вільному університеті Берліна, одного з найвідоміших критиків глобалізації у сучасній Німеччині, який говорить про їх циклічність, а, враховуючи твердження Е. Тоффлера про те, що кожна наступна історична хвиля за тривалістю є значно коротшою, ніж попередня [8], глобалізаційно-трансформаційні процеси можна визначити як такі, що, інтенсифікуючись, здатні до подальшого прискорення. Крім того, такого роду процеси, діючи за ланцюговим принципом, запускають інші процеси, а ті, у свою чергу, інші і т. д. Як наслідок, зростання *інтенсивності соціокультурних взаємодій* призводить до того, що глобалізаційно-трансформаційні процеси розширюються, накладаються один

на одного, зумовлюючи появу нових, ще не до кінця вивчених властивостей, системна організація яких може змінити чи зруйнувати системну організацію того чи іншого соціально-культурного утворення. Тому сьогодні вирішення проблеми «стійкого розвитку» часто зводиться до пошуку відповіді на одне найважливіше запитання: чи можливо взагалі управляти процесом глобалізації?

Насамперед слід визнати, що натепер існує ціла низка некерованих глобалізаційних процесів. До їх числа варто передусім віднести феномени *урбанізації й уніфікації*, які завдячують своїм виникненням діяльності людини. Водночас при цьому вони зумовили такі наслідки, що виходять за межі тих початкових завдань, які покликані вирішувати. Ясна річ, ці реалії викликають найбільше наукових дискусій та неоднозначних трактувань, що водночас лише свідчить на користь безперечності їхнього існування.

Отже, слід наголосити, що сутність змін, які сьогодні відбуваються, теоретики глобального суспільства вбачають у «стисненні» світу і розширенні взаємозалежності, вважаючи ці процеси наслідком поширення культури модерну й постмодерну (Р. Робертсон, Е. Гідденс та ін.). Існує й інша точка зору, автори якої заперечують гомогенізацію та уніфікацію культур як наслідків культурної глобалізації. Цей погляд відстоює вже згаданий вище соціолог Р. Робертсон, який стверджує, що «глобалізаційні процеси мусять і можуть набувати форми, яка відображає місцеві особливості, звичаї, традиції» [9, с. 144]. Про цей феномен, що отримав назву «глокалізація», вже йшлося вище. Але зараз звернімо увагу на інший аспект проблеми. Ці процеси містять у собі елемент стихійності,

некерованості, як-от згадані вже уніфікація й урбанізація. Пригляньмося пильніше до цих явищ, тепер уже крізь призму їх включеності в контекст глобалізаційно-трансформаційних процесів.

У науковому дискурсі уніфікацію найчастіше визначають як стандартизацію різних національних культур. Завдяки потужним каналам мас-медіа частина культурних продуктів спрощує свій зміст, знижує сенси, що його наповнюють, і плавно перетікає у процес *масовізації культури*, який поширюється сьогодні на всі без винятку сучасні суспільства. Основою виникнення та поширення такої якості уніфікації стала незнана раніше можливість тиражування продуктів культури, пов'язана з розвитком технологій, що, своєю чергою, дало змогу поставити на конвеєр художнє виробництво, тобто виникла культурна індустрія. У зв'язку з цим варто зазначити, що поняття *культурної індустрії* було вперше введено у середині ХХ ст. Т. Адорно [2] для позначення такого характеру виробництва масової культури, який визначив одноманітний стандарт її продуктів, у результаті чого починала стиратися їхня будь-яка етнокультурна своєрідність.

При цьому сьогодні *масова культура* за небагатьма винятками все різноманіття функцій культури загалом зводить до різних форм розваг. Духовні форми дозвілля неухильно витісняються різноманітного роду видовищами, що дає змогу говорити про кризу в духовній сфері суспільства, що помітив ще Х. Ортега-і-Гассет.

З точки зору впливу на ідеологію привертають увагу ті світоглядні аспекти глобалізаційно-трансформаційних процесів, які насамперед відбуваються у

сфері духовно-практичної діяльності людини. Йдеться про процеси нав'язування певного стилю життя і поєднаних з ним стереотипів, які в популярній літературі (наприклад, в есе) вкладаються в поняття *американізація, вестернізація*. Вестернізація, зокрема культурна, – це загалом об'єктивний наслідок модернізації. Під вестернізацією дослідники розуміють процес переорієнтації уваги спільнот на культурні, економічні, політичні та соціальні стандарти, що сформувалися в рамках насамперед західної цивілізації в Новий час, а також перенесення західних структур в інші суспільні системи. Тому, як наголошують багато дослідників, вестернізація стала наслідком наздоганяючого розвитку неєвропейських країн і співтовариств, що зіткнулися з цивілізаційною перевагою і домінуванням Заходу ще від часу модерну. Джерелами вестернізації могли також стати, як визначає ряд авторів, реформістські прагнення правлячих еліт країн азійського, африканського, латиноамериканського регіонів, культурний дифузіонізм (у тому числі конфліктні взаємодії, війни, колоніалізм тощо), формування капіталістичної світ-системи. Вестернізація, ясна річ, викликає опір і породжує безліч конфліктів, оскільки багато народів не бажають відмовитися від своїх традицій, національного мистецтва, релігії та інших форм духовної культури, які їм близькі і в яких вони почуваються найбільш комфортно. Головне, як зазначають дослідники, полягає не стільки в тому, щоб запозичити зразки західного суспільства в технологіях, економіці, політиці, ідеології, соціальній сфері, скільки у намаганні стати «західною людиною», не відкидаючи своєї культури. Однак навіть подібне прагнення не охоплює

глибин модерної культури Заходу, яка утримує в собі і найвищі зразки досягнень людського духу, а лише некритично переймає зовнішні, часто не найкращі, навіть з погляду самих американців, риси поведінки, звичаї, запозичені з поверхневих текстів (коміксів, кліпів, фільмів), випадкових вражень.

За своїм впливом на інші сфери культури глобалізаційно-трансформаційні процеси є інтенсифікаційними, оскільки прискорюють протікання більшої частини соціокультурних взаємодій. Наприклад, відомо, що глобалізація викликає транскультурні конфлікти, адже власне феномен *транскультурації*, як зауважує Л. Корнійчук, безпосередньо «пов'язаний з подоланням кордонів, міграційними, культурними і політичними взаємодіями, з космополітичною рефлексією світу і голосом «пограниччя». Цей процес як «проникнення в тіло іншої культури», зрозуміло, пов'язаний з пошуком «місця в соціальному просторі іншого суспільства». Звичайно, це не може не викликати певних реакцій з боку «приймаючої сторони», а тому, справедливо продовжує Л. Корнійчук, сучасна транскультура здатна змінити світ швидше, ніж мультикультуралізм [6, с. 4–5]. Натомість глобалізаційно-трансформаційні процеси часто уповільнюють контроль і моніторинг тих чи інших суспільних змін через збільшення швидкості їх протікання, виникання непередбачених раніше флуктуацій, «провалів». Це ставить сьогодні людство перед низкою нових проблем, викликів і ризиків, які вимагають негайного реагування. Грамотне ж реагування вимагає застосування нових підходів до теоретичного аналізу сучасних суспільних процесів.

Ще одним наслідком глобалізаційних

процесів у духовній культурі соціуму є, як ми вже зазначили вище, *інтеграція*. Під цим явищем зазвичай розуміють взаємозв'язок різних частин та елементів культури, що виникає завдяки подібності основних елементів культури і відмінностям другорядних. При цьому фундаментом інтеграції суспільства виступає ціннісно-нормативна система.

Хоча перехід до інтеграції соціальних інституцій людства на глобальному рівні наразі перебуває лише на початковій стадії, однак уже сьогодні можна розпізнати ознаки ідентифікації відносин між людьми на основі спільних культурних цінностей. Процеси ці, певна річ, далеко не нові: культурні взаємовпливи між країнами, що відбуваються у результаті торгівлі, міграції, географічних відкриттів та експедицій, завжди були присутніми в історії суспільного розвитку. Однак нині інтеграційні процеси набувають нових форм, створюються нові міждержавні політичні й економічні структури, закони, статuti й «правила гри», в яких домінують над рядом законодавчих актів країн, що входять до таких об'єднань. Природно, це породжує певні проблеми, труднощі, а то й конфлікти і навіть кризи. Одним із прикладів може служити нинішня ситуація всередині Європейського Союзу, викликана демаршем окремих країн і навіть появою думки низки політиків про серйозну кризу цієї інституції.

Отже, в культурно-практичній сфері діяльності можна виокремити такі трансформаційно-інтеграційні процеси, як:

- 1) інтенсивний розвиток «діалогу культур» за умови збереження їхньої етнонаціональної ідентичності і специфічності. Варто відзначити, що за всього різноманіття поглядів щодо майбутнього світової культури більшість вчених

схилиється саме до концепції і практики *діалогу культур*, яка виключає насилля і придушення як метод інтеграції. Водночас констатується значна невизначеність щодо сутності і змісту майбутньої світової культури через поляризацію і суперечності поглядів у сучасному науковому співтоваристві.

Неприпустиме, однак, спрощене розуміння цього процесу. На думку деяких дослідників, діалог, наприклад, цивілізацій Сходу і Заходу, ускладнений через те, що зміст багатьох понять, зокрема, таких, як «справедливість», є різним у різних культурних спільнотах [13]. Тому діалог культур зазвичай трактується як ціннісно-інформаційна та екзистенційна взаємодія двох або більше систем культурних традицій, в результаті якої не тільки забезпечується адекватне розуміння іншого, а й зберігається і відтворюється власна культурна ідентичність, повністю осягнути яку тільки і можливо у порівнянні з іншою. Тож почути іншого, тобто здобути інформацію про нього, досягти поліфонії культур – це не лише завдання плюралізму і розуміння мозаїчності світу, а й засіб досягти формування нового типу інформаційно-культурного світорозуміння;

2) процеси атомізації, яка розуміється як розпад традиційних зв'язків у суспільстві, соціальне роз'єднання, діяльність ізольованих індивідів, соціальні зв'язки яких мають безособовий характер [14]. До атомізації ряд дослідників відносять також *соціокультурну маргіналізацію і фрагментацію та уніфікаційні тенденції, зокрема масовізацію, вестернізацію, магдональдизацію* тощо. Можна погоджуватись чи ні з деякими з цих трактувань, але наявність їх у публічному дискурсі стимулює наукові напрацю-

вання, пошуки нових політичних рішень.

Висновки. На завершення слід вкотре наголосити, що прояви глобалізаційних процесів не враховують реально існуючого прагнення народів до збереження власної культурної самобутності, історично здобутої ідентичності, хоча таке прагнення від початку XXI ст. помітно активізувалось та урізноманітнилось.

Безперечно, викладені вище думки складають лише невелику частину того огрому проблем і спроб їх розв'язання, які стоять сьогодні перед світовою спільнотою і українським суспільством як її невідкличною частиною. Подальше поглиблення розуміння суті цих проблем, викликів і ризиків є актуальним завданням, поставленим самим життям перед ученими-гуманітаріями.

ЛІТЕРАТУРА

1. Социология: курс лекций / под ред. Михайлова В. А. URL: <http://txtb.ru/106/indekc.html>
2. Адорно Теодор В. Негативная диалектика: пер. с нем. Москва: Академический проект, 2011. 538 с.
3. Альфатер Э. Кризисы и бедствия: пер. с нем. / Институт глобализации и соц. движений. Пред-во фонда Розы Люксембург в Рос. Федерации. Москва: Шк. трудовой демократии, 2008. 8 с.
4. Гидденс Э. Ускользающий мир. Как глобализация меняет нашу жизнь. URL: <http://gendocs.ru>
5. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество, культура: пер. с англ. / под науч. ред. О. Шкаратана. Москва: ГУ ВШЭ, 2000. 607 с.
6. Корнійчук Л. Я. Історія економічних учень. URL: <http://library.if.ua/books/87.html>
7. Тойнбі А. Дж. Постижение исто-

- истории. Сборник / пер. с англ. Е.Д.Жаркова, М. Рольф. 2001. 640 с.
8. Тофлер Э. Третья волна. URL: <http://usis.at/upload>
9. Глобальні модерності / за ред. М.Фезерстоуна, С. Леша, Р. Робертсона. Пер. з англ. Т. Цимбала. Київ, 2008. 400 с.
10. Социология: курс лекций / под. ред. Михайлова В.А. URL: <http://txb.ru/index.html>
11. Штомпка П. Социология социальных изменений / пер. с англ.; под ред. В. А. Ядова. Москва: Аспект-Пресс, 1996. 416 с.
12. Штепа В. Глокализация: глава из гитопии. URL: <http://kitezh.onego.ru/gloc.html>
13. Анিকেва Е. Н. Диалог цивилизаций: Восток – Запад / Анিকেва Е. Н., Семушкин А. В. *Вопросы философии*. 1998. № 2. С. 173–178.
14. Атомизация. Википедия. URL: <http://ru.Wikipedia.org>
- Luxemburg Foundation in Russia. Moscow: School of Labor Democracy, 8 p. [in Rus.]
4. GIDDENS, E. *Escaping Peace. How Globalization Changes our Life*. [online] Available at: <http://gendocs/ru> [in Rus.]
5. CASTELLS, M. (2000). *Information Age: Economy, Society, Culture*. Moscow: State University of Higher Education, 607 p. [in Rus.]
6. KORNIYCHUK, L. *History of Economic Students*. [online] Available at: <http://library.if.ua/books/87.html> [in Ukr.]
7. TOYNBEE, A. (2001). *Understanding of History: A Collection of Works*. 640 p. [in Rus.]
8. TOFFLER, E. *The Third Wave*. [online] Available at: <http://usis.at/upload> [in Rus.]
9. FEATHERSTONE, M., LASH, S., ROBERTSON, R., eds. (2008). *Global Modernities*. Kyiv, 400 p. [in Ukr.]
10. MIKHAILOVA, V., ed. *Sociology: a Course of Lectures*. [online] Available at: <http://txb.ru/index.html> [in Rus.]
11. SZTOMPKA, P. (1996). *Sociology of Social Change*. Moscow: Aspect-Press, 416 p. [in Rus.]
12. SHTEPA, V. *Glocalization: a Chapter from Ritopia*. [online] Available at: <http://kitezh.onego.ru/gloc.html> [in Rus.]
13. ANIKEEVA, E. (1998). Dialogue of Civilizations: East – West. *Questions of Philosophy*, No. 2, pp. 173–178. [in Rus.]
14. Atomization [online] *Wikipedia*. Available at: <http://ru.Wikipedia.org> [in Rus.]

REFERENCES

1. MIKHAILOVA, V., ed. *Sociology: a Course of Lectures*. [online] Available at: <http://txb.ru/106/indekc.html> [in Rus.]
2. ADORNO, T. (2011). *Negative Dialectics*. Moscow: Academic Project, 538 p. [in Rus.]
3. ALFATER, E. (2008). *Criseses and Disasters*. Institute of Globalization and Social Sciences. Representative Office of Rosa

DOI: 10.30840/2413-7065.4(89).2023.293426

ЗУСТРІЧ МІНІСТРА ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ УКРАЇНИ ОКСЕНА ЛІСОВОГО З ПАВЛОМ МОВЧАНОМ, СТЕПАНОМ ХМАРОЮ, ІВАНОМ ЗАЙЦЕМ, ГЕОРГІЄМ ФІЛІПЧУКОМ: РОЗВИТОК УКРАЇНОЗНАВСТВА ПІД ЧАС РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

13 липня 2023 р. відбулася важлива зустріч Міністра освіти і науки України Оксена Лісового зі Степаном Хмарою, Павлом Мовчаном, Іваном Зайцем і Георгієм Філіпчуком. Півторагодинна розмова була присвячена суспільно вагомим темам розвитку української освіти, національної науки та українознавства в умовах російсько-української війни. Її головні аспекти академік НАПН України Георгій Філіпчук висвітлив на шпальтах всеукраїнського культурологічного тижневика «Слово Просвіти» у публікації «Справа вчителя – одна з величних справ в історії».

За більш ніж тридцять років існування сучасної Української держави в гуманітарній сфері загалом й освітній і науковій галузях зокрема накопичилася низка проблем. Найбільш кричущі з них – це значне їх недофінансування і як наслідок катастрофічна втрата престижу в українському суспільстві професій педагога й науковця, велика розбіжність в якості знань, які надають міські й сільські школи, скорочення державних видатків на книгодрукування, книгорозповсюдження й бібліотеки, припинення чи зменшення до мінімуму видавничої діяльності багатьох освітянських і наукових видавництв тощо.

Як зазначає знайий український політик, науковець, освітянин, громадський діяч, доктор педагогічних наук, професор Георгій Філіпчук, зустріч з Міністром навколо окреслених проблем, які є надзвичайно актуальними для

України, відбувалася в час жорстокої російсько-української війни, яку Оксен Лісовий, як воїн, сприймає особливо чутливо, стверджуючи, що «його нинішній фронт (як очільника МОН) надскладний і знаходиться поруч з мілітарним» [2, с. 5].

На думку Георгія Георгійовича, освіта в Україні має характеризуватися такими головними принципами: 1) якісне викладання (високоякісна педагогічна освіта, кваліфіковані фахівці, безперервне удосконалення професійних компетентностей, належні зарплата й умови праці педагогів); 2) якісні інструменти (добротні змістовно й дидактично навчальні плани, програми, підручники, сучасні навчальні матеріали та ресурси, інформаційно-комп'ютерні технології); 3) якісне соціосередовище (безпечні здоров'язбережні, культуровідповідні умови, які забезпечують якість навчання і виховання); 4) україноцентричність змісту освітньої політики та її європейськість із високими стандартами якості [2, с. 5].

Георгій Філіпчук переконаний, що фундаментальна й прикладна наука в Україні є головним чинником національної безпеки, вона конче необхідна українському народу, без неї Українська держава стає напівколоніальною та неконкурентоспроможною. Витіснення науки із державних пріоритетів спричинило: 1) падіння її престижу як привабливого виду життєдіяльності, особливо для талановитої української

молоді; 2) економічні й соціальні негаразди; 3) розвал багатьох наукових шкіл; 4) міграцію за кордон «мізків»; 5) кризу оновлення наукового персоналу [2, с. 5].

Враховуючи всі зазначені вище проблеми, на зустрічі з Міністром було запропоновано, зокрема: створити на базі Науково-дослідного інституту українознавства Міністерства освіти і науки України Всеукраїнський Центр Івана Огієнка та розглянути пропозицію присвоєння Інституту імені цього великого українця; якісно змінити координуючу та змістову роль у реалізації концепції українознавства цього провідного наукового закладу України, зорієнтувавши його на утвердження ідеалів духовної соборності і єдності українства, цінностей національної культури, української мови, історичної пам'яті та зміцнення державності; активно долучити Інститут до реалізації знакового національного проекту в столиці України – «Пантеон видатних діячів Української Державності». Зважаючи на масову міграцію у воєнний час дітей та молоді за кордон, конче потрібно сформувавши програму розвитку освіти для українців за межами України, в якій була б чітко окреслена мета, пріоритетні напрямки розвитку, зміст та процес українознавчого навчання й виховання, організаційні, дидактичні та економічні засади [2, с. 5].

Треба відзначити, що Науково-дослідний інститут українознавства Міністерства освіти і науки України (далі – НДІУ) під орудою його директора, голови Вченої ради НДІУ, доктора філософії, професора, лауреата Державної премії України в галузі науки і техніки Василя Чернеця активно долучився до процесу збереження і повернення з

російського полону духовної і культурної спадщини, цінностей національної культури. З цією метою вчені-українознавці 25 травня 2023 р. провели Міжнародну науково-практичну конференцію «Проблеми ідентичності культурної спадщини України в умовах російсько-української війни та у повоєнний період». На ній науковці, освітяни та представники громадянського суспільства України обговорили низку актуальних проблем, які постали перед українським соціумом під час повномасштабної російсько-української війни, а саме ідентифікація культурно-мистецьких надбань, що допомагають осмисленню етнічної самобутності, утвердженню національної ідентичності, та створили експертні ради, які активно працюють над проблемами ідентифікації української культурної спадщини і підготовкою відповідних експертних висновків для національних державних інституцій та міжнародних, зокрема – ЮНЕСКО.

5 жовтня 2023 року голова Всеукраїнського товариства «Просвіта» імені Тараса Шевченка П. М. Мовчан та директор НДІУ В. Г. Чернець уклали меморандум про співпрацю з метою об'єднання зусиль задля розвою громадянського суспільства, міждисциплінарного розвитку у профільних сферах історії, культури, науки, спрямованих на піднесення національної свідомості, самооцінки нації та гідності, патріотизму, розширення міжнародної співпраці у сфері освіти і науки, інтеграції вітчизняної системи освіти і науки до світового науково-освітнього простору з урахуванням кращих закордонних та національних практик. Основні напрямки співпраці: здійснення співробітництва на партнерських засадах у сферах

організаційної, аналітичної, наукової та методичної роботи, інформаційного забезпечення; підготовка пропозицій до державних програм, проєктів законів, інших нормативно-правових актів і документів, спрямованих на створення умов для реалізації державної політики розвитку освіти, науки, українознавства як основи формування української нації, піднесення рівня національної свідомості суспільства, ідеології та політики суспільного розвитку та державотворення України; сприяння зміцненню зв'язків з українцями за кордоном із використанням широкого спектра форм співпраці з діаспорою; організація та проведення спільних наукових досліджень з актуальних проблем сучасного суспільства, світових тенденцій розвитку освіти, педагогічної та психологічної наук, українознавства як науки про Україну, її історію, світове українство; написання і видання спільних наукових, навчальних і навчально-методичних праць, колективних монографій, підручників і посібників; сприяння розширенню й активізації співпраці з країнами Європейського Союзу, міжнародними організаціями і фондами; проведення спільних нарад, семінарів, конференцій, форумів, круглих столів, експертних обговорень та інших заходів з питань щодо шляхів і перспектив соціально-економічного, культурно-духовного, освітньо-наукового розвитку України [1].

Своїм державницьким підходом до вирішення важливих справ Павло Михайлович і Василь Гнатович вкотре підтвердили, що де є порозуміння між українцями, де є консолідація їх зусиль, там буде гідний результат, вагомий здобутки й, зрештою, – перемога, якої так потребують українці.

26 жовтня 2023 р. у м. Києві, у приміщенні НДІУ, вул. Ісаакяна, 18, відбулася Міжнародна науково-практична конференція «Розвиток українознавства в умовах повномасштабної російсько-української війни: від захисту культурної спадщини України до консолідації українців і світового українства» (формат проведення – офлайн та онлайн). Науковці, освітяни, військовослужбовці Сил оборони України та представники громадянського суспільства активно й продуктивно обговорювали низку важливих проблем, які наразі постали перед Україною та її громадянами в умовах повномасштабної російської агресії, вирішення яких посприяє актуалізації українознавства для консолідації української політичної нації й пришвидшить перемогу над російськими загарбниками.

Під час проведення наукового заходу його учасники обговорили такі пріоритетні питання: проблеми ідентичності культурної спадщини України в умовах російсько-української війни та у повоєнний період; етнокультурний розвиток сучасного українського суспільства в умовах повномасштабної російсько-української війни; геополітична суб'єктність України в умовах глобальних викликів; українознавство в системі національно-патріотичного виховання учнівської молоді в процесі збереження та відтворення ідентичності української нації в Україні та за кордоном; особливості сучасної державної мовної політики в східних і деокупованих регіонах України; громада українців Криму: формування, стан, перспективи і асиміляційні загрози (кінець XVIII – початок XXI ст.); утвердження української політичної нації: синергія національної єдності в умовах спротиву російській агресії.

За підсумками роботи учасники наукового форуму прийняли ухвалу конференції: 1) Звернутися до керівництва Міністерства культури та інформаційної політики України з клопотанням завершити повернення П. І. Чайковського до культурної спадщини України та зберегти його прізвище у назві Національної музичної академії України. 2) Звернутися до Кабінету Міністрів України з проханням не відновлювати Каховську ГЕС, а зберегти Великий Луг для проведення комплексних наукових досліджень і після закінчення російсько-української війни створити на його базі Національний історико-екологічний заповідник. 3) Звернутися до керівництва Міністерства культури та інформаційної політики України з клопотанням дозволити представити колективну монографію «Заборонити рашизм» у прайм-таймі єдиного телемарафону України та надати їй потужний інформаційний супровід.

Також вчені-українознавці успішно розвивають міжнародний напрям своєї діяльності. Впродовж цього року Інститут створив понад 20 філій НДІУ за межами України, зокрема в США, Канаді, Мексиці та у багатьох країнах Європейського Союзу. Особливо треба відзначити, що на їх створення й функціонування Українська держава не витратила з державного бюджету жодної гривні, які зараз потрібні для фінансування Сил оборони України задля пришвидшення перемоги над російськими загарбниками. Усі філії НДІУ працюють виключно на волонтерських засадах. Щоденна комплексна й системна праця

співробітників зарубіжних філій НДІУ допомагає їм знаходити однодумців, створювати дієздатні колективи помічників, формувати прихильну до України й українців громадську думку за кордоном і крок за кроком наближати перемогу в російсько-українській війні.

Маємо надію, що Міністр Оксен Лісовий та очолюване ним Міністерство освіти і науки України дослухаються до порад і пропозицій знаних в Україні та за її межами інтелектуалів і патріотів-державників – Павла Мовчана, Степана Хмари, Івана Зайця, Георгія Філіпчука.

У свою чергу співробітники НДІУ доклатимуть максимум зусиль для впровадження українознавства в освітній, науковий, інформаційний та публічний простір України, тим самим значно посилюючи україноцентричний розвиток громадянського суспільства, сприяючи об'єднанню української політичної нації й пришвидшуючи перемогу українців у повномасштабній російсько-українській війні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Підписання меморандуму про співпрацю. URL.: <https://ndiu.org.ua/novyny/naukovi-konferentsii-kruhli-stoly-festyvali/pidpysannia-memorandumu-pro-spiivpratsiu>
2. Філіпчук Г. Справа вчителя – одна з величних справ в історії. *Всеукраїнський культурологічний тижневик «Слово Просвіти»*. 20 – 26 липня 2023. №29 (1216). С. 5.

Юрій ФІГУРНИЙ

orcid.org/0000-0002-6463-0920

кандидат історичних наук, завідувач відділу української етнології НДІУ

DOI: 10.30840/2413-7065.4(89).2023.292855

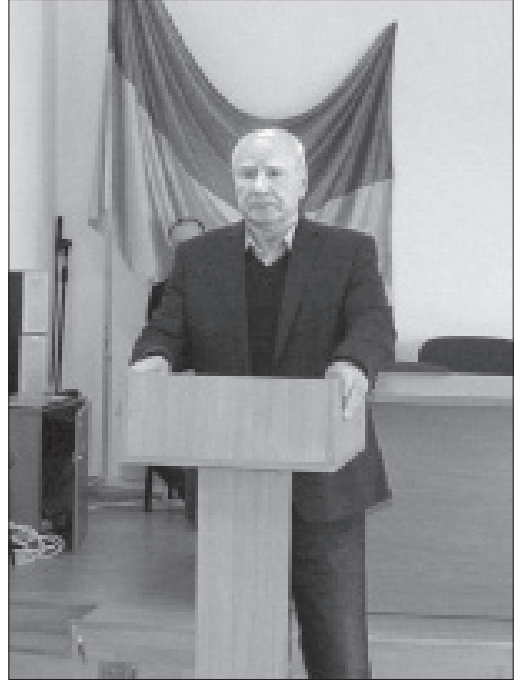
РОЗШИРЕННЯ УКРАЇНОЗНАВЧОЇ РОДИНИ: ВХОДЖЕННЯ АСПІРАНТІВ ДО ЛАВ ВЧЕНИХ-УКРАЇНОЗНАВЦІВ

17 жовтня 2023 року в Науково-дослідному інституті українознавства Міністерства освіти і науки України (далі – НДІУ) відбулася надзвичайно важлива подія. Після 10-річної перерви відновила свою діяльність аспірантура НДІУ.

Директор НДІУ, доктор філософії, професор, заслужений працівник освіти України, лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки, почесний академік Національної академії мистецтв України, член Співки журналістів України, відомий учений-культуролог, громадський діяч, організатор науково-просвітницьких та науково-мистецьких акцій Василь Чернець підписав наказ про зарахування до складу аспірантів НДІУ 15 неофітів. Тим самим Василь Гнатович перезапустив процес підготовки фахівців третього (освітньо-наукового) рівня вищої освіти зі спеціальності «Історія та археологія» з опануванням та майбутнім захистом дисертаційних досліджень й отриманням наукового ступеня доктора філософії.

Урочистий захід розпочався виконанням Державного гімну України, який в умовах повномасштабної російсько-української війни згуртовує український народ та вчених-українознавців.

У своєму виступі Василь Гнатович, зокрема, наголосив: «Йде жорстока екзистенційна війна. Її передній край, так званий «нуль», не лише на Сході і Півдні України. Є гуманітарна складова російсько-української війни. І вона дуже відповідальна та важлива. Науковці НДІУ у своїх численних працях й виступах на

Василь Чернець

наукових форумах переконливо доводять, що російський імперіалізм і тоталітаризм століттями грабував Україну, українців та національну українську культуру. Прийшов час повернути ці величезні надбання українському народу. Для вирішення цього нагального питання вчені-українознавці започаткували цикл наукових конференцій і круглих столів, присвячених поверненню раніше привласнених російськими шовіністами українських культурних надбань.

Саме з цією метою вчені-українознавці 25 травня 2023 р. провели Міжнародну науково-практичну конференцію «Проблеми ідентичності культурної

спадщини України в умовах російсько-української війни та у повоєнний період». Тоді науковці, освітяни та представники громадянського суспільства України обговорили низку актуальних проблем, які постали перед українським соціумом під час повномасштабної російсько-української війни, а саме: ідентифікацію культурно-мистецьких надбань, що допомагають утвердженню національної ідентичності, та створили експертні ради, які активно працюють над проблемами збереження української культурної спадщини.

Враховуючи запит українського громадянського суспільства, наголосив Василь Чернець, вчені НДІУ створили три експертні групи, які очолюють поважні авторитетні вчені. Зокрема, першу експертну групу з літератури очолює Микола Жулинський, академік Національної академії наук України, доктор філологічних наук, радник директора Інституту літератури імені Тараса Шевченка НАН України; другу, з образотворчого мистецтва, – Віктор Сидоренко, академік Національної академії мистецтв України, народний художник України, кандидат мистецтвознавства, професор, президент Національної академії мистецтв України, і Юрій Вакулєнко, віце-президент Національної академії мистецтв України, член-кореспондент Національної академії мистецтв України, заслужений працівник культури України, доцент, генеральний директор Національного музею «Київська картинна галерея»; третю, з музичного мистецтва, – Ігор Щербаков, голова Спілки композиторів України, та Максим Тимошенко, доктор філософії, професор, член-кореспондент Національної академії мистецтв України, ректор Національної музичної

академії України імені П. І. Чайковського. Невдовзі, відзначив Василь Гнатович, «напрацювання експертних груп будуть представлені для ознайомлення європейській та українській громадськості».

Аспірант Андрій Петровський, працівник МОН України, виголосив привітання від Директорату науки та інновацій Міністерства освіти і науки України, а саме від заступника генерального директора – керівника експертної групи з питань моніторингу і оцінювання наукової, науково-технічної та інноваційної діяльності Дар'ї Чайки. Зокрема, Дар'я Юрїївна у своєму привітанні зазначила: «У цей складний час, коли Україна веде боротьбу із зовнішньою агресією, дослідження, які провадять здобувачі вищої освіти та фахівці наукових установ, мають дуже важливе значення. Передові досягнення наукової думки мають бути спрямовані на вирішення нагальних

Андрій Петровський

викликів, які стоять перед нашою державою та суспільством. І за цих умов особливе значення має праця вчених-істориків у формуванні української історичної думки та протидії нарративам ворожої пропаганди та дезінформації. Бажаю молодим вченим, аспірантам Науково-дослідного інституту українознавства вагомих здобутків у науковій діяльності під наставництвом досвідчених фахівців наукової установи!»

Аспірант Юрій Котик від імені своїх колег привітав усіх присутніх з такою урочистою подією та подякував вченим-українознавцям за долучення молодих вчених до колективу НДІУ.

У свою чергу Василь Чернець висловив щиру вдячність колективу науковців НДІУ, які були задіяні у процесі відновлення підготовки фахівців третього (освітньо-наукового) рівня вищої освіти зі спеціальності «Історія та археологія», а

саме: Ілоні Сиваш, Юлії Лебедевій, Ользі Шакуровій, Вікторії Шаповал, Юрію Фігурному й Миколі Стаднику.

Завідувачка аспірантури НДІУ, кандидат філологічних наук Людмила Сорочук привітала аспірантів з початком освітньо-навчального процесу та повідомила, що лекції розпочинаються у четвер, 19 жовтня 2023 р.

Гарант освітньо-наукового процесу НДІУ, кандидат історичних наук Юрій Фігурний наголосив, що в умовах російсько-української війни підготовка наукових кадрів набуває важливого значення, оскільки гуманітарна сфера є вагомим ділянкою протистояння рашистській антиукраїнській експансії.

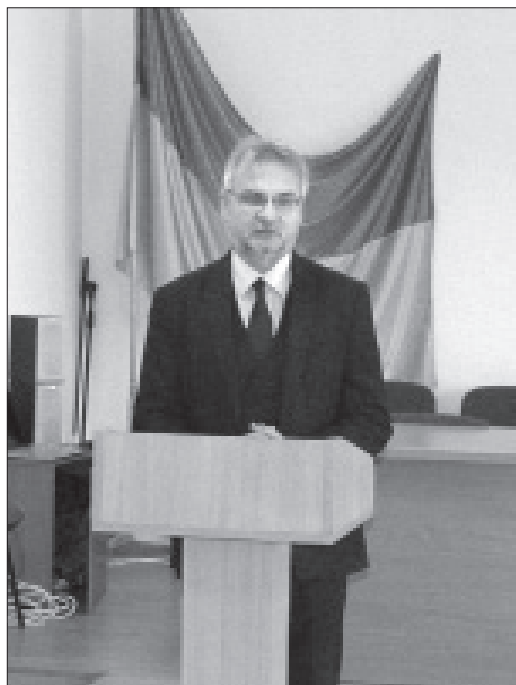
Завідувач відділу історичних пам'яток та культурної спадщини, доктор філософських наук, професор Роман Додонов відзначив, що філософія надає сенси у формуванні світогляду молодих

Людмила Сорочук

Юрій Фігурний

*Роман Додонов**Валентин Крисаченко*

учених: «Ваші наукові праці стануть цеглинками у розбудові українського національного гуманітарного простору».

Завідувач відділу військово-патріотичного виховання, доктор філософських наук, професор Валентин Крисаченко наголосив, що українці – древня нація, але й водночас молода. «Тому аспіранти, які поповнили лави українських гуманітаріїв, мають докласти всіх зусиль, щоби зробити вагомий внесок у розбудову могутньої вежі вільної Української держави», – відзначив Валентин Семенович.

Завершуючи урочистий захід, Василь Чернець подякував усім присутнім та ще раз наголосив на потребі консолідації української нації в ім'я перемоги над агресором, адже розвиток гуманітарної

сфери України так само важливий, як і протистояння з рашистами на лінії військового зіткнення.

Науковий співробітник відділу інформаційного забезпечення та наукових комунікацій НДІУ О. Сцібан здійснив фотофіксацію заходу.

Юрій ФІГУРНИЙ

orcid.org/0000-0002-6463-0920
кандидат історичних наук,
завідувач відділу
української етнології НДІУ

Олександр СЦІБАН

orcid.org/0000-0001-7552-9150
науковий співробітник відділу
інформаційного забезпечення
та наукових комунікацій НДІУ

РОЗВИТОК УКРАЇНОЗНАВСТВА В УМОВАХ ПОВНОМАСШТАБНОЇ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ: ВІД ЗАХИСТУ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ УКРАЇНИ ДО КОНСОЛІДАЦІЇ УКРАЇНЦІВ І СВІТОВОГО УКРАЇНСТВА

26 жовтня 2023 р. у м. Києві, у приміщенні Науково-дослідного інституту українознавства МОН України (далі – НДІУ), вул. Ісаакяна, 18, відбулася Міжнародна науково-практична конференція «Розвиток українознавства в умовах повномасштабної російсько-української війни: від захисту культурної спадщини України до консолідації українців і світового українства» (формат проведення – офлайн та онлайн). Науковці, освітяни, військовослужбовці Сил оборони України та представники громадянського суспільства активно й продуктивно обговорювали низку важливих проблем, які наразі постали перед Україною та її громадянами під час повномасштабної російсько-української війни, вирішення яких посприяє актуалізації

українознавства для консолідації української політичної нації.

Учасники наукового заходу обговорили такі пріоритетні проблеми: проблеми ідентичності культурної спадщини України в умовах російсько-української війни та у повоєнний період; етнокультурний розвиток сучасного українського суспільства в умовах повномасштабної російсько-української війни; геополітична суб'єктність України в умовах глобальних викликів; українознавство в системі національно-патріотичного виховання учнівської молоді в процесі збереження та відтворення ідентичності української нації в Україні та за кордоном; особливості сучасної державної мовної політики в східних і деокупованих регіонах України; громада українців

Криму: формування, стан, перспективи й асиміляційні загрози (кінець XVIII – початок XXI ст.); утвердження української політичної нації: синергія національної єдності в умовах спротиву російській агресії.

Для проведення наукового форуму був сформований організаційний комітет. Його очолив доктор філософії, професор, заслужений працівник освіти України, лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки, директор НДІУ В. Г. Чернець. Заступниками голови оргкомітету стали: кандидат з мистецтвознавства, заступник директора з міжнародних зв'язків та євроінтеграції НДІУ І. О. Сиваш і кандидат історичних наук, завідувач відділу української етнології НДІУ Ю. С. Фігурний.

До оргкомітету увійшли: помічник директора, науковий співробітник відділу військово-патріотичного виховання НДІУ Г. О. Богданович; доктор філологічних наук, професор, завідувач відділу української філології НДІУ М. С. Васюків; завідувачка господарством НДІУ І. М. Воропай; кандидат історичних наук, завідувачка відділу українознавства в науково-освітньому просторі НДІУ О. О. Газізова; доктор філософських наук, професор, завідувач відділу історичних пам'яток та культурної спадщини НДІУ Р. О. Додонов; кандидат історичних наук, завідувачка відділу історико-правових та теоретико-методологічних проблем українознавства НДІУ І. Й. Краснодемська; доктор філософських наук, професор, завідувач відділу військово-патріотичного виховання НДІУ В. С. Крисаченко; кандидат історичних наук, вчений секретар НДІУ Ю. О. Лебедева; кандидат соціологічних наук, завідувачка відділу філософії та геополітики НДІУ К. В. Настояща;

завідувач відділу кадрів та документообігу І. І. Походзей; науковий співробітник відділу інформаційного забезпечення та наукових комунікацій НДІУ О. Є. Сцібан; виконувачка обов'язків завідувачки відділу міжнародних зв'язків та євроінтеграції НДІУ В. О. Шаповал; кандидат філософських наук, завідувач відділу інформаційного забезпечення та наукових комунікацій НДІУ А. Д. Ятченко; доктор філософських наук, професор, завідувач відділу культурології НДІУ В. Ф. Ятченко. Організаційним секретарем оргкомітету стала кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу української етнології НДІУ О. В. Шакурова.

Треба відзначити, що проведення Міжнародної науково-практичної конференції «Розвиток українознавства в умовах повномасштабної російсько-української війни: від захисту культурної спадщини України до консолідації українців і світового українства» та її результати здійснені у контексті виконання фундаментальних та прикладних науково-дослідних робіт (далі – НДР), які виконуються науковими співробітниками НДІУ у 2023 р.: 1. «Етнокультурний розвиток сучасного українського суспільства в умовах політики реваншу російської федерації» (керівник фундаментальної НДР (2021–2023) – Ю.С. Фігурний); 2. «Етногенез українського народу у світлі сучасних наукових даних та методологічних підходів» (керівник фундаментальної НДР (2022–2024) – В. Ф. Ятченко); 3. «Геополітична суб'єктність України в умовах глобальних викликів» (керівник фундаментальної НДР (2022–2024) – К. В. Настояща); 4. «Громада українців Криму: формування, стан, перспективи і

асиміляційні загрози (кінець XVIII – початок XXI ст.» (керівник фундаментальної НДР (2021–2023) – І. Й. Краснодемська); 5. Формування нової української політичної нації: екзистенційні виклики війни, глобальна проукраїнська консолідація, інтенсифікація євроінтеграційних процесів (керівник прикладної НДР (2023–2024) – В. С. Крисаченко); 6. «Українознавство в системі національно-патріотичного виховання учнівської молоді в процесі збереження та відтворення ідентичності української нації в Україні та за кордоном» (керівник прикладної НДР (2023–2024) – О. О. Газізова); 7. «Українознавство у впровадженні національно-патріотичного виховання в освітній та гуманітарний простір України в умовах війни» (керівник прикладної НДР (2023–2024) – О. В. Шакурова); 8. «Особливості сучасної державної мовної політики в східних і деокупованих регіонах України» (керівник прикладної НДР (2023–2024) – Ю. О. Лебедева).

Попри всі труднощі, пов'язані прямо й опосередковано з повномасштабною російсько-українською війною, з дотриманням усіх рекомендацій МОН України науковий форум розпочав свою роботу. З 10.30 до 11.00 здійснено реєстрацію учасників заходу. Об 11.00 відбулося його відкриття, а завершив він свою роботу о 17.00.

Міжнародна науково-практична конференція «Розвиток українознавства в умовах повномасштабної російсько-української війни: від захисту культурної спадщини України до консолідації українців і світового українства» розпочала роботу із заслуховування привітань її учасникам від керівників зарубіжних філій НДІУ. Першою привітала учасників і шанованих гостей Діна Олексіївна Демір

Василь Чернець

(Турецька республіка, м. Стамбул); наступною – Юлія Володимирівна Сліпич (Чеська республіка, м. Пршештице), а завершила – Поліна Опанасюк, донька керівника філії у м. Монреаль (Канада) Ольги Петрівни Опанасюк.

Свій виступ директор НДІУ В. Г. Чернець розпочав з того, що нагадав присутнім про жорсткі вимоги керівництва МОН України щодо проведення велелюдних наукових заходів в умовах воєнного часу, а саме необхідність під час повітряної тривоги перебувати усім у бомбосховищах. Тому Василь Гнатович представив учасникам конференції Ю. С. Фігурного, який мав при потребі супроводити всіх до найближчого захищеного укріплення, яке розташоване на території лікарні «Охматит».

Аналізуючи перебіг повномасштабної російсько-української війни та роль Інституту у вирі воєнного лихоліття, В. Г. Чернець наголосив: «Наразі перед співробітниками Науково-дослідного інституту українознавства є три головних

завдання. Перше – активне просування українознавства як науки по всьому світу. Цивілізований світ має зрозуміти, що Україна – не раша, а самодостатня держава з власною історією та давньою культурою. Невдовзі відбудеться зустріч з Міністром О. В. Лісовим, де буде розглядатися питання про введення українознавства як навчальної дисципліни до бакалаврату вишів. Українознавство має стати ідеологічним предметом. Друге завдання – повернення культурної спадщини України в умовах повномасштабної російської агресії. Нагадую, саме з цією метою вчені-українознавці 25 травня 2023 р. провели Міжнародну науково-практичну конференцію «Проблеми ідентичності культурної спадщини України в умовах російсько-української війни та у повоєнний період». Науковці, освітяни та представники громадянського суспільства України обговорили низку актуальних проблем, які постали перед українським соціумом під час повномасштабної російсько-української війни, а саме ідентифікація культурно-мистецьких надбань, що допомагають утвердженню національної ідентичності, та створили три експертні ради – з літератури, образотворчого мистецтва й музики, які активно працювали над проблемами збереження української культурної спадщини. Сьогодні ми заслухаємо попередні звіти про напруження шановних голів цих експертних рад. Третє завдання – посилення ролі українознавства у консолідації українців і світового українства під час російсько-української війни. Українське суспільство потребує міцних підвалин, й українознавство має стати й, зрештою, стане тим надійним фундаментом Української держави. Хтось – воює, хтось – грабує,

Андрій Петровський

хтось – перебуває за кордоном, а вчені-українознавці докладають чималих зусиль для наближення перемоги над ворогом».

Аспірант НДІУ та співробітник МОН України А. І. Петровський виголосив привітання від Директорату науки та інновацій МОН України, а саме від заступника генерального директора – керівника експертної групи з питань моніторингу і оцінювання наукової, науково-технічної та інноваційної діяльності Д. Ю. Чайки: «Дозвольте привітати вас з нагоди проведення міжнародної науково-практичної конференції «Розвиток українознавства в умовах повномасштабної російсько-української війни: від захисту культурної спадщини України до консолідації українців і світового українства». Варто відзначити, що тема конференції і тематика її секцій відображають актуальні виклики сьогодення. Обговорення розвитку українознавчих досліджень, збереження української культурної спадщини в умовах

повномасштабної війни, досліджень питань етногенезу українського народу та формування української політичної нації, захисту української мови, консолідації та посилення взаємодії між українцями в світі та інших важливих питань має сприяти виробленню наукових заasad для державної політики у відповідних сферах. В умовах важкої боротьби, яку Україна веде із зовнішньою агресією, ґрунтовні дослідження українських вчених-істориків, етнологів, філологів, культурологів, мистецтвознавців, інших фахівців гуманітарного напрямку дуже важливі для посилення здобутків української науки, протидії ворожій пропаганді та руйнування сформованих нею наративів. Бажаю учасникам конференції продуктивного обговорення актуальних питань українознавства, плідної дискусії та напрацювання вагомих ідей, що будуть корисними для подальшого розвитку відповідних досліджень в Україні».

Український кінорежисер, лауреат Державної премії України імені Олександра Довженка, заслужений артист України, віце-президент Національної академії мистецтв України, заступник голови експертної групи з образотворчого мистецтва О. Г. Санін у вітальному слові наголосив: «В умовах повномасштабної ворожої агресії ми зіштовхнулися з великими викликами. Національна академія мистецтв України бореться за повернення митців, яких свого часу приватизувала імперія. Проте треба фахово підходити до повернення культурної спадщини України, оскільки весь світ сподівається від нас не лише успіхів на фронті, а й у культурному будівництві». Олесь Санін відзначив: «Віїзд українців за кордон, за офіційними

Олесь Санін

свідченнями – близько 5,5 млн. осіб, за неофіційними – понад 8 млн., став ще одним потужним викликом для України. Там вони активно інтегруються в зарубіжний культурний простір. Є така думка, що у митця нема ідентичності, особливо вона поширена в англосаксонському світі, але ми маємо допомогти молодим українським митцям усвідомити власну ідентичність. Нам треба будувати візію розвитку української нації, наші ідеї мають бути яскравими, визначальними й життєстверджуючими. Я неодноразово відвідую військові частини, для українських воїнів дуже важливо знати, що вони захищають. Нам треба всіляко захищати культурну спадщину й творити візію майбутнього».

Віце-президент Національної академії мистецтв України, член-кореспондент Національної академії мистецтв України, заслужений працівник культури України, доцент, генеральний директор Національного музею «Київська картинна галерея», голова експертної групи з

*Юрій Вакуленко**Андрій Пастушенко*

образотворчого мистецтва Ю. Є. Вакуленко у привітанні зазначив, що під час війни актуалізувалося питання не лише про декомунізацію, а й деколонізацію України від багатовікової колоніальної спадщини російської імперії. На думку Юрія Євгеновича, боротьба за культурну спадщину має стати одним із пріоритетів державної політики на всіх рівнях.

Заступник командира добровольчого батальйону «ОУН», учасник російсько-української війни А. І. Пастушенко (позивний «Сивий») у виступі привітав учасників наукового форуму та наголосив: «Ви маєте зробити Україну українською. На жаль, за більш ніж тридцять років Україна так і не стала українською. Не було ні української влади, ні по-справжньому українських президентів. Навіть Віктор Ющенко свою українськість бачив у вуликах. Все це й призвело до російсько-української війни. Для мене це вже п'ята війна. Я з побратимами воюємо за те, щоби наші діти і внуки отримали у спадок від нас

українську Україну. Втікаючи від війни, Україну покинуло від 5 до 10 млн. біженців. Одним із важливих завдань Інституту українознавства є налагодження зв'язків з українськими біженцями й українською діаспорою. Кожна країна, яка надала притулок українцям, буде намагатися використовувати їх у власних інтересах. Тому нам треба повернути біженців з тим великим досвідом, які вони отримують за кордоном, додому й використати їх потужний ресурс для відбудови Української держави». На завершення Андрій Іванович зазначив: «Інститут українознавства має активно творити українськість та українізм, вибачте за такий неологізм. Ви повинні мати вплив на центри прийняття рішень в Офісі Президента, у Верховній Раді, у Кабінеті Міністрів України. Вчені – це еліта українського суспільства!».

Директор департаменту культурно-громадського розвитку Маріупольської міської ради, керівник філії НДІУ у Маріуполі Д. В. Трима привітала учасників

Діана Трима

конференції, побажала успішної роботи та, зокрема, наголосила: «Жорстока російсько-українська війна пришвидшила формування української політичної нації. Великий вплив на Сході й Півдні України мали російська мова й російська культура, проте війна кардинально змінила ситуацію. У Маріуполя було своє велике світле свято – 13.06. 2014 р., День визволення міста від проросійських бойовиків. Вірю, що невдовзі Маріуполь визволять від російських окупантів українські воїни. Тому треба формувати стратегію деокупації. Головне – це люди, які будуть жити на цих деокупованих територіях. Тому на часі формування державної політики повернення українських біженців на Батьківщину».

Голова Національної спілки композиторів України, лауреат Національної премії України імені Тараса Шевченка, член-кореспондент Національної академії мистецтв України, голова експертної групи з музичного мистецтва І. В. Щербаков у вітальному слові відзначив

Ігор Щербаков

надзвичайну важливість повернення культурної спадщини України, оскільки російські імперці вважають своїми видатних українських композиторів Бортнянського, Березовського, Веделя та багатьох інших діячів культури України. Ігор Володимирович у зв'язку з цим наголосив: «Кого ми маємо визнати українськими композиторами, а кого російськими? Якщо на Прокоф'єва й Стравинського ми не претендуємо, то за Чайковського треба боротися. На жаль, українська громадськість розділилася на дві великі частини – за і проти Чайковського. Петро Ілліч генеалогією, всім своїм життям і геніальною творчістю тісно пов'язаний з Україною й українською культурою. Чайковський активно й повсякчас використовував український мелос та українську культуру. Треба мобілізувати громадську думку, треба системно боротися за Чайковського. Доки триває війна, ми не вирішимо остаточно це питання, але загалом його треба вирішувати та повертати Чайковського Україні!».

Костянтин Чернявський

Голова Національної спілки художників України, заслужений художник України, кандидат з мистецтвознавства, доктор філософії, доцент К. В. Чернявський у виступі акцентував увагу на тому, що російські агресори намагаються цілеспрямовано знищити Українську державу, українську націю, українську мову й українську культуру. Тому він з побратимами намагався порятувати українське образотворче мистецтво з Чернігова, Харкова, Чугуєва й інших прифронтових міст. Костянтин Володимирович, зокрема, відзначив: «Боротьба за повернення культурної спадщини має стати пріоритетом для державних структур, науковців, мистецьких, культурницьких й освітянських організацій України. З власного досвіду знаю, як нелегко було започаткувати українську Міжнародну мистецьку премію імені Іллі Рєпіна, оскільки у державі-агресорці вже існувала така відзнака, й скільки так званих «братів» і місцевих проросійських діячів «попили моєї крові!» Боротьбу за

українську культурну спадщину треба було розпочинати ще раніше, з 90-х років ХХ століття, але тоді це було не на часі... Але крига скресла, у провідних мистецьких музеях США та Європи художники Рєпін, Куїнджі, Айвазовський вже фіксуються як українські митці, і це лише початок. Українське громадянське суспільство має активно долучитися до цього процесу й завершити повернення до українського культурного простору геніальних синів і дочок України. Ми з колегами, зі свого боку, ініціюємо цілу низку художніх проєктів, зокрема «Маріуполь – нескорений», які будуть сприяти відродженню української культури й художнього образотворчого мистецтва».

Провідний науковий співробітник відділу культурології НДІУ, доктор філологічних наук Ю. Л. Мосенкіс розповів присутнім, що він є автором 200 книжок, двох тисяч статей, а з травня по жовтень цього року оприлюднив ще 12 книг. Юрій Леонідович відзначив, що під час війни треба реально робити

Юрій Мосенкіс

справи, а не імітувати їх, українці мають об'єднуватися й співпрацювати задля перемоги над російськими окупантами.

В. Г. Чернець повідомив учасникам конференції, що НДІУ буде активно підтримувати українських вчених і друкувати їхні наукові праці у власному видавництві «Українознавство», воно забезпечить якісну редакційну роботу, редагування, коректуру, верстку, дизайн, виготовлення оригінал-макетів, технічну редакцію, контроль за виготовленням макетів для друку та остаточну підготовку до видання наукових монографій, підручників, наукових посібників, збірників наукових праць, тез і матеріалів наукових конференцій, науково-популярну літературу тощо.

Новопризначений генеральний директор Національного заповідника «Киево-Печерська лавра», кандидат історичних наук, почесний краєзнавець України, знаний археолог М. А. Остапенко розповів присутнім, що своє головне завдання на цій відповідальній посаді вбачає в остаточному поверненні сакральної святині України в український гуманітарний простір: «Киево-Печерська лавра була головним бастионом російської імперської машини й імперців-шовіністів. Вони перетворили Киево-Печерську лавру в осередок злочинного «русского мира» та базу російського вторгнення. Так не має бути, тому ми активно працюємо, щоби українська ідентичність остаточно повернулася до духовного осердя України. Також мене турбує доля історичних пам'яток, занепащених при будівництві Каховської ГЕС. Після знищення цієї гідротехнічної споруди російськими окупантами відбулося повернення із забуття Великого Лугу, унікальної природної

Максим Остапенко

й національної пам'ятки України. Як відомо, грецький історик Геродот описав його у всесвітньо відомій праці «Історія» під назвою «Гілея». Археологи, історики, натуралісти, природознавці, екологи й інші дослідники отримали можливість після завершення російсько-української війни дослідити цей самобутній цивілізаційний феномен. Проте співробітники Укргідроенерго вже готують проект з відновлення Каховської ГЕС, хоча великої доцільності для економіки й природокористування України вона вже не матиме. Тому я звертаюся до учасників конференції підтримати мою пропозицію не відновлювати Каховську ГЕС, а зберегти Великий Луг для проведення комплексних досліджень, оскільки там знаходяться тисячі різноманітних пам'яток, зокрема залишки запорозьких січей (90 %)».

Провідний науковий співробітник відділу культурології НДІУ, завідувач відділу кам'яної доби Інституту археології НАН України, професор Національного

Леонід Залізняк

університету «Кієво-Могилянська академія», доктор історичних наук, професор Л. Л. Залізняк виголосив доповідь «Радикальна зміна концепції україногенезу за доби незалежності», у якій, зокрема, відзначив, що після більш ніж тридцятирічної дискусії щодо походження українців, нарешті, на академічному рівні набула пріоритетності ранньосередньовічна теорія українського етногенезу, залишивши далеко позаду трипільсько-арійську, кієво-руську й пізньосередньовічну гіпотези.

Доктор мистецтвознавства, професор, заслужений працівник культури України, завідувач кафедри теоретичної і прикладної культурології Одеської національної музичної академії імені А. В. Нежданової О. М. Маркова у доповіді «Культурологічний стрижень українознавства в наслідуванні скородинської традиції» наголосила, що вченим-українознавцям треба активніше брати участь у захисті культурної спадщини й долучатися до повернення Петра

Олена Маркова

Чайковського до українського гуманітарного простору, оскільки він зробив для України дуже багато.

Завідувач відділу культурології НДІУ, доктор філософських наук, професор В. Ф. Ятченко у доповіді «Генеza онтологічного статусу людини в українському

Володимир Ятченко

Віталій Андрєєв

фольклорі» наголосив, що треба поважати діячів культури й мистецтв, які прямо чи опосередковано дотичні до української культурної спадщини, й повертати їх Україні й українцям.

Доктор історичних наук, професор В. М. Андрєєв презентував колективну монографію «Заборонити рашизм». Зокрема, Віталій Миколайович зазначив, що авторський колектив у складі чотирнадцяти дослідників намагався комплексно й системно проаналізувати цю актуальну тему й тим самим долучитися до боротьби з російськими окупантами.

Доктор мистецтвознавства, заслужений діяч мистецтв України, професор Одеської національної музичної академії імені А. В. Нежданової Л. М. Шевченко у доповіді «Одеса і світовий скрябінізм» акцентувала увагу присутніх, що Південна Пальміра стала визначним центром, де формувалася мистецька еліта, розвивалася музика, музична культура під значним впливом тогочасних модерних та авангардних тенденцій.

Лілія Шевченко

Кандидат педагогічних наук, доцент кафедри педагогіки, корекційної освіти та менеджменту Чернігівського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти імені К. Д. Ушинського Л. В. Іваненко виголосила доповідь: «Толерантність у сучасних європейських інтеграційних процесах», у якій розкрила

Людмила Іваненко

Олександра Дейнека

засадничу сутність толерантності, головні її принципи та порівняла сприйняття толерантності в Європейському Союзі й Україні.

Керівник філії НДІУ у Швейцарській Конфедерації О. О. Дейнека оприлюднила доповідь «Діяльність філії НДІУ у Швейцарській Конфедерації». Олександра Олександрівна, зокрема, відзначила: «Українська спільнота намагається долучити швейцарців до української культури. Мій син грає на бандурі. Дуже важливим є розвиток недільних шкіл у Швейцарській Конфедерації, тому наша філія активно долучається до їх створення. Ще одним напрямком нашої діяльності є започаткування спільних проєктів, що значно посилює українсько-швейцарську співпрацю. Щодо повернення українських біженців до України, то їм треба створити гідні умови праці на Батьківщині».

Завідувач відділу військово-патріотичного виховання НДІУ, доктор філософських наук, професор, заслужений

Валентин Крисаченко

діяч науки і техніки України В. С. Крисаченко виголосив доповідь «Українська політична нація і громадянська ідентичність: синергія взаємодії», у якій фахово проаналізував головні етапи становлення цієї важливої державотворчої сили та окреслив її головні завдання: «Український етнос має стати політичною нацією. У сучасному розумінні, нація твориться державою. Чи може бути політична нація без держави? Може, коли нація бореться за відновлення державності. Існує проблема української політичної нації та української еміграції. Треба вирішувати на державному рівні проблему надання громадянства зарубіжним українцям. Також треба розробляти концепцію творення українського світу».

Провідний науковий співробітник відділу української етнології НДІУ, доктор філософських наук, професор Г. С. Лозко у доповіді «Філософсько-теоретичні та етнологічні виміри етнокультури в контексті російсько-української

Галина Лозко

війни», зокрема, відзначила: «Всі люди, які живуть на планеті Земля, створюють так звану етносферу. Різноманітність людського світу забезпечується монокультурами. Етнічне розмаїття існує за рахунок самобутніх мов і культур. Мультикультуралізм – це суміш, мікс і хаос. Для українців надзвичайно важливо зберігати особливості власної культури».

Завідувач відділу українознавства Комунального закладу вищої освіти «Вінницька академія безперервної освіти» В. І. Лазаренко виголосив доповідь «Національно-патріотичне виховання в освітньому процесі України у період війни – складова консолідації українського суспільства», у якій акцентував увагу на тому, що посилення національно-патріотичного виховання має стати пріоритетом державної політики України, проте наразі українська освіта не має україноцентричного осердя, тому і вченим, і освітянам треба докласти значних зусиль, щоби його створити.

Володимир Лазаренко

Завідувач кафедри суспільних та політичних наук Національної академії управління, доктор історичних наук, професор, відмінник освіти України, лауреат премії ім. М. Грушевського НАН України, заслужений працівник культури України, академік АН ВШ України А. І. Павко у доповіді «Концепт ідентичності у вітчизняній та зарубіжній соціогуманітарній думці: проблеми методологічної рефлексії», зокрема, наголосив: «Без якісної фундаментальної та прикладної науки не буде перемог ні на фронті, ні в культурному житті. Проблема ідентичності є актуальною не лише для України, а і для багатьох європейських країн. Питання збереження культурної спадщини України є надзвичайно важливим й актуальним. Повернення в український гуманітарний простір Чайковського наразі є на часі. Наявність в його творчому доробку українського мелосу та українських культурних надбань переконливо свідчить про його належність до культури України». А. І. Павко

Анатолій Павко

Олеся Дзира

запропонував критерії належності того чи того митця до українського соціогуманітарного дискурсу: 1) генеалогічний родовід; 2) визнання самотності українського народу; 3) ставлення до української культури; 4) самоідентифікація; 5) ставлення до української мови.

Вчителька Комунального закладу «Огіївський лицей» Красноградського району Харківської області Я. В. Соляник виголосила доповідь «Українознавство у впровадженні національно-патріотичного виховання в освітній та гуманітарний простір України в умовах війни», у якій відзначила, що українознавство має стати надійним інструментом посилення національно-патріотичного виховання, а комплексне впровадження українознавства в освітньо-навчальний процес посприє посиленню української самотності, зміцненню патріотизму й повазі до

свого минулого, мови, культури, звичаїв і традицій, а все це разом допоможе українцям здобути перемогу в російсько-українській війні.

Завідувачка відділу зарубіжної україніки Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, кандидат історичних наук О. І. Дзира у доповіді «Читачі заборонених українознавчих видань

Яна Соляник

спецфонду Центральної наукової бібліотеки АН УРСР кінця 1960–70-х рр.», зокрема, наголосила, що головним завданням спеціального фонду було ведення контрпропаганди, а література, яка в ньому знаходилася, мала двоступеневий рівень доступу до неї: 1) секретний, 2) особливо секретний.

Завідувач відділу історичних пам'яток та культурної спадщини НДІУ, доктор філософських наук, професор Р. О. Додонов прочитав основні тези доповіді кандидата філософських наук Р. Х. Халікова «Документація військових злочинів РФ проти об'єктів релігійної спадщини». Також Роман Олександрович повідомив учасникам конференції, що Руслан Халікович є співзасновником «Майстерні академічного релігієзнавства», члени якої документально фіксують усі без винятку руйнування та пошкодження релігійних об'єктів на території України під час російсько-української війни. Важливо, акцентував доповідач, що найбільше постраждали сакральні об'єкти російської православної церкви в Україні, понад 500 храмів зруйновано й пошкоджено, багато загиблих і поранених, проте кіріл і пугін ці кричущі факти ігнорують і висловлюють не співчуття постраждалим, а нагороджують тих московських попів, які благословляли чинити ці жахливі злочини супроти людяності.

Вчителька історії, правознавства та громадянської освіти Іванківського ліцею №2 Іванківської селищної ради Вишгородського району Київської області, вчителька вищої категорії, вчитель-методист Г. М. Дубинська оприлюднила доповідь «Залучення юнацтва до участі в дослідницьких проектах як спосіб збереження історичної пам'яті та засіб

Галина Дубинська

національно-патріотичного виховання». Також Галина Михайлівна розповіла учасникам конференції про власні враження від перебування під рашистською окупацією: «В Іванкові рашисти вже вранці 25 лютого 2022 року знищили музей Катерини Приймаченко. Загалом окупація Іванкова тривала 36 днів. Не можна було вийти ні з хати, ні з будь-якого іншого укриття, російські снайпери відкривали вогонь без попередження. Я з моїм маленьким внуком натерпілися багато лиха. Після звільнення міста мною було організовано шкільну пошукову експедицію для документування злочинів рашистів. Ми обов'язково враховували моральний аспект. Тому спочатку брали дозвіл, а потім опитували постраждалих від російської агресії. В осмисленні російсько-української війни усна історія набуває вагомого значення, бо надає можливість зафіксувати й зберегти для нащадків її героїку й жахиття. Треба відзначити, що підручники «Нової української школи» значно відстають у

висвітленні сучасних історичних подій. На мою думку, національно-патріотичне виховання має розпочинатися саме з родинного кола, а потім продовжуватися у школі, університетах і навіть на роботі. Національно-патріотичне виховання є основою всіх основ!».

По завершенні виступу Г. М. Дубинська щиро подякувала організаторам за проведений на високому рівні науковий захід: «Учителі дуже потребують підтримки науковців, їхніх наукових напрацювань, присвячених нагальним українським питанням й особливо пов'язаним із повномасштабною російською агресією. Поєднання теорії з практикою допомагає краще організувати освітньо-навчальний процес і покращувати національно-патріотичне виховання, а все це разом посилює Україну та пришвидшує перемогу над рашистами!».

Доктор філологічних наук, професор, професор кафедри філософії та культурного менеджменту Національного університету «Острозька академія» Ж. О. Янковська у доповіді «Модус вільної звитяги й духу українства часів козаччини (за романом у віршах Ліни Костенко «Маруся Чурай»)», зокрема, відзначила, що українське козацтво займало важливе місце в національній історії та культурі, саме тому високопоетичне зображення тогочасних реалій геніальною українською поетесою у своєму художньому творі допомогло їй всебічно розкрити феномен українського козацтва.

По закінченні виступу Ж. О. Янковської В. Г. Чернець додав: «Особистість Ліни Костенко є унікальною в українській літературі й культурі. Ліна Василівна – живий український геній. Я мав за честь друкувати її твори в радянські

Жанна Янковська

часи, коли за публікацію праць Ліни Костенко можна було вмиг втратити роботу й подальші життєві перспективи. Наразі я дуже хочу запросити Ліну Василівну до Науково-дослідного інституту українознавства. Це моя мрія!».

На підсумковому пленарному засіданні відбулося обговорення результатів та прийняття ухвали конференції. Зокрема, В. Г. Чернець відзначив, що на поважному науковому зібранні було заслухано 10 привітань і 16 доповідей, загалом зголосилося взяти участь 155 учасників з багатьох регіонів України та з-поза її меж, а саме з Туреччини, Чехії, Швейцарії, Польщі, Великої Британії, Швеції, Німеччини, Канади, США.

Також Василь Гнатович зазначив: «Ще раз хочу наголосити про три найголовніших напрямки діяльності Інституту. По-перше, активне просування українознавства в Україні й у світі. По-друге, комплексний захист культурної спадщини України. По-третє, консолідація українського суспільства під час

російсько-української війни. Щиро Вам вдячний за участь у конференції. Ми не на фронті, але наша інтелектуальна праця дуже потрібна Україні!».

За підсумками роботи учасники наукового форуму прийняли ухвалу конференції: 1) Звернутися до керівництва Міністерства культури та інформаційної політики України з клопотанням завершити повернення П. І. Чайковського до культурної спадщини України та зберегти його прізвище у назві Національної музичної академії України. 2) Звернутися до Кабінету Міністрів України з проханням не відновлювати Каховську ГЕС, а зберегти Великий Луг для проведення комплексних наукових досліджень і після закінчення російсько-української війни створити на його базі Національний історико-екологічний заповідник. 3) Звернутися до керівництва Міністерства культури

та інформаційної політики України з клопотанням дозволити представити колективну монографію «Заборонити рашизм» у прайм-таймі єдиного телемарафону України та надати їй потужний інформаційний супровід.

Науковий співробітник відділу інформаційного забезпечення та наукових комунікацій НДІУ О. Сцібан здійснив фотофіксацію конференції.

Юрій ФІГУРНИЙ

orcid.org/0000-0002-6463-0920
кандидат історичних наук,
завідувач відділу
української етнології НДІУ

Ольга ШАКУРОВА

orcid.org/0000-0001-9842-2997
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
відділу української етнології НДІУ

DOI: 10.30840/2413-7065.4(89).2023.295040

ЗУСТРІЧ З МІНІСТРОМ ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ ОКСЕНОМ ЛІСОВИМ ДЕЛЕГАЦІЇ ВЧЕНИХ НДІУ

У четвер, 21 грудня 2023 р., після шести днів пікетування вченими-українознавцями Науково-дослідного інституту українознавства (далі – НДІУ) головної будівлі (Берестейський проспект, 10) Міністерства освіти і науки України відбулася довгоочікувана зустріч делегації науковців з Міністром освіти і науки України Оксеном Лісовим.

Треба відзначити вагому роль у проведенні цієї зустрічі тимчасово виконуючого обов'язки генерального директора Директорату науки та інновацій Григорія Мозолевича, який посприяв налагодженню плідної комунікації між НДІУ й МОН.

На зустрічі були присутні Міністр МОН України Оксен Лісовий та два заступники – Михайло Винницький і Денис Курбатов. Делегацію НДІУ очолив

його директор – доктор філософії, професор, заслужений працівник освіти України, лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки Василь Чернець. Разом із ним до МОН прибули доктор філософських наук, професор, завідувач відділу військово-патріотичного виховання НДІУ Валентин Крисаченко; доктор філософських наук, професор, завідувач відділу культурології НДІУ Володимир Ятченко; кандидат історичних наук, завідувач відділу української етнології НДІУ, голова первинної профспілкової організації НДІУ Юрій Фігурний; кандидат історичних наук, вчений секретар НДІУ Юлія Лебедева; кандидат філологічних наук, завідувач відділу аспірантури й докторантури НДІУ Людмила Сорочук; науковий співробітник відділу філології НДІУ Юліана Шинкарик.

*Людмила Сорочук, Юрій Фігурний, Василь Чернець, Володимир Ятченко,
Юліана Шинкарик, Валентин Крисаченко*

Зустріч розпочалася о 15.30 і тривала понад дві години та проходила загалом у конструктивному руслі. Головними промовцями виступили Оксен Лісовий та Василь Чернець, проте й інші учасники активно долучалися до виваженої, а іноді й дуже гострої дискусії. Оксен Васильович розпочав свій виступ з того, що повідомив присутнім про головні напрямки реформування української освіти й науки. Оскільки МОН, на його думку, не в змозі контролювати, оцінювати й фінансувати наукові інституції, які наразі знаходяться у його підпорядкуванні, тому було прийнято рішення реорганізувати їх і перепідпорядкувати чи Національній академії наук України (далі – НАН), чи закладам вищої освіти. Оксен Лісовий повідомив, що мав розмову з керівником НАН Анатолієм Завгороднім, який категорично відмовився від можливого підпорядкування НДІУ Академії, тому МОН вирішило приєднати НДІУ до Київського національного університету імені Тараса Шевченка (КНУ). На переконання Міністра, така реорганізація збереже Інститут та значно посилить його науковий потенціал.

У свою чергу Василь Чернець розповів високопосадовцям, яким чином в умовах повномасштабної російсько-української війни дієво працює НДІУ. Зокрема, Василь Гнатович наголосив, що за останній рік Інститут провів дві міжнародні конференції, в ході яких створені експертні групи літературознавців, музикознавців, мистецтвознавців, які, за домовленістю з ЮНЕСКО, працюють над поверненням культурної спадщини України з російського світоглядного полону. В січні–лютому 2024 р. будуть названі імена українських діячів, творчість яких незаконно привласнила росія, і які,

Оксен Лісовий

за допомогою європейських структур, будуть повернуті Україні. В умовах війни було створено також 24 зарубіжні філії Інституту у провідних країнах Європи й Північної Америки, які працюють виключно на волонтерських засадах та сприяють збереженню самотності українців і підтримують активні стосунки української діаспори з материковою Україною. Також Василь Чернець зазначив: «Особливо це питання актуалізувалося під час повномасштабної агресії рашистів, коли, за різними підрахунками, Українську державу вимушено покинуло близько десяти мільйонів її громадян. На жаль, влада не завжди швидко реагує на виклики, які внаслідок різного ряду об'єктивних і суб'єктивних причин постають перед українськими біженцями, тому вчені-українознавці через представників власних філій надають їм цілу низку освітніх і гуманітарних послуг. Тому я прошу надати слово Юліані Шинкарик, яка стисло розповість пану Міністру та колегам про основні напрямки

діяльності закордонних представництв Інституту».

Юліана Василівна окреслила головний спектр координаційної роботи НДІУ, спрямованої на забезпечення базових потреб українських біженців та діаспори, які масштабувалися з початком вторгнення російських загарбників 24 лютого 2022 року, та як до вирішення цих нагальних питань долучилися філії Інституту. Зокрема, вона продемонструвала високопосадовцям відеозвернення очільниці громадської організації «Українська хата в Йорданії» Олени Смаглюк та керівниці філії НДІУ Валерії Клименко. Від імені української громади в Йорданському Хашимітському Королівстві вони попросили Оксена Лісового змінити своє помилкове рішення щодо реорганізації Інституту, оскільки його діяльність активно сприяє консолідації українців в Україні та за її межами й допомагає у боротьбі з ворогом [1].

Юліана Василівна поінформувала високопосадовців, що науковці відділу української філології НДІУ проводять

мовні тренінги. Зокрема, в листопаді 2023 року розпочав роботу тренінг «Говоримо українською», де учасниками є команда Департаменту культурно-громадського розвитку Маріупольської міської ради та куратори з центрів «Я – Маріуполь» по всій Україні. Заняття відбуваються в онлайн-форматі. Метою заходу є формування мовленнєвих навичок громадян України, які прагнуть якомога швидше почати розмовляти українською мовою.

Також Юліана Шинкарик розповіла присутнім про започаткований з ініціативи відділу української філології НДІУ Міжнародний щорічний літературно-мистецький конкурс есе серед учнів 1–4, 5–8 та 9–11 класів на теми: «Воїн ЗСУ. Хто він?», «Образ сучасного українського воїна»: «Це відкритий українознавчий захід, що проводиться з метою формування національної ідентичності, визначення ціннісних орієнтирів, привернення уваги українських дітей в Україні та за її межами до Збройних сил України, які на сучасному етапі є одним із найважливіших

*Валентин Крисаченко, Юліана Шинкарик, Юрій Фігурний,
Василь Чернець, Володимир Ятченко*

елементів політичної системи суспільства і держави. На сьогодні актуалізувалося завдання поширення серед учнівської молоді інформації про українських воїнів, які стоять на захисті національних інтересів, територіальної цілісності та недоторканності кордонів України.

Завершуючи свій виступ, Юліана Шинкарик прочитала конкурсну роботу учениці сьомого класу, присвячену татові-військовослужбовцю Збройних сил України, який загинув на полі бою, захищаючи Україну.

Денис Курбатов повідомив присутнім, що наразі в Україні функціонує 306 науково-дослідних інституцій, з них 15, підпорядкованих МОН, є різнопрофільними, тому й виникла нагальна потреба у їх реорганізації. Проте, наголосив заступник Міністра, «про знищення Інституту не йдеться, ми лише намагаємося зберегти Ваш кадровий і науковий потенціал та знайти надійніше його фінансування. Тому приєднання Інституту до Київського національного університету імені Тараса Шевченка надасть йому друге дихання та допоможе реалізувати Ваші плани».

У свою чергу Юрій Фігурний, зокрема, наголосив: «Україна надзвичайно потребує реформ. Євроатлантичні прагнення українців не стануть реальністю, допоки ми не проведемо системні й комплексні зміни. Але вони мають бути продумані й обґрунтовані. Ви, пане Денисе, готуючи реорганізацію Науково-дослідного інституту українознавства, мали би спочатку створити робочу групу, особисто зустрітися з директором НДІУ Василем Чернецем і ректором КНУ Володимиром Бугровим та напрацювати дорожню карту. Замість цього Ви без попереднього узгодження із зацікавленими сторонами

ввечері 06.12.2023 надсилаєте нам лист з вимогою до «12 грудня поточного року» надати Міністерству пакет документів для розроблення проекту розпорядження Кабінету Міністрів України «Про погодження реорганізації Науково-дослідного інституту українознавства шляхом приєднання до Київського національного університету імені Тараса Шевченка». Це так не робиться! Тим більше, ми знаємо, що в Університеті теж є великі проблеми саме із фінансуванням. Уже близько чверті століття функціонує самостійний Центр українознавства при Київському університеті. Але колись це був дуже потужний центр, він нараховував понад 30 співробітників і сумісників. Проте з часом, у зв'язку зі змінами, він почав деградувати, й тепер його статус суттєво понизився. Наразі – це Центр українознавства при філософському факультеті КНУ. Так сталося, тому що змінилося його грошове утримання і він перейшов, як і Науково-дослідний інститут українознавства, на фінансування від науково-дослідних тем та наразі вже майже другий рік не функціонує. Формально в ньому тільки рахується керівником Микола Обушний і декілька співробітників, а реально він не працює, бо нема фінансування. Тому якщо наш Інститут буде реорганізований і приєднаний до Київського університету, то, ймовірно, через рік, після завершення шести науково-дослідних робіт, від нього теж залишиться лише одна назва».

Навколо механізмів фінансування НДІУ серед учасників розмови розгорнулася цікава дискусія. Василь Чернець акцентував увагу Оксена Лісового, Дениса Курбатова й Михайла Винницького, що в умовах повномасштабної російсько-української війни Науково-дослідний

інститут українознавства є не звичайною науковою інституцією, а насамперед закладом, який активно дає відсіч гуманітарній агресії рашистів, формує сучасні ідеологічні засади Української держави, сприяє посиленню національно-патріотичного виховання українських громадян, послідовно координує зв'язок з українською діаспорою, системно допомагає вирішувати гуманітарні питання українських біженців та цілеспрямовано повертає українську культурну спадщину, привласнену рашистами. Вся ця потужна робота, наголосив Василь Гнатович, дає право Інституту на отримання стабільного базового фінансування, незалежно від участі у міністерському конкурсі Проектів, який має стати лише додатковим джерелом надходження грошового ресурсу.

Оксен Лісовий погодився, що робота НДІУ є важливою для України, проте зазначив: «Тільки сама назва «українознавство» не дає права Вам існувати, мені насамперед треба ефективна робота! Під час війни бізнес працює значно краще від академічної науки! Мені покладали на мій робочий стіл аудиторський звіт про установи, які треба реорганізувати чи ліквідувати. Я буду це робити!».

На такі досить емоційні слова Оксена Лісового Василь Чернець спокійно відповів, що Науково-дослідний інститут українознавства є успішною інституцією, про це свідчать його реальні здобутки, а саме: НДІУ за результатами державної атестації, проведеної 23 травня 2023 року, визначається таким, що пройшов державну атестацію на три роки, за її підсумками наукову установу віднесено до II класифікаційної групи, по-перше. По-друге, 30 червня 2023 року Інститут як одну з кращих установ внесено до

Державного реєстру наукових інституцій, яким надається підтримка держави, важливо, що всі ці Свідоцтва підписав присутній на зустрічі заступник Міністра Денис Курбатов. «Невже, пане Міністре, ці «Свідоцтва» для Вас не є свідченням успішності й життєздатності нашої наукової установи?» – резонно запитав директор НДІУ.

Оксен Лісовий, продовжуючи дискусію, наголосив: «Реформи, які я роблю, не моя забаганка. Я виконую завдання Кабінету Міністрів України й звітуюся за хід їх виконання перед своїм керівництвом. Або Ви працюєте і продукуєте реальні результати, або Ви нам не потрібні. Українське військо потребує конкретних результатів. Мені потрібно сьогодні на сьогодні!»

Згодом до розмови приєднався Михайло Винницький, який наголосив, що у 2024 р. всі наукові установи, підпорядковані МОН, будуть реорганізовані, тому, «колеги, шукайте, де Вам буде комфортно». Продовжуючи цю тезу, Оксен Лісовий додав: «Реорганізуючи Інститут, ми шукаємо для Вас найкращий шлях. Якщо НДІУ залишиться при МОН, це буде дуже жорстко! Ви не витримаєте такого режиму роботи, а ми будемо позбуватися тих, хто з тих чи інших причин не буде справлятися зі своїми обов'язками. Якщо Ви розробите певну ідеологему, яку прочитають 250 тисяч, і вона буде мати певний розголос, це буде для мене результат! Якщо Ви охопите 800 осередків української діаспори – це буде результат! Якщо Ви допоможете повернути з-за кордону українців до України – це буде результат!».

Дещо понизити градус емоційної дискусії вдалося Володимирі Ятченку, який відзначив: «Маючи величезний досвід

*Юліана Шинкарик, Юрій Фігурний, Василь Чернець,
Володимир Ятченко, Людмила Сорочук, Григорій Мозолевиц*

викладацької роботи, я з кожним роком спостерігаю, як позбавлення годин у навчальному процесі, а згодом і цілковите вилучення низки гуманітарних дисциплін, зокрема етики й естетики, негативно відображається на інтелектуальних здібностях нашої студентської молоді. Тому треба обов'язково повернути українознавство як навчальну дисципліну в освітній гуманітарний простір України.

Оскільки зустріч делегації вчених-українознавців з Оксеном Лісовим тривала вже більше двох годин і Міністр поспішав у своїх справах, то голова первинної профспілкової організації НДІУ Юрій Фігурний запитав його: «Оксене Васильовичу, який же підсумок нашої першої й такої цікавої розмови?». «Ми Вам даємо тиждень на роздуми. Думайте, до кого Ви приєднаєтеся», – виважено відповів очільник МОН України.

На це директор НДІУ Василь Чернець відповів, що за цей тиждень він спільно з фахівцями-юристами опрацює пропозиції МОН, а також дочекається відповіді з

Кабінету Міністрів України на звернення колективу, який справедливо вважає, що фактичне знищення Науково-дослідного інституту українознавства в умовах війни – це антидержавницький крок і реально грає на руку ворогові.

Підсумовуючи все почуте й побачене, автор цього матеріалу зробив для себе такі висновки, які можна назвати оціночними судженнями, але які, ймовірно, будуть корисними для подальшого відстоювання колективом НДІУ права на існування як самостійної наукової установи.

По-перше, Оксен Лісовий – справжній інтелектуал і гарний оратор. Разом з тим його безапеляційність, безкомпромісність і впертість були вражаючими. Під час усієї зустрічі Оксен Васильович намагався нас вислухати, але чув він лише себе. Склалося враження, що особисто ним та його командою доля Інституту вже остаточно вирішена.

По-друге, заступники Міністра. Денис Курбатов – справжній технократ,

добре підготувався до зустрічі, володів інформацією й виважено спілкувався з вченими-українознавцями. На противагу йому Михайло Винницький яскраво проявив свою невихованість і «вишукане» безкультур'я. Спочатку він так досить своєрідно прокоментував відео, яке надіслали представники української діаспори з Йорданії: «Ви нам демонструєте листи від маргінальних людей». Хіба може так говорити державний службовець, який народився в Канаді, вихованець «Пласту», патріот-реформатор про українську діаспору?

Наостанок Михайло Винницький намагався підловити на неправді Володимира Ятченка, коли той розповідав про студентів з власного педагогічного досвіду. «У НДІУ немає студентів!» – заявив пан Михайло. Таки немає, але у нас наразі є аспіранти... Вам, шановний, треба не у смартфоні «залипати», а колег уважно слухати.

По-третє, керівництво МОН вирішило провести системне й комплексне реформування освіти й науки України, а, як кажуть українці, «Най Вам Бог помагає!». Однак і саме Міністерство має перетворитися на координаційний центр зі стратегії та розвитку освітянської, наукової, гуманітарної й інтелектуальної сфер Української держави. Треба не ліквідувати, навіть під виглядом реорганізації, заклади вищої освіти й наукові установи, а надати їм реальну, а не суто формальну суб'єктність, автономію та оптимальне фінансування. Нагадаємо управлінцям МОН, що найкраща українська реформа – реформа децентралізації

в Україні, коли було здійснено передачу значних повноважень та бюджетних надходжень від державних органів до органів місцевого самоврядування. Ось вам зразок для реформування, панове-управлінці.

По-четверте, давньогрецький інтелектуал Архімед полюбляв говорити: «Дайте мені опертя і я переверну Землю!». Сучасний український мислитель і державний діяч Оксен Лісовий просить вчених-українознавців створити ідеологему, яка зацікавить українське суспільство. Пане Міністре, є така ідеологема! Вона називається – українознавство! Якщо завдяки Вашій діяльності на посаді очільника МОН українознавство повернеться у школи, гімназії, ліцеї, профтехучилища, коледжі, інститути, академії, університети, то українська молодь стане справді українською, «руський мир» згине на українських теренах як роса на сонці, а статті вчених-українознавців будуть читати десятки й сотні тисяч громадян Української держави!

Кандидат історичних наук, вчений секретар НДІУ Юлія Лебедева здійснила фотофіксацію зустрічі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Підтримка НДІ українознавства від української діаспори Йорданського Хашімітського Королівства. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=OY6ggP27SH0>

Юрій ФІГУРНИЙ

orcid.org/0000-0002-6463-0920
кандидат історичних наук,
завідувач відділу
української етнології НДІУ

**ПРОБЛЕМИ ВІТЧИЗНЯНОГО ЕТОСУ
В КОНТЕКСТІ ЧИННИКІВ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ КУЛЬТУРИ
(Рецензія на монографію: Мех Н. О. Етос українського народу:
ціннісні домінанти культурного простору. Київ: Інститут
мистецтвознавства, фольклористики та етнології
ім. М. Т. Рильського НАН України, 2022. 187 с.)**

Змістовне, раціональне, парадигмальне наповнення культурного простору цивілізаційних країн і народів, їх етносів значною мірою визначає детермінантні чинники формування етосу українського народу в контексті історичного досвіду та сьогодення. Нагадаємо в цьому зв'язку, що термін «етос», який має виразно окреслене лінгвокультурне забарвлення, в новітніх енциклопедичних виданнях соціогуманітарного спрямування трактується як втілення стилю життя певної суспільної групи, узвичаєної в ній ієрархії цінностей, орієнтації її культури. Слід підкреслити, що складна, контрверсійна, дискусійна проблематика етосу українського народу на різних часових зрізах його історичного розвитку передбачає ґрунтовне вивчення і творче осмислення різних сегментів вітчизняного культурного простору у вимірі європейських традицій і цінностей. Без сумніву, її потрібно віднести до перспективних напрямків сучасних наукових розвідок, студій, дискурсів у царині історії, філології, культурології, мистецтвознавства, а також міждисциплінарних інтегративних досліджень. Ретельне вивчення тексту монографічного дослідження доктора філологічних наук Наталії Мех на тему «Етос українського народу: ціннісні домінанти культурного простору» переконливо засвідчує, що воно є вагомим внеском у вивчення

актуальних теоретичних і прикладних аспектів функціонування поліструктурного мовно-культурного простору українського народу. Належний методолого-рефлексивний рівень рецензованої монографічної праці обумовлений насамперед її чіткою, логічною структурою, виваженою позицією авторки в процесі осмислення та аналізу наукової проблеми. Зазначимо, що структурними компонентами монографічного дослідження є передмова, чотири розділи, післямова, список джерел та літератури, англomовна анотація.

Зокрема, в передмові Н. Мех коректно сформулювала в узагальненому вигляді низку слушних авторських зауваг та порад, які мають допомогти освіченому читачеві більш глибоко зрозуміти сенс та вектор запропонованого наукового пошуку. На нашу думку, вартісним є твердження дослідниці про те, що фундамент культури насамперед визначається системою тих цінностей та ідеалів, які не лише сприяють гармонійній єдності та цілісності соціуму, але й надійно його захищають від негативного впливу зовнішніх руйнівних чинників. Ось чому, вважає Н. Мех, для плідного, творчого осмислення процесів, які відбуваються в сучасному мовно-культурному просторі, потрібно не лише знати, але й адекватно усвідомлювати та ідентифікувати ціннісні, світоглядні орієнтири

українців. Враховуючи своєрідність антропологічних дискусій, особливості лінгвокультурного середовища, вона акцентує увагу на тому, що термінологічне поняття «етос» є уособленням неповторного характеру особистості або речі. Натомість у виразненні етосу, притаманного кожній людині, є ті морально-етичні чинники, якими вона керується в індивідуальному та суспільному житті відповідно до шкали визнаних у соціумі ціннісних орієнтацій певних прошарків населення. В цьому контексті доцільно прислухатися до раціональної думки відомого зарубіжного дослідника К. Гірца, який у своїй праці «Інтерпретація культур» зазначає, що етос народу – це втілення загальної атмосфери характеру і якості життя людей, його моральний та естетичний стиль і настрої, це засадниче ставлення людей до самих себе й власного світу, віддзеркаленого життям. Н. Мех, зокрема, поділяє думку К. Гірца про те, що етос набуває розумової мотивації в тому випадку, коли розглядається суб'єктом духовно-культурних відносин як спосіб життя, що знаходить своє автентичне зображення у світогляді особистості.

Необхідно зазначити, що у першому розділі монографії при аналізі ціннісних доміант українського культурного простору дослідниця виокремила такі його складові, як українська духовна поетична творчість (українська поезія), літературна творчість (пов'язана з написанням літературних творів), у тканину яких вкраплені біблійні сюжети та наративи. Н. Мех звертає увагу читачів на те, що культурну пам'ять українців визначають такі прикметні риси, як кардіоцентризм та логоцентризм. З точки зору таких громадських діячів, як Т. Шевченко,

М. Костомаров, П. Куліш, В. Білозерський та ін., національна культура та історія України є втіленням серця. На ньому будується відповідно й українська ідея. Отже, вважає Наталія Мех, кардіоцентризм та словоцентризм сприяють збереженню глибинних смислів та сенсу українського етосу. Варто вказати й на те, що чільне місце у монографічному дослідженні відведено з'ясуванню значення рідної мови як генетичної основи духовно-культурного розвитку українського народу. Розглядаючи історичний контекст такого поняття, як «рідна мова», дослідниця наголошує, що воно було й залишається наскрізною духовною доміантою в українському культурному просторі.

У монографії також привернуто увагу до поглядів та концептуальних ідей знакових постатей вітчизняної культури, які у своїх непересічних працях досліджували гострі, актуальні питання стану та розвитку української мови, намагались розкрити смислові аспекти поняття «рідна мова». Це, зокрема, такі корифеї історичної, педагогічної, мовно-літературної думки, як І. Огієнко, М. Грушевський, І. Франко, К. Ушинський та ін. Так, наприклад, І. Огієнко найвідомішими ознаками рідної мови кожної людини вважав наявність нерозривного зв'язку з мовою батьків, мовою етносу, до якого людина належить. Н. Мех у своїй монографічній праці наводить також глибокі метафоричні висловлювання відомого педагога та громадського діяча К. Ушинського про вплив рідної мови на формування світогляду дитини та роль вчителя у навчально-виховному процесі початкової школи. У статті «Рідне слово», наприклад, вчений емоційно і разом з

тим переконливо обґрунтував соціокультурне значення рідної мови у суспільному житті. «Мова, – підкреслював К. Ушинський, – найважливіший, найбагатший зв'язок, що з'єднує віднині і майбутні покоління народу в одне велике історично живе ціле». Він вважав, що українська мова є цвітом усього духовного життя народу, а тому, поки живе мова народна в устах народу, до того часу живий і народ. К. Ушинський вказував на те, що мова – це не лише слова, засіб комунікації між людьми, але й відображення історії, культури характеру й ментальності народу. Саме тому, щоб зрозуміти народ, необхідно вивчити його мову. «Коли зникне народна мова, народу немає більше», – застерігав відомий педагог і вважав найбільшим зухвальством, нехтуванням демократичними цінностями країни саме зазіхання на мову народу. Розкриваючи духовну синергетику рідної мови, її значення в суспільному поступі українства, авторка вказує на те, що мова є одним із наріжних каменів формування етосу українського народу, надзвичайно важливим чинником державо- та націєтворення.

Другий розділ монографії присвячений вивченню духовно-культурних проблем етосу українського народу на його різних історичних відрізках. У даному випадку шляхом творчого застосування аксіологічного методу авторка розкрила особливості мовно-літературних шедеврів таких знаних в Україні та європейському культурному світі поетів, письменників, інтелектуалів-мислителів, як І. Котляревський, І. Нечуй-Левицький, М. Стельмах, П. Куліш, П. Тичина, М. Рильський. Ціннісні виміри етосу українського народу виразно розкриті у монографічній праці на прикладі

невмирущої п'єси І. Котляревського «Наталка Полтавка». Вибір цього літературного твору дослідницею є цілком виправданим. Адже «Наталка Полтавка» стала першим твором нової української драматургії, в якому гармонійно поєдналися ознаки сентименталізму та просвітницького реалізму в контексті творчої, критичної екстраполяції на тогочасну українську дійсність.

Авторка переконливо доводить, що в притаманних сентименталізму традиціях І. Котляревський відтворив світ почуттів пересічної української людини, показав їх силу, глибину, щирість, викликав співчуття до своїх героїв, майстерно уособив народний жіночий ідеал своєї героїні, відтворив її барвисту, дотепну мову, ліризм та глибоку задушевність пісень, які виконує Наталка.

В другому розділі монографічного дослідження здійснено спробу творчого осмислення ціннісних домінант літературної творчості Пантелеймона Куліша як знакової постаті в культурному й літературному житті України ХІХ століття. Авторка аргументовано й разом із тим коректно висловила свої міркування щодо аксіологічного виміру історичного роману П. Куліша «Чорна Рада», який став значною подією як у суспільно-політичному, так і в культурному житті України тогочасної доби. Н. Мех вказує на те, що П. Куліш об'єктивно висвітлив історичний контекст формування Руїни, показав реальних політичних гравців та історичні постаті драматичного періоду України, її трагедійні аспекти. Заслугує на увагу думка дослідниці про те, що постать П. Куліша – мислителя, письменника, історика – є знаковою не лише для своєї доби. Його творча спадщина має позитивний вплив на формування

ціннісних домінант українців і в умовах сьогодення.

Виявом творчого підходу авторки монографії до висвітлення різних аспектів дослідницької проблематики є вирізнення нею особливого погляду на музику як універсальний естетичний засіб сутнісного розуміння вічних цінностей людини та її буття у мовотворчості Павла Тичини. Доцільно зважати на те, що творчість видатного українського поета є неповторним, оригінальним внеском в українську та європейську літературу. Новаторство в поетичній формі, витончена яскрава словотворчість, а також своєрідна музичність поетичних творів стали для широких верств українців ХХ і вже ХХІ століття символічними «тичинівськими» вершинами в поезії. «Золотий гомін» кращих поетичних творів П. Тичини звучить як прекрасний гімн трагічній і разом із тим оптимістичній українській душі.

Зважаючи на це, Н. Мех послідовно підкреслює, що музика як стан душі, як творче осяяння, динамічне естетичне знання та уявлення людини про власну сутність знайшла яскраве втілення у літературній творчості українського поета. Дослідниця робить акцент на тому, що П. Тичина був природженим музикантом, майстерно володів кількома музичними інструментами. Звісно, музика, її інтелектуальні акорди мали значний вплив на нього як поета. Про це свідчать, наприклад, такі поетичні твори П. Тичини, як «Золотий гомін», «Арфами, арфами», «Дзвінко-блакитне», «Гей, вдарте в струни, кобзарі», «В космічному оркестрі» та ін. Варто, мабуть, погодитися з авторською думкою про те, що неперевершеним поєднанням музики і слова, яким визначається вся рання

творчість П. Тичини, є його унікальна поезія під назвою «Сонячні кларнети». Ми поділяємо й твердження авторки монографії про те, що синтез музики та слова в поетичній творчості П. Тичини був обумовлений як його багатограним талантом, чудовою музичною освіченістю, так і тенденціями оновлення виразних форм у мистецтві, які наприкінці ХХ – на початку ХХІ століття були досить актуальними для європейського культурного простору.

Позитивно в цілому оцінюючи проведений авторкою дослідницький аналіз особливостей поетичної творчості П. Тичини у контексті музичного мистецтва, разом з тим важко погодитися з її думкою про те, що П. Тичина був «носієм і виразником української релігійної традиції».

В цьому зв'язку доцільно звернутися до оптимістичних, інтелектуальних акордів раціонального освоєння духовно-культурного світу, які пронизують поетичні рядки П. Тичини. Наприклад, у вірші «Я знаю» (1919) поет, звертаючись до своїх співвітчизників, закликав:

*Так годі спати! Виходьте на дорогу!
Людині гімн, Людині, а не Богу!
Майбутньому всю душу – славний дар!
Горіть! Дивіться сонцю просто в вічі!
Бо стогне світ од «геніїв»-нездар.
І жить самі не будете ви двічі...*

Натомість у вірші «Я утверждаюсь» (1943) П. Тичина висловлював життєстверджуючий пафос реального, земного життя, невпинного прагнення українців до свободи і незалежності.

*Я єсть народ, якого Правди сила
ніким звоєвана ще не була
яка біда мене, яка чума косила! –
а сила знову розцвіла.*

Щоб жить – ні в кого права не питаюся.

*Щоб жить – я всі кайдани розірву.
Я стверджуюсь, я утверждаюсь,
бо я живу.*

В наведених віршах П. Тичини немає жодного місця для виявів релігійного мракобісся, містики, ірраціонального світу. Зазначимо, що свою любов до поезії Павла Тичини неодноразово висвітлював український поет Володимир Сосюра. Незважаючи на те, що не всі поетичні підходи із творчої спадщини поета він поділяв, проте вважав його гігантом, справжнім генієм, всебічно обдарованою людиною.

Привабливим у науковому сенсі є узагальнення та розкриття сутності авторкою монографії духовно-культурних заповітів видатного українського поета, громадського діяча, академіка НАН України Максима Рильського щодо збереження наукових підвалин та розвитку української мови. Одним із таких заповітів є палкий заклик поета берегти та плекати рідну мову, без якої повноцінне, раціонально осмислене життя людини, її натхненна творча праця неможливі.

У вірші «Мова», звертаючись до національно свідомих українців, М. Рильський ставить перед ними важливі завдання в царині української мови:

*Як парость виноградної лози,
Плекайте мову. Пильно й ненастанно
Політь бур'ян. Чистіша від сльози
Вона хай буде. Вірно і слухняно
Нехай вона щоразу служить вам,
Хоч і живе своїм живим життям.*

Цей щирий, потужний, професійний заклик поета, адресований своїм спадкоємцям, зберігає свою злободенність на сучасному етапі, зокрема, і в умовах повномасштабної російсько-української війни. На глибоке переконання Головнокомандувача Збройних сил України

генерала Валерія Залужного, українська мова – мова нашої перемоги.

Слід зважити на те, що мовне питання має перебувати в епіцентрі не лише фахівців-філологів, але й всієї освіченої, вихованої на демократичних вітчизняних та європейських традиціях культурної, інтелектуально налаштованої спільноти. На сучасному етапі здійснюється динамічна розбудова функціонального простору української мови, який охоплює усі визначні сфери суспільної комунікації. Мова стає реальним чинником консолідації суспільства! На думку директора Інституту української мови НАН України, доктора філологічних наук, професора Павла Гриценка, українська мова є символом нескореної України. Вчений вважає, що відбувається високе ототожнення понять – українська мова й Україна.

Одним із важливих напрямків дослідження етосу українського народу є здійснений авторкою узагальнений аналіз вічних цінностей у широковідомому романі Олеся Гончара «Собор». Він є творчим втіленням величі високого, незламного людського прагнення до свободи. Н. Мех звертає увагу читачів на те, що квінтесенцією духовного заповіту Олеся Гончара є збереження національного скарбу та передачі його майбутнім поколінням українців.

У третьому розділі монографії висвітлено проблемні питання, пов'язані з відтворенням особливостей православної етосу українського народу в історичній ретроспективі та на сучасному етапі вітчизняного державотворення. З цією метою авторка осмислює лінгвокультурні аспекти величі давньоруської держави на прикладі твору митрополита Іларіона «Слово про закон і благодать»,

який є духовною перлиною українського народу. В цьому ж розділі також проаналізовані основні риси мовотворчості Івана Вишенського – відомого письменника-полеміста, афонського подвижника. Його мовотворчість має велике значення для збереження греко-візантійських духовних цінностей в українському етосі.

У четвертому розділі монографічної праці висвітлено стародавні зв'язки українського народу з європейським світом у сфері культури. Розкриваючи тенденції їх розвитку, авторка акцентує увагу на ідеях богоцентризму, які, на її думку, визначали домінантні риси середньовічної культури. Проте спроба дослідниці актуалізувати та певною мірою абсолютизувати богословські ідеї в історичному контексті не є досить коректною в науковому сенсі, оскільки суперечить гносеологічній природі раціонального пізнання навколишнього світу. Потрібно пам'ятати, що лише знання формують сучасний науковий світогляд.

У післямові монографічного дослідження зосереджено увагу на есенціальних підсумках наукового пошуку. Проте, з нашої точки зору, вони вимагають

більш поглибленого системного аналізу та усунення певного схематизму в авторських інтерпретаціях культурного світу українського етосу.

Загалом можна стверджувати, що вітчизняна соціогуманітаристика, зокрема, така її важлива складова, як філологічна наука, поповнилась змістовним, ґрунтовним, оригінальним дослідженням, у якому комплексно й концептуально проаналізовані ціннісні домінанти українського культурного простору. Зважаючи на науково-пізнавальне й світоглядне значення рецензованої праці, вона стане в нагоді історикам, філологам, культурологам, іншим представникам соціогуманітарного знання.

Анатолій ПАВКО

orcid.org/0009-0005-0114-7914

доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри суспільних
та політичних наук НАУ

Людмила КУРИЛО

orcid.org/0000-0002-4519-2435

кандидат педагогічних наук, доктор
філософії, доцент, провідний науковий
співробітник відділу військово-
патріотичного виховання НДІУ

Вимоги до оформлення та подання авторського оригіналу

Поля: верхнє – 3 см, праве – 1,5 см, ліве та нижнє – 2,5 см. Редактор: MSWord. Гарнітура: Times New Roman, кегель (розмір) 14, інтервал 1,5. Нумерація сторінок обов'язкова.

У верхньому лівому кутку вказується шифр УДК. Назва статті друкується великими літерами, жирним шрифтом по центру сторінки, під нею, праворуч, – ім'я та прізвище автора (жирним шрифтом), ID ORCID, науковий ступінь і вчене звання, посада, місце роботи, після них у дужках основним шрифтом друкуються адреса та номер телефона автора.

Тексту статті передують анотація разом з ключовими словами українською (приблизно 2000 знаків з пробілами) та англійською мовами. Анотація має стисло характеризувати основний зміст результатів проведеного дослідження.

Згідно з Постановою ВАК України №705/1 від 15.01.03 «Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України» до друку приймаються лише наукові статті, де мають бути:

- постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;
- аналіз джерел і останніх досліджень та публікацій, у яких започатковано розв'язання даної проблеми і на яку спирається автор, виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується дана стаття;
- формулювання цілей статті (постановка завдання);
- виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;

• висновки з дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

Ці структурні елементи позначаються жирним шрифтом на початку абзацу.

Оформлення посилань: у квадратних дужках вказується номер джерела за списком та через кому номери сторінок праці, на яку посилаються. Наприклад: [5, с. 38], [7, с. 100; 13, с. 42–47].

Література: список використаної літератури подається в алфавітному порядку в кінці статті (оформлення літератури згідно з Національним стандартом України ДСТУ 8302:2015).

Зразок: 1. Куць О. М. Мовна політика в державотворчих процесах України: навч. посіб. Харків: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2004. 275 с.

2. Білан М. С., Стельмащук Г. Г. Український стрій. Львів: Фенікс, 2000. 326 с.

3. Жулинський М. Шевченко і Гоголь. *День*. 20 березня 2004. №50.

4. Саблук П. Т. Напрямки розвитку економіки в аграрній сфері виробництва. *Основи аграрного підприємництва* / за ред. М. Й. Малика. Київ, 2000. С. 5–15.

5. Шевченко В. Фашистський окупаційний режим в Україні та доля військовополонених (1939–1944 рр.). *Військовий полон та інтернування (1939–1956). Погляд через 60 років: матеріали наукової конференції*, 2–4 червня 2006 р. Київ, 2008. С. 67–70.

6. Ірпінь. *Вікіпедія*. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Ірпінь> (дата звернення: 1.11.2016).

Після неї слід розмістити пристатейну літературу в латинському алфавіті (References), **оформлену в такому порядку: автор (транслітерація), переклад назви статті англійською мовою, транслітерована назва джерела (періодики) або перекладена (монографії), вихідні дані, зазначення мови статті в дужках (відповідно до Harvard Referencing System).**

Зразок: 1. KUTS, O. (2004). *Language Policy in the State-Building Processes of Ukraine: A Study Guide*. Kharkiv: V. Karazin Kharkiv National University Press, 275 p. [in Ukr.]

2. BILAN, M., STELMASHCHUK, H. (2000). *Ukrainian Folk Costume*. Lviv: Feniks, 326 p. [in Ukr.]

3. ZHULYNSKYI, M. (2004). Shevchenko and Hohol. *Den*, (50). [in Ukr.]

4. SABLUK, P. (2008). Directions of Economic Development in Agricultural Production. In: M. MALIK, ed., *Basic Principles of Agribusiness*. Kyiv, pp. 67–70. [in Ukr.]

5. SHEVCHENKO, V. (2008). The Fascist Occupation Regime in Ukraine and the Fate of the Prisoners of War (1939–1944). In: *Viiskovyi polon ta internuvannia (1939–1956). Pohliad cherez 60 rokiv. Materialy naukovoї konferentsii, 2–4 chervnia 2006 r.* (War Captivity and Internment (1939–1956). A Look at the Issue after 60 Years. Conference Proceedings. June 2006) Kyiv, pp. 67–70. [in Ukr.]

6. Irpin. [online] *Wikipedia*. Available at: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Ірпінь> [Accessed 1 Nov. 2016]. [in Ukr.]

Статистика: після пристатейної літератури вказати загальну кількість знаків всього тексту (від заголовка до пристатейної літератури включно) з пробілами. Рекомендований обсяг статті – до 1 ум. др. арк.

Транслітерувати інформацію потрібно латиницею згідно з Постановою КМУ від 27.01.2010 №55 «Про впорядкування транслітерації українського алфавіту латиницею» (для української мови) або вимог Департаменту США (для російської мови).

Автор статті відповідає за фактичний виклад матеріалу, а також за правильність оформлення пристатейної літератури латиницею.

Для досягнення більшої об'єктивності оцінки наукового змісту статей проводиться незалежне, конфіденційне рецензування (без зазначення прізвищ авторів і рецензентів). Для авторів без наукового ступеня обов'язковим є подання витягу з протоколу засідання відділу (установи) з рекомендацією статті до друку. Аспіранти також подають рецензію, підписану науковим керівником.

Наукові статті, оформлені не відповідно до зазначених вимог, редакцією не розглядаються.

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ
УКРАЇНОЗНАВСТВА

2023 **4**(89)

УКРАЇНОЗНАВСТВО

**Номер 4 (89)
2023**

науковий журнал

*Рекомендовано вченою радою
Науково-дослідного інституту українознавства
Міністерства освіти і науки України (протокол №9 від 21.12.2023 р.)*

*Адреса редакції: 01135, м. Київ, вул. Ісаакяна, 18, к. 314-315
тел.: 238-05-43, 236-01-28*

Технічне редагування та комп'ютерний набір –
відділ інформаційного забезпечення та наукових комунікацій

Загальне редагування – *Лідія Науменко*

Редагування англомовних текстів – *Вікторія Іванова*

Коректура – *Лариса Ткаченко*

Комп'ютерна верстка, макетування, обробка фото – *Олександр Сцібан*

Підписано до друку 21.12.2023. Формат 70x108/16
Друк офсетний. Папір офсетний. Гарнітура Minion Pro.
Ум. друк. арк. 19,53. Обл.-вид. арк. 20,62.
Тираж 100 прим.
Зам. №8/12

Науково-дослідний інститут українознавства
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 7212 від 14.12.2020 р.